

Г. К. ЖУКОВ

**Спогади
і роздуми**

ЧОТИРИЖДИ ГЕРОИ
РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ

МАРШАЛ
РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ

Г. К. ЖУКОВ

Спогади і роздуми

2-е видання, доповнене

У двох томах

Том 2

Київ
Видавництво політичної
літератури України
1990

ББК 63.3(2)722

Ж 86

Второй том мемуаров Маршала Советского Союза Г. К. Жукова полностью посвящен событиям Великой Отечественной войны 1941—1945 гг. Автор подробно рассматривает битвы под Москвой, на Волге, Курской дуге, операции по освобождению Украины, Белоруссии и заключительную битву — Берлинскую. Критически освещается деятельность Ставки Верховного Главнокомандования, раскрываются причины неудач на фронтах, рассказывается о возрастании полководческого искусства. В книге читатель найдет ответы на многие интересующие его вопросы.

Переклад здійснили А. О. Стась (розділи 14—16),
Г. Г. Кулінич (розділи 17—23, Закінчення)

Текст приведено
у відповідність з виданням:

Жуков Г. К. Воспоминания и размышления:
В 3 т.— 10-е изд., доп.
по рукописи автора.— М.:
Изд-во Агентства печати Новости,
1990.— (Б-чка АПН).

Жуков Г. К.

Ж86 Спогади і роздуми: У 2 т. Т. 2.— 2-е вид., доп.—
К.: Політвидав України, 1990.— 496 с., [32] л. іл.;
порт.: карти.

ISBN 5-319-00644-6

Другий том мемуарів Г. К. Жукова присвячено подіям Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр. Автор детально розглядає битви під Москвою, на Волзі, Курській дузі, операції по визволенню України, Білорусії й завершальну битву — Берлінську. Критично висвітлюється діяльність Ставки ВГК, розкриваються причини невдач на фронтах, розповідається про зростання радянського полководницького мистецтва.

1305010000—206
Ж М201(04)—90 219—90

ББК 63.3(2)722

ISBN 5-319-00644-6 (Т. 2)

ISBN 5-319-00817-1

- © Издательство Агентства печати Новости, 1974
- © Автор (наследники), с доп., 1990
- © Переклад на українську мову, Політвидав України, 1985

Битва за Москву

5 жовтня 1941 року із Ставки передали:

— З командуючим фронтом по прямому проводу говоритиме товариш Сталін.

Із переговорної штабу Ленінградського фронту я передав по «Бодо»:

— Біля апарата Жуков.

Ставка відповіла:

— Чекайте.

Не минуло й двох хвилин, як бодист Ставки попередив:

— Тут товариш Сталін.

Сталін. Здрастуйте.

Жуков. Бажаю здоров'я!

Сталін. Товаришу Жуков, ви можете негайно вилетіти до Москви? Оскільки ускладнилася обстановка на лівому крилі Резервного фронту в районі Юхнова. Ставка хотіла б з вами порадитись. За себе залиште кого-небудь, можливо, Хозіна.

Жуков. Прошу дозволу на виліт вранці 6 жовтня.

Сталін. Добре. Завтра вдень чекаємо вас у Москві.

Однак, з огляду на деякі важливі обставини, що виникли на ділянці 54-ї армії, якою командував Г. І. Кулик, і висадку десанту моряків Балтфлоту на узбережжя в районі Петергофа, 6 жовтня вилетіти я не зміг, про що доповів Верховному.

Увечері в Ленінград знову подзвонив Й. В. Сталін.

— Як у вас справи? Що нового в діях противника?

— Німці послабили натиск. За даними полонених, їхні війська у вересневих боях зазнали тяжких втрат і переходять під Ленінградом до оборони. Зараз противник обстрілює місто артилерійським вогнем і бомбардує його з повітря. Наша авіаційна розвідка виявила велике пересування моторизованих і танкових колон противника з

району Ленінграда на південь. Очевидно, їх перекидають на московський напрямок.

Доповівши обстановку, я запитав Верховного, чи залишається в силі його розпорядження про виліт до Москви.

— Так! — відповів Й. В. Сталін. — Залиште за себе генерала Хозіна або Федюнінського, а самі завтра негайно вилітайте в Ставку.

Попрощавшись із членами Війскової ради Ленінградського фронту *А. О. Ждановим, О. О. Кузнецовим, Т. Х. Штиковим, Я. Ф. Капустіним і Н. В. Соловйовим, з якими в критичні дні оборони Ленінграда ми цілком дружно працювали*, я вилетів до Москви. У зв'язку з тим що генерала М. С. Хозіна довелося терміново послати в 54-у армію, тимчасове командування Ленінградським фронтом було передано генералу І. І. Федюнінському.

У Москві мене зустрів начальник охорони *Й. В. Сталіна*. Він повідомив, що Верховний захворів і працює на квартирі. Ми відразу ж попрямували туди.

Й. В. Сталін застудився, мав поганий вигляд і зустрів мене сухо. Кивнувши головою у відповідь на моє привітання, він підійшов до карти, вказавши на район Вязми, сказав:

— Ось погляньте. Тут склалася дуже тяжка обстановка. Я не можу домогтися від Західного і Резервного фронтів вичерпної відповіді про дійсний стан справ. А не знаючи, де і в якому угрупованні наступає противник і в якому стані перебувають наші війська, ми не в змозі прийняти жодних рішень. Поїдьте негайно в штаб Західного фронту, як слід розберіться із станом справ і подзвоніть мені звідти у будь-який час. Я чекатиму.

Перш ніж я пішов, Й. В. Сталін запитав:

— Як на вашу думку, чи зможуть німці найближчим часом повторити наступ на Ленінград?

— Думаю, що ні. Противник зазнав великих втрат і перекинув танкові і моторизовані війська з-під Ленінграда кудись на центральний напрям. Він нездатний провести силами, що залишилися, нову наступальну операцію.

— А де ж, по-вашому, будуть використані танкові і моторизовані частини, перекинуті Гітлером з-під Ленінграда?

— Очевидно, на московському напрямку. Але, зви-

чайно, після поповнення і проведення ремонту матеріальної частини.

Під час розмови Й. В. Сталін стояв біля стола, де лежала карта з обстановкою Західного, Резервного і Брянського фронтів. Поглянувши на карту Західного фронту, він сказав:

— Здається, вони вже діють на цьому напрямку.

Попрощавшись з Верховним, я попрямував до начальника Генерального штабу Бориса Михайловича Шапошникова і детально виклав йому обстановку, що склалася на 6 жовтня в районі Ленінграда.

— Щойно дзвонив Верховний,— сказав він,— наказав підготувати для вас карту західного напрямку. Карта зараз буде. Командування Західним фронтом перебуває там же, де був штаб Резервного фронту в серпні, під час Єльнінської операції.

Борис Михайлович познайомив мене в деталях з обстановкою на московському напрямку. Він передав мені розпорядження Ставки, в якому було сказано:

«Командуючому Резервним фронтом.

Командуючому Західним фронтом.

За розпорядженням Ставки Верховного Головнокомандування в район дій Резервного фронту відряджується генерал армії тов. Жуков як представник Ставки.

Ставка пропонує ознайомити тов. Жукова з обстановкою. Всі подальші рішення тов. Жукова, пов'язані з використанням військ фронтів, а також з питань управління обов'язкові для виконання.

За дорученням Ставки
Верховного Головнокомандування
начальник Генерального штабу Шапошников.
6 жовтня 1941 р. 19 г. 30 хв.
№ 2684»¹.

Поки ми чекали карту, Борис Михайлович почастивав мене міцним чаєм. Сказав, що стомився. Він справді мав стомлений вигляд. Від Б. М. Шапошникова я поїхав у штаб Західного фронту.

Дорогою при світлі кишенькового ліхтарика вивчав по карті обстановку на фронті і дії сторін. Хилило на сон,

---

¹ Центральний архів Міністерства оборони СРСР. Ф. 208. Оп. 2513. Спр. 5. Арк. 450. (Далі: ЦАМО СРСР).

і, щоб розвіяти дрімоту, доводилося час від часу зупиняти машину і робити невеликі пробіжки.

У штаб Західного фронту приїхали вже вночі. Черговий доповів, що все керівництво на нараді у командуючого. В кімнаті командуючого стояв півморок, горіли стеаринові свічки. За столом сиділи І. С. Конев, В. Д. Соколовський, М. О. Булганін і Г. К. Маландін. Вигляд у всіх вкрай стомлений. Я сказав, що приїхав за дорученням Верховного Головнокомандуючого, щоб розібратися в обстановці і доповісти йому прямо звідси по телефону.

Те, що зміг доповісти про останні події начальник оперативного відділу штабу фронту генерал-лейтенант Г. К. Маландін, дещо доповнило й уточнило вже відомі дані.

Що ж сталося на західному напрямі?

До початку наступу німецько-фашистських військ *на московському напрямку* на дальніх підступах до столиці утримували оборону три наші фронти: Західний (командуючий генерал-полковник І. С. Конев), Резервний (командуючий Маршал Радянського Союзу С. М. Будьоний) і Брянський (командуючий генерал-лейтенант А. І. Єременко). Всього у бойових військах цих фронтів наприкінці вересня налічувалося 1 мільйон 250 тисяч чоловік, 990 танків, 7600 гармат і мінометів, 677 літаків. Найбільша кількість сил і засобів припадала на склад Західного фронту¹.

Здійснивши перегрупування своїх сил на московському напрямку, противник мав перевагу проти всіх наших трьох фронтів, разом узятих, за чисельністю військ — в 1,4 рази, в танках — в 1,7, в гарматах і мінометах — в 1,8 і в літаках — в 2 рази².

Наступ німецьких військ за планом операції під кодовою назвою «Тайфун» розпочався 30 вересня ударом танкової групи Гудеріана і 2-ї німецької армії по військах Брянського фронту на ділянці Жуковка—Шостка. 2 жовтня противник завдав сильних ударів військам Західного і Резервного фронтів. Надзвичайно сильними були удари з районів на північ від Духовщини і на схід від Рославля. Противнику пощастило прорвати оборону наших військ. Ударні угруповання ворога швидко просува-

¹ Див.: История второй мировой войны 1939—1945 гг.: В 12 т. М., 1975. Т. 4. С. 93.

² Див.: Там же.

лися вперед, охоплюючи з півдня і з півночі все вяземське угруповання військ Західного і Резервного фронтів.

Вкрай тяжка обстановка склалася і на південь від Брянська, де 3-я і 13-а армії Брянського фронту опинилися під загрозою оточення. Не зустрічаючи серйозного опору, війська Гудеріана посунули на Орел, де не існувало сил, щоб відбити наступ.

2 жовтня за вказівкою Ставки створюється підсилений 1-й гвардійський стрілецький корпус під командуванням генерал-майора Д. Д. Лелюшенка. Корпус мав завданням затримати просування військ противника і забезпечити відведення військ Брянського фронту.

Розпочинаючи наступ, частини Гудеріана 3 жовтня захопили непідготовлений до оборони Орел, вийшовши 24-м моторизованим корпусом на тили Брянського фронту. 1-й гвардійський стрілецький корпус, розгорнувшись в районі Мценська, розпочав бій з моторизованим і танковим угрупованнями противника. Ворожі війська були тут затримані на кілька днів і зазнали великих втрат в живій силі і бойовій техніці. Танкісти 4-ї і 11-ї бригад вперше почали бити ворожі танки із засідки. Скориставшись з успіху 1-го гвардійського корпусу, війська Брянського фронту відійшли на вказані їм рубежі.

Ось як згадує про це командуючий 2-ю німецькою танковою армією генерал Гудеріан: «2 жовтня... одночасно в районі дій 24-го танкового корпусу біля Мценська, на північний схід від Орла, розгорнулися запеклі бої, в які втягнулася 4-а танкова дивізія... У бій було кинута велика кількість російських танків Т-34, що завдала нашим танкам великих втрат. Перевага матеріальної частини наших танкових сил, що мала місце до цього часу, віднині була втрачена і тепер перейшла до противника. Отже, зникли й перспективи на швидкий і безперервний успіх».

І далі: «Намічений швидкий наступ на Тулу довелося поки що відкласти».

Що правда, то правда! Гудеріану довелося не тільки відкласти швидкий наступ на Тулу, а й взагалі не пощастило захопити її. Однак Брянський фронт було розчленовано. Його війська з боями і втратами відходили на схід. Склалося загрозове становище і на тульському напрямку.

За наказом командуючого Західним фронтом генерал-полковника І. С. Конєва було завдано контрудару на

північ від Вязьми по північному угрупованню військ противника, яке йшло в обхід нашим військам. На жаль, цей контрудар не мав успіху. Наприкінці дня 6 жовтня значна частина військ Західного й Резервного фронтів потрапила в оточення на захід від Вязьми.

Із бесіди в штабі Західного фронту й аналізу обстановки у мене склалося враження, що катастрофі в районі Вязьми можна було запобігти. Спираючись на дані розвідки, Ставка Верховного Головнокомандування ще 27 вересня спеціальною директивою попередила командуючих фронтами про можливість наступу в найближчі дні великих сил противника на московському напрямку. Отже, раптовості наступу в тому розумінні, як це сталося на початку війни, не було. Незважаючи на перевагу ворога в живій силі й техніці, наші війська могли б уникнути оточення. Для цього треба було вчасно правильніше визначити напрямки головних ударів противника і зосередити проти них основні сили й засоби за рахунок пасивних ділянок. Цього не зробили, і оборона наших фронтів не витримала зосереджених ударів противника. Створилися зяючі проломи, які нічим було закрити, бо жодних резервів у командування не залишилося.

Наприкінці дня 7 жовтня всі шляхи на Москву, по суті, були відкриті.

О 2 годині 30 хвилин 8 жовтня я подзвонив Й. В. Сталіну. Він ще працював. Доповівши обстановку на Західному фронті, я сказав:

— Найбільша небезпека зараз в тому, що слабо прикрита можайська лінія. Бронетанкові війська противника можуть зненацька з'явитися під Москвою. Звідусіль треба швидко підтягувати війська на можайську лінію оборони.

Й. В. Сталін запитав:

— Де зараз 16, 19, 20-а армії і група Болдіна Західного фронту? Де 24-а й 32-а армії Резервного фронту?

— В оточенні на захід і на південний захід від Вязьми.

— Які ваші наміри?

— Негайно їду до Будьонного, з'ясую обстановку й зателефоную вам.

— А вам відомо, де штаб Резервного фронту?

— Буду шукати десь в районі Малоярославця.

— Гаразд, їдьте до Будьонного й звідти відразу ж подзвоніть мені.

Сіав дрібний дощ, густий туман стелився по землі, погана видимість. Вранці 8 жовтня, під'їжджаючи до полустанка Оболонське, ми побачили двох зв'язківців, які волокли кабель у Малоярославець з боку моста через річку Протву.

Я запитав:

— Куди зв'язок тягнете, товариші?

— Куди наказано, туди й тягнемо,— не звертаючи на нас уваги, відповів височезний на зріст солдат.

Довелось назвати себе й сказати, що ми розшукуємо штаб Резервного фронту і С. М. Будьонного.

Виструнчившись, той же солдат відповів:

— Вибачайте, товаришу генерал армії, ми вас в обличчя не знаємо, тому так і відповіли. Штаб фронту ви вже проїхали. Дві години тому штаб перевели сюди і розмістили у будиночках в лісі, он там, на горі. Там охорона покаже вам, куди їхати.

Машини повернули назад. Згодом я був у кімнаті представника Ставки армійського комісара 1 рангу Л. З. Мехліса, де перебував також начальник штабу фронту генерал-майор А. Ф. Анісов. Л. З. Мехліс розмовляв по телефону і когось добряче розпікав.

На запитання, де командуючий, начальник штабу відповів:

— Невідомо. Вдень він був у 43-й армії. Боюся, щоб чогось не скоїлось із Семеном Михайловичем.

— А ви все зробили, щоб його розшукати?

— Так, послали офіцерів зв'язку, вони ще не повернулися.

Звертаючись до мене, Л. З. Мехліс запитав:

— А ви з яким завданням прибули до нас?

— Приїхав як член Ставки за дорученням Верховного Головнокомандуючого, щоб розібратися з обстановкою.

— Ось бачите, в якому ми опинилися становищі. Зараз збираю тих, які неорганізовано відходять. Будемо доозброювати їх на збірних пунктах і формувати з них нові частини.

Із розмови з Л. З. Мехлісом і А. Ф. Анісовим я довідався дуже мало конкретного про становище військ Резервного фронту і противника. Сів у машину й поїхав у

бік Юхнова, сподіваючись на місці у військах швидше з'ясувати обстановку.

Проїжджаючи Протву, пригадав своє дитинство. Я добре знав місцевість цього району, бо в юні роки чимало тут походив. За десять кілометрів від Обнінська, де зупинився штаб Резервного фронту,— моє рідне село Стрелковка. Там залишилися мати, сестра і її четверо дітей. Як вони там? Може, заїхати? Ні, не можу, час не дозволяє... Та що ж з ними буде, коли туди прийдуть фашисти? Якщо гітлерівці дізнаються, що вони рідня генерала Червоної Армії, не минути біди моїм близьким. Напевне розстріляють! При першій же можливості треба їх вивести до Москви.

Через два тижні село Стрелковку, як і весь Угодсько-Заводський район, захопили німецькі війська. На щастя, я встиг вивести матір і сестру з дітьми в Москву.

Мої земляки дали ворогу рішучу відсіч. В районі було організовано партизанський загін; очолив його мужній борець за Батьківщину, розумний організатор, комсомолец-прикордонник Віктор Карасьов. Комісаром став секретар Угодсько-Заводського райкому ВКП(б) Олександр Курбатов. У цьому ж загоні перебував відважний народний месник, голова Угодсько-Заводського районного виконавчого комітету Михайло Олексійович Гур'янов.

Угодсько-Заводський партизанський загін здійснював сміливі напади на штаби, тилові установи і окремі підрозділи німецьких військ.

У листопаді 1941 року вороги схопили комуніста Михайла Олексійовича Гур'янова і після жорстоких знущань повісили. Мої земляки свято бережуть пам'ять про безстрашного героя.

Відступаючи, німці спалили Стрелковку так само, як і чимало інших сіл, спалили і дім моєї матері.

В цьому районі діяв ще один великий партизанський загін, яким командував В. В. Жабо. Цей загін відіграв неабияку роль у всіх операціях проти частин 12-го німецького корпусу, що готувався до наступу на Москву. Про одну з таких операцій повідомило Радінформбюро 29 листопада 1941 року:

«Одержано повідомлення про великий успіх партизанів в Н-ському районі. 24 листопада кілька партизанських загонів здійснили напад на великий населений пункт. (Мався на увазі Угодський завод.— Г. Ж.). Роз-

громлено штаб німецького корпусу. Захоплено важливі документи».

Володимир Владиславович Жабо народився в Донецьку в 1909 році. Кадровий офіцер-прикордонник, він відзначався великою мужністю і хоробрістю. Мені його рекомендували як ретельного і рішучого командира. Я його прийняв особисто. В. В. Жабо сподобався мені своєю готовністю виконувати будь-яке відповідальне завдання. Як уродженець тих місць, де мав діяти загін, добре знаючи місцевість, на якій дислокувалися з'єднання 12-го корпусу противника, я дав йому деякі поради, як краще виконати завдання. Операція була успішно завершена. Володимир Жабо поліг смертю героя 8 серпня 1943 року в бою в районі села Дуброво Хотинецького району Орловської області, де він командував тоді 49-ю мехбригадою 6-го гвардійського мехкорпусу.

Угодсько-Заводський район визволила в грудні 1941 року 17-а стрілецька дивізія генерала Д. М. Селєннова.

Там, де містився в 1941 році штаб Резервного фронту, а потім штаб Західного фронту, на місці села Пяткіно (яке німецькі війська під час відступу також спалили) після війни виросло місто Обнінськ. Тепер воно відоме далеко за межами нашої країни: тут побудована перша атомна електростанція. Місто Обнінськ сьогодні — один із великих наукових центрів.

Однак повернемося до подій того часу.

Проїхавши до центру Малоюрославля, я не зустрів жодної живої душі. Місто здавалося покинутим. Біля будинку райвиконкому вгледів дві легкові машини.

- Чиї це машини? — запитав, розбудивши водія.
- Маршала Будьонного, товаришу генерал армії!
- Де Семен Михайлович?
- У приміщенні райвиконкому.
- Давно ви тут?
- Години три стоїмо.

Зайшовши у райвиконком, я побачив схиленого над картою С. М. Будьонного.

Ми тепло привіталися. Видно було, що Семен Михайлович багато пережив у ці тяжкі дні.

- Ти звідки? — запитав С. М. Будьонний.
- Від Конєва.

— Ну, як у нього справи? Я вже понад дві доби не маю з ним жодного зв'язку. Вчора я перебував у штабі

43-ї армії, а штаб фронту знявся без мене, і тепер не знаю, де він зупинився.

— Я його розшукав у лісі ліворуч, за залізничним мостом через ріку Протву. Тебе там чекають. На Західному фронті, на жаль, *справи дуже погані*, більша частина сил потрапила в оточення.

— У нас не краще,— сказав С. М. Будьонний.— 24-а і 32-а армії відрізані. Вчора я сам ледве не потрапив у пазурі протівника між Юхновом і Вязьмою. У бік Вязьми йшли великі танкові і моторизовані колони, мабуть, щоб охопити місто із сходу.

— У чиїх руках Юхнов?

— Зараз не знаю. На річці Угрі було до двох піхотних полків, але без артилерії. Думаю, що Юхнов в руках у протівника.

— Ну а хто ж прикриває дорогу від Юхнова на Мало-Ярославець?

— Коли я їхав сюди,— то, крім трьох міліціонерів у Медині, не зустрів нікого. Місцеві власті з Медині вже виїхали.

— Ідь у штаб фронту,— сказав я Семену Михайловичу,— розберися з обстановкою і повідом у Ставку про стан справ, а я поїду далі. Доповіси Верховному про нашу зустріч і скажи, що я поїхав у район Юхнова, а потім в Калугу. Треба з'ясувати, що там діється.

У Медині я справді нікого не зустрів. Лише одна стара жінка щось шукала в руїнах дому, розваленого бомбою.

— Бабусю, що ви тут шукаєте? — запитав я.

Вона підвела голову. Широко розкриті, блукаючі очі бездумно дивилися на мене.

— Що з вами, бабусю?

Не відповівши, вона знову почала копати. Звідкись з-за руїн підійшла друга жінка з мішком, до половини чимось наповненим.

— Не чіпайте її. Вона з горя втратила розум. Позавчора на місто налетіли німці. Бомбили і стріляли з літаків. Ця жінка мешкала з онуками тут, в цьому домі. Під час нальоту вона стояла біля колодязя, брала воду, і на її очах бомба впала на будинок. Діти загинули. І наш дім зруйнований. Треба скоріше тікати, та ось шукаю під уламками, може, що-небудь знайду з одягу чи взуття.

По щоках у неї текли сльози.

З тягарем на серці вирушив я у бік Юхнова. Часом доводилося гальмувати і уважно роздивлятися, щоб не заскочити в розташування ворога.

Кілометрів за 10—12 мене зненацька зупинили в лісі озброєні радянські солдати у комбінезонах і танкістських шоломах. Один підійшов до машини.

— Їхати далі не можна,— сказав він.— Ви хто будете?

Я назвав себе і також запитав, де їхня частина.

— Тут, у лісі, метрів за сто звідси штаб танкової бригади.

— Дуже добре. Проведіть мене до штабу.

Я зрадів, що зустрів танкову бригаду. У штабі назустріч мені підвівся невисокий на зріст, стрункий танкіст у синьому комбінезоні, з окулярами на кашкеті. Відразу ж здалося, що цього чоловіка десь уже бачив.

— Доповідає командир танкової бригади резерву Ставки полковник Троїцький!

— Троїцький! От не чекав зустріти вас тут!

І. І. Троїцький запам'ятався мені на Халхін-Голі, де він був начальником штабу 11-ї танкової бригади, тієї самої, якою командував Герой Радянського Союзу П. М. Яковлев. Ця бригада була грозою для японців.

— Я також не думав, що зустріну вас тут, товаришу генерал армії. Знав, що ви командуєте Ленінградським фронтом, а що сюди повернулися, не чув.

— Так, що ж тут у вас діється, доповідайте. Насамперед, де противник?

Полковник І. І. Троїцький розповів:

— Противник утримує Юхнов. Його передові частини захопили міст на річці Угрі. Послав я розвідку і в Калугу. Поки що в місті противника немає, але в районі Калуги точаться напружені бої. Там діють 5-а стрілецька дивізія і декотрі частини 43-ї армії, що відійшли. Довірена мені бригада перебуває в резерві Ставки. Стою тут ось вже другий день і не одержую жодних вказівок.

— Пошліть офіцера зв'язку у штаб Резервного фронту в район полустанка Обнінське; він розташувався у селі Пяткіно за річкою Протва. Інформуйте Будьонного про обстановку. Розгорніть частину бригади й організуйте оборону, щоб прикрити напрямок на Мединь. Через штаб Резервного фронту повідомте у Генштаб про одержаний від мене наказ і скажіть, що я поїхав у Калугу, в 5-у стрілецьку дивізію.

Пізніше я дізнався про те, що міст через річку Угру висадив у повітря загін майора І. Г. Старчака, начальника парашутно-десантної служби Західного фронту. Цей загін чисельністю 400 чоловік було сформовано 4 жовтня за його особистою ініціативою з прикордонників, які готувалися діяти у ворожих тилах.

Знищивши міст, загін І. Г. Старчака зайняв оборону по річці Угрі. Незабаром його підтримав загін курсантів подольських військових училищ під командуванням старшого лейтенанта Л. А. Мамчика і капітана Я. С. Россікова. Спроби ворожих військ форсувати річку Угру і прорватися на Мединь успішно відбивалися героїчними діями цих загонів.

У результаті п'ятиденних запеклих боїв живих залишилося мало, але своєю героїчною самовідданістю вони провалили план швидкого захоплення Малоярославця і допомогли нашим військам виграти необхідний час для організації оборони на підступах до Москви. Тим часом в районі Малоярославця, на його укріпленій рубіж, вийшли і розгорнулися артилерійське і стрілецько-кулеметне училища Подольська.

В районі Калуги мене розшукав офіцер зв'язку штабу фронту і вручив телефограму начальника Генерального штабу, якою Верховний Головнокомандуючий наказував мені 10 жовтня прибути у штаб Західного фронту.

Наприкінці дня 8 жовтня я ще раз заїхав у штаб Резервного фронту.

Зустрів мене начальник штабу фронту й доповів, що одержано наказ Ставки, за яким С. М. Будьонний відкликається, а мене призначено командуючим Резервним фронтом. Та згодом мені передали наказ прибути 10 жовтня у штаб Західного фронту.

Подзвонив Б. М. Шапошникову. На моє запитання, який наказ виконувати, Борис Михайлович відповів:

— Річ у тому, що Державний Комітет Оборони розглядає зараз питання про розформування Резервного фронту і передачу його частин і ділянок оборони до складу Західного. Ваша кандидатура розглядається на посаду командуючого Західним фронтом. До 10 жовтня розберіться з обстановкою на Резервному фронті і зробіть усе можливе, щоб противник не прорвався через Можайсько-Малоярославецький рубіж, а також в районі Алексина на серпуховському напрямку.

10 жовтня я прибув у штаб Західного фронту, котрий тепер розмістився у Красновидові.

У ті дні в штабі Західного фронту працювала комісія Державного Комітету Оборони. Вона з'ясовувала причини катастрофи військ фронту. Мене покликали до телефону. Дзвонив Й. В. Сталін.

— Ставка вирішила увільнити Конєва з поста командуючого й призначити вас командуючим Західним фронтом. Ви не заперечуєте?

— Які можуть бути заперечення?

— А що будемо робити з Конєвим? — запитав Й. В. Сталін.

— Конєву, я думаю, варто доручити керівництво групою військ на калінінському напрямку. Це надто віддалений напрямок, там треба мати допоміжне управління фронту.

— Гарзд,— погодився Й. В. Сталін.— У ваше розпорядження поступають частини Резервного фронту, що залишилися, і частини, що перебувають на можайській лінії. Скоріше беріть все до своїх рук і дійте. Наказ я підписав, він уже передається фронтам.

— Приступаю до виконання вказівок, але прошу терміново підтягувати значно більші резерви, оскільки найближчим часом треба чекати нарощування удару гітлерівців на Москву.

Незабаром мені передали такий наказ Ставки:

«По прямому проводу Військовій раді Західного фронту, Військовій раді Резервного фронту, командуючому Резервним фронтом тов. Жукову, тт. Молотову, Ворошилову.

10 жовтня 1941 року, 17 год. З метою об'єднання керівництва військами західного напрямку Ставка Верховного Головнокомандування наказує:

1. Об'єднати Західний і Резервний фронти в Західний фронт.

2. Призначити командуючим Західним фронтом тов. Жукова.

3. Призначити тов. Конєва заступником командуючого Західним фронтом.

4. Призначити тт. Булганіна, Хохлова і Круглова членами Військової ради Західного фронту.

5. Тов. Жукову вступити в командування Західним фронтом о 18.00 11 жовтня 1941 року.

6. Управління Резервного фронту розформувати і використати на укомплектування Західного і Московського Резервного фронтів.

Одержання підтвердити.

Ставка Верховного Головнокомандування

Й. Сталін.

Б. Шапошников.

№ 2844»¹.

Обговоривши обстановку з І. С. Конєвим і В. Д. Соколовським, ми вирішили насамперед відвести штаб фронту в Алабіно. І. С. Конєв мав взяти з собою необхідні засоби управління, групу командирів і негайно виїхати для координації дій групи військ на калінінський напрям, Військовій раді фронту виїхати в Можайськ до коменданта Можайського УРу полковника С. І. Богданова, щоб на місці розібратися в обстановці на цьому напрямку.

Штаб фронту вирушив в Алабіно, а ми з членом Військової ради М. О. Булганіним години через дві прибули в Можайськ. Тут чулася артилерійська канонада і вибухи авіаційних бомб. С. І. Богданов доповів, що на підступах до Бородіна 32-а стрілецька дивізія, підсилена артилерією і танками, веде бій з передовими моторизованими і танковими частинами противника. Нею командує полковник В. І. Полосухін, досвідчений командир. На дивізію можна покластися.

Відавши необхідні вказівки С. І. Богданову, ми виїхали у штаб фронту.

Розмістившись тимчасово у табірних будиночках, штаб фронту негайно приступив до організаційно-оперативних справ. Роботи було багато.

Треба було терміново створити міцну оборону на рубежі Волоколамськ — Можайськ — Малоярославець — Калуга. Розвинути оборону вглиб, створити другі ешелони і резерви фронту, щоб можна було маневрувати ними для зміцнення вразливих ділянок оборони. Необхідно було організувати наземну й повітряну розвідку й міцне управління військами фронту; налагодити матеріально-технічне забезпечення військ. А головне — розгорнути партійно-політичну роботу, піднести моральний стан воїнів і зміцнити їхню віру в свої сили, у неминучість розгрому противника на підступах до Москви.

¹ ЦАМО СРСР. Ф. 208. Оп. 2511. Спр. 7. Арк. 150.

Удень і вночі у військах тривала напружена робота. Від втоми й безсоння люди буквально падали з ніг, однак почуття особистої відповідальності за долю Москви, за долю Батьківщини мобілізувало їх на колосальний труд по створенню стійкої оборони військ фронту на підступах до Москви.

Влітку й восени 1941 року Центральний Комітет партії, Державний Комітет Оборони і Верховне Головнокомандування вжили цілий ряд важливих заходів щодо зміцнення оборони столиці, формування значних військових резервів, поповнення діючої армії новими частинами і з'єднаннями, бойовою технікою. Тепер здійснювали додаткові заходи, щоб зупинити противника.

7 жовтня розпочалося переведення військ із резерву Ставки і сусідніх фронтів на можайську лінію оборони. Сюди прибували 14 стрілецьких дивізій, 16 танкових бригад, більш як 40 артилерійських полків та інші частини. Заново формувалися 16-а, 5-а, 43-я і 49-а армії. В середині жовтня у їхньому складі налічувалося майже 90 тисяч чоловік. Звичайно, цих сил було надто мало, щоб створити суцільну надійну оборону. Однак можливості Ставки були обмежені, переведення військ із Далеккого Сходу й інших віддалених районів затримувалося з багатьох причин. Ось чому ми вирішили насамперед зайняти найголовніші напрямки: волоколамський, можайський, малоярославецький, калuzький. На цих же напрямках зосереджувалися і основні артилерійські й протитанкові засоби.

На волоколамський напрямок ми послали штаб і командування 16-ї армії на чолі з К. К. Рокоссовським, А. А. Лобачовим, М. С. Малініним. До складу 16-ї армії вводилися нові з'єднання, оскільки її дивізії, передані 20-й армії, залишилися в оточенні на захід від Вязьми. 5-а армія під командуванням Д. Д. Лелюшенка (після його поранення в командування армією вступив генерал Л. О. Говоров) концентрувалася на можайському напрямку. В районі Наро-Фомінська зосереджувалася 33-я армія, командуючим якої незабаром було призначено генерал-лейтенанта М. Г. Єфремова. На малоярославецькому напрямку розгорталася 43-я армія під командуванням генерал-майора К. Д. Голубева. 49-а армія генерал-лейтенанта І. Г. Захаркіна утримувала оборону на калuzькому напрямку.

Усіх цих командуючих ми добре знали як досвідчених воєначальників і покладались на них. Знали, що вони із своїми військами зроблять усе можливе, щоб не пропустити ворога до Москви.

Повинен відзначити чітку роботу штабу фронту на чолі з генерал-лейтенантом В. Д. Соколовським, начальником оперативного відділу Г. К. Маландіним. Енергійних зусиль по забезпеченню стійкого зв'язку з військами фронту докладав генерал-майор М. Д. Псурцев.

У тилу військ першого ешелону Західного фронту проводилися великі інженерно-саперні роботи по розгортанню оборони углуб, будувалися протитанкові загородження на всіх танконебезпечних напрямках. На головні напрямки підводилися фронтові резерви.

Штаб фронту незабаром перебрався у Перхушково. Звідси протяглися телефонно-телеграфні проводи до наземних і повітряних сил фронту. Сюди ж підвели зв'язок із Ставки Верховного Головнокомандування.

Таким чином, по суті, заново створювався Західний фронт, на який покладалася історична місія — оборона столиці нашої Батьківщини.

Під керівництвом Центрального Комітету розгорнулася величезна робота по роз'ясненню становища, що склалося, — безпосередньої небезпеки, яка нависла над Москвою. Партія закликала радянський народ з честю виконати свій обов'язок і не пропустити ворога до столиці.

В тилу військ противника, в районі на захід і на північний захід від Вязьми, в цей час все ще героїчно билися наші оточені *16, 19, 20, 24, 32-а армії і оперативна група генерала І. В. Болдіна*, намагаючись прорватися на з'єднання з частинами Червоної Армії. Однак їхні спроби успіху не мали.

Опинившись у тилу противника, війська не склали зброї, продовжували мужньо битися, сковуючи великі сили ворога, перешкоджаючи його наступу на Москву.

Найважливішим тоді було виграти час для підготовки оборони військ фронту. Якщо з цієї точки зору оцінювати дії частин, оточених на захід від Вязьми, то треба віддати належне їхній героїчній боротьбі.

Командування фронту і Ставка допомагали оточеним військам. Німецькі бойові порядки бомбардувалися з повітря, з літаків скидали продовольство й боеприпаси. Але зробити щось більше для оточених військ у той

час фронт і Ставка не могли, бо не мали ні сил, ні засобів.

Двічі — 10 і 12 жовтня — передавалися командармам оточених військ радіограми, в яких повідомлялася коротка інформація про противника, ставилися завдання на прорив, загальне керівництво яким доручалося командуючому 19-ю армією генералу М. Ф. Лукіну. Ми просили негайно повідомити план виходу і яким чином розташовані війська, вказати ділянку, де можна було б організувати допомогу оточеним військам авіацією фронту. Однак на обидві наші радіограми відповіді не надійшло: очевидно, їх одержали надто пізно. Мабуть, управління було втрачене, і військам вдавалося прориватися з оточення лише окремими групами.

Ось що розповідав мені потім колишній командир 45-ї кавалерійської дивізії Андрій Трохимович Стученко:

— Пробиваючись з оточення з рештками дивізії на з'єднання з фронтом, ми повсюди, де тільки могли, знищували гітлерівців і поклали їх загалом не одну тисячу. В середині жовтня не було такого дня, щоб ми не вступали в запеклий бій з ворогом. У цих боях загинуло багато чудових бійців, командирів і політпрацівників.

З великим хвилюванням розповів Андрій Трохимович про героїчну загибель комісара 45-ї кавалерійської дивізії А. Г. Полехіна, котрий, незважаючи на смертельну небезпеку, взявся особисто очолити розвідку.

— І хоч полягла більша частина дивізії, бійці й командири не підупали духом, всі ми жили тоді одним бажанням — скоріше з'єднатися з військами фронту і разом битися за Москву. І найщасливішим був той день, коли ми вирвалися з оточення і знову влилися в ряди військ фронту, щоб дати відсіч ворогові...

Завдяки завзяттю і стійкості, виявленим нашими військами, які билися в оточенні в районі Вязьми, ми виграли дорогоцінний час для організації оборони на можайській лінії. Пролита кров і жертви, що їх зазнали війська оточеного угруповання, були не даремні. Героїчний подвиг радянських військ під Вязьмою, як великий внесок у загальну справу оборони Москви, ще чекає належної оцінки.

З 13 жовтня спалахнули жорстокі бої на всіх головних оперативних напрямках, що вели до Москви.

Це були грізні дні.

ЦК партії і Державний Комітет Оборони прийняли рішення терміново евакуювати з Москви в Куйбишев деякі центральні установи і весь дипломатичний корпус, а також вивезти із столиці найважливіші державні цінності.

З кожним днем посилювалося бомбардування Москви. Майже щоночі оголошувалися повітряні тривоги. Однак на той час уже було здійснено велику роботу по зміцненню місцевої протиповітряної оборони. Мільйони громадян активно навчалися протиповітряному захисту, а «запальнички» вже не лякали москвичів.

Верховне Головнокомандування сконцентрувало в районі Москви великі групи винищувачів, штурмової і бомбардувальної авіації.

З 20 жовтня у Москві і в прилеглих до неї районах постановою Державного Комітету Оборони було введено стан облоги. У всіх військах, що захищали столицю, встановлювався найсуворіший порядок. Будь-які серйозні порушення дисципліни викорінювалися найрішучішими засобами. Жителі Москви дали гідну відсіч пособникам ворога — панікерам.

Мужньо зустріла радянська столиця велику небезпеку, що насувалася. Заклики Центрального і Московського Комітетів партії відстояти радянську столицю, розгромити ворога були зрозумілі кожному москвичу, кожному воїну, всім радянським людям. Москвичі перетворили столицю і підступи до неї на неприступну фортецю, а захист Москви вилився в героїчну епопею.

Коли ми говоримо про героїчні подвиги, здійснені під час битви за Москву, то маємо на увазі не лише дії нашої армії — героїчних радянських бійців, командирів і політпрацівників. Усі досягнення на Західному фронті у жовтні і в наступних битвах стали можливими завдяки спільним зусиллям військ і населення столиці й Московської області, завдяки тій дійовій допомозі, котру надали армії і захисникам столиці вся країна, весь радянський народ.

Уже на початку липня під керівництвом міських партійних організацій було сформовано 12 дивізій народного ополчення. В них вступали спеціалісти найрізноманітніших мирних професій: робітники, інженери, техніки, вчені, працівники мистецтва. Ці люди, звичайно, не мали належної військової підготовки, багато чого довелося засвоювати вже під час боїв. Але їх об'єднували всім

притаманні високий патріотизм, непохитна стійкість і впевненість у перемозі. І хіба це випадковість, коли із добровільних формувань, які набули необхідного бойового досвіду, склалися чудові бойові з'єднання?

Ополченці становили ядро багатьох спеціальних підрозділів розвідників, лижників, вони активно діяли в партизанських загонах. Західний фронт у своїй боротьбі спирався на цю велику допомогу з боку населення Москви.

Сотні тисяч москвичів цілодобово працювали на будівництві оборонних рубежів, що охоплювали столицю. Лише на внутрішньому поясі оборони у жовтні й листопаді трудилося майже 250 тисяч чоловік, три чверті з них — жінки й підлітки. Вони спорудили 72 тисячі погонних метрів протитанкових ровів, близько 80 тисяч метрів ескарпів і контрескарпів, 52,5 тисячі метрів надоб'ї і багато інших перешкод, викопали майже 128 тисяч погонних метрів окопів і ходів сполучення. Ці люди своїми руками виїняли понад 3 мільйони кубометрів землі!

Доблесно й самовіддано трудилися робітники й інженери на залишених у Москві підприємствах. Працювали на застарілому устаткуванні, бо все цінне було евакуйовано. Людей не вистачало, однак військове виробництво налагодили в найкоротший строк. На Московському автомобільному заводі організували виробництво загальновідомих пізніше ППШ (пістолетів-кулеметів системи Шпагіна). Затвори до них давав Перший підшипниковий завод і завод ім. Серго Орджонікідзе.

У грудні цим підприємствам поставили вимогу дати продукції в 35 разів більше, ніж у листопаді. І вони дали! На Другому годинниковому заводі виготовляли запали до мін. Тролейбусний парк Ленінградського району випускав гранати. Танки ремонтували «Серп и молот» і «Красный пролетарий». Там же виготовлялися боеприпаси.

Автопарки ремонтували бойові машини. Кондитерська фабрика «Рот-Фронт» випускала продовольчі концентрати. Невеликі підприємства, які раніше постачали населення галантереєю, тепер відвантажували на фронт протитанкові гранати і запали для боеприпасів.

Фронтвики знали, що на захист столиці стала вся країна. Ця всенародна підтримка була надихаючою і надійною основою наших перемог у битвах за Москву.

У відповідь на заклик ЦК ВКП(б) тисячі й тисячі комуністів і комсомольців Москви й інших міст прийшли на фронт політбійцями, які особистим прикладом підвищували боєздатність військ.

У тяжкі дні жовтня 1941 року Військова рада Західного фронту звернулася до військ з відозвою, в якій йшлося:

«Товариші! В грізну годину небезпеки для нашої держави життя кожного воїна належить Вітчизні. Батьківщина вимагає від усіх нас найвищого напруження сил, мужності, героїства і стійкості. Батьківщина кличе нас стати непохитною стіною й перегородити шлях фашистським ордам до рідної Москви. Зараз, як ніколи, необхідна пильність, залізна дисципліна, організованість, рішучість дій, непохитна воля до перемоги і готовність до самопожертвування».

Наближалися вирішальні події.

У зв'язку з тим, що рубіж оборони Волоколамськ — Можайськ — Малоярославець — Серпухов утримували наші слабкі сили, а місцями його вже захопив противник, Військова рада фронту обрала нову лінію основного рубежу оборони: Ново-Завидовський — Клин — Істринське водосховище — Істра — Красна Пахра — Серпухов — Алексин.

Враховуючи, що фронт дуже розтягнутий, а також труднощі з управлінням військами калінінського угруповання, Військова рада Західного фронту звернулася в Ставку з проханням дещо скоротити фронт і передати ці війська в іншу підлеглість. За наказом Ставки від 17 жовтня 22, 29 і 30-а армії відійшли до Калінінського фронту, який формувався. Командуючим Калінінським фронтом був призначений генерал-полковник І. С. Конев, членом Військової ради — корпусний комісар Д. С. Леонов, начальником штабу — генерал-майор І. І. Іванов. З утворенням Калінінського фронту скоротилася смуга оборони Західного фронту, що полегшило управління військами.

Брянський фронт на чолі з генерал-лейтенантом А. І. Єременком також перебував у скрутному становищі. Більшість військ фронту потрапила в оточення і з труднощами пробивалася на схід. Героїчними зусиллями ім усе ж вдалося 23 жовтня вирватися з оточення. Переслідуючи рештки військ Брянського фронту, передові части-

ни армії Гудеріана захопили Орел і 29 жовтня підійшли до Тули.

У жовтні тут, крім тилових установ 50-ї армії, котрі формувалися, не було інших військ, здатних обороняти місто. У другій половині жовтня в район Тули відходили три дуже виснажені стрілецькі дивізії. В цих з'єднаннях налічувалося від п'ятсот до півтори тисячі бійців, а в артилерійському полку залишилося всього лише чотири гармати. Частини відходили вкрай перевтомлені.

Жителі Тули надали нашим військам велику допомогу в терміновому пошиві обмундирування, ремонті зброї і бойової техніки. Під керівництвом міських партійних організацій вони вдень і вночі трудилися над тим, щоб повернути боездатність нашим частинам.

Комітет оборони міста на чолі з секретарем обкому партії Василем Гавриловичем Жаворонковим за короткий час сформував і озброїв робітничі загони. Разом із частинами 50-ї армії Брянського фронту вони мужньо билися на підступах до Тули і не пустили противника у місто.

Надзвичайну стійкість і мужність проявив тульський робітничий полк на чолі з капітаном А. П. Горшковим і комісаром Г. А. Агеевим. Цей полк спільно з частинами, які відійшли, утримував рубіж оборони в районі Косої Гори. На підступах до міста командуючий обороною генерал В. С. Попов виставив проти німецьких танків зенітний полк. Усі частини, що захищали Тулу, билися з противником з великою мужністю.

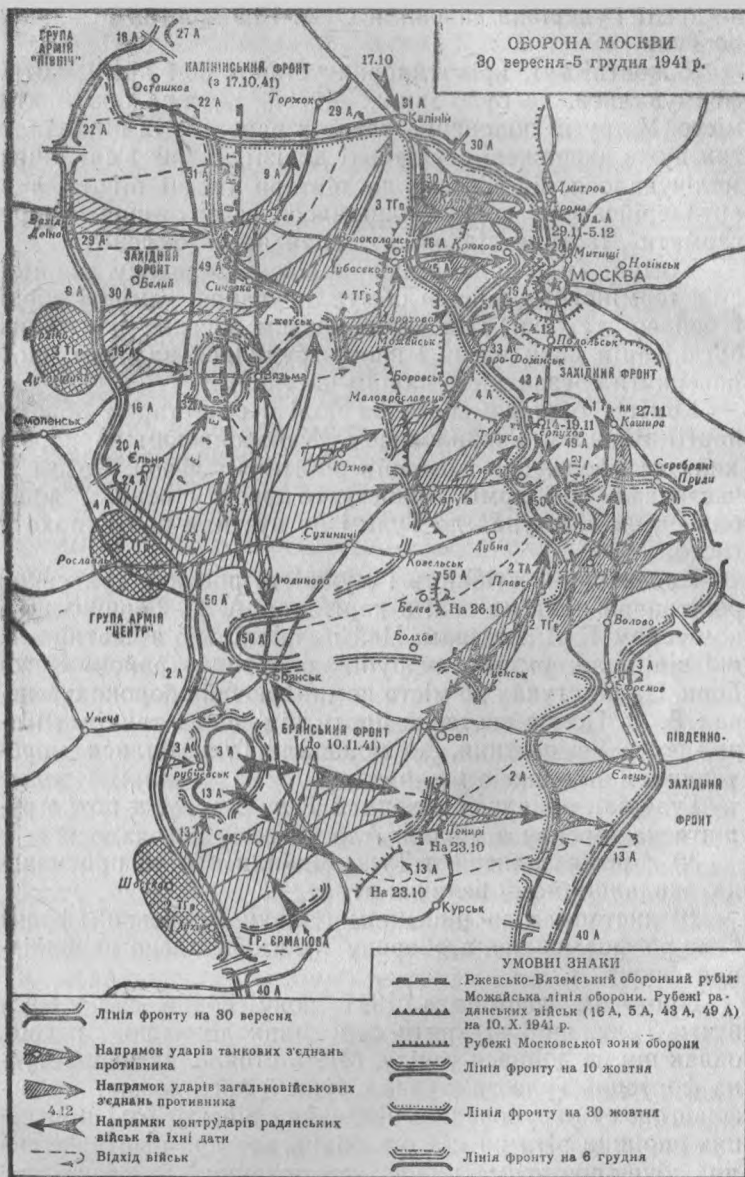
Гудеріан збирався захопити Тулу з ходу, а потім рушити на Москву з півдня. Але це йому не вдалося.

30 жовтня захисники Тули відбили наступ противника, завдавши йому великих втрат.

10 листопада за рішенням Ставки Брянський фронт було розформовано, а оборону Тули покладено на Західний фронт.

Протягом листопада 1941 року ворог силкувався взяти Тулу, щоб відкрити собі шлях до нашої столиці, однак він не добився успіху. Місто стояло, як неприступна фортеця! Тула зв'язувала руки й ноги всьому правофланговому угрупованню німецьких військ. Тоді противник вирішив піти на місто в обхід, але для цього змушений був розтягнути своє угруповання. В результаті оперативно-тактична щільність військ армії Гудеріана послабилася.

ОБОРОНА МОСКВИ
30 вересня-5 грудня 1941 р.

У розгромі німецьких військ під Москвою Тулі і її жителям належить визначна роль.

Гадаю, немає потреби переповідати весь хід бойових дій, оскільки це вже не раз докладно висвітлювалося. Відомий і підсумок жовтневих оборонних боїв під Москвою. За місяць запеклих кровопролитних боїв німецько-фашистським військам вдалося загалом просунути на 230—250 кілометрів. Однак план гітлерівського командування, яке сподівалося захопити Москву до середини жовтня, провалилося, сили ворога дуже виснажилися, його ударні угруповання розтягнулися.

День за днем наступ противника видихався все більше й більше. Наприкінці жовтня гітлерівців зупинили на рубежі Тургіново — Волоколамськ — Дорохово — Наро-Фомінськ, на захід від Серпухова й Алексина. В районі Калініна на той час стабілізувалася оборона Калінінського фронту.

Неможливо назвати імена всіх героїв, які відзначилися в жовтні 1941 року, захищаючи столицю. Не лише окремі наші воїни, а й цілі з'єднання виявили масовий героїзм, прославивши доблесними подвигами нашу Батьківщину. І такі частини й з'єднання діяли на всіх бойових ділянках.

На волоколамському напрямку, де наступав підсилений 5-й армійський корпус ворога, а потім ще два моторизовані корпуси, стійко оборонялися підрозділи УРів І з'єднання новоствореної 16-ї армії. Особливо відзначилися 316-а стрілецька дивізія під командуванням генерал-майора І. В. Панфілова.

На найвідповідальнішу ділянку 16-ї армії вийшов зведений стрілецький полк курсантів Московського командного піхотного училища. Цей курсантський полк підтримували три протитанкові артилерійські полки.

Перед виходом курсантів у визначений район оборони командир полку, начальник училища С. І. Младенцев сказав їм:

— Осатанілий ворог рветься до серця нашої Батьківщини — Москви. Ми повинні перегородити йому шлях, захистити рідну столицю. Наш обов'язок — битися так, як билися старші брати, славні кремлівські курсанти. Зараз немає часу приймати від вас випускні екзамени. Ви будете складати їх на фронті, в боях з ворогом. Я упевнений, що кожен із вас витримає з честю цей екзамен...

Пройшовши прискореним маршем із Солнечногорська 85 кілометрів, полк прибув увечері 7 жовтня в район Волоколамська. Командування училища не помилилося, покладаючись на своїх вихованців. Нехтуючи небезпекою, не боячись навіть смерті, вони стійко утримували довірену їм ділянку оборони. Бойовим сусідом цього полку була 316-а стрілецька Панфіловська дивізія, котра за масовий героїзм, проявлений під час боротьби за Москву, згодом стала 8-ю гвардійською.

Через загальну нестачу сил і засобів батальйонні сили розтягнулися по фронті до 7—10 кілометрів і углиб до 3 кілометрів. На всьому Волоколамському рубежі суцільної оборони тоді ще не було. Утримувалися лише опорні пункти, проміжки між якими прострілювалися артилерійським вогнем, а подекуди і дальнім кулеметним.

На Можайському напрямку проти 40-го моторного корпусу ворога, підтримуваного авіацією, особливо завзято билася 32-а стрілецька дивізія полковника В. І. Полосухіна. Майже через 130 років після Вітчизняної війни 1812 року на Бородінському полі — тому самому полі, яке стало безсмертним пам'ятником російської воїнської слави, — знову розгорівся запеклий бій.

На малоюрославецькому напрямку наступали частини 12-го армійського і 51-го моторного корпусу противника. На підступах до Малоюрославця героїчно билися частини 312-ї стрілецької дивізії полковника А. Ф. Наумова і курсанти подольських піхотного і артилерійського училищ. В районі Медіні несхитно стояли танкісти полковника І. І. Троїцького, про якого я вже розповідав. Біля древнього російського міста Боровська прославили свої бойові знамена солдати й командири 110-ї стрілецької дивізії і 151-ї мотострілецької бригади. Пліч-о-пліч з ними стійко відбивали натиск ворога танкісти 127-го танкового батальйону. Ціною великих втрат противник відтіснив наші частини до річки Протви, а потім до річки Нарі, однак прорватися далі не зміг.

33-я армія займала оборону в районі Наро-Фомінська, у проміжку між 5-ю і 43-ю арміями. На південь від Наро-Фомінська, на східному узбережжі річки Нарі, займала оборону 43-я армія. На рубежі на захід від Серпухова — на схід від Таруси, Алексина — 49-а армія.

Закріпившись на цьому рубежі, війська фронту були сповнені рішучості зустріти й відбити ворожі атаки.

За три тижні жовтневих боїв воїни нашого фронту ба-

гато дечого навчилися. В частинах проводилася велика виховна партійно-політична робота, в основу якої покладалася популяризація кращих способів знищення ворога, індивідуального і масового героїзму та бойової доблесті частин і підрозділів.

Хочу особливо підкреслити велику роль у налагодженні політичної роботи серед військ начальника політичного управління Західного фронту, чудового комуніста і безстрашного воїна, дивізійного комісара Д. О. Лестева¹.

1 листопада 1941 року мене викликали в Ставку.

Й. В. Сталін сказав:

— Ми хочемо провести в Москві крім урочистого засідання з нагоди роковин Жовтня також парад військ. Як на вашу думку, обстановка на фронті дасть нам можливість провести ці урочистості?

Я відповів:

— Найближчими днями ворог не розпочне великого наступу. У попередніх боях йому завдано великих втрат, він змушений поповнити і перегрупувати війська. Проти авіації, яка напевно буде діяти, необхідно зміцнити ППО і підтягнути до Москви винищувальну авіацію з сусідніх фронтів.

Як відомо, напередодні свята в столиці на станції метро «Маяковская» було проведено урочисте засідання, присвячене 24-м роковинам Великої Жовтневої соціалістичної революції, а 7 листопада на Красній площі відбувся традиційний військовий парад. Прямо з Красної площі бійці йшли на фронт.

Ця подія відіграла величезну роль у зміцненні морального духу армії, радянського народу і мала велике міжнародне значення. У виступах Й. В. Сталіна знову пролунала впевненість партії і уряду у неминучості розгрому німецько-фашистських загарбників.

Тим часом на підступах до столиці будувалася глибоко ешелонована протитанкова оборона, створювалися протитанкові опорні пункти і райони. Війська поповнювалися особовим складом, озброєнням, боєприпасами, майном зв'язку, інженерними і матеріально-технічними засобами. З 1 по 15 листопада Західний фронт отримав поповнення — 100 тисяч солдатів і офіцерів, 300 танків, 2 тисячі гармат.

---

¹ У цьому контексті прізвище Д. О. Лестева в рукопису відсутнє.— *Прим. ред.*

Ці резерви, сформовані Ставкою із перекинутих сюди з глибини країни додаткових з'єднань стрілецьких і танкових військ, зосереджувалися на найнебезпечніших напрямках. Більшість військ концентрувалася на волоколамсько-клинському й істринському напрямках, де, як ми передбачали, буде головний удар бронетанкових угруповань противника. Підтягувалися резерви і в район Тула — Серпухов: тут очікувався повторний удар 2-ї танкової і 4-ї польової армій противника.

На початку листопада у мене відбулася не дуже приємна розмова з Верховним по телефону.

— Як поводить себе противник? — запитав Й. В. Сталін.

— Завершує зосередження своїх ударних угруповань і, мабуть, скоро перейде до наступу.

— Де ви чекаєте головного удару?

— З району Волоколамська. Танкова група Гудеріана, очевидно, ударить в обхід на Тулу і Каширу.

— Ми з Шапошниковим вважаємо, що треба зірвати удари, які готує противник, попереджуючими контрударами. Одного контрудару слід завдати в районі Волоколамська, другого — з району Серпухова у фланг 4-й армії німців. Очевидно, там гуртуються великі сили, щоб ударити на Москву.

— Якими ж силами, товаришу Верховний Головнокомандуючий, ми завдаватимемо цих контрударів? Західний фронт не має вільних сил. Нашими силами можна лише оборонятися.

— В районі Волоколамська використайте правофлангові з'єднання армії Рокоссовського, танкову дивізію і кавкорпус Доватора. В районі Серпухова використайте кавкорпус Белова, танкову дивізію Гетьмана і частину сил 49-ї армії.

— На мій погляд, зараз цього не можна робити. Ми не можемо кидати на контрудари, успіх яких сумнівний, останні резерви фронту. Нам тоді нічим буде зміцнити оборону військ армії, якщо противник розпочне наступ своїми ударними угрупованнями.

— Ваш фронт має шість армій. Хіба цього мало?

— Але ж лінія оборони військ Західного фронту дуже розтягнулася; звиваючись, вона становить сьогодні понад 600 кілометрів. У нас дуже мало резервів у глибині, особливо в центрі фронту.

— Питання про контрудари вважайте вирішеним.

План повідомте сьогодні ввечері,— невдоволено відрізав Й. В. Сталін.

Я знову спробував довести Й. В. Сталіну недоцільність контрударів, на які довелося б витратити останні резерви. Однак у телефонній трубці почувся відбій, і розмову було закінчено.

Тяжке враження залишилось у мене від цієї розмови з Верховним. Звичайно, не тому, що він не зважив на мою думку, а тому, що Москва, котру бійці поклялися захищати до останньої краплі крові, перебувала в смертельній небезпеці, а нам беззастережно наказувалося кинути на контрудари останні резерви. Використавши їх, ми не мали б змоги в подальшому зміцнювати слабкі ділянки нашої оборони.

Хвилини через п'ятнадцять до мене зайшов М. О. Буланін і з порога сказав:

— Ох, і дісталось мені тільки-но!

— За що?

— Сталін сказав: «Ви там з Жуковим зазналися. Та ми й на вас управу знайдемо!» Він зажадав від мене негайно йти до тебе і щоб ми терміново організували контрудари.

— Ну що ж, сідай, покличемо Василя Даниловича і попередимо командармів Рокоссовського і Захаркіна.

Години за дві штаб фронту віддав наказ командуючим 16-ю і 49-ю арміями і командирам з'єднань про проведення контрударів, про що ми і доповіли у Ставку. Однак ці контрудари, де головним чином діяла кіннота, не принесли тих позитивних результатів, на які сподівався Верховний. Ворог мав достатньо сил, а його наступальний запал ще не згас. Лише в районі Алексина нам вдалося досягти значних успіхів: частини 4-ї армії противника зазнали тут великих втрат і не змогли взяти участі в загальному наступі на Москву.

Щоб продовжити наступ на Москву, гітлерівське командування підтягнуло нові сили і на 15 листопада зосередило проти військ Західного фронту 51 дивізію, в тому числі 31 піхотну, 13 танкових і 7 моторизованих, добре укомплектованих особовим складом, танками, артилерією і бойовою технікою¹.

На волоколамсько-клинському й істринському напрямках проти армії К. К. Рокоссовського зосередилися

¹ ЦАМО СРСР. Ф. 208. Оп. 2511. Спр. 1029. Арк. 332.

3-я і 4-а танкові групи противника у складі семи танкових, трьох моторизованих і чотирьох піхотних дивізій при підтримці майже двох тисяч гармат і сильної авіаційної групи.

На тульсько-каширському напрямку проти 50-ї армії зосередилась ударна група ворожих військ у складі 24-го і 47-го моторизованих корпусів, 53-го і 43-го армійських корпусів загальною кількістю дванадцять дивізій (серед них чотири танкові і три моторизовані). Їх підтримувала сильна авіагрупа.

4-а польова армія противника у складі шести армійських корпусів розгорнулася на звенигородському, кубинському, наро-фомінському, подольському і серпуховському напрямках. Ця армія мала наказ фронтальними ударами скувати війська оборони Західного фронту, ослабити їх, а потім завдати удару в центрі нашого фронту в напрямку на Москву.

Другий етап наступу на столицю нашої Батьківщини німецьке командування розпочало 15 листопада ударом по 30-й армії Калінінського фронту. На південь від Волзького водосховища ця армія мала надто слабку оборону. Одночасно противник завдав удару і військам Західного фронту, зокрема правому флангу армії К. К. Рокоссовського, на південь від річки Шоші. Допоміжного удару було завдано у смузі цієї армії в районі Теряєвої Слободи.

Проти 30-ї армії Калінінського фронту противник кинув близько 300 танків, яким протистояли лише 56 наших легких танків зі слабким озброєнням. Оборона не витримала, тут її швидко прорвали.

Зранку 16 листопада ворожі війська почали стрімко розгортати наступ з району Волоколамська на Клин. У нас в цьому районі резервів не було, бо за наказом Ставки їх кинули для контрудару в район Волоколамська, де противник скував їх.

Того ж дня німецько-фашистські війська завдали важкого удару в районі Волоколамська. На істринському напрямку наступали дві танкові і дві піхотні німецькі дивізії. Проти наших 15 легких танків німці кинули 400 середніх танків. Розгорнулися запеклі бої. З незвичайною стійкістю билися стрілецькі дивізії 16-ї армії: 316-а генерала І. В. Панфілова, 78-а генерала О. П. Белобородова і 18-а генерала П. Н. Чернишова, окремих курсантський полк С. І. Младенцева, 1-а гвар-

дійська, 23-я, 27-а, 28-а окремі танкові бригади і кавалерійська група генерал-майора Л. М. Доватора.

17 листопада о 23 годині 30-у армію Калінінського фронту Ставка передала Західному фронту, внаслідок чого оборона Західного фронту знову ще більше розширилася на північ (до Волзького водосховища). Командуючим 30-ю армією було призначено генерал-майора Д. Д. Лелюшенка.

Дуже важкими були для нас бої, що точилися 16—18 листопада. Незважаючи на втрати, ворог сунув напролом, силкуючись будь-що прорватися до Москви своїми танковими клинами.

Але глибоко ешелонована артилерійська і протитанкова оборона і добре організована взаємодія всіх родів військ не дали противнику прорватися через бойові порядки 16-ї армії. Повільно, але цілком злагоджено ця армія відводилася на заздалегідь підготовлені і вже зайняті артилерією рубежі, де її частини знову зятято боролися, відбиваючи атаки гітлерівців.

Дуже хоробро діяла передана до складу 16-ї армії 1-а гвардійська танкова бригада М. Ю. Катюкова. В жовтні ця бригада (тоді 4-а танкова) героїчно билася під Орлом і Мценськом, за що й удостоїлася високої честі називатися 1-ю гвардійською танковою бригадою. Тепер, у листопаді, захищаючи підступи до Москви, гвардійці-танкісти новими подвигами ще більше піднесли свою славну бойову репутацію.

ДКО, частини керівного складу ЦК партії і Раднаркому, як і раніше, залишалися в Москві. Московські робітники трудилися по 12—18 годин на добу, забезпечуючи війська, що боронили столицю, зброєю, бойовою технікою, боеприпасами.

Але загроза для столиці не минула: хоч і повільно, ворог все ж наближався до Москви.

Не пам'ятаю точно, якого числа, — це було незабаром після тактичного прориву німців на ділянці 30-ї армії Калінінського фронту — мені подзвонив Й. В. Сталін і запитав:

— Ви впевнені, що ми утримаємо Москву? Я питаю вас про це з душевним болем. Кажіть чесно, як комуніст.

— Москву, безперечно, утримаємо. Але потрібно ще не менш як дві армії і хоча б двісті танків.

— Це непогано, що у вас така впевненість. Подзвоніть у Генштаб і домовтеся, куди зосередити дві резервні

армії, які ви просите. Їх буде підготовлено наприкінці листопада. Танків поки що *в нас немає*.

Через півгодини ми домовилися з О. М. Василевським про те, щоб передати Західному фронту 1-у ударну і 10-у армії, а також усі з'єднання 20-ї армії. 1-а ударна армія ще формувалася. Вона мала зосередитися в районі Яхроми, а 10-а армія — в районі Рязані.

На тульсько-московському операційному напрямку противник перейшов у наступ 18 листопада. На веньовському напрямку, де утримували оборону 413-а і 299-а стрілецькі дивізії 50-ї армії, наступали 3-я, 4-а і 17-а танкові дивізії противника. Прорвавши оборону, ця група захопила район Болохово — Дедилово. Для протидії ми спішно кинули в район Узлової 239-у стрілецьку і 41-у кавалерійську дивізії. Запеклі бої, що відзначалися масовим героїзмом наших військ, не припинялися тут ні вдень, ні вночі. З особливою завзятістю билися частини 413-ї стрілецької дивізії. І все ж головні сили танкової армії Гудеріана 21 листопада захопили Узлову і Сталіногорськ. У напрямку Михайлова наступав 47-й моторизований корпус противника. В результаті в районі Тули створилася досить складна обстановка.

За цих умов Військова рада фронту прийняла рішення зміцнити каширську бойову ділянку 112-ю танковою дивізією, якою командував полковник А. Л. Гетьман (нині генерал армії); рязанську бойову ділянку танковою бригадою та іншими частинами; зарайську ділянку — 9-ю танковою бригадою, 35-м і 127-м окремими танковими батальйонами; лаптевську ділянку — 510-м стрілецьким полком з ротою танків.

23 листопада розгорнулися тяжкі бої за місто Веньов. 25 листопада, обійшовши Веньов, 17-а танкова дивізія гітлерівців своїми передовими частинами ринулася до району Кашири, де зосереджувався підсилений 1-й гвардійський кавалерійський корпус генерал-майора П. О. Белова, який перекидався з району Серпухова.

26 листопада 3-й танковій дивізії противника вдалося потіснити наші частини і перетнути залізницю та шосе Тула — Москва в районі на північ від Тули. Однак 1-й гвардійський кавалерійський корпус генерала П. О. Белова, 112-а танкова дивізія й декотрі інші частини фронту в районі Кашири не дали противнику просунутися далі на цій ділянці. На допомогу частинам, які вели там бої,

додатково перекинули 173-ю стрілецьку дивізію і 15-й гвардійський мінометний полк.

27 листопада кавкорпус П. О. Белова у взаємодії з 112-ю танковою дивізією, 9-ю танковою бригадою, 173-ю стрілецькою дивізією та іншими частинами завдав блискавичного контрудару військам Гудеріана і відкинув їх на південь на 10—15 кілометрів у бік Веньова.

До 30 листопада точилися напружені бої в цьому районі на південь від Мордвеса. Ворог не зміг тут домогтися успіху. Командуючий 2-ю танковою армією Гудеріан переконався в тому, що неможливо зломити завзятий опір радянських військ в районі Кашира — Тула і пробитися звідси в бік Москви. На цій ділянці гітлерівці змушені були перейти до оборони.

Радянські війська, які боролися в цьому районі, відбили всі удари ворога, завдали йому великих втрат і не пропустили до Москви.

Ще важча обстановка склалася на правому крилі фронту, в районі Істра — Клин — Солнечногорськ, де завзято оборонялася 16-а армія.

23 листопада танки противника вдерлися в Клин. Щоб не піддавати наші війська загрози оточення, в ніч на 24 листопада їх довелося відвести на наступний тиловий рубіж. Після тяжких боїв 16-а армія відійшла від Клина. У зв'язку з втратою Клина створився розрив між 16-ю і 30-ю арміями, які прикривалися лише слабкою групою наших військ.

25 листопада 16-а армія відійшла і від Солнечногорська. Тут склалося катастрофічне становище. Військова рада фронту перекидала сюди все, що могла, з інших ділянок фронту. Окремі групи танків, групи солдатів з протитанковими рушницями, артилерійські батареї і зенітні дивізіони, взяті у командуючого ППО генерала М. С. Громадіна, були перекинуті в цей район. Необхідно було будь-що затримати противника на цій небезпечній ділянці до прибуття сюди 7-ї гвардійської стрілецької дивізії з району Серпухова, двох танкових бригад і двох протитанкових артилерійських полків із резерву Ставки.

Фронт нашої оборони вигинався дугою — виникали дуже слабкі місця. Здавалося, от-от станеться непоправне. Але ні! Війська стояли на смерть, а одержавши підкріплення, знову створювали нездоланий фронт оборони.

Увечері 29 листопада, скориставшись з того, що оборона моста через канал Москва — Волга в районі Яхроми була слабка, танкова частина противника захопила його і прорвалася за канал. Тут її зупинили передові частини 1-ї ударної армії, що підійшли. Цією армією командував генерал-лейтенант В. І. Кузнецов. Після запеклого бою противника відкинули назад, за канал.

Становище фронту справді надзвичайно ускладнилося. Через те часом відбувалися такі події, котрі можна було пояснити лише найвищим напруженням моменту. Ось один приклад.

До Верховного Головнокомандуючого якимсь чином надійшли відомості про те, що наші війська на північний захід від Нахабіна залишили місто Дедовськ. Це було вже зовсім близько від Москви.

Ясна річ, таке повідомлення дуже стурбувало Й. В. Сталіна: адже ще 28 і 29 листопада 9-а гвардійська стрілецька дивізія, якою командував генерал-майор О. П. Белобородов, не без успіху відбивала неодноразові скажені атаки противника в районі Істри. Та минула майже доба, і, виявляється, Дедовськ в руках у гітлерівців...

Верховний викликав мене до телефону:

— Вам відомо, що захоплено Дедовськ?

— Ні, товаришу Сталін, невідомо.

Й. В. Сталін тут же роздратовано висловився з цього приводу:

— Командуючий повинен знати, що діється у нього на фронті. Негайно вирушайте на місце, особисто організуйте контратаку і поверніть Дедовськ.

Я спробував заперечити:

— Навряд чи обачно залишати штаб фронту в такій напруженій обстановці.

— Нічого, ми тут якось впораємось, а замість себе на цей час залиште Соколовського.

Поклавши трубку, я відразу ж зв'язався з К. К. Рокоссовським і наказав дати пояснення, чому в штабі фронту не знають про те, що залишено Дедовськ. І тут же з'ясувалося, що місто Дедовськ противником не захоплено, а йшлося, очевидно, про село Дедово. В районі Хованське — Дедово — Снігірі і на південь 9-а гвардійська стрілецька дивізія веде *нелегкий* бій і не дає противнику прорватися уздовж Волоколамського шосе на Дедовськ — Нахабіно.

Я вирішив подзвонити Верховному і пояснити, що сталася помилка. Але тут, як кажуть, найшла коса на камінь. Й. В. Сталін остаточно розгнівався. Він наказав терміново їхати до К. К. Рокоссовського і зробити так, щоб цей злочасний населений пункт негайно відбили у противника. Та ще й розпорядився взяти з собою командуючого 5-ю армією Л. О. Говорова.

— Він артилерист, хай допоможе Рокоссовському організувати артилерійський вогонь на користь 16-ї армії.

Заперечувати у подібній ситуації не було сенсу. Коли я викликав генерала Л. О. Говорова і поставив йому завдання, він цілком резонно спробував доказати, що така поїздка недоцільна: в 16-й армії є свій начальник артилерії генерал-майор артилерії В. І. Казаков, та й сам командуючий К. К. Рокоссовський знає, що і як треба робити, то ж навіщо йому, Говорову, в такий гарячий час залишати свою армію.

Щоб далі не сперечатися з цього приводу, довелося пояснити генералу, що це наказ Верховного.

Ми заїхали до К. К. Рокоссовського і разом з ним вирушили в дивізію О. П. Белобородова. Навряд, щоб командир дивізії зрадив нашій появі в розташуванні своїх частин. В той час він мав чимало клопоту, а тут ще й довелося давати пояснення з приводу захоплених противником кількох будинків села Дедово, що стояли по той бік яру.

Доповідаючи обстановку, Опанас Павлантійович досить переконливо пояснив, що повертати ці будинки недоцільно з тактичних міркувань. На жаль, я не міг сказати йому, що зараз змушений керуватися зовсім не міркуваннями тактики. А тому наказав О. П. Белобородову послати стрілецьку роту з двома танками і вибити взвод мінців, які засіли у будинках, що й було виконано.

Однак повернемося до серйозних справ.

1 грудня гітлерівські війська несподівано для нас прорвалися в центрі фронту, на стику 5-ї і 33-ї армій, і посунули по шосе на Кубінку. Біля села Акулово шлях їм перепинила 32-а стрілецька дивізія, котра артилерійським вогнем знищила частину танків противника. Немало танків вибухнуло на мінних полях.

Тоді танкові частини ворога, зазнаючи великих втрат, повернули на Голціно, де їх остаточно розгромили резерви фронту і підоспілі частини 5-ї і 33-ї армій. 4 груд-

ня цей прорив противника остаточно ліквідували. На полі бою ворог залишив понад 10 тисяч вбитими, 50 знищених танків і багато іншої бойової техніки.

Це була остання спроба німецьких військ прорватися до столиці. У перших числах грудня по характеру дій і силі ударів усіх угруповань німецьких військ відчувалося, що противник видихається і не має вже ані сил, ані засобів для подальших наступальних боїв.

Розгорнувши ударні угруповання на широкому фронті і далеко замахнувшись своїм броньованим кулаком, під час битви за Москву противник розтягнув війська настільки, що у фінальних битвах на ближніх підступах до столиці вони втратили пробивну силу. Гітлерівське командування не чекало таких великих втрат, а поповнити і зміцнити своє підмосковне угруповання не змогло.

З опиту полонених з'ясувалося, що в деяких ротах залишилося по 20—30 чоловік, моральний стан німецьких військ різко погіршився, вони вже не вірили, що захоплять Москву.

Війська Західного фронту також мали великі втрати, дуже перевтомилися, але утримали оборону і, підсилені резервами, набрали нових сил для боротьби з ворогом.

На другому етапі наступу на Москву німці за 20 днів втратили 155 тисяч солдатів і офіцерів, майже 800 танків, сотні гармат і значну кількість літаків. Важкі втрати, повний провал плану блискавичного закінчення війни, незавершеність стратегічних завдань посіяли у німецьких військах сумніви щодо успішного закінчення війни взагалі. Фашистське військово-політичне керівництво втратило змогу хизуватися непереможністю перед світовою громадськістю.

Колишні гітлерівські генерали і генерал-фельдмаршали провал плану взяття Москви намагаються звалити на Гітлера, який начебто не рахувався з їхніми порадами і пригальмував у серпні просування групи армій «Центр» на Москву, повернувши частину військ цієї групи на Україну.

Так, німецький генерал Ф. Мелентін пише: «Удар на Москву, прихильником якого був Гудеріан і від якого ми в серпні тимчасово відмовлялися, взявши за мету спершу захопити Україну, можливо, приніс би вирішальний успіх, якби його завжди розглядали як головний

удар, що визначав результати всієї війни, Росія була б вражена в саме серце»¹.

Генерали Г. Гудеріан, Г. Гот та інші вважають, що основна причина поразки німецьких військ під Москвою, поряд з помилками Гітлера, — суворий російський клімат.

Звичайно, і погода, і природа відіграють певну роль в будь-яких воєнних діях. Щоправда, все це однаково впливає на обидві супротивні сторони. Дійсно, гітлерівці закутувалися в теплі речі, котрі вони відбирали у населення, ходили у потворних саморобних солом'яних калошах. Кожушки, валянки, тілогрійки, тепла білизна — все це також зброя. Наша країна одягала і зігрівала своїх солдатів. А гітлерівські війська до зими не були підготовлені.

Сталося це тому, що гітлерівське керівництво збиралося в легкому одязі пройтися по Росії, відвівши на всю кампанію тижні й місяці. Отже, справа не в кліматі, а в політичних і воєнно-стратегічних прорахунках фашистської верхівки.

Інші генерали, буржуазні історики у всьому звинувачують грязюку і бездоріжжя. Це також не нова версія. Наполеон, загубивши свою армію, теж посилався на російський клімат.

А я бачив на власні очі, як за того ж бездоріжжя, в грязюку тисячі і тисячі москвичів, переважно жінок, яким, власне, ніколи раніше не доводилося виконувати важкі саперні роботи, копали протитанкові рови, траншеї, встановлювали надовби, зводили загородження, тягали мішки з піском. Грязюка налипала їм на ноги, до коліс тачок, на яких вони возили землю, неймовірно збільшуючи вагу й без того незручної для жіночих рук лопати.

Для тих, хто схильний маскувати справжні причини поразки під Москвою непогодою, можу додати, що в жовтні 1941 року бездоріжжя було порівняно короткочасним. У перших числах листопада похолодало, випав сніг, місцевість і дороги повсюдно стали прохідними. У листопадові дні «генерального наступу» гітлерівських військ температура в районі бойових дій на московському напрямку встановилася від 7 до 10 градусів морозу, а за такої погоди, як відомо, грязюки не буває.

¹ Мелентин Ф. Танковые сражения 1939—1945 гг. М., 1957. С. 140.

Ні! Не дощ і сніг зупинили фашистські війська під Москвою. Більш ніж мільйонне угруповання відбірних гітлерівських військ розбилося об несхитну стійкість, мужність і героїзм радянських військ, у яких за спиною був їхній народ, столиця, Батьківщина.

Що ж до тимчасової відмови від наступу на Москву і повороту частини сил на Україну, то можна сказати, що без здійснення цієї операції становище центрального угруповання німецьких військ могло стати ще гіршим, ніж було в дійсності. Адже ж резерви Ставки, якими у вересні заповнювалися утворені проломи на південно-західному напрямку, в грудні — під час контрнаступу — могли бути використані для міцного удару у фланг і тил групи армій «Центр» в період її наступу на Москву.

Розлютований невдачею другого етапу наступу на Москву, провалом плану блискавичної війни Гітлер знайшов «козла відпущення» і звільнив з посади головнокомандуючого сухопутними військами генерал-фельдмаршала Браухіча, командуючого групою армій «Центр» генерал-фельдмаршала фон Бока, командуючого 2-ю танковою армією генерала Гудеріана і десятки інших генералів, котрих він ще півтора-два місяці тому щедро нагороджував хрестами. Гітлер проголосив себе головнокомандуючим сухопутними військами, мабуть, гадаючи, що це магічно подіє на війська.

11 грудня 1941 року гітлерівський уряд оголосив війну США. Цим актом Гітлер, мабуть, сподівався на подвійний виграш. По-перше, він хотів показати, що Німеччина, незважаючи на втрати, все ще дуже сильна і здатна воювати не тільки проти Радянського Союзу й Англії, а також і проти США. По-друге, він хотів скоріше штовхнути Японію проти Сполучених Штатів, щоб цим не допустити США до бойових дій проти Німеччини на території Європи. Довідавшись про це, Й. В. Сталін засміявся:

— Цікаво, якими силами й засобами Німеччина збирається воювати з США? Для такої війни вона не має ані авіації далекої дії, ані належних морських сил.

Мене не раз запитували: як вдалося радянським військам розгромити дуже сильне німецько-фашистське угруповання й відкинути його рештки на захід, *адже до битви під Москвою Червона Армія відступала й нерідко потрапляла у тяжке становище?*

Про розгром німців під Москвою написано багато

і в основному, на мій погляд, правильно. Однак, як колишній командуючий Західний фронт, хочу висловити свою думку з цього питання.

Як відомо, розпочинаючи операцію на московському напрямку під кодовою назвою «Тайфун», німецько-фашистське командування мало намір розгромити радянські війська на вяземсько-московському і брянсько-московському напрямках і, охопивши Москву з півночі й півдня, якомога швидше оволодіти нею. Противник збирався домогтися цієї стратегічної мети послідовно, методом подвійного охопту. Перше оточення і розгром радянських військ планувалося здійснити в районах Брянська і Вязьми. Друге оточення і взяття столиці замислювалося здійснити шляхом глибокого обходу бронетанковими військами міста з північного заходу через Клин і Калінін і з півдня через Тулу й Каширу, щоб зімкнути кліщі стратегічного оточення в районі Ногінська.

Однак, розробляючи план такої складної стратегічної операції, гітлерівське верховне командування припустилося серйозної помилки при розрахунку сил і засобів. Воно дуже недооцінило можливості Червоної Армії і явно переоцінило можливості своїх військ.

Сил, котрі зосередило німецьке командування, вистачило лише на те, щоб прорвати нашу оборону в районі Вязьми і Брянська і відтіснити війська Західного й Калінінського фронтів на лінію Калінін — Яхрома — Красна Поляна — Крюково — річки Нара і Ока — Тула — Кашира.

В результаті, домігшись на початку жовтня своєї найближчої мети, противник не зміг здійснити другого етапу операції «Тайфун».

Під час створення ударних угруповань для її здійснення також не обійшлося без великих прорахунків. Флангові угруповання противника, особливо ті, що діяли в районі Тули, були слабкі й мали у своєму складі недостатньо загальновійськових з'єднань. Надії на бронетанкові з'єднання в тих умовах не справдилися. Цим частинам було завдано великих втрат, їхня пробивна сила згасла. Німецьке командування не зуміло одночасно завдати удару в центрі Західного фронту, хоча тут у нього було достатньо сил. Це нам дало змогу вільно перекидати резерви, в тому числі й дивізійні, з пасивних ділянок, із центру на фланги і спрямовувати їх проти ударних угруповань ворога.

В деяких воєнно-історичних працях є твердження, що до циклу операцій битви під Москвою не належать жовтневі бої Західного, Резервного і Брянського фронтів; що противник нібито спершу був остаточно зупинений на Можайській лінії оборони, а згодом гітлерівському командуванню начебто довелося готувати нову «генеральну наступальну операцію».

Все, що сказано вище про крах операції «Тайфун», спростовує подібне твердження. Непереконливі також посилання на те, що гітлерівцям у листопаді довелося значно поповнювати війська, матеріальні засоби і здійснити деяке перегрупування танкових з'єднань на своєму лівому крилі. Адже відомо, що до цих заходів звичайно вдаються в кожній стратегічній наступальній операції, а тому вони і не можуть служити фактором для визначення її початку і кінця.

Головне полягає в тому, що на початку листопада нам вдалося своєчасно виявити зосередження ударних угруповань противника на флангах нашого фронту оборони. В результаті було правильно визначено напрямки головних ударів ворога. Ударному кулаку противника ми протиставили глибоко ешелоновану оборону, оснащену достатньою кількістю протитанкових та інженерних засобів. Тут же, на дуже небезпечних напрямках, зосереджувалися всі інші основні танкові частини.

Комунікації ворога більш ніж на тисячі кілометрів перебували під постійними ударами партизанських загонів, які своїми героїчними діями систематично перешкоджали постачанню військ противника, роботі його органів управління.

Великі втрати гітлерівських військ, вимушений затяжний характер операції «Тайфун», запеклий опір радянських воїнів — усе це різко позначилося на боєздатності німецько-фашистських військ, породило в їхніх рядах розгубленість і зневіру в успіхові.

Радянські війська під час битви під Москвою також зазнали великих втрат, але вони до кінця оборонних битв зберегли боєздатність і несхитну віру в перемогу.

Червона Армія провалила гітлерівський план загарбання Ленінграда і з'єднання німецько-фашистських військ із фінськими збройними силами. Перейшовши до контрнаступу в районі Тихвіна, вона розгромила противника і вступила у місто. Війська Південного фронту

в той же час також перейшли до контрнаступу і зайняли Ростов-на-Дону.

За цих умов готувався контрнаступ під Москвою. Сама ідея його виникла ще в листопаді. Склалася вона остаточно під час оборонних боїв і стала найважливішим і постійним елементом задумів і розрахунків Ставки Радянського Верховного Головнокомандування.

Надзвичайно складна обстановка того часу і неможливість створити сприятливі умови для організації і підготовки контрнаступу змушували нас готувати його в ході важких оборонних боїв, і методи його проведення остаточно визначилися, коли за всіма ознаками гітлерівські війська вже не в змозі були витримувати наші контрудари. Натхненні успіхами, здобутими в оборонних боях, наші війська перейшли до контрнаступу без будь-якої перерви.

29 листопада я подзвонив Верховному Головнокомандуючому і, доповівши обстановку, просив віддати наказ про початок контрнаступу.

Й. В. Сталін слухав уважно, а потім запитав:

— А ви упевнені, що противник підійшов до кризового стану і не має можливостей ввести в дію якесь нове велике угруповання?

— Противник виснажений. Однак якщо ми зараз не ліквідуємо небезпечні ворожі вклинення, то німці зможуть зміцнити свої війська в районі Москви великими резервами за рахунок північного і південного угруповань своїх військ, і тоді становище може серйозно ускладнитися.

Й. В. Сталін сказав, що він порадиться з Генеральним штабом.

Я попросив начальника штабу фронту В. Д. Соколовського, який також вважав, що вже час вводити в дію наші резервні армії, встановити зв'язок з Генштабом і підтримати наші пропозиції про доцільність негайного контрнаступу.

Пізно ввечері 29 листопада нам повідомили, що Ставка прийняла рішення про початок контрнаступу і пропонує подати наш план контрнаступальної операції. Вранці 30 листопада ми передали Ставці міркування Військової ради фронту щодо плану контрнаступу, виконаного графічно на карті з найнеобхіднішими поясненнями. Подробиць від нас не вимагали, бо про все основне заздалегідь було домовлено з Й. В. Сталіним, Б. М. Шапош-

никовим і О. М. Василевським. Я разом з планом надіслав лише коротеньку записку Олександрю Михайловичу Василевському: «Прошу негайно доповісти народному комісару оборони т. Сталіну план контрнаступу Західного фронту і дати директиву, щоб можна було приступити до операції, інакше можна запізнитися з підготовкою».

Пояснювальна записка до плану-карти перш за все показувала, що наявна обстановка не дає змоги арміям фронту перейти до контрнаступу одночасно. Були погоджені такі строки наступу:

«1. Початок наступу, враховуючи строки вивантаження і зосередження військ і їх доозброєння, визначити для 1-ї ударної, 20-ї і 16-ї армій і армії Голікова зранку 3—4 грудня, для 30-ї армії — 5—6 грудня».

Зауваживши у наступному пункті записки, що склад армій перебуває у строгій відповідності з директивами Ставки, ми вказали на завдання Західного фронту:

«...— Найближче завдання: ударом на Клин, Солнечногорськ і в істринському напрямку розгромити основне угруповання противника на правому крилі і ударом на Узлова і Богородицьк у фланг і тил групі Гудеріана розгромити противника на лівому крилі фронту армій Західного фронту.

— Щоб скувати сили противника на решті фронту і позбавити його можливості перекидати війська, 5-а, 33-я, 43-я, 49-а і 50-а армії фронту 4—5 грудня переходять у наступ з обмеженими завданнями.

— Головне угруповання авіації (три чверті) буде спрямоване на взаємодію з правим ударним угрупованням і решта з лівим — армією генерал-лейтенанта Голікова»¹.

На цьому плані Й. В. Сталін коротко написав: «Згоден» і поставив підпис.

Завдання ж, поставлені військам армій, що входили до складу Західного фронту, були такі:

1-а ударна армія під командуванням генерал-лейтенанта В. І. Кузнецова мала розгорнутися всіма силами в районі Дмитров — Яхрома і завдати удару у взаємодії з 30-ю і 20-ю арміями в напрямку на Клин і далі загальним напрямком на Теряєву Слободу;

20-а армія з району Красна Поляна — Белий Раст,

¹ ЦАМО СРСР. Ф. 16-А. Оп. 947. Спр. 36. Арк. 70—72.

взаємодіючи з 1-ю ударною і 16-ю арміями, завдає удару загальним напрямком на Солнечногорськ, охоплюючи його з півдня, і далі на Волоколамськ; до того ж, 16-а армія своїм правим флангом наступає на Крюково і далі залежно від обстановки;

10-а армія, взаємодіючи з військами 50-ї армії, завдає удару в напрямку Сталіногорськ — Богородицьк і далі продовжує наступ на південь від річки Упи.

Першочергове завдання контрнаступу на флангах Західного фронту *полягало в тому, щоб розгромити ударні угруповання групи армій «Центр» і ліквідувати безпосередньо загрозу Москві. Щоб поставити перед військами значно віддаленішу і рішучішу мету, у нас тоді ще не було сили. Ми намагалися лише відкинути ворога якомога далі від Москви і завдати йому щонайбільших втрат.*

Хоч нам і було передано додатково три армії, все ж Західний фронт кількісно не мав переваги над противником (крім авіації). Ворог мав більше танків і артилерії. Ця обставина і визначала головну особливість контрнаступу наших військ під Москвою.

У ніч на 1 грудня 1941 року, всебічно проаналізувавши хід і результати боїв на Калінінському фронті, Ставка дійшла висновку, що метод частих атак, до якого вдавався цей фронт на різних напрямках 27—29 листопада, неефективний за даної конкретної обстановки.

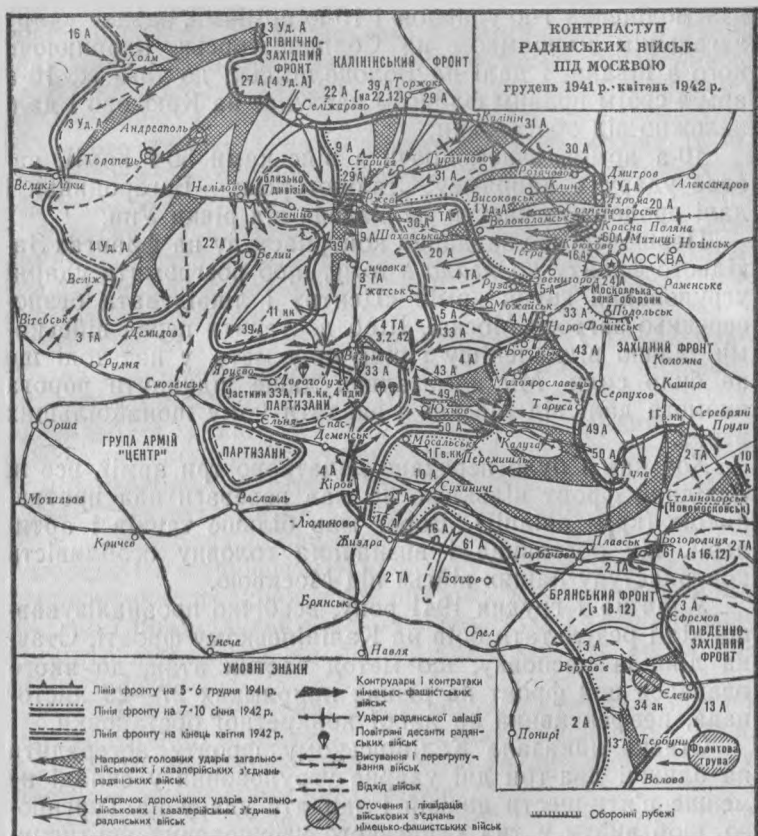
Ставка наказала Калінінському фронту зосередити на ближчі два-три дні ударне угруповання у складі не менше п'яти-шести дивізій і завдати удару на Тургиново, щоб вийти у тил клинського угруповання противника і цим самим сприяти військам Західного фронту у знищенні ворожого угруповання.

Командуючий фронтом генерал І. С. Конев, одержавши наказ Ставки, доповів, що виконати його не зможе, бо не вистачає сил і немає танків. Замість глибокого і досить міцного удару, наміченого Верховним Головнокомандуванням, він запропонував здійснити окрему операцію для взяття Калініна.

Ставка абсолютно справедливо зауважила, що позиції командуючого Калінінським фронтом не лише не відповідають, а ще й суперечать загальній меті — рішучому контрнаступу під Москвою.

Й. В. Сталін доручив заступнику начальника Генерального штабу О. М. Василевському, який разом з ним

підписав названу вище директиву про створення ударного угруповання Калінінського фронту, переговорити з генералом І. С. Коневим, роз'яснити його помилку і суть справи. Олександр Михайлович чудово виконав це доручення. Керуючись глибокою обізнаністю з оперативною обстановкою на фронті, його складом й можливостями, він повідомив 1 грудня І. С. Коневу по «Бодо»:

«Провалити наступ німців на Москву і тим самим не тільки врятувати Москву, а й покласти початок серйозному розгрому противника можна лише активними діями, з рішучою метою. Якщо ми цього не зробимо найближчими днями, то буде пізно. Калінінський фронт, у якого винятково вигідне оперативне становище для

цієї мети, не може стояти осторонь. Ви зобов'язані зібрати буквально все для того, щоб ударити по ворогу, а він проти вас слабкий. І, повірте, успіх буде забезпечено»¹.

Потім О. М. Василевський детально розглянув сили фронту, порадив, звідки зняти дивізії, як зміцнити їх артилерією із ресурсів фронту.

«Дорога́ буквально кожна година, а тому треба вжити всіх заходів, щоб розпочати операцію не пізніше ранку четвертого»,— підкреслив він.

Командуючому фронтом залишалося лише визнати справедливість розрахунків Ставки і запевнити, що він збере все необхідне для удару.

«Йду на ризик»,— все ж зауважив в кінці І. С. Ко-нев.

Пізно увечері 4 грудня мені подзвонив Верховний Головнокомандуючий і запитав:

— Чим ще допомогти фронту, крім того, що вже дали?

Я відповів, що необхідна підтримка авіації резерву Головнокомандування і ППО країни, і ще раз попросив хоча б двісті танків — без них фронт не міг швидко розгортати контрнаступ.

— Танків поки що немає, не можемо дати,— знову, як і під час попередньої розмови, сказав Й. В. Сталін,— авіація буде. Домовтеся із Генштабом. Я зараз подзвоню туди. Ми дали вказівку 5 грудня перейти в наступ Калінінському фронту, а 6 грудня — оперативній групі правого крила Південно-Західного фронту в районі Єльця.

У Генштабі зробили уточнення:

— Для сприяння контрнаступу Західного фронту залучаються війська Калінінського фронту. Їхнє завдання полягає в тому, щоб ударом на південний захід вийти на тили клинсько-солнечногорського угруповання противника і тим самим сприяти його знищенню військами Західного фронту.

Удар Південно-Західного фронту по елеському угрупованню противника мав би посприяти Західному фронту в розгромі ворожих військ на південний захід від Москви.

---

¹ ЦАМО СРСР. Ф. 96-А. Оп. 2011. Спр. 5. Арк. 185—190.

Глибокий сніг, що випав на початку грудня, дещо утруднив зосередження, перегрупування і просування військ на вихідні райони для операції, що готувалася. Та, подолавши ці труднощі, всі роди військ на ранок 6 грудня були вже готові до контрнаступу.

Настав ранок 6 грудня 1941 року. Війська Західного фронту на північ і на південь від столиці розпочали контрнаступи. Під Калініном і під Єльцем вперед рушили сусідні фронти. Розгорнулася величезна битва.

У перший день наступу війська Калінінського фронту вклинилися в передній край оборони противника, але відкинути ворога не змогли. Лише після десятиденних запеклих боїв, змінивши тактику наступу, війська фронту почали просуватися вперед. Сталося це після того, як праве крило Західного фронту розгромило німецьке угруповання в районі Рогачово — Солнечногорськ і обійшло Клин.

13 грудня 1-а ударна армія й частина сил 30-ї армії Західного фронту підійшли до Клина. Охопивши місто з усіх боків, радянські війська увірвалися в нього і після жорстоких боїв у ніч на 15 грудня очистили Клин від противника.

Успішно розгортали наступальні дії 20-а і 16-а армії. Наприкінці дня 9 грудня, подолавши сильний опір противника, 20-а армія підійшла до Солнечногорська і 12 грудня вибила противника з міста. 16-а армія, визволивши 8 грудня Крюково, повела наступ в бік Істринського водосховища.

Просувалися вперед також війська правого крила 5-ї армії, якою командував генерал Л. О. Говоров. Просування цієї армії багато в чому сприяло успіхові 16-ї армії.

Після визволення нами Клина туди прибув міністр закордонних справ Великобританії А. Іден.

Наприкінці грудня ми прочитали в «Правде» заяву А. Ідена, з якою він виступив, повернувшись до Лондона. Поділившись враженнями від подорожі в СРСР, він сказав: «Я мав щастя бачити деякі подвиги російських армій, подвиги справді прекрасні».

19 грудня ми зазнали великої втрати — в районі села Палашкіно (за 12 кілометрів на північний захід від Рузи) загинули командир 2-го гвардійського кавалерійського корпусу генерал-майор Л. М. Доватор і командир 20-ї кавалерійської дивізії підполковник М. П. Тавлієв.

За поданням Військової ради фронту Л. М. Доватору посмертно було присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

Контрнаступальні дії правого крила Західного фронту не припинялися. Їх активно підтримувала авіація фронту, авіація ППО країни і авіація далекої дії, котрою командував генерал О. Є. Голованов. Авіація завдала сильних ударів артилерійським позиціям, танковим частинам, командним пунктам, а коли гітлерівські війська почали відступати, штурмувала і бомбардувала піхотні, бронетанкові і автотранспортні колони. В результаті всі дороги на захід після відходу військ противника були захарашчені його потрошеною бойовою технікою і автомашинами.

Командування фронту посилало в тил противника лижні частини, кінноту і повітряно-десантні війська, які громили ворога, що відступав. Погоджуючи свої дії з військовими радами фронтів, розгорнули боротьбу з ворогом партизани. Їхні дії неабияк ускладнили обстановку для німців.

На лівому крилі фронту ще 3 грудня війська 50-ї армії і кавалерійський корпус генерала П. О. Белова розпочали громити 2-у танкову армію Гудеріана в районі Тули. 3-я, 17-а танкові і 29-а моторизована дивізії фашистської армії, залишивши на полі бою близько 70 танків, спішно відкочувалися на Веньов.

10-а армія вступила в битву у грудні в районі Михайлова, де противник намагався утримати оборону, щоб прикрити фланг своєї 2-ї танкової армії під час відступу. 8 грудня з району Тули перейшла в наступ і решта військ 50-ї армії, загрожуючи противнику перетнути йому шляхи відступу із Веньова й Михайлова.

Дії 10-ї і 50-ї армій, а також удари кавалерійського корпусу генерала П. О. Белова весь час підтримувала авіація фронту і Ставки.

Армія Гудеріана, глибоко охоплена з флангів і вже безсила відбити контрнаступальні удари Західного фронту й оперативної групи Південно-Західного фронту, почала поспішно відходити загальним напрямком на Узлову, Богородицьк і далі на Сухиничі, кидаючи важкі гармати, автомашини, тягачі й танки.

Під час десятиденних боїв війська лівого крила Західного фронту завдали серйозної поразки 2-й танковій армії Гудеріана і пройшли вперед на 130 кілометрів.

Ліворуч від Західного фронту успішно просувалися вперед з'єднання *недавно сформованого* Брянського фронту. З виходом військ на лінію Орешки — Стариця — річки Лама і Руза — Малоярославець — Тихонова Пустинь — Калуга — Мосальськ — Сухиничі — Белев — Мценськ — Новосіль завершився перший етап контрнаступу радянських військ під Москвою.

Нарешті було ліквідовано загрозу, що нависала над Тулою. Під час контрнаступу основну роль відіграли танкова дивізія А. Л. Гетьмана і кавкорпус П. О. Белова. Рухом оперативна група 50-ї армії під командуванням генерал-лейтенанта В. С. Попова завдала противнику вирішального удару під час визволення міста Калуги.

Знесилені, пошарпані боями гітлерівські армії з великими втратами і під тиском наших військ відступали на захід. Для західного напрямку (Західного, Калінінського і Брянського фронтів), як нам здавалося, наступний етап контрнаступу мусив би полягати в тому, щоб, одержавши для зміцнення відповідні сили й засоби, продовжувати його аж до повного завершення. Малося на увазі поновити становище, яке складалося на цих фронтах перед початком наступальної операції німецько-фашистських військ.

Якби Ставка змогла дати нам хоча б чотири армії для підсилення (по одній для Калінінського і Брянського фронтів і дві для Західного фронту), ми б мали реальну можливість завдати ворогу нищівного удару і ще далі відкинути його від Москви, а то й навіть вийти на лінію Вітебськ — Смоленськ — Брянськ.

В усякому разі й серед членів Військової ради, й у штабі фронту не було жодної розбіжності відносно того, що для продовження контрнаступу необхідно всі наявні сили використати на західному стратегічному напрямі, аби завдати ворогу якнайбільших втрат. Гадаю, така точка зору вірно відображала обстановку, яка конкретно складалася на фронті.

Успіх контрнаступу радянських військ у грудні на центральному стратегічному напрямі мав величезне значення. Ударні угруповання німецької групи армій «Центр» зазнали тяжкої поразки і відступили.

Однак загалом ворог ще був сильний. На центральній ділянці нашого стратегічного фронту противник чинив запеклий опір. Наші наступальні операції під Ро-

стовом і Тихвіном розпочалися успішно, та не мали відповідного завершення і набули зтяжнього характеру.

Але після розгрому німецько-фашистських військ під Москвою й успіхів, здобутих під час контрнаступу, Верховний перебував у досить оптимістичному настрої. Він вважав, що й на інших фронтах німці не витримають ударів Червоної Армії, варто лише вміло організувати прорив їхньої оборони. Звідси і виникла у нього ідея якнайскоріше розпочати загальний наступ на всіх фронтах — від Ладозького озера до Чорного моря.

Увечері 5 січня 1942 року мене, як члена Ставки, викликали до Верховного Головнокомандуючого для обговорення проекту плану загального наступу Червоної Армії.

Після інформації Б. М. Шапошникова про становище на фронтах і оголошеного ним проекту плану Й. В. Сталін сказав:

— Німці розгубилися після поразки під Москвою, вони погано підготувалися до зими. Зараз найзручніший момент для переходу до загального наступу. Ворог має намір затримати наш наступ до весни, щоб навесні зібратися з силами й знову розпочати активні бої. Він хоче виграти час і дістати перепочинок.

Ніхто з присутніх, як мені запам'яталося, не заперечив проти цього, і Й. В. Сталін далі розвивав свою думку.

— Наше завдання полягає в тому, — розмірковував він, як завжди походжаючи кабінетом, — щоб не дати німцям такого перепочинку, гнати їх без упину на захід, змусити їх витратити свої резерви ще до весни...

На словах «до весни» він наголосив, трохи помовчав, а потім пояснив:

— Коли у нас будуть нові резерви, а у німців не буде більше резервів...

Виклавши своє розуміння можливої перспективи наступу, Верховний перейшов до практичних дій окремих фронтів.

Задум Верховного Головнокомандування полягав ось у чому. Враховуючи, що контрнаступ військ західного напрямку проходить успішно, метою загального наступу вважати розгром противника на всіх фронтах.

Планувалося завдати головного удару групі армій «Центр». Розгромити її передбачалося силами лівого крила Північно-Західного, Калінінського, Західного й

Брянського фронтів, з двох боків охопивши, а потім оточивши й знищивши головні сили в районі Ржева, Вязьми й Смоленська.

Війська Ленінградського, Волховського фронтів, правого крила Північно-Західного фронту й Балтійський флот одержували завдання розгромити групу армій «Північ» і ліквідувати блокаду Ленінграда.

Війська Південно-Західного й Південного фронтів мали завдати поразки групі армій «Південь» і визволити Донбас, а Кавказький фронт і Чорноморський флот — визволити Крим.

Намічалось перейти до загального наступу в найстишліші строки.

Оголосивши цей проект, Й. В. Сталін запропонував присутнім висловити свою думку.

— На західному напрямі,— доповів я,— де створилися сприятливі умови і противник ще не встиг поновити боєздатності своїх частин, наступ треба продовжувати. Але, щоб домогтися успіху, треба поповнити війська особовим складом, бойовою технікою і зміцнити резервами, насамперед танковими частинами. Якщо ми не матимемо такого поповнення, успіху в наступі не буде.

Щодо наступу наших військ під Ленінградом і на південно-західному напрямі, то там наші війська стоять перед міцною обороною противника. Без потужних артилерійських засобів вони не зможуть прорвати оборону, самі виснажаться і зазнають великих, нічим не виправданих втрат. Я за те, щоб зміцнити фронти західного напрямі і тут вести сильніший наступ.

— У нас зараз немає матеріальних можливостей, щоб забезпечити спільний наступ усіх фронтів,— підтримав мене М. О. Вознесенський.

— Я розмовляв з Тимошенком,— сказав Й. В. Сталін.— Він за те, щоб діяти і на Південно-Західному напрямі. Треба скоріше перемелювати німців, щоб вони не мали змоги наступати навесні. Хто ще хотів би висловитися?

Ніхто не відповів. Обговорення пропозицій Верховного так і не відбулося.

Вийшовши з кабінету, Б. М. Шапошников сказав:

— Ви даремно сперечалися. Це питання Верховний вирішив заздалегідь.

— То навіщо ж питали про нашу думку?

— Не знаю, не знаю, голубчику! — відповів Борис Михайлович, важко зітхнувши.

Штаб Західного фронту одержав директиву про наступ 7 січня 1942 року. На виконання цієї директиви Військова рада поставила перед військами фронту такі додаткові завдання на продовження контрнаступу:

— правому крилу фронту (1-й ударній, 20-й і 16-й арміям) продовжувати наступ загальним напрямком на Сичовку і, взаємодіючи з Калінінським фронтом, розгромити сичовсько-ржевське угруповання;

— центру фронту (5-й і 33-й арміям) наступати загальним напрямком на Можайськ — Гжатськ; 43, 49 і 50-й арміям ударити на Юхнов, розгромити юхново-кондровське угруповання противника і розвивати удар на Вязьму;

— підсиленому кавалерійському корпусу генерала П. О. Белова вийти в район Вязьми назустріч 11-му кавалерійському корпусу генерал-майора С. В. Соколова, який діє у складі Калінінського фронту, спільними силами завдати удару вяземському угрупованню противника (в цей період в районі Вязьми активно діяли великі партизанські загони);

— 10-й армії наступати на Кіров і прикривати лівий фланг фронту.

Сусід праворуч — Калінінський фронт, як ми вже сказали, мав завдання наступати загальним напрямком на Сичовку, Вязьму і частиною сил в обхід Ржева; його 22-а армія повинна розвивати удар на Белий.

Північно-Західний фронт мав наступати двома розгалуженими напрямками. Його 3-я ударна армія під командуванням генерал-лейтенанта М. О. Пуркаєва наступала загальним напрямком на Великі Луки; 4-а ударна армія, якою командував генерал-полковник А. І. Єременко, розгортала наступ на Торопець — Веліж.

Сусіду зліва — Брянському фронту — ставилося завдання *оволодіти Орлом і Курськом*.

Військам південно-західного напрямку належало оволодіти Харковом і захопити плацдарми в районах Дніпропетровська й Запоріжжя.

План був великий. На жаль, на ряді напрямків, і на головному, західному, також, він не забезпечувався достатніми силами й засобами. Про цю обставину Верховний, звичайно, добре знав. Однак він вірив, що і з наявними можливостями фронтів нам вдасться зламати обо-

рону німецько-фашистських військ, якщо чітко дотримуватися принципу концентрування сил в ударні угруповання і вміло вести артилерійський наступ.

10 січня командуючі фронтами і командарми одержали Директивного листа із Ставки Верховного Головнокомандування з оцінкою військового становища в дусі виступу Й. В. Сталіна на згаданому вже засіданні 5 січня 1942 року і практичними вказівками фронтам про дії ударними групами та організацію артилерійського наступу.

Дозволю собі навести найважливіші уривки з цього Директивного листа:

«Для того, щоб домогтися успіхів у 1942 р., необхідно, щоб наші війська навчилися ламати лінію оборони противника, навчилися організовувати прорив оборони противника на всю її глибину і тим самим відкрили шлях для просування нашої піхоти, наших танків, нашої кінноти. Німці мають не одну лінію оборони — вони будують і згодом матимуть другу і третю оборонні лінії. Якщо наші війська не навчаться швидко і ґрунтовно ламати і проривати оборонну лінію противника, то ми не зможемо просуватися вперед...»¹.

Далі йшов виклад двох умов, котрих, як вважав Й. В. Сталін, необхідно дотримуватися, щоб здобувати бойові успіхи.

Перше — це дії ударними групами. «...Наші війська звичайно наступають окремими дивізіями або бригадами, розташованими по фронту на зразок ланцюжка. Зрозуміло, що така організація наступу не може принести належного ефекту, бо не дає нам перевагу сил на будь-якій ділянці. Такий наступ приречений на провал. Наступ може дати належний ефект лише в тому разі, якщо ми на одній із ділянок фронту створимо велику перевагу сил над силами противника. А для цього необхідно, щоб в кожній армії, яка ставить собі завдання прориву оборони противника, створювалася ударна група із трьох або чотирьох дивізій, зосереджених для удару на певній ділянці фронту. В цьому першочергове завдання командування армії, бо лише в такий спосіб можна забезпечити рішучу перевагу сил і успіх прориву оборони противника на певній ділянці фронту...»².

¹ ЦАМО СРСР. Ф. 132-А. Оп. 2642. Спр. 41. Арк. 75—81.

² Там же.

Далі — друга вказівка з приводу «артилерійського наступу».

«...У нас нерідко кидають піхоту в наступ проти оборонної лінії противника без артилерії, без будь-якої підтримки з боку артилерії, а потім скаржаться, що піхота не йде на противника, який закопався в обороні. Зрозуміло, що такий «наступ» не в змозі принести бажаного ефекту. Це не наступ, а злочин — злочин проти Батьківщини, проти військ, які змушені йти на даремні жертви...

Це значить, по-перше, що артилерія не може обмежуватися одноразовими діями протягом години або двох годин перед наступом, а повинна наступати спільно з піхотою, повинна вести вогонь з невеликими перервами протягом всього наступу, аж доки не буде зламана оборонна лінія противника на всю її глибину.

Це значить, по-друге, що піхота повинна наступати не після припинення артилерійського вогню, як це водиться за так званої «артилерійської підготовки», а наступати разом з артилерією, під грім артилерійського вогню, під звуки артилерійської музики.

Це значить, по-третє, що артилерія повинна діяти не розкидано, а зосереджено, і вона повинна бути зосереджена не на будь-якому місці фронту, а в районі дій ударної групи армії, фронту, і лише в цьому районі, бо без цієї умови артилерійський наступ «неможливий»¹.

Вказівки Директивного листа Ставки було прийнято до безумовного виконання. Однак я дозволю собі ще раз сказати, що взимку 1942 року ми не мали реальних сил і засобів, щоб втілити в життя всі ці загалом правильні ідеї про широкий наступ. А коли сил бракувало, то війська не мали змоги створювати необхідні ударні угруповання і вести артилерійський наступ з такою ефективністю, щоб розгромити сильного й досвідченого ворога, яким був гітлерівський вермахт.

Життя це підтвердило. Лише просування військ Північно-Західного фронту розгорталося успішно, бо тут не було суцільної лінії оборони противника.

На початку лютого 1942 року 3-я і 4-а ударні армії цього фронту, пройшовши близько 250 кілометрів, вийшли на підступи до Великих Лук, Демидова і Веліжа. 22-а армія Калінінського фронту в цей час билася за місто Белий, а 11-й кавалерійський корпус виходив в район

---

¹ ЦАМО СРСР. Ф.132-А. Оп. 2642. Спр. 41. Арк. 75—81.

на північний захід від Вязьми, 39-а і 29-а армії Калінінського фронту повільно просувалися на захід від Ржева. Війська лівого крила Калінінського фронту не мали успіху, бо перед ними була сильна оборона.

Загальний характер дій противника в цей період визначався наказом Гітлера від 3 січня 1942 року, в якому, зокрема, говорилося: «Чіплятися за кожен населений пункт, не відступати ні на крок, оборонятися до останнього патрона, до останньої гранати — ось що вимагає від нас наявний момент».

«Панове командири! — писав у наказі командир 23-ї німецької піхотної дивізії. — Загальна обстановка воєнних дій рішуче вимагає зупинити швидкий відступ наших частин на рубежі річки Лами і перейти дивізією до міцної оборони. Позицію на річці Ламі необхідно захищати до останнього чоловіка. Йдеться про наше життя або смерть...»

На що ж розраховувало гітлерівське командування, вимагаючи від своїх військ рішуче зупинитися на річці Ламі?

Воно виходило з того, що там залишилися зведені радянськими військами ще в жовтні — листопаді оборонні позиції, на яких можна було тимчасово закріпитися. Ці позиції містилися на обох берегах річки Лами з півночі на південь і далі з'єднувалися з позиціями на річках Рузі й Нарі.

До середини грудня 1941 року, підкидаючи з глибини всілякі збірні, запасні й нові, підвезені з окупованої території, дивізії, противник зумів дообладнати ці позиції для оборони. А тому на період подій, про які йдеться, на цих оборонних рубежах могла розташуватися певна кількість німецьких військ, що відступали.

Хочу коротко нагадати читачеві про хід наступу радянських військ під Москвою на початку 1942 року.

10 січня 1942 року війська нашого Західного фронту (20-а, частина сил 1-ї ударної армії, 2-й гвардійський кавалерійський корпус І. О. Плієва, 22-а танкова бригада, п'ять лижних батальйонів) після півторагодинної артилерійської підготовки розпочали наступ, щоб прорвати фронт в районі Волоколамська.

Після запеклих дводенних боїв вдалося зламати оборону противника. У прорив було введено кавалерійський корпус генерал-майора І. О. Плієва з п'ятьма лижними батальйонами і 22-ю танковою бригадою.

16 і 17 січня війська правого крила фронту з допомогою партизанських загонів захопили Лотошино, Шаховську і перетнули залізницю Москва — Ржев. Здавалося б, якраз тут варто було нарощувати сили, щоб розвинути успіх. Однак вийшло інакше.

19 січня надійшов наказ Верховного Головнокомандуючого вивести з бою 1-у ударну армію в резерв Ставки. Ми з В. Д. Соколовським звернулися в Генштаб з проханням залишити у нас 1-у ударну армію. Відповідь була одна — такий наказ Верховного.

Дзвоню особисто Й. В. Сталіну. Пояснюю, що виведення цієї армії призведе до послаблення ударного угруповання.

У відповідь чую:

— Виводьте без зайвих розмов! У вас військ багато, порухайте, скільки у вас армій.

Пробую заперечити:

— Товаришу Верховний Головнокомандуючий, фронт у нас дуже широкий, на всіх напрямках точаться запеклі бої, будь-яке перегрупування неможливе. Прошу до завершення розпочатого наступу не виводити 1-у ударну армію із складу правого крила Західного фронту, не послаблювати на цій ділянці натиск на ворога.

Замість відповіді Й. В. Сталін кинув трубку. Переговори з цього приводу з Б. М. Шапошниковим також нічого не дали.

— Голубчику, — сказав Б. М. Шапошников, — нічого не можу вдіяти, це особисте рішення Верховного.

Довелося розтягнути на широкому фронті 20-у армію. Послаблені війська правого крила фронту підійшли до Гжатська, де їх зупинила оборона противника, і далі просуватися вони не змогли.

5-а і 33-я армії, які наступали в центрі фронту, на 20 січня визволили Рузу, Дорохово, Можайськ, Верею. 43-я і 49-а армії вийшли в район Доманова і зав'язали бій з юхновським угрупованням противника.

Тут я хочу докладніше зупинитися на діях наших військ в районі Вязьми. За сорок кілометрів на південь від Вязьми (район Желанье) з 18 по 22 січня, щоб перехопити тиллові шляхи противника, було кинуте два батальйони 201-ї повітряно-десантної бригади і 250-й авіадесантний полк. 33-я армія генерал-лейтенанта М. Г. Єфремова одержала наказ розгортати прорив і, взаємодіючи з 1-м гвардійським кавалерійським корпу-

сом П. О. Белова, авіадесантом, партизанськими загонами і 11-м кавалерійським корпусом Калінінського фронту, оволодіти Вязьмою.

27 січня корпус генерала П. О. Белова прорвався через Варшавське шосе за 35 кілометрів на південний захід від Юхнова і через три дні з'єднався з десантниками і партизанськими загонами на південь від Вязьми. 1 лютого туди ж вийшли три стрілецькі дивізії 33-ї армії (113, 338 і 160-а) під особистим командуванням генерал-лейтенанта М. Г. Єфремова і зав'язали бій на підступах до Вязьми. Щоб зміцнити 1-й гвардійський кавалерійський корпус генерала П. О. Белова і налагодити взаємодію з 11-м кавалерійським корпусом Калінінського фронту, Ставка наказала висадити в район Озеречні 4-й повітряно-десантний корпус. Однак через відсутність транспортної авіації, в дію ввели лише 8-у повітряно-десантну бригаду у складі двох тисяч чоловік.

Тут я хочу докладніше зупинитися на діях кавалерійського корпусу генерала П. О. Белова, двох підсилених дивізій 33-ї армії та повітряно-десантних частин 4-го повітряно-десантного корпусу, що діяли в німецькому тилу.

Розгортаючи наступ з району Наро-Фомінська загальним напрямком на Вязьму, 33-я армія в останній день січня швидко вийшла в район Шанського Заводу і Доманова, де виявився широкий, нічим не заповнений пролом в обороні противника. Суцільного фронту не було, і ми вирішили, що на цьому напрямку німці не мають достатньо сил, щоб надійно тримати місто. Отож і прийняли рішення: доки противник не підтягнув сюди резерви, захопити з ходу Вязьму, внаслідок чого все вяземське угруповання противника опиниться в надзвичайно тяжкому становищі.

Генерал-лейтенант М. Г. Єфремов вирішив стати на чолі ударної групи армії, і вона розгорнула блискавичний наступ на Вязьму.

3—4 лютого, коли головні сили цього угруповання у складі трьох дивізій вийшли на підступи до Вязьми, противник завдав удару під основу прориву, відсік групу і відновив свою оборону на річці Угрі. Другий ешелон армії в той час затримався в районі Шанського Заводу, а її сусід ліворуч — 43-я армія — в районі Медині. 43-я армія не змогла своєчасно виконати завдання командування фронту про надання допомоги групі генерала М. Г. Єфремова.

Кавалерійський корпус П. О. Белова, введений у битву на вяземському напрямку, вийшовши в район Вязьми, з'єднався там з військами М. Г. Єфремова, але сам втратив тилові шляхи.

На той час німецьке командування перекинуло з Франції та з інших фронтів в район Вязьми великі резерви і зуміло стабілізувати там свою оборону, яку ми так і не змогли прорвати.

В результаті довелося все це угруповання наших військ залишити в тилу противника, в лісовому районі на південний захід від Вязьми, де базувалися численні загони партизанів.

Перебуваючи в тилу противника, корпус П. О. Белова, група М. Г. Єфремова і повітряно-десантні частини спільно з партизанами протягом двох місяців завдавали ворогу відчутних ударів, знищуючи його живу силу і техніку.

10 лютого 8-а повітряно-десантна бригада і загони партизанів оволоділи районом Моршаново — Дягілево, де розгромили штаб 5-ї німецької танкової дивізії і захопили багато трофеїв¹. Того ж дня ми повідомили про це генералів П. О. Белова і М. Г. Єфремова. Вони одержали наказ погодити свої дії з командиром десантної бригади, штаб якої містився в Дягілеві.

Командування фронту, встановивши радіозв'язок з П. О. Беловим і М. Г. Єфремовим, по можливості налагодило повітряним шляхом постачання їхніх військ боєприпасами, медикаментами і продовольством. Таким же чином вивезли і велику кількість поранених. В групу не раз вилітав начальник оперативного відділу штабу фронту генерал-майор В. С. Голушкевич, а також офіцери зв'язку.

На початку квітня обстановка в районі Вязьми дуже ускладнилася. Зосередивши великі сили, противник почав тіснити групу, силкуючись до весни ліквідувати цю небезпечну для нього «колючку». Наприкінці квітня настала відлига, вкрай обмеживши можливості групи маневрувати і підтримувати зв'язок з партизанськими районами, звідки вона також отримувала продовольство і фураж.

На прохання генералів П. О. Белова і М. Г. Єфремова командування фронту дало дозвіл вивести війська на

---

¹ ЦАМО СРСР. Ф. 208. Оп. 2513. Спр. 206. Арк. 149.

з'єднання з нашими головними силами. При цьому було беззастережно вказано, щоб група виходила з району Вязми через партизанські райони, лісами, загальним напрямком на Кіров, де 10-а армія підготує прорив оборони противника, бо там вона була слабкішою.

Кавалерійський корпус генерала П. О. Белова і повітряно-десантні частини чітко виконали наказ і, подолавши великий підковоподібний шлях, вийшли на ділянку 10-ї армії 18 липня 1942 року. Вміло обійшовши великі угруповання противника і знищуючи на своєму шляху дрібні, більшість частин вийшла через прорив, створений 10-ю армією, у розташування фронту. Під час дій в тилу ворога було втрачено значну частину важкої зброї і бойової техніки. Та все ж більшість частин вийшла до своїх військ. І якою ж радістю була зустріч для тих, хто вирвався з ворожого тилу, і для тих, хто з фронту забезпечував їхній вихід! Бійці й командири не соромилися своїх сліз: це були сльози радості й найміцнішої в житті солдатської дружби.

На жаль, вийти вдалося не всім. Генерал-лейтенант М. Г. Єфремов, вважаючи, що шлях на Кіров надто довгий для його стомленої групи, звернувся по радіо безпосередньо у Генштаб з проханням дозволити йому прориватися найкоротшим шляхом — через річку Угру.

Мені тут же подзвонив *Й. В. Сталін* і запитав, чи згоден я з пропозицією Єфремова. Я категорично заперечив. Але Верховний сказав, що Єфремов досвідчений командир і треба з ним погодитися. *Й. В. Сталін* наказав організувати зустрічний удар силами фронту. Такий удар підготувала і здійснила 43-я армія, однак група генерала М. Г. Єфремова мовчала.

Згодом з'ясувалося, що німці виявили загін під час його просування до річки Угри і розбили його. Командарм М. Г. Єфремов бився, як герой. Тяжко поранений, щоб не потрапити ворогові в руки, він застрелився. Так скінчилося життя талановитого, хороброго воєначальника, разом з яким загинуло також чимало мужніх воїнів його групи.

Генерал-лейтенант М. Г. Єфремов прийняв командування 33-ю армією 25 жовтня 1941 року, коли німці рвалися до Москви. В битві за Москву війська армії під його командуванням боролися з великою мужністю, не пропустили противника через свої оборонні рубежі. За

бойову доблесть у битві під Москвою генерала М. Г. Єфремова нагородили орденом Червоного Прапора.

Водночас з М. Г. Єфремовим полягли командуючий артилерією армії генерал-майор П. Н. Афросімов, дуже здібний артилерист, людина великої душі, й інші командири і політпрацівники, які відзначилися в боях за Москву.

Критично зважаючи зараз ці події 1942 року, тепер думаю, що ми в той час помилилися, оцінюючи обстановку в районі Вязьми. Ми перебільшили можливості своїх військ і недооцінили противника. «Горішок» там був значно міцнішим, ніж передбачалося...

У лютому й березні Ставка вимагала посилити наступальні дії на західному напрямі, але у фронтів тоді вже виснажилися сили і засоби.

Взагалі ресурси нашої країни на той час були вкрай обмежені. Потреби військ ще не могли задовольнятися так, як цього вимагали завдання і обстановка. Доходило до того, що тільки-но нас викликали в Ставку, ми щоразу буквально випрошували у Верховного Головнокомандуючого протитанкові рушниці, автомати ППШ, 10—15 гармат ПТО, найнеобхіднішу кількість снарядів і мін. Усе, що вдавалося таким чином одержати, негайно ж вантажилося в автомашини і відвозилося арміям, котрих слід було задовольнити в першу чергу.

Дуже скрутно було з боеприпасами. Так, із запланованих на першу декаду січня боеприпасів нашому Західному фронту виділили: 82-міліметрових мін — 1 процент; артилерійських пострілів — 20—30 процентів. А в цілому за січень 50-міліметрових мін — 2,7 процента, 120-міліметрових мін — 36 процентів, 82-міліметрових мін — 55 процентів, артилерійських пострілів — 44 проценти¹. Лютневий план зовсім не виконувався. Із запланованих 316 вагонів на першу декаду не отримали жодного. Не було боеприпасів для реактивної артилерії, а тому її довелося частково відводити в тил².

Мабуть, важко цьому повірити, але нам доводилося встановлювати норму витрати... боеприпасів 1—2 постріли на гармату за добу. І це, уявіть собі, в період наступу! В донесенні Західного фронту на ім'я Верховного Головнокомандуючого йшлося:

¹ ЦАМО СРСР. Ф. 208. Оп. 2513. Спр. 204. Арк. 169.

² ЦАМО СРСР. Ф. 208. Оп. 2513. Спр. 207. Арк. 210.

«Як показав досвід боїв, мала кількість снарядів по-збавляє нас можливості вести артилерійський наступ. В результаті система вогню противника не знищується, і наші частини, атакуючи не досить подавлену оборону противника, зазнають дуже великих втрат, не здобувши належного успіху»¹.

Наприкінці лютого — на початку березня 1942 року Ставка прийняла рішення зміцнити силами й засобами фронти, які діяли на західному напрямі, та це вже було запізнале рішення. Противник, стурбований ходом подій, значно підсилив своє вяземське угруповання і, спираючись на заздалегідь укріплені позиції, розпочав активні дії проти військ Західного і Калінінського фронтів.

Перевтомленим і ослабленим військам доводилося дедалі важче долати опір ворога. Ставка відхиляла наші неодноразові доповідні й пропозиції про необхідність зупинитися і закріпитися на здобутих рубежах. Навпаки, у директиві від 20 березня 1942 року Верховний знову вимагав енергійнішого виконання раніше поставлених завдань.

Наприкінці березня — на початку квітня фронти західного напрямку намагалися виконати цю директиву з вимогою розгромити ржевсько-вяземське угруповання, проте наші зусилля виявилися безуспішними.

Нарешті Ставка змушена була прийняти нашу пропозицію про перехід до оборони на лінії Великі Луки — Веліж — Демидов — Бєлий — Духовщина — річка Дніпро — Нєлідово — Ржев — Погорєлое Городище — Гжатськ — річка Угра — Спас-Дєменськ — Кіров — Людиново — Холмищі — річка Ока.

За період зимового наступу війська Західного фронту пройшли всього 70—100 кілометрів, але дещо поліпшили загальну оперативно-стратегічну обстановку на Західному напрямі.

За цей час наступальні дії Ленінградського, Волховського, Південного й Південно-Західного фронтів, які не мали переваги в силах і засобах і зустріли впертий опір противника, не спроможні були виконати поставлених завдань.

Фактичний розвиток подій довів помилковість рішення Верховного на перехід у січні до наступу всіма фронтами. Було б доцільніше зібрати більше сил на фронтах

¹ ЦАМО СРСР. Ф. 208. Оп. 2513. Спр. 207. Арк. 210.

Західного напрямку (Північно-Західний, Калінінський, Західний, Брянський фронти) й завдати нищівного удару по групі армій «Центр», розгромити її і просунути на лінію Стара Русса — Великі Луки — Вітебськ — Смоленськ — Брянськ. Після чого можна було б міцно закріпитися й готувати війська до літньої кампанії 1942 року.

Якби дев'ять армій резерву Ставки Верховного Головнокомандування не були розкидані по всіх фронтах, а були введені в діло на фронтах Західного напрямку, центральне угруповання гітлерівських військ було б розгромлено, що, безперечно, вплинуло б на подальший хід війни.

Які ж загальні підсумки великої битви під Москвою?

Німецький генерал Вестфаль, описуючи операцію «Тайфун», змушений визнати, що «німецька армія, яка раніше вважалася непереможною, опинилася на грані знищення». Це ж заявляють й інші гітлерівські генерали, такі як К. Тіппельскірх, Г. Блюментріт, Ф. Байерлейн, Ф. Мантейфель і багато інших.

Що вірно, то вірно. У битві під Москвою гітлерівці втратили загалом понад півмільйона чоловік, 1300 танків, 2500 гармат, понад 15 тисяч машин і багато іншої техніки. Німецькі війська було відкинуто від Москви на захід на 150—300 кілометрів.

Контрнаступ взимку 1941/42 року відбувався в складних умовах і, що найголовніше, як я вже говорив, без чисельної переваги над противником. До того ж ми не мали в розпорядженні фронту повноцінних танків і механізованих з'єднань, а без них, як показала практика війни, неможливо вести наступальні операції з рішучою метою і великим розмахом. Випереджати маневр противника, швидко обходити його фланги, перетинати тилові шляхи, оточувати і розчленовувати ворожі угруповання можна лише за допомогою потужних танкових і механізованих з'єднань.

Червона Армія в битві під Москвою вперше за шість місяців війни завдала великої поразки головному угрупованню гітлерівських військ. Це була наша перша стратегічна перемога над вермахтом. Перед тим Радянські Збройні Сили вже здійснили чимало важливих операцій, які уповільнили просування вермахту на всіх трьох головних напрямках його ударів. І все ж за свої-

ми масштабами і результатами вони поступаються перед великою битвою під стінами радянської столиці.

Уміння вести бої в обороні, вдале здійснення контрударів і швидкий перехід до контрнаступу збагатили радянське воєнне мистецтво, показали зрослу стратегічну і оперативно-тактичну зрілість радянських воєначальників, продемонстрували піднесення бойової майстерності воїнів усіх родів військ.

Розгром гітлерівських військ під Москвою мав велике міжнародне значення. *У битві під Москвою було покладено початок крутому повороту в війні.* У всіх країнах антигітлерівської коаліції народні маси з великим ентузіазмом зустріли звістку про цю визначну перемогу радянської зброї. З нею прогресивне людство пов'язало свої надії на визволення від фашистського поневолення.

Невдачі німецьких військ під Ленінградом, Ростовом, в районі Тихвіна і битва під Москвою витверезливо подіяли на реакційні кола Японії і Туреччини, змусили їх провадити поміркованішу політику стосовно Радянського Союзу.

Після розгрому німців під Москвою на всіх ділянках радянсько-німецького фронту стратегічна ініціатива перейшла до рук радянського командування.

Німецько-фашистські війська перейшли до оборони. Щоб поновити їхню боездатність, гітлерівське військово-політичне керівництво змушене було здійснити чимало тотальних заходів і перекинути на радянсько-німецький фронт значну кількість частин із окупованих країн Європи. Довелося тиснути на уряди держав — сателітів Німеччини, вимагати, щоб вони споряджали на радянський фронт нові з'єднання і додаткові матеріальні ресурси, а це погіршило внутріполітичну обстановку в цих країнах.

Після розгрому гітлерівців під Москвою не тільки рядові німецькі солдати, а й багато офіцерів та генералів переконалися у могутності Радянської держави, переконалися в тому, що Радянські Збройні Сили є нездоланна перешкода на шляху до здійснення задумів гітлерівського військового керівництва.

У війні з Радянським Союзом гітлерівцям, незважаючи на ретельну підготовку, довелося зіткнутися з рядом важливих і непередбачених обставин. Вони аж ніяк не гадали, наприклад, що їм доведеться в Радянському Союзі битися на два фронти: з одного боку,

з Червоною Армією, з іншого — з могутніми партизанськими силами, що активно діяли під керівництвом численних підпільних партійних організацій у тилу ворога.

Не розраховували гітлерівці й на те, що їхні війська будуть так пошарпані й знекровлені, що вже в 1941 році, не досягнувши жодної стратегічної мети, будуть змушені перейти до оборони на всьому радянсько-німецькому фронті.

Поразка німецьких військ під Москвою сповістила всьому світові про крах планів Гітлера стосовно «блискавичної війни» з Радянським Союзом, про початок розгрому німецько-фашистських військ, про нездоланність Радянської держави.

Мене нерідко запитують про роль Й. В. Сталіна в період битви за Москву.

Й. В. Сталін весь час перебував у Москві, організовуючи сили і засоби на розгром ворога. Треба віддати йому належне: очолюючи Державний Комітет Оборони і спираючись на керівний склад наркоматів, він здійснив величезну роботу по створенню необхідних стратегічних резервів і матеріально-технічних засобів для забезпечення контрнаступу під Москвою. Своєю жорсткою вимогливістю він домагався, можна сказати, майже неможливого.

Коли мене запитують, що найбільше запам'яталося з минулої війни, я завжди відповідаю: битва за Москву.

В умовах суворих, часто надзвичайно складних і важких, наші війська гартувалися, мужніли, набували досвіду і, взявши в руки навіть мінімально необхідну кількість бойових і матеріальних засобів, із сили, що відступала, оборонялася, перетворювалися на могутню наступальну силу. Вдячні нащадки ніколи не повинні забувати про величезну організаторську роботу партії, про трудові героїчні діла радянського народу і бойові подвиги не лише окремих воїнів, а й цілих з'єднань в той дуже тяжкий для нашої країни період. У битві під Москвою було закладено міцну основу наступного розгрому фашистської Німеччини.

Висловлюючи глибоку подяку всім учасникам битви за Москву, які залишилися серед живих, я схилию голову перед світлою пам'яттю тих, хто стояв на смерть, але не підпустив ворога до серця нашої Батьківщини, її столиці, до міста-героя Москви. Всі ми у вічному боргу перед ними!

Комуністичною партією і Радянським урядом високо оцінено подвиг тих, хто суворого 1941 року вистояв у жорстокому поединку із сильним ворогом і здобув історичну перемогу.

За період контрнаступу під Москвою і зимового наступу Червоної Армії 36 тисяч бійців і командирів були нагороджені за бойові подвиги орденами і медалями. У битві під Москвою 110 воїнам, які особливо відзначилися, присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Медалі «За оборону Москви» удостоєно понад мільйон чоловік.

На ознаменування нашої великої перемоги Президія Верховної Ради СРСР Указом від 8 травня 1965 року присвоїла місту Москві почесне звання «Місто-герой» з врученням ордена Леніна і медалі «Золота Зірка». Під стінами сивого Кремля поховано тепер останки невідомого солдата, який поліг, захищаючи столицю. На його могильному камені викарбувано слова:

«Имя твое неизвестно,
Подвиг твой бессмертен».

Ніколи не згасне Вічний вогонь слави героям, котрі віддали життя, захищаючи столицю. Він завжди нагадуватиме про мужність і масовий героїзм радянських людей, які самовіддано боронили свою соціалістичну Батьківщину.

Суворі випробування тривають (1942 рік)

У 1942 році внаслідок багатьох причин наша країна знову переживала суворі випробування. Та, як і 1941 року в битві під Москвою, радянський народ і його збройні сили, очолювані лєнінською партією, мужньо подолавши труднощі, зуміли розгромити велике стратегічне угруповання німецьких військ у межиріччі Дону і Волги, поклавши початок вигнанню німецько-фашистських військ за межі нашої Батьківщини.

Щоб глибше зрозуміти перебіг подій на півдні нашої країни, необхідно коротко познайомитися з воєнно-політичною обстановкою, яка склалася на початок літа 1942 року.

Наприкінці весни 1942 року міжнародне і внутрішнє становище Радянського Союзу дещо поліпшилося. Антифашистський фронт дедалі розширювався і зміцнювався. У січні 26 країн підписали декларацію, в якій вони заявили про готовність віддати всі сили й засоби на боротьбу проти агресивних держав і про відмову укладати з ними сепаратний мир або йти на перемир'я. Із США і Англією вже було домовлено про відкриття другого фронту в Європі. Ці та інші обставини, особливо розгром німецьких військ під Москвою, провал гітлерівських планів блискавичної війни проти СРСР, значною мірою активізували антифашистські сили у всіх країнах.

На радянсько-німецькому фронті настало тимчасове затишся. Обидві сторони перейшли до оборони. Війська на оборонних позиціях копали окопи, будували бліндажі, замінювали підступи до переднього краю, ставили дротяні загородження тощо. Командний склад і штаби наших військ опрацьовували систему вогню, взаємодію родів військ й інші питання.

У Ставці, Генеральному штабі та в частинах підби-
валися підсумки пройденого етапу війни, критично роз-
глядалися й обмірковувалися вдалі й невдалі дії військ,
глибше вивчалоя воєнне мистецтво противника, його
сильні й слабкі сторони.

Радянський народ, натхнений великою перемогою
Червоної Армії в районі Москви, що поклала початок
докорінному повороту на війні, з успіхом перебудовував
народне господарство на воєнний лад. На озброєння ра-
дянських військ більше постачалося нової танкової і
авіаційної техніки, артилерійської, реактивної зброї та
боєприпасів.

Однак після завершення загального зимового насту-
пу Радянські Збройні Сили поки що значно поступалися
противникові як чисельністю, так і технічною оснащеніс-
тю. На той час ми не мали підготовлених резервів і ве-
ликих матеріальних ресурсів. А тому необхідно було
сформувані в тилу країни нові стратегічні резерви всіх
родів військ. Успіхи нашої танкової і артилерійської
промисловості давали змогу Верховному Головнокоман-
дуванню розпочати формування танкових корпусів і тан-
кових армій, оснастити їх найновішою на той період ма-
теріальною частиною.

На озброєння військ надходили модернізовані арти-
лерійські 45-міліметрові протитанкові гармати, нові 76-
міліметрові гармати. Формувалися нові артилерійські
частини і з'єднання. Здійснювалися великі організаційні
заходи щодо протиповітряної оборони військ і країни в
цілому. Наші військово-повітряні сили дістали можли-
вість приступити до формування повітряних армій.
У червні ми вже мали 8 повітряних армій. Значно попов-
нювалися з'єднання авіації далекої дії. Загальна чисель-
ність нашої діючої армії зросла до 5,1 мільйона чоловік,
кількість танків досягла 3882, гармат і мінометів—
44,9 тисячі (без 50-мм мінометів, яких було 21,4 тисячі
штук), бойових літаків—2221. У військах широко роз-
горнулася бойова підготовка, всебічно засвоювався до-
свід війни й нова бойова техніка¹.

Готувалося до кампанії влітку й німецько-фашист-
ське командування, котре, як і раніше, вважало для се-
бе головним Східний фронт. Гітлерівське керівництво

---

¹ Див.: История второй мировой войны 1939—1945 гг.: В 12 т.
М., 1975. Т. 5. С. 121, 143.

спрямовувало сюди все нові й нові війська. Фашистська Німеччина і її союзники мали на фронтах від Баренцового моря до Чорного 217 дивізій і 20 бригад, причому 178 дивізій, 8 бригад і 4 військово-повітряні флоти були власне німецькими. На решті фронтів і в окупованих країнах завдяки відсутності другого фронту Німеччина тримала не більше 20 процентів своїх збройних сил.

На травень 1942 року на радянсько-німецькому фронті ворог мав понад шестимільйонну армію (в тому числі 810 тисяч військ союзників), 3229 танків і штурмових гармат, до 57 тисяч гармат і мінометів, 3395 бойових літаків. За чисельністю особового складу війська противника, як і раніше, мали перевагу. У нас було трохи більше танків, але за якістю значна частина нашого танкового парку поки що поступалася перед німецьким.

Загалом політична і воєнна стратегія гітлерівського командування на найближчий період 1942 року зводилася до того, щоб розгромити наші війська на півдні, оволодіти районом Кавказу, вийти до Волги, захопити Сталінград, Астрахань і тим самим створити умови для знищення СРСР як держави.

Плануючи наступальні дії на літо 1942 року, німецьке командування хоч і мало перевагу над радянськими військами щодо кількості людей, однак у нього вже не було можливостей для того, щоб водночас наступати на всіх стратегічних напрямках, як, скажімо, в 1941 році за планом «Барбаросса».

На весну 1942 року німецькі війська розтягнулися від Баренцового моря до Чорного. Внаслідок цього їхня оперативна щільність різко понизилася.

Здійснивши чимало тотальних заходів, гітлерівському командуванню вдалося добре укомплектувати групу армій «Південь» і зосередити в ній сили, які значно переважали можливості наших військ Південно-Західного напрямку.

Директивою Гітлера № 41 від 5 квітня 1942 року передбачалося відторгнути у Радянського Союзу багаті промислові і сільськогосподарські райони, отримати додаткові економічні ресурси (насамперед кавказьку нафту) і захопити панівне стратегічне становище, щоб досягти своєї воєнно-політичної мети.

Гітлер і його оточення сподівались, що тільки-но їх війська досягнуть успіху на півдні нашої країни, вони

матимуть можливість завдати ударів і на інших стратегічних напрямках й знову атакувати Ленінград і Москву.

На московському стратегічному напрямі в 1942 році передбачалося обмежитися здійсненням окремих наступальних операцій, щоб ліквідувати радянські війська, котрі глибоко вклинилися в розташування німецької оборони. Цим самим вони хотіли виграти подвійно. По-перше, поправити оперативне становище своїх військ і, по-друге, відвернути увагу радянського командування від південного стратегічного напрямку, де противник готував головний удар.

Плануючи захоплення Кавказу і Волги, німецьке командування, зокрема, намагалося позбавити Радянський Союз південних шляхів сполучення з нашими союзниками по антигітлерівській коаліції.

Навесні 1942 року я часто відвідував Ставку, брав участь в обговоренні у Верховного Головнокомандуючого ряду принципів стратегічних питань і добре знав, яку він давав оцінку обстановці, що склалася, і перспективам війни на 1942 рік.

Видно було, що Верховний не дуже вірить обіцянкам Черчілля і Рузвельта відкрити другий фронт у Європі і все ж не втрачає надії, що вони якоюсь мірою спробують здійснити щось корисне в інших районах. Й. В. Сталін з більшою довірою ставився до Рузвельта, ніж до Черчілля.

Верховний припускав, що німці влітку 1942 року зможуть вести великі наступальні операції одночасно на двох стратегічних напрямках, найвірогідніше — на московському і на півдні країни. Щодо півночі й північного заходу, говорив Й. В. Сталін, то там слід чекати незначної активності. Можливо, противник спробує там стесати виступи на нашій лінії оборони й зміцнити угруповання своїх військ.

Із тих двох напрямів, на яких німці, на думку Верховного, могли розгорнути стратегічні наступальні операції, Й. В. Сталін найдужче турбувався за московський, де ворог мав понад 70 дивізій.

Й. В. Сталін припускав, що гітлерівці, не взявши Москви, не кинуть своє головне угруповання на захоплення Кавказу й півдня країни. Він говорив, що такий хід призведе німецькі сили до надмірного розширення фронту, на що головне німецьке командування не піде.

Стосовно наших планів на весну і на початок літа

1942 року Й. В. Сталін вважав, що ми ще не маємо достатніх сил і засобів для розгортання великих наступальних операцій. На найближчий час він розраховував обмежитися активною стратегічною обороною. Однак водночас він вважав за необхідне здійснити окремі наступальні операції в Криму, в районі Харкова, на льговсько-курському і смоленському напрямках, а також у районах Ленінграда й Дем'янська.

Я знав, що Б. М. Шапошников *в принципі дотримувався тієї ж думки, що і Й. В. Сталін*, але наполягав обмежитися активною стратегічною обороною, знесилити й знекровити ворога на початку літа, а потім, зібравши резерви, влітку перейти до широких контрнступальних дій. Підтримуючи в цьому Б. М. Шапошнікова, я все ж вважав, що на західному напрямі нам необхідно на початку літа розгромити ржевсько-в'яземське угруповання, де німецькі війська утримували широкий плацдарм великими силами.

Після додаткового вивчення обстановки Ставка і Генеральний штаб прийшли до висновку, що найнебезпечнішими напрямками варто вважати орловсько-тульський і курсько-воронезький з можливим ударом противника на Москву — в обхід столиці з південного заходу. Ось чому було прийнято рішення: щоб захистити Москву з цього боку, зосередити наприкінці весни значну частину резервів Ставки в районі Брянського фронту. Сюди спрямували значні сили і засоби. В середині травня до складу Брянського фронту ввели чотири танкові корпуси, сім стрілецьких дивізій, одинадцять окремих стрілецьких бригад, чотири окремі танкові бригади і велику кількість артилерії. Крім того, за цим фронтом закріплювалася 5-а танкова армія резерву Ставки, яка мала завдати могутнього контрудару на випадок наступу противника в даній смузі.

В основному я був згоден із оперативно-стратегічними прогнозами Верховного, але не міг з ним погодитися щодо кількості намічених окремих наступальних операцій наших військ, вважаючи, що вони поглинуть без особливої користі наші резерви й це ускладнить підготовку до генерального наступу радянських військ.

Відомо, що Й. В. Сталін був причинником наступальних дій на всіх фронтах; це неминуче призводило до розпорошення сил і засобів на дрібні операції, що в кінцевому рахунку виснажувало та ослабляло війська.

Доповідаючи свої міркування, я пропонував Й. В. Сталіну, як і Генштабу, про що я вже говорив, насамперед завдати сильних ударів на західному стратегічному напрямі, щоб розгромити вяземсько-ржевське угруповання противника. Ці удари мали здійснити Західний, Калінінський і найближчі фронти, а також авіація ППО Москви.

Розгромивши противника на Західному напрямі, ми значно послабили б його сили і змусили б відмовитися від великих наступальних операцій, у всякому разі, на найближчий час.

Звичайно, тепер, коли події оцінюються ретроспективно, цей висновок мені вже не здається незаперечним, а в той час, не маючи достатньо відомостей про противника, я був впевнений в своїй правоті.

Оскільки питання було складне, Й. В. Сталін наказав ще раз обговорити загальну обстановку і можливі варіанти дій наших військ під час літньої кампанії.

Пропонувалося приділити особливу увагу пропозиціям командування Південно-Західного напрямку щодо проведення великої наступальної операції силами Брянського, Південно-Західного і Південного фронтів. Мета цієї операції — розгром противника на південному фланзі і вихід наших військ на рубіж Гомель — Київ — Черкаси — Первомайськ — Миколаїв.

На нараді, що відбулася в ДКО наприкінці березня, були присутні К. Є. Ворошилов, С. К. Тимошенко, М. С. Хрущов, І. Х. Баграмян, Б. М. Шапошников, О. М. Василевський і я.

Б. М. Шапошников зробив дуже ґрунтовну доповідь, яка в основному відповідала прогнозам Й. В. Сталіна. Однак, враховуючи чисельну перевагу противника і відсутність другого фронту в Європі, він запропонував на найближчий час обмежитися активною обороною. Основні стратегічні резерви, не вводячи в дію, зосередити на центральному напрямі і частково в районі Воронежа, де, на думку Генштабу, влітку 1942 року мають розгорнутися головні події.

Під час розгляду плану наступальної операції, поданого командуванням Південно-Західного напрямку (*силами Брянського, Південно-Західного та Південного фронтів*), маршал Б. М. Шапошников не погодився з цим планом Генштабу, намагався вказати на труднощі в організації цієї операції, на брак необхідних резервів.

37. Однак Верховний, не давши йому закінчити, сказав: — Не сидіти ж нам в обороні склавши руки й чекати, доки німці вдарять першими! Треба нам самим завдати цілого ряду випереджаючих ударів на широкому фронті й прощупати стан готовності противника. Жуков пропонує розгорнути наступ на Західному напрямі, а на решті фронтів оборонятися. Я думаю, що це половинчате рішення.

Взяв слово С. К. Тимошенко. Доповівши обстановку на Південно-Західному напрямі і свої міркування щодо Харківської наступальної операції, він сказав:

— Війська цього напрямку зараз мають можливість й безумовно повинні завдати німцям на південно-західному напрямі випереджаючого удару і розладнати їхні плани наступу проти Південного і Південно-Західного фронтів, інакше повториться те, що сталося на початку війни. Що ж до переходу в наступ на Західному напрямі, я підтримую Жукова. Це буде сковувати сили противника.

К. Є. Ворошилов підтримав думку С. К. Тимошенка. Решта мовчала і, коли Й. В. Сталін знову заговорив про доцільність ряду ударів, схвально кивала.

Я ще раз доповів про свою незгоду розгортати одночасно декілька наступальних операцій. Але це не взяли до уваги, й з'явилося половинчате рішення. Б. М. Шапошников, який, наскільки мені відомо, теж не був прихильником окремих наступальних операцій, цього разу, на жаль, відмовчався. Нарада закінчилася вказівкою Й. В. Сталіна підготувати й провести найближчим часом окремі операції у Криму, на харківському напрямку та в інших районах. Після наради у Ставці ми роз'їхалися по своїх місцях.

Не встиг я дістатися до штабу фронту, як мені передали директиву про те, що відсьогодні Калінінський фронт виводять з мого підпорядкування й переключають у пряме підпорядкування Ставці, а головне командування Західного напрямку, яке я очолював, ліквідовують. Мені, звичайно, було зрозуміло — це за те, що не погодився з рішенням Верховного щодо «ряду упереджувальних наступальних операцій наших військ».

Половинчатість рішення полягала, з одного боку, в тому, що Верховний погодився з Генеральним штабом, котрий рішуче заперечував проти проведення великої наступальної операції групи радянських фронтів під

Харковом. З другого — він дозволив С. К. Тимошенкові провести силами Південно-Західного напрямку окрему наступальну операцію — ударами з району Вовчанська і з барвінківського плацдарму розгромити харківське угруповання противника, оволодіти Харковом і створити передумови для визволення Донбасу.

Ось як про це згадує безпосередній учасник подій О. М. Василевський:

«Б. М. Шапошников, враховуючи ризикованість наступу з оперативного мішка, яким був барвінківський виступ для військ Південно-Західного фронту, призначених на цю операцію, запропонував утриматися від її проведення. Але командування напрямку і далі наполягало на своїй пропозиції й запевнило Сталіна в тому, що операція завершиться успішно. Він дозволив її провести і наказав Генштабу вважати операцію внутрішньою справою напрямку і ні в які питання, пов'язані з нею, не втручатися»¹.

Травневі й червневі події показали, що це рішення було дуже великим прорахунком *Ставки*. *Наші збройні сили на півдні знову було піддано суворим випробуванням*. Наприкінці квітня наступ наших військ у Криму закінчився невдачею. Війська Кримського фронту, очолювані генерал-лейтенантом Д. Т. Козловим, не досягнувши мети, зазнали значних втрат. Ставка наказала командуванню фронту перейти до жорсткої оборони. *Маючи в своєму розпорядженні двадцять одну дивізію і засоби підсилення, командування фронту не зуміло організувати в районі Керчі стійку оборону*.

8 травня противник, зосередивши проти Кримського фронту своє ударне угруповання і ввівши в дію численну авіацію, прорвав оборону. *Наші війська опинилися в катастрофічному становищі й були змушені залишити Керч. Командування фронту виявилось неспроможним керувати військами в складній обстановці. У цих битвах фронт утратив свої основні сили і майже всю бойову техніку*.

Поразка в районі Керчі дуже ускладнила становище в Севастополі, де захисники міста з жовтня 1941 року продовжували напружену боротьбу. Тепер, захопивши Керч, німецьке командування зосередило всі сили проти Севастополя.

---

¹ *Василевський О. М. Справа всього життя*. К., 1989. С. 205—206.

4 липня, після дев'яти місяців облоги, багатоденних і запеклих боїв, в яких радянські моряки, бійці сухопутних військ вкрили себе безсмертною славою, наші війська залишили Севастополь. Крим було втрачено цілком, що значною мірою ускладнило для нас загальну обстановку і, звичайно, полегшило її для противника, котрий вивільнив одну із боездатних армій і чималі засоби підсилення.

3 травня Південно-Західний фронт розпочав наступ проти військ 16-ї німецької армії в районі Дем'янська. Битва, що тривала цілий місяць, не мала успіху. Правда, противнику було завдано великих втрат. Але й наші втрати були не меншими.

Якось, розмовляючи зі мною по телефону про Кримський фронт і Південно-Західний напрям, Верховний сказав:

— От бачите, до чого призводить оборона? *(Він на-
тякав на мій виступ на березневій нараді.)* ...Нам треба добряче покарати Козлова, Мехліса і Кулика за їхню безпечність, щоб інші не ловили гав. Тимошенко скоро почне наступ на Харків. Ви як — не змінили своєї думки про спосіб дій на півдні?

Я відповів, що ні. *Вважаю, що на півдні треба зу-
стріти противника ударами авіації і сильним вогнем,
завдати йому поразки стійкою обороною, а потім перейти
у наступ.*

12 травня війська Південно-Західного фронту перейшли в наступ у напрямку на Харків, завдаючи, як і було задумано, два удари: один із району Вовчанська, дру-гий — із Барвінківського виступу.

Спочатку ця операція розгорталася успішно. Наші війська прорвали оборону противника і за три доби пройшли 25—30 кілометрів. Й. В. Сталін був задоволенний. Це дало привід Верховному, як згадує О. М. Василевський, кинути докір Генштабу, що, мовляв, через його наполягання він ледве не відмінив операцію, яка так вдало розгортається.

*Але через нерішучість командування Південно-Захід-
ного фронту щодо введення в битву танкових з'єднань
операція подальшого розвитку не набула. Цим негайно
скористався противник.*

Уранці 17 травня 11 німецьких дивізій із складу ар-мійської групи «Клейст» перейшли в наступ з району Слов'янськ — Краматорськ проти радянських 9-ї і 57-ї

армій Південного фронту. Оборону було прорвано. За дві доби ворог *просунувся до 50 км і вийшов у фланг* військам лівого крила Південно-Західного фронту в районі Петровського.

Забезпечення операції на ділянці Лозова — Барвінкове — Слов'янськ покладалося на Південний фронт (командуючий — генерал-полковник Р. Я. Малиновський). Командування цього фронту як слід не врахувало масштабів загрози з боку Краматорська, де завершувалося зосередження великого наступального угруповання німецьких бронетанкових і моторизованих військ.

Увечері 17 травня О. М. Василевський, котрий через хворобу Б. М. Шапошникова тимчасово виконував обов'язки начальника Генштабу, вийшов на зв'язок із начальником штабу 57-ї армії генералом А. Ф. Анісовим. Висвітливши становище, той доповів, що обстановка у них критична.

О. М. Василевський негайно доповів Верховному Головнокомандуючому і запропонував припинити наступ Південно-Західного фронту, а частину сил із складу його ударного угруповання кинути на ліквідацію загрози, що виникла з боку Краматорська. Інших способів врятувати становище не було, оскільки в цьому районі Ставка не мала жодних резервів.

Й. В. Сталін не любив змінювати свої рішення. Переговоривши з С. К. Тимошенком, він заявив начальникові Генштабу, що «...заходів, яких вживає командування напруму, цілком достатньо, щоб відбити удар ворога проти Південного фронту, а тому Південно-Західний фронт продовжуватиме наступ...»¹.

18 травня обстановка на Південно-Західному фронті різко погіршилася. Генштаб ще раз висловився за те, щоб припинити нашу наступальну операцію під Харковом. Він пропонував повернути основні сили барвінківського ударного угруповання, ліквідувати прорив противника і поновити становище 9-ї армії Південного фронту.

Того дня у Ставці при мені відбулася одна із розмов Й. В. Сталіна з командуючим Південно-Західним фронтом. Добре пам'ятаю, що Верховний *пропонував С. К. Тимошенку припинити наступ і повернути основні сили барвінківської групи проти краматорського угруповання противника.*

¹ *Василевський О. М.* Справа всього життя. С. 207.

С. К. Тимошенко доповів, що Військова рада вважав небезпеку краматорської групи явно перебільшеною, і, отже, наступальну операцію припиняти немає підстав.

Надвечір 18 травня відбулася розмова з цього ж приводу з членом Військової ради фронту М. С. Хрущовим, який висловив ті ж міркування, що і командування Південно-Західного фронту: небезпека з боку краматорської групи противника дуже перебільшена і немає підстав припиняти операцію. Посилаючись на ці доповіді Військової ради Південно-Західного фронту про необхідність вести далі наступ, Верховний відхилив міркування Генштабу. Існуюча версія про тривожні сигнали, що нібито надходили від військових рад Південного і Південно-Західного фронтів у Ставку, не відповідає дійсності. Я це засвідчую тому, що особисто був присутній під час переговорів Верховного.

19 травня обстановка на Південно-Західному напрямі стала катастрофічною. Ударне угруповання противника увірвалося в тил радянських військ. Лише тепер було віддано наказ припинити наш наступ на Харків і повернути головні сили барвінківської ударної групи проти групи «Клейст». Та вже було пізно.

23 травня 6-а, 57-а армії, частина сил 9-ї армії і оперативна група генерала Л. В. Бобкіна повністю потрапили в оточення. Деяким частинам вдалося вирватися з оточення, але більшість не змогла цього зробити і, не бажаючи здаватися, билася до останньої краплі крові. В цих битвах загинув заступник командуючого фронтом генерал Федір Якович Костенко — герой громадянської і Вітчизняної воєн, колишній командир 19-го Маницького полку 4-ї Донської козачої дивізії. Там же полягли смертю хоробрих командуючий 57-ю армією генерал К. П. Подлас і командуючий опергрупою генерал Л. В. Бобкін, разом з якими я навчався на курсах удосконалення вищого командного складу. Вони були чудовими командирами й вірними синами нашої партії і Батьківщини.

Аналізуючи причини катастрофічного провалу Харківської операції, неважко зрозуміти, що її було організовано вкрай невміло. Варто лише поглянути на карту подій. Справді, як могла Військова рада Південно-Західного фронту ризикнути наступати на Харків, підставляючи погано забезпечений лівий фланг фронту під удар

противника з боку Краматорська? Ця операція не обіцяла успіху ще й тому, що не була забезпечена ні силами, ані засобами, і це, звичайно, не головне.

Основна причина нашої поразки тут криється в помилках Верховного Головнокомандуючого, який недооцінив серйозної небезпеки, що таїлася на Південно-Західному стратегічному напрямі, і не вжив заходів до зосередження великих стратегічних резервів на півдні країни. *И. В. Сталін ігнорував розумні поради щодо організації міцної оборони на Південно-Західному напрямі, з тим щоб зустріти там ворожі удари сильним вогнем і контрударами наших військ. Він дозволив Військовій раді фронту проводити незабезпечену операцію, водночас затіявши наступ майже на всіх фронтах. Це призвело до розтринькування численних людських та матеріальних резервів.*

Цієї катастрофи не сталося б, якби на оперативних тилових рубежах Південно-Західного напрямку стояло хоча б декілька боєдатних резервних армій.

У червні тривали жорстокі битви на всьому Південно-Західному напрямі. Під ударами переважаючих сил ворога наші війська змушені були з великими втратами відійти за ріку Оскол, намагаючись закріпитися на тилових рубежах.

28 червня противник розпочав ще ширші наступальні дії. Він завдав удару з району Курська на воронезькому напрямку 13-й і 40-й арміям Брянського фронту. 30 червня з району Вовчанська перейшла в наступ у напрямку Острогозька 6-а німецька армія, котра прорвала оборону 21-ї і 28-ї армій. Становище наших військ на воронезькому напрямку різко погіршилося. Частина сил опинилася в оточенні.

Ось що пише у своїх спогадах Маршал Радянського Союзу О. М. Василевський:

«Наприкінці дня 2 липня обстановка на воронезькому напрямку різко погіршилася. Оборона на стику Брянського і Південно-Західного фронтів виявилася прорваною углиб до 80 км. Фронтіві резерви цього напрямку було введено в бій. Ударне угруповання ворога загрожувало проривом до Дону і захопленням Воронежа. Щоб перешкодити цьому, Ставка передала із свого резерву командуючому Брянським фронтом генерал-лейтенанту П. І. Голікову дві загальновійськові армії (6-у і 60-у.— Г. Ж.), наказавши розгорнути їх на правому бе-

резі Дону на ділянці Задонськ, Павловськ і зобов'язавши Голікова взяти на себе керівництво бойовими діями в районі Воронежа. Одночасно в розпорядження цього фронту передавали 5-у танкову армію. Разом з танковими з'єднаннями фронту вона мала завдати контрудару у фланг і тил угруповання німецько-фашистських військ, що наступало на Воронеж.

У ніч на 3 липня корпуси 5-ї танкової армії завершували зосередження на південь від Єльця. Негайний і рішучий удар по ворогу, що рвався до Воронежа, міг би різко змінити обстановку на нашу користь, тим більше, що основні сили цього фашистського угруповання, зазнавши вже досить значних втрат і розтягнувшись на широкому фронті, були зв'язані боями з нашими військами.

Проте танкова армія ніяких завдань від командування фронту не одержала. За дорученням Ставки мені довелося спішно вирушити в район Єльця, щоб прискорити введення в бій танкової армії. Попередньо я передав телеграфом командуючому армією і командуванню Брянського фронту наказ негайно приступити до підготовки контрудару»¹.

Незважаючи на велику допомогу Ставки й Генерального штабу, обстановка на Брянському фронті день у день ускладнювалася, що значною мірою залежало і від недоліків в управлінні військами у фронтовій і армійській ланках. У зв'язку з цим Ставка здійснила організаційні заходи, розділивши Брянський фронт на два фронти. Командуючим новим, Воронежським фронтом було призначено М. Ф. Ватутіна; командуючим Брянським фронтом замість П. І. Голікова — К. К. Рокоссовського.

У районі Воронежа в бойових діях взяли участь передані Ставкою 6-а і 60-а загальновійськові й 5-а танкова армії; це дещо зміцнило стійкість оборони, але не ліквідувало серйозної загрози прориву противника через Дон і удару вздовж Дону у бік Сталінграда.

Знову, як і в перші місяці війни, на півдні країни радянські війська і наш народ випили до дна гірку чашу суворих випробувань та тяжких відступів. Командування фронтів Південно-Західного напрямку нерідко втрачало управління військами і не завжди знало справжній стан своїх армій і противника, внаслідок чого приймало запіз-

¹ Василевський О. М. Справа всього життя. С. 212—213.

нілі рішення, що часом не відповідали реальній обстановці.

Внаслідок втрати Криму, поразки наших військ в районі Барвінкове, в Донбасі й під Воронежем противник знову захопив стратегічну ініціативу і, підвівши свіжі резерви, почав швидко просуватися до Волги і на Кавказ. В середині липня, відкинувши наші війська за Дон від Воронежа до Клетської і від Суровикіна до Ростова, війська противника зав'язали бої у великому вигині Дону, намагаючись прорватися до Сталінграда.

У результаті вимушеного відходу наших військ до рук ворога потрапили багатющі області Дону і Донбасу. Створилася пряма загроза виходу противника до Волги і на Північний Кавказ, загроза втрати Кубані і всіх шляхів сполучення з Кавказом, втрати дуже важливого економічного району, що постачав нафтою армію і промисловість.

Війська Південно-Західного напрямку, що були на початок наступу на Харків у складі фронтів, та інші з'єднання, які передала Ставка в процесі відступу, значною мірою зазнали великих втрат, а ті, що збереглися, не зуміли успішно стримувати просування противника. Південний фронт, що зазнав великих втрат, виявився неспроможним зупинити противника на кавказькому напрямку.

Подекуди у військах знову з'явилися панічні настрої та порушення військової дисципліни. Прагнучи покласти край падінню морального духу військ, Й. В. Сталін 28 липня 1942 року видав наказ № 227. Цим наказом запроваджувалися жорсткі засоби боротьби з панікерами і порушниками дисципліни, рішуче засуджувалися «відступальні» настрої. В ньому говорилося, що залізним законом для діючих військ мусить бути вимога «Ні кроку назад!». Наказ було зміцнено посиленою партійно-політичною роботою у військах.

Ще в червні 1942 року ЦК партії розглянув в цілому стан політичної роботи в Червоній Армії і виробив заходи з метою дальшого її поліпшення. ЦК вимагав від політорганів значно ширшого розгортання ідейно-політичної роботи у військах. Всім командирам і політпрацівникам, у тому числі й вищої ланки, було запропоновано особисто вести агітацію і пропаганду серед воїнів.

Зміцнювалося керівництво всією цією важливою і важкою роботою в цілому. На чолі Головного політич-

ного управління РСЧА замість Л. З. Мехліса було поставлено кандидата у члени Політбюро, секретаря Центрального Комітету ВКП(б) і Московського комітету партії О. С. Щербакова. В Головне політичне управління прийшли здібні політпрацівники, які добре проявили себе в діючій армії. Відбулися наради членів військових рад і начальників політorganів армії і флоту, на яких виступали секретарі ЦК, М. І. Калінін, О. М. Ярославський, Д. З. Мануїльський та багато інших відомих державних і партійних діячів.

Центральний Комітет вимагав від військових рад фронтів і армій поліпшити роботу серед солдатів і командирів, щоб зміцнити дисципліну, стійкість і боєздатність військ. Проводилися спеціальні мобілізації комуністів і комсомольців. Приплив комуністів у діючу армію значно зміцнив наші збройні сили. У війська, що вели найнапруженіші бої, регулярно виїздили відомі пропагандисти.

Насамперед треба було перепинити шлях німецьким військам до Волги. Ставка створила новий, Сталінградський фронт, вливши в нього 62-у армію під командуванням генерал-майора В. Я. Колпакчі, 63-ю армію під командуванням генерал-лейтенанта В. І. Кузнецова, 64-у армію під командуванням генерал-лейтенанта В. І. Чуйкова, а також 21-у армію під командуванням генерал-майора О. І. Данилова із складу ліквідованого Південно-Західного фронту. *Командування Південно-Західного напрямку було розформовано як таке, що втратило своє значення.*

Військова рада колишнього Південно-Західного фронту у повному складі ввійшла до новоствореного Сталінградського фронту. Для підсилення фронту йому було передано 1-у і 4-у танкові армії, що формувалися, а також уцілілі частини 28, 38 і 57-ї армій. В оперативне підпорядкування командування фронту перейшла також Волзька військова флотилія.

На *дальніх і ближніх* підступах до Сталінграда розгорнулася підготовка оборонних і укріплених рубежів. Як і під час оборони Москви, тисячі й тисячі жителів вийшли на будівництво рубежів і самовіддано готували місто до оборони.

Велику організаційну роботу здійснили обком і міськом партії Сталінграда по формуванню і підготовці народного ополчення, робітничих загонів самооборони, по

реорганізації виробництва для потреб фронту і по евакуації з міста дітей, стариків, а також державних цінностей.

На 17 липня Сталінградський фронт тримав таку лінію оборони: Павловськ-на-Дону і далі лівим берегом Дону до Серафимовича, потім Клетська, Суровикино аж до Верхне-Курмоярської.

Від Верхньо-Курмоярської до Таганрозької затоки розгорнувся Південний фронт.

Під час відступу Південний фронт зазнав *непоправних* втрат. У його чотирьох арміях залишилося трохи більше ніж сто тисяч чоловік. Щоб зміцнити керівництво військами на північно-кавказькому напрямку, Ставка ліквідувала Південний фронт, а решту військ цього фронту передала до складу Північно-Кавказького фронту, командуючим якого був призначений Маршал Радянського Союзу С. М. Будьонний.

37-а і 12-а армії Північно-Кавказького фронту одержали завдання прикривати ставропольський напрямок, а 18, 56 і 47-а армії — краснодарський.

Наприкінці липня — на початку серпня хід подій на північно-кавказькому напрямку складався не на нашу користь. Переважаючі сили противника *здавали нашим військам поразки за поразкою і* вперто просувалися вперед. Незабаром німецькі війська вийшли на ріку Кубань.

У серпні спалахнули серйозні битви й на майкопському напрямку. 10 серпня ворожі війська захопили Майкоп, а 11 серпня — Краснодар.

У середині серпня противник захопив Моздок і вийшов на ріку Терек. На 9 вересня, збивши з рубежів нашу 46-у армію, німецько-фашистські війська оволоділи майже усіма гірськими перевалами. Сухумі загрожувала серйозна небезпека.

У ці дні суворих випробувань і *смертельної небезпеки* народи Кавказу не похитнулися, не втратили віру в силу і могутність єдності багатонаціональної Радянської держави.

Партійні організації Грузії, Вірменії і Азербайджану взяли на себе постачання діючих військ та обслуговування їх; формувалися збройні загони, добровольці вливалися в ряди Червоної Армії. Ці заходи сприяли зміцненню діючих фронтів. Гітлерівці розраховували на те, що з приходом німецько-фашистських військ народи Кавка-

зу відійдуть від Радянського Союзу, але їхні передбачення зазнали краху.

У боротьбі з ворогом велику допомогу діючим військам надавали партизанські загони, сформовані з відважних горців, які чудово знали свою місцевість, гірські стежки й перевали. Їхні сміливі напади наганяли страху на противника, завдавали йому значних втрат.

На 22 липня у складі Сталінградського фронту перебувало 38 дивізій, з яких лише 50 процентів укомплектували до 6—8-тисячного складу, а решта налічувала від тисячі до трьох тисяч чоловік. Цим нечисленним військам довелося розгорнутися на 530-кілометровому фронті. Всього у складі фронту на той період налічувалося 187 тисяч чоловік, 360 танків, 337 літаків, 7900 гармат і мінометів. З них лише 16 дивізій (війська 63-ї і 62-ї армій, дві дивізії 64-ї армії і по одній дивізії 4-ї і 1-ї танкових армій) встигли зайняти оборонні позиції на головній смузі. Їм протистояли війська 6-ї німецької армії, у складі якої на той час перебувало 18 добре укомплектованих і технічно оснащених дивізій. Співвідношення сил було на користь противника: в людях — 1,2 : 1, в танках — 2 : 1, в літаках — 3,6 : 1. Лише артилерія і мінометні сили були приблизно однакові¹.

У подальшому, внаслідок стійкого опору наших військ на підступах до Сталінграда, противник змушений був перекинути із кавказького напрямку 4-у танкову армію для удару з боку Котельниковського і додатково розгорнути частину сил армій сателітів.

Відповідно до директиви верховного німецького командування (ОКВ) № 45 від 23 липня 1942 року група армій «Б», прикриваючись з півночі по середній течії Дону (де послідовно розгорталися угорські, румунські та італійські війська), прагнула швидко захопити Сталінград, Астрахань і міцно закріпитися на Волзі, відрізавши Кавказ від центру Радянського Союзу. Щоб забезпечити це завдання, було кинуте основні сили 4-го повітряного флоту (1200 бойових літаків).

26 липня бронетанкові і моторизовані німецькі війська прорвали оборону 62-ї армії і вийшли в район Каменського. Щоб протидіяти прориву, Ставка наказала негайно ввести у бій 1-у і 4-у танкові армії, які

¹ Див.: История второй мировой войны 1939—1945 гг. Т. 5. С. 161.

формувалися і мали всього лише 240 танків, і дві стрілецькі дивізії, котрі не змогли зупинити, але дещо затримали просування ворога.

Звичайно, введення у бій частин, які ще перебували на стадії формування, правильним не визнаєш, але іншого виходу на той час Ставка не мала, бо шляхи на Сталінград прикривалися слабо.

Важкі бої розгорнулися і на ділянці 64-ї армії, однак і тут противнику не вдалося з ходу прорватися в Сталінград.

Протягом першої половини серпня на дальніх і ближніх підступах до міста точилися запеклі битви. Спираючись на укріплені рубежі, наші війська героїчно відстоювали кожну п'ядь землі, завдавали контрударів, знесилювали й обезкровлювали війська ворога, що рвався до Сталінграда.

На початку липня подзвонив Й. В. Сталін і спитав, чи відомо мені, що німецькі війська прорвали оборону Калінінського фронту й відрізали війська 39-ї армії.

Я відповів, що обстановка мені відома з даних Генерального штабу.

— Треба вживати заходів, щоб 39-а армія не опинилася в тяжкому становищі,— сказав Й. В. Сталін.

Я відповів, що Калінінський фронт мені не підлягає. Він прямо підпорядкований Ставці. Й. В. Сталін на це нічого не відповів, мабуть, забув, що головне командування Західного напрямку ліквідували за його ж директивою. Він продовжував:

— Зателефонуйте Коневу, я дам йому вказівку.

Потім Й. В. Сталін спитав, чи можу я організувати наступ військ фронту, з тим щоб відвернути увагу противника від Південно-Західного напрямку, де у нас склалася важка обстановка.

Я відповів, що такий наступ буде корисним, і його можна невдовзі підготувати. Один — на лівому крилі фронту з району Кіров — Болхов, другий — на правому крилі в районі Погорелое Городище, котрий бажано провести у взаємодії з Калінінським фронтом.

Оскільки війська Сталінградського фронту розтягнулися на 700 кілометрів і в управлінні військами виникли труднощі, Ставка вирішила розділити цей фронт на два: Сталінградський і Південно-Східний. Що й було зроблено 5 серпня.

Командуючим Сталінградським фронтом залишився

генерал-лейтенант В. М. Гордов, який змінив Маршала Радянського Союзу С. К. Тимошенка, начальником штабу — генерал-майор Д. М. Нікішев. До складу фронту увійшли 63-я, 21-а, 62-а і 4-а танкова армії, а також 16-а повітряна армія під командуванням генерал-майора С. І. Руденка, яка формувалася.

До Південно-Східного фронту входили 57, 51, 64, 1-а гвардійська і 8-а повітряна армії. Командуючим фронтом було призначено генерал-полковника А. І. Єременка, начальником штабу генерал-майора Г. Ф. Захарова. С. К. Тимошенка звільнили з посади командуючого фронтом і відкликали у розпорядження Ставки.

Для координації дій військ під Сталінградом 12 серпня ДКО відрядив начальника Генерального штабу генерал-полковника О. М. Василевського. Сталінградський фронт оперативно підпорядковувався командуючому Південно-Східним фронтом.

Після багатоденних запеклих боїв 23 серпня 14-й танковий корпус противника прорвався в район Вертячого і, розтинаючи сталінградську оборону на дві частини, вийшов до Волги в районі Латошинка — Ринок. 62-у армію було відрізано від основних сил Сталінградського фронту, а тому її передали до складу Південно-Східного фронту.

Німецька бсмбардувальна авіація піддала Сталінград варварському бомбардуванню, перетворивши місто на купи руїн. Гинули мирні жителі, знищувалися промислові підприємства і культурні цінності.

Вранці 24 серпня частина сил 14-го танкового корпусу противника перейшла до наступу в напрямку Тракторного заводу, але безуспішно. Тут взяли участь в жорстоких боях озброєні робітники сталінградських заводів.

У той же час війська Сталінградського фронту, відійшовши на північний захід, атакували противника з півночі на південь, змусили його розвернути значні сили, призначені для того, щоб захопити Сталінград. Завдяки цьому маневру удар противника на місто значно послабився, а його 14-й танковий корпус, відрізаний від своїх тилів, протягом кількох днів змушений був отримувати постачання повітряним шляхом.

Переправивши головні сили через Дон, противник розгорнув активний наступ, підтримуючи його сильними ударами авіації.

На 30 серпня війська Південно-Східного фронту під

натиском переважаючих сил противника відійшли на зовнішній обвід, але, не зумівши закріпитися на ньому, відійшли на внутрішній обвід. 62-а і 64-а армії утримували оборону на лінії Ринок — Орловка — Гумрак — Піщанка — Івановка. На той час 62-ю армією командував Антон Іванович Лопатін. Він зробив усе, що вимагав від нього військовий обов'язок, і навіть більше, оскільки добре знав, що противник, який діяв проти військ його армії, мав перевагу в кількості. *І все ж А. І. Лопатін передбачливо зберіг 62-у армію для боротьби з противником в умовах міста, де згодом ворога розбили, а потім і знищили.*

Тут варто відзначити, що генерал В. І. Чуйков у своїх спогадах про сталінградські бої необ'єктивно оцінив діяльність командуючого 62-ю армією генерала А. І. Лопатіна.

З 10 вересня 1942 року 62-ю армією став командувати генерал-лейтенант В. І. Чуйков.

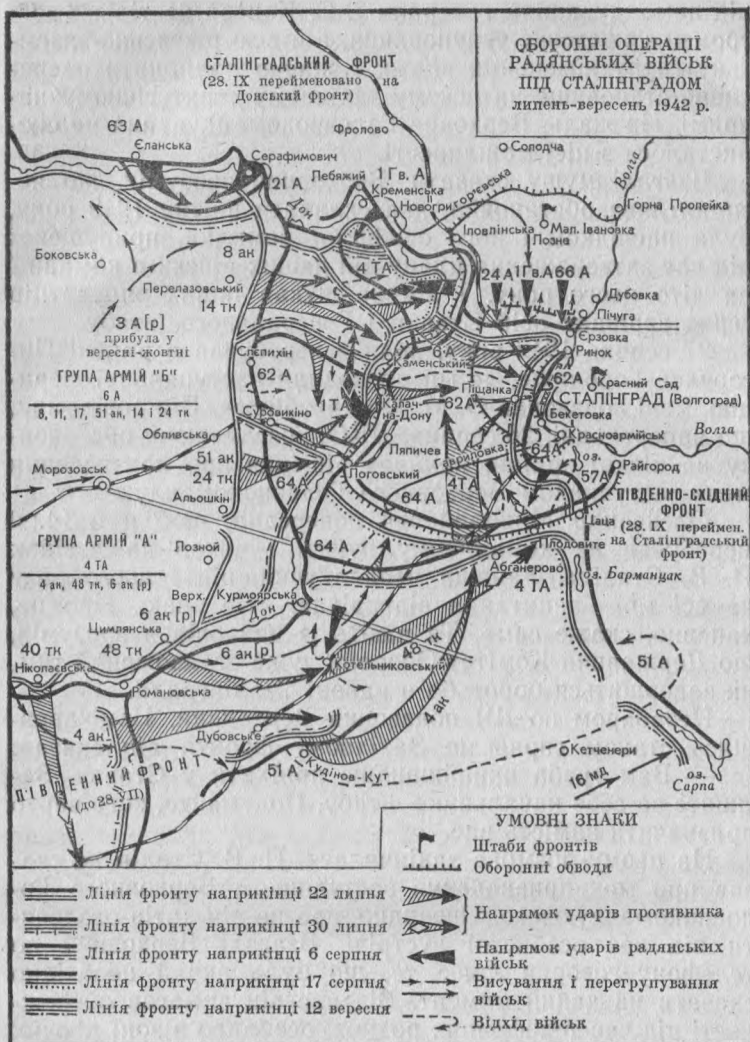
У цей тяжкий час Ставка наказала провести на західному напрямі окремі наступальні операції, щоб скувати резерви противника і не дати перекинути їх в район Сталінграда.

На Західному фронті, яким я в той час командував, події розгорталися таким чином. На лівому крилі фронту на початку липня 10, 16 і 61-а армії розгорнули наступ з рубежа Кіров — Болхов у бік Брянська. На правому крилі, в районі Погорелое Городище, підсилена 20-а армія, взаємодіючи з лівим крилом Калінінського фронту, в серпні розпочала успішний наступ, щоб розгромити противника в районі Сичовка — Ржев.

Після прориву німецької оборони і виходу на залізницю Ржев — Вязьма наступ військ Західного фронту припинився. Військам Калінінського фронту не вдалося взяти місто Ржев, воно залишилося в руках противника.

У районі Погорелое Городище — Сичовка противник зазнав великих втрат. Щоб зупинити успішний удар військ Західного фронту, німецькому командуванню довелося поспіхом кинути туди значну кількість дивізій, призначених для розгортання наступу на сталінградському і кавказькому напрямках.

Німецький генерал К. Тіппельскірх з цього приводу писав: «Прориву вдалося запобігти лише тим, що три танкові і кілька піхотних дивізій, котрі вже готувалися до переведення на південний фронт, були затримані і

введені спочатку для локалізації прориву, а потім і для контрудару»¹.

Якби ми мали у своєму розпорядженні одну-дві армії, можна було б у взаємодії з Калінінським фронтом

¹ Тилпельскірх К. История второй мировой войны. М., 1956. С. 241.

під командуванням генерала І. С. Конєва не тільки розгромити ржевське угруповання, а й всю ржевсько-в'яземську групу німецьких військ і значно поліпшити оперативне становище на всьому західному стратегічному напрямі. На жаль, Верховне Головнокомандування не скористалося з цієї можливості.

Взагалі мушу сказати, Верховний зрозумів, що несприятлива обстановка, яка склалася влітку 1942 року, була наслідком і його особистої помилки, припущеної під час затвердження плану дій наших військ в кампанії на літо цього року. І він не шукав інших винуватців серед керівних осіб Ставки і Генерального штабу.

27 серпня 1942 року, коли я перебував в районі Погорелое Городище, де ми проводили наступальну операцію, мені подзвонив О. М. Поскрьобишев. Він повідомив, що напередодні, 26 серпня, ДКО, розглядаючи обстановку на півдні країни, прийняв рішення про призначення мене заступником Верховного Головнокомандуючого.

Олександр Миколайович попередив, щоб я о 14.00 перебував на командному пункті і чекав на дзвінок Й. В. Сталіна. Завжди небалакучий, він і цього разу на всі мої запитання відповідав: «Не знаю. Про це, напевно, скаже сам». Та навіть із цих слів я зрозумів, що Державний Комітет Оборони дуже стривожений тим, як завершиться боротьба в районі Сталінграда.

Незабаром по ВЧ подзвонив Верховний. Поцікавившись станом справ на Західному фронті, він сказав:

— Вам треба якнайшвидше приїхати у Ставку. Залиште за себе начальника штабу. Подумайте, кого варто призначити замість вас.

На цьому розмова закінчилася. Й. В. Сталін не сказав про моє призначення заступником Верховного Головнокомандуючого. Очевидно, про це він хотів оголосити під час особистої зустрічі. Взагалі Верховний по телефону говорив лише те, що було вкрай необхідно сказати на даний момент. Від нас він вимагав обережності під час телефонних розмов, особливо в зоні діючих військ, де не було стаціонарних засобів засекречення переговорів.

Не завертаючи до штабу фронту, я виїхав до Москви.

Пізнього вечора того ж дня прибув у Кремль. Й. В. Сталін працював у своєму кабінеті. Там же перебував дехто із членів ДКО.

Верховний сказав, що на півдні у нас погані справи

і може статися, що німці захоплять Сталінград. Не краще складається обстановка і на Північному Кавказі. Він оголосив рішення ДКО про призначення мене заступником Верховного Головнокомандуючого і про те, що я відряджаюся в район Сталінграда. Зараз там перебувають Василевський, Маленков і Малишев.

— Маленков залишиться з вами, а Василевський має повернутися до Москви. Коли ви зможете полетіти? — запитав Верховний.

Я відповів, що мені необхідно добу для вивчення обстановки і 29-го я можу летіти в Сталінград.

— Ну от і добре. А ви не голодні? — раптом запитав Й. В. Сталін.— Не завадить трохи підкріпитися.

Принесли чай і з десяток бутербродів. За чаєм Й. В. Сталін коротко повідомив про обстановку, яка склалася на 20 годину 27 серпня. Розповів, що сталосся під Сталінградом. Вказав, що Ставка вирішила передати Сталінградському фронту 24-у, 1-у гвардійську і 66-у армії.

— Оскільки обстановка в Сталінграді важка,— сказав Верховний,— ми віддали наказ терміново перекинути 1-у гвардійську армію під командуванням Москаленка в район Лозне і вранці 2 вересня завдати нею й іншими частинами Сталінградського фронту контрудару по угрупованню противника, яке прорвалося до Волги, і з'єднатися з 62-ю армією. Одночасно до складу Сталінградського фронту переводяться 66-а армія генерала Малиновського і 24-а армія генерала Козлова.

— Ви повинні вжити заходів, щоб 1-а гвардійська армія генерала Москаленка 2 вересня завдала контрудару, а під її прикриттям вивести на вихідні райони 24-у і 66-у армії,— сказав він, звертаючись до мене.— Ці дві армії введіть у бій негайно, інакше ми втратимо Сталінград.

Ми розуміли, що наступна битва має дуже велике воєнно-політичне значення. На випадок втрати Сталінграда вороже командування мало б можливість відтяти південь країни від центру. Ми могли б також втратити і Волгу — дуже важливу водяну артерію країни, по якій суцільним потоком рухалися вантажі з Поволжя і з Кавказу.

Верховне Головнокомандування спрямовувало в район Сталінграда все, що тільки могло. І лише стратегічні резерви, які формувалися для ведення подальшої

боротьби, поки що не вводилися в дію. Терміново вживалися заходи по збільшенню виробництва літаків, танків, зброї, боеприпасів та інших матеріальних засобів, щоб своєчасно ввести їх в дію для розгрому ворожого угруповання, яке вийшло в цей район.

Вилетівши 29 серпня з Центрального аеродрому Москви, наш літак через чотири години приземлився на польовий майданчик в районі Камишина на Волзі. Зустрів мене О. М. Василевський і тут же познайомив з останніми подіями. Після короткої розмови ми поїхали в штаб Сталінградського фронту, у Малу Івановку.

Було вже близько дванадцятої години, коли ми прибули на місце.

Генерал-лейтенант В. М. Гордов перебував на передових позиціях. Обстановку доповіли начальник штабу Д. М. Нікішев і начальник оперативного відділу І. Н. Рухле. Слухаючи їх доповідь, мені здалося, що вони не зовсім упевнені в тому, що в районі Сталінграда можна зупинити противника.

Подзвонивши у штаб 1-ї гвардійської армії, де в той час перебував генерал В. М. Гордов, я сказав йому, щоб він чекав нас у штабі командуючого армією генерала К. С. Москаленка, куди ми також мали виїхати з О. М. Василевським.

На командному пункті 1-ї гвардійської армії ми зустрілися з В. М. Гордовим і К. С. Москаленком. Їхні доповіді, як і вони самі, справили на нас хороше враження. Відчувалося, що вони обидва добре знають, які сили у противника і можливості своїх військ.

Обговоривши обстановку і можливості наших частин, ми прийшли до висновку, що підготувати війська зосереджуваних армій до контрудару ми зможемо не раніше як 6 вересня. Я тут же доповів про це по ВЧ Верховному. Він мене вислухав і сказав, що не має заперечень.

Оскільки О. М. Василевський мав наказ терміново повернутися до Москви, він, якщо мені не зраджує пам'ять, 1 вересня вилетів із Сталінграда.

2 вересня я і К. С. Москаленко перебували на передньому краї, вивчаючи обстановку. Офіцер, який мене розшукав, передав, що дзвонили від Й. В. Сталіна. Повернувшись на командний пункт, я зателефонував Верховному.

Й. В. Сталін сказав:

— Я говорив з Єременком. Він доповів, що частини,

які обороняють місто, дуже виснажені й не в змозі довго стримувати наступ противника... Просив розпочати контрудар з півночі не пізніше ранку 4 вересня.

Я відповів, що раніше ранку 6-го удар розпочати неможливо, бо непідготовлений наступ напевно не дасть позитивних результатів.

— Наступ почати не пізніше 5-го, — наказав Й. В. Сталін. — Ви за це відповідаєте, — і поклав трубку.

Ставка призначила наступ 1-ї гвардійської армії на 2 вересня. Проте того дня наступ не відбувся. Через нестачу пального і розтягненість військ ця армія на ранок 2 вересня не вийшла у вихідні райони. На прохання командарма К. С. Москаленка атака була перенесена мною на 3 вересня. У донесенні Ставці говорилося:

«1-а гвардійська армія 2 вересня не змогла перейти в наступ, бо її частини не зуміли вийти у вихідне положення, підвезти боєприпаси, пальне і організувати бій. Щоб не допустити неорганізованого введення військ у бій і не зазнати від цього даремних втрат, після особистої перевірки на місці переносу наступ на 5 годину 3 вересня.

Наступ 24-ї і 66-ї армій призначаю на 5—6 вересня. Зараз весь командний склад ретельно опрацьовує завдання, вживаємо також заходів для матеріального забезпечення операції...»¹.

Уранці 3 вересня після артилерійської підготовки війська 1-ї гвардійської армії перейшли в наступ, але просунулися в напрямку Сталінграда лише на декілька кілометрів, завдавши противнику незначної поразки. Подальше просування 1-ї гвардійської армії було припинено безперервними ударами авіації і контратаками танків та піхоти противника, підтриманих артилерією з району Сталінграда.

3 вересня я отримав телеграму за підписом Й. В. Сталіна такого змісту:

«Становище з Сталінградом погіршилося. Противник перебуває за три верстви од Сталінграда. Сталінград можуть захопити сьогодні або завтра, якщо північна група військ не надасть негайної допомоги. Вимагайте від командуючих військами, що стоять на північ і на північний захід від Сталінграда, негайно ударити по противнику і прибути на допомогу сталінградцям. Будь-яке зволікання неприпустиме. Зволікання зараз

¹ ЦАМО СРСР. Ф. 132-Д. Оп. 1160. Спр. 1. Арк. 219.

рівнозначне злочину. Всю авіацію киньте на допомогу Сталінграду. В самому Сталінграді авіації залишилося дуже мало»¹.

Я тут же подзвонив Верховному і доповів, що можу наказати завтра ж зранку розпочати наступ, але війська всіх трьох армій будуть змушені йти у бій майже без боєприпасів, бо їх зможуть доставити на артилерійські позиції не раніше як ввечері 4 вересня. Крім того, ми не можемо раніше цього часу узгодити взаємодію частин з артилерією, танками і авіацією, а без цього нічого не вийде.

— Гадаєте, що противник чекатиме, доки ви розкачаєтеся?.. Єременко підтверджує, що противник може взяти Сталінград після першого ж натиску, якщо ви негайно не вдарите з півночі.

Я відповів, що не поділяю точки зору Єременка і прошу дозволу розпочати загальний наступ 5-го, як і намічалось раніше. Що ж до авіації, то я відразу ж віддам наказ бомбардувати противника всіма силами.

— Ну гаразд,— погодився Верховний.— Якщо противник розпочне загальний наступ на місто, негайно атакуйте його, не чекаючи остаточної готовності військ. Ваше головне завдання — відволікати сили німців від Сталінграда і, якщо вдасться, ліквідувати німецький коридор, що розчленовує Сталінградський і Південно-Східний фронти.

До ранку 5 вересня, як ми і сподівалися, якихось особливих подій під Сталінградом не відбулося. О третій годині ночі Верховний викликав Г. М. Маленкова і поцікавився, чи готові до наступу війська Сталінградського фронту. Переконавшись в тому, що його наказ виконується, мене він до телефону не викликав.

Удосвіта 5 вересня по всьому фронту 24-ї, 1-ї гвардійської і 66-ї армій розпочалася артилерійська і авіаційна підготовка. Однак щільність артилерійського вогню навіть на напрямках головних ударів армій була невелика і не принесла необхідного результату.

Після залпів «катюш» почалася атака. Я стежив за нею із спостережного пункту командуючого 1-ю гвардійською армією. Потужність вогню, яким зустрів противник наші частини в атаці, свідчила, що артилерійська підготовка не дала потрібних результатів і що глибокого

¹ ЦАМО СРСР, Ф. 132-А, Оп. 2642, Спр. 13, Арк. 21.

просування наших частин, що наступають, чекати не варто.

Приблизно через півтори-дві години із донесень командуючих військами стало відомо, що на окремих ділянках противник вогнем зупинив наше просування і контратакує піхотою і танками. Авіаційна розвідка встановила, що з району Гумрак — Орловка — Велика Россошка на північ рухаються великі групи танків, артилерії і мотопіхоти противника. З'явилася німецька авіація і почала бомбардувати наші бойові порядки. В другій половині дня у бій вступили нові частини противника і на деяких ділянках відтіснили наші війська на вихідні рубежі.

Напружений вогневий бій, що точився весь день, надвечір майже зтих. Ми підбили підсумки. За день боїв наші частини просунулися всього лише на 2—4 кілометри, 24-а армія залишилася майже на вихідних позиціях.

Увечері військам підвезли снаряди, міни та інші боеприпаси. Враховуючи виявлені протягом цілого дня боїв дані про противника, вирішили за ніч підготувати нову атаку, здійснивши в межах можливого необхідне перерування.

Пізно ввечері мене викликав Верховний.

— Як посуваються справи?

Я доповів, що протягом дня точилися важкі бої. На північ від Сталінграда противник змушений був ввести в бій нові війська, підтягнуті з району Гумрака.

— Це вже добре: це відволікає сили противника від Сталінграда.

Я продовжував:

— Наші частини мають незначне просування, а в ряді випадків залишились на вихідних рубежах.

— А в чому річ?

— Нашим військам не вистачило часу добре підготувати наступ, провести артилерійську розвідку і виявити систему вогню противника, а тому подавити її не змогли. Коли ж ми перейшли в наступ, противник вогнем і контратаками зупинив його. До того ж авіація противника весь день хазяйнувала в повітрі і бомбардувала наші частини.

— Продовжуйте атакувати,— наказав Й. В. Сталін.— Ваше головне завдання— відтягнути від Сталінграда якомога більше сил противника.

Наступного дня бій розгорівся з новою силою. Наша авіація всю ніч на 6 вересня бомбардувала противника. Крім фронтової авіації, ввели в бій авіацію далекої дії під командуванням генерал-лейтенанта О. Є. Голованова.

Вдень ми повторили атаку, але й цього разу німці відбили її. Протягом 6 вересня противник підкинув з району Сталінграда нові частини. На багатьох панівних висотах ворог закопав у землю танки, штурмові гармати і капітально організував опорні пункти, котрі можна було розбити хіба що могутнім вогнем артилерії. А її у нас тоді було дуже мало.

7 вересня після полудня до мене звернувся начальник оперативного відділу Сталінградського фронту полковник І. Н. Рухле:

— Верховний запитує, чи достатньо у нас сил, щоб розгромити противника?

Ми сподівалися, що декількома дивізіями, перекинутими із військ Воронезького фронту від М. Ф. Ватутіна, можна виправити становище, і передали Верховному відповідь:

«Щоб розгромити противника під Сталінградом, тих сил, котрі тут є, надто мало. Необхідно зосередити додаткову групу військ, щоб якнайскоріше завдати противнику ще сильнішого удару...»

Однак рішення Ставки про додаткове підведення дивізій не було.

Третій і четвертий день битви минули загалом у поєдинках вогневих засобів та в повітряних боях.

10 вересня, ще раз побувавши в частинах і з'єднаннях, я остаточно переконався, що прорвати бойові порядки противника і ліквідувати його коридор наявними силами і в тому ж угрупованні неможливо. Таку ж думку висловили і генерали В. М. Гордов, К. С. Москаленко, Р. Я. Малиновський, Д. Т. Козлов та інші.

Того ж дня я передав Верховному по ВЧ:

— Силами, котрі має у своєму розпорядженні Сталінградський фронт, нам не вдасться прорвати коридор і з'єднатися у місті з військами Південно-Східного фронту. Фронт оборони німецьких військ значно зміцнився за рахунок частин, які підійшли з-під Сталінграда. Атакувати далі тими ж силами і в тому ж угрупованні безнадійно, а війська неминуче зазнають великих втрат. Потрібне підкріплення військами, а також час на пере-

групування для більш концентрованого удару Сталінградського фронту. Армійські удари неспроможні відкинути противника.

Верховний відповів, що було б непогано, якби я прилетів у Москву і особисто доповів про ці питання.

Вдень 12 вересня я вилетів до Москви і через чотири години був у Кремлі, куди Верховний викликав і начальника Генштабу О. М. Василевського. Олександр Михайлович доповів про прибуття в район Сталінграда нових частин противника з району Котельникова, про хід боїв в районі Новоросійська, а також про бої на грозненському напрямку.

Уважно вислухавши О. М. Василевського, Верховний резюмував:

— Рвуться за будь-яку ціну до грозненської нафти. Ну, тепер послухаємо Жукова.

Я повторив те ж саме, про що доповідав два дні тому по телефону. Сказав, що 24-а, 1-а гвардійська і 66-а армії, які брали участь у наступі 5—11 вересня, показали себе як боездатні з'єднання. Їхня слабкість — відсутність достатніх засобів підсилення, мало гаубичної артилерії і танків, необхідних для безпосередньої підтримки стрілецьких частин.

Місцевість же на ділянці Сталінградського фронту дуже не вигідна для наступу наших військ: відкрита, перерізана глибокими ярами, де противник добре ховається від вогню. Захопивши цілий ряд командних висот, він має далеке артилерійське спостереження і може в усіх напрямках маневрувати вогнем. До того ж противник має змогу вести артилерійський вогонь здалеку, з району Кузьмичі — Акатовка — радгосп «Опытное поле». За цих умов 24-а, 1-а гвардійська і 66-а армії Сталінградського фронту не зможуть прорвати фронт оборони противника.

— Що потрібно Сталінградському фронту, щоб ліквідувати коридор противника і з'єднатися з Південно-Східним фронтом? — запитав Й. В. Сталін.

— Щонайменше ще одну повнокровну загальновійськову армію, танковий корпус, три танкові бригади і не менш як 400 гармат гаубичної артилерії. Крім того, на період операції треба додатково зосередити не менш як одну повітряну армію.

О. М. Василевський повністю підтримав мої розрахунки.

Верховний дістав свою карту з розташуванням резервів Ставки, довго й уважно її розглядав. Ми з Олександром Михайловичем відступили подалі від стола убік і дуже тихо говорили про те, що, мабуть, треба шукати якесь інше вирішення.

— А яке «інше» вирішення? — раптом підвів голову і запитав Й. В. Сталін.

Я ніколи не думав, що у Й. В. Сталіна такий гострий слух. Ми підійшли до столу.

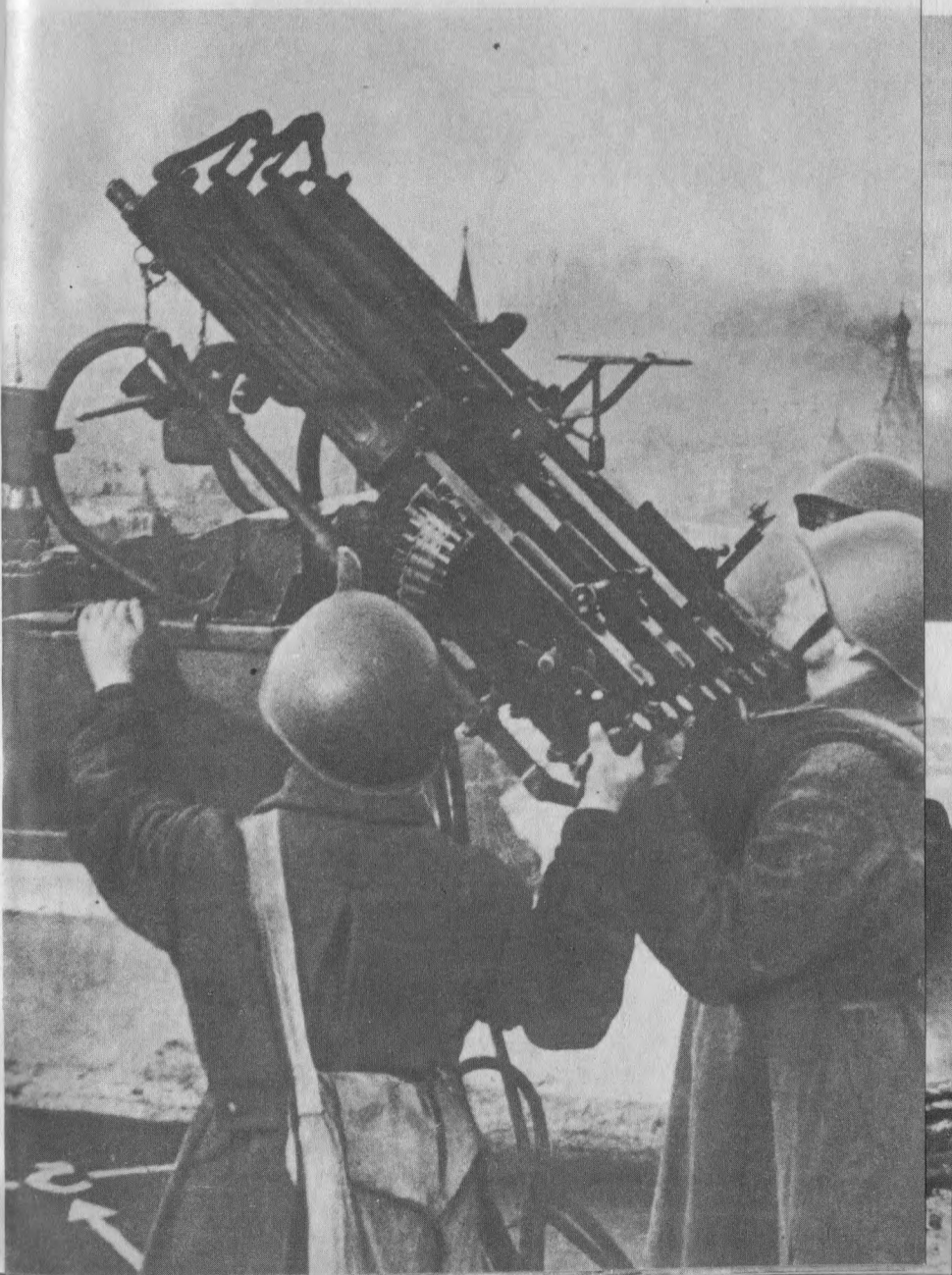
— Ось що, — продовжував він, — їдьте у Генштаб і добре поміркуйте, що треба здійснити в районі Сталінграда. Звідки і які війська можна перекинути для зміцнення сталінградського угруповання, а також подумайте і про Кавказький фронт. Завтра о 9 годині вечора знову зберемося тут.

Весь наступний день ми з О. М. Василевським працювали в Генеральному штабі. Всю увагу зосередили на можливості здійснити операцію великого масштабу, щоб не витратити вже підготовлені, а також ті, що готуються, резерви на окремі операції. В жовтні у нас завершувалося формування стратегічних резервів. На той час наша промисловість значно збільшила виробництво літаків найновіших конструкцій і боеприпасів для артилерії.

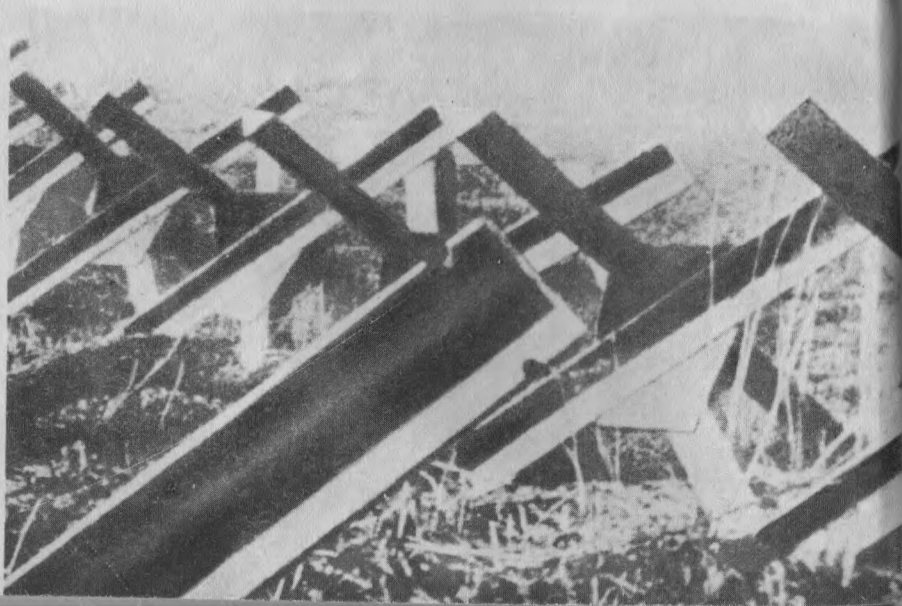
Перебравши всі можливі варіанти, ми вирішили запропонувати Й. В. Сталіну такий план дій: перше — активно обороною продовжувати виснажувати противника; друге — розпочати підготовку до контрнаступу, щоб завдати противнику в районі Сталінграда такого удару, який би різко змінив стратегічну обстановку на півдні країни на нашу користь.

Що ж до конкретного плану контрнаступу, то, звичайно, за день ми не змогли підготувати детальні розрахунки, однак нам було ясно, що основні удари треба завдавати на флангах сталінградського угруповання, які прикривалися румунськими королівськими військами.

Орієнтовний розрахунок показував, що раніше середини листопада неможливо підготувати необхідні сили й засоби для контрнаступу. Оцінюючи противника, ми виходили з того, що фашистська Німеччина вже не в змозі виконати свій стратегічний план 1942 року. Тих сил і засобів, які до осені 1942 року мала Німеччина, не вистачить для завершення завдань як на Північному Кавказі, так і в районі Волги та Дону.

СТОЛИЦЯ ГОТУВАЛАСЯ ДО БИТВИ З ВОРОГОМ

7 ЛИСТОПАДА 1941 Р. ПАРАД НА КРАСНІЙ ПЛОЦІ

Урочисте засідання трудящих Москви.
Станція метро «Маяковская»

Командуючий Західним фронтом
генерал армії Г. К. Жуков,
член Військової ради О. М. Булганін
і начальник штабу В. Д. Соколовський
на вузлі зв'язку

Командующий Западным фронтом генерал армии Г. К. Жуков
у штаба фронта в с. Перхушково. Ноябрь 1941 г.

Командующий 1-ю ударной армией
генерал В. И. Кузнецов (слева)

Начальник Генерального штабу
Маршал Радянського Союзу Б. М. Шапошников. 1942 р.

Командир 2-го гвардійського кавалерійського
корпусу генерал Л. М. Доватор

Командир 1-го гвардійського кавалерійського корпусу генерал П. О. Белов

Командуючий 5-ю армією генерал Л. О. Говоров

Справа наліво:
член Військової ради Південно-Західного фронту
дивізійний комісар К. Я. Гуров,
заступник командуючого фронтом генерал Ф. Я. Костенко
і начальник штабу генерал П. І. Бодін

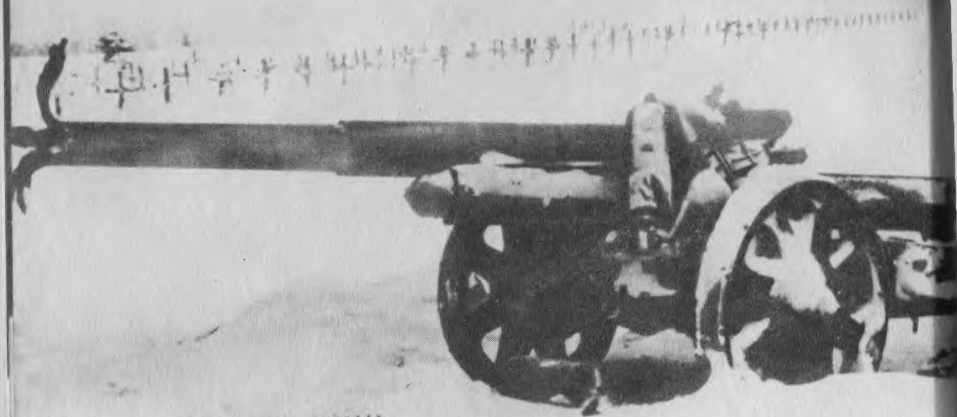
Частина 1-ї гвардійської Московської дивізії рушила в наступ

Після бою

Вони не пройшли до Москви...

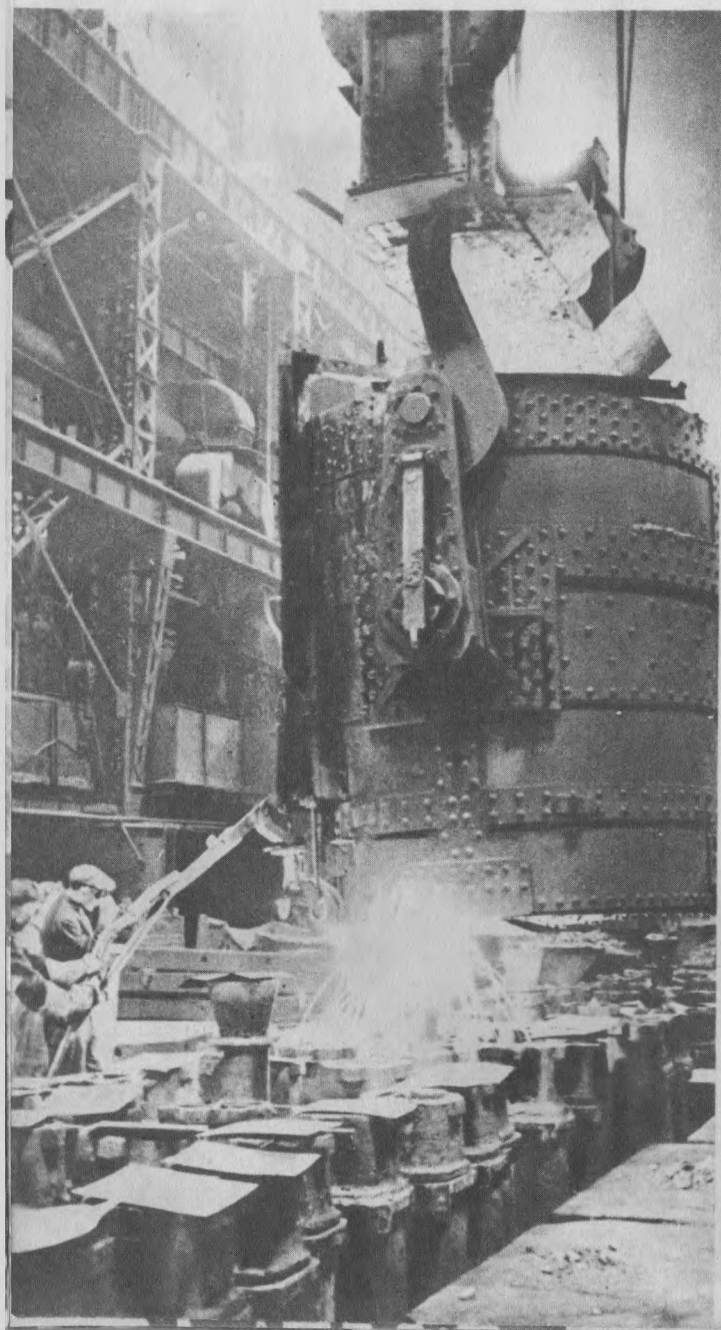

...ВОНИ ПРОЙШЛИ
ПО МОСКВІ ОТАК!

УСЕ ДЛЯ ФРОНТУ! ВСЕ ДЛЯ ПЕРЕМОГИ!

Костянтин Симонов і Олексій Сурков

«Згадаймо, Альошо, дороги Смоленщини...»

Все те, що мало використати німецьке командування на Кавказі і в районі Сталінграда, вже було значною мірою знекровлене і виснажене. Чогось значнішого німці явно не могли сюди кинути, а тому їм, безумовно, доведеться, як і після розгрому під Москвою, перейти до оборони на всіх напрямках.

Ми знали, що найбоєздатніші у вермахті 6-а армія Паулюса і 4-а танкова армія Гота, втягнувшись у виснажливі бої в районі Сталінграда, нездатні завершити операцію по захопленню міста і застрягли там.

У смертельних боях з ворогом на підступах до Сталінграда, а потім і в самому місті радянські війська зазнали тяжких втрат, а тому наявними силами не мали можливості розгромити ворога. Та у нас завершилася підготовка великих стратегічних резервів, які мали найновішу зброю і найновішу бойову техніку. До листопада у Ставці повинні були бути механізовані й танкові з'єднання, озброєні боєздатними і маневреними танками Т-34, а це нам давало змогу ускладнювати завдання своїм військам.

До того ж наші вищі командні кадри за перший період війни багато дечого навчилися, багато дечого переусвідомили і, пройшовши велику школу боротьби із сильним ворогом, стали майстрами оперативного і тактичного мистецтва. Командно-політичний склад і воїни Червоної Армії на досвіді численних запеклих боїв з ворожими військами загартувалися і повною мірою засвоїли способи і методи бойових дій в будь-якій обстановці.

Генеральний штаб на підставі відомостей із фронтів вивчив сильні й слабкі сторони німецьких, угорських, італійських і румунських військ. У порівнянні з німецькими війська сателітів були гірше озброєні, менш досвідчені, недостатньо боєздатні навіть в обороні. І найголовніше — їхні солдати, та й чимало офіцерів не хотіли гинути за чужі інтереси на далеких просторах Росії, куди їх кинули Гітлер, Муссоліні, Антонеску, Хорті та інші фашистські верховоди.

Становище противника ускладнювалося ще й тому, що в районі Волги і Дону у нього було дуже мало військ в оперативному резерві — не більше шести дивізій, та й ті були розкидані на широкому фронті. Зібрати їх в кулак за короткий час неможливо. Нам сприяла й оперативна конфігурація всього фронту противника: розташу-

вання наших військ було охоплюючим, вони могли порівняно легко розвернутися на плацдармах в районах Серафимовича і Клетської.

Проаналізувавши все це, ми підготувалися доповідати Верховному.

Увечері О. М. Василевський подзвонив Й. В. Сталіну і доповів, що ми готові, як було вказано, прибути о 21.00. Й. В. Сталін сказав, що деякий час буде зайнятий і прийме нас о 22 годині. О 22.00 ми були у Верховного в його кабінеті.

Привітавшись *за руку, що з ним траплялося рідко*, він сказав з обуренням:

— Десятки, сотні тисяч радянських людей віддають своє життя в боротьбі з фашизмом, а Черчілль загіяв торг заради якихось двох десятків «харикейнів». А їхні «харикейни» — погань, наші льотчики не люблять що машину... — І потім, вже зовсім спокійно, без будь-якого переходу, продовжував: — Ну, що надумали? Хто доповідатиме?

— Кому накажете, — відповів Олександр Михайлович, — думка у нас одна.

Верховний підійшов до нашої карти.

— Це що у вас?

— Це попередні начерки плану контрнаступу в районі Сталінграда, — пояснив О. М. Василевський.

— Що за угруповання військ у районі Серафимовича?

— А це новий фронт. Його треба створити, щоб завдати сильного удару по оперативному тилу угруповання противника, який діє в районі Сталінграда.

— Чи вистачить зараз сил для такої великої операції?

Я доповів, що, за нашими підрахунками, через 45 днів операцію можна забезпечити належними силами й засобами і добре її підготувати.

— А чи не краще обмежитися ударом з півночі на південь і з півдня на північ вздовж Дону? — запитав Й. В. Сталін.

— Ні, в такому разі німці можуть швидко повернути з-під Сталінграда свої бронетанкові дивізії і відбити наші удари. Удар наших військ на захід від Дону не дає можливості противнику через річкову перешкоду швидко зманеврувати і своїми резервами вийти назустріч нашим угрупованням.

— Чи не далеко замахнулися ударними угрупованнями?

Ми з Олександром Михайловичем пояснили, що операція поділяється на два основні етапи: 1) прорив оборони, оточення сталінградського угруповання німецьких військ і створення міцного зовнішнього фронту, щоб ізольовати це угруповання від зовнішніх сил; 2) знищення оточеного противника і провалення спроб противника деблокуватися.

— Над планом ще треба подумати і підрахувати наші ресурси,— сказав Верховний.— А зараз головне завдання — утримати Сталінград і не допустити просування противника у бік Камишина.

Увійшов О. М. Поскрьобишев і доповів, що дзвонить А. І. Єременко.

Закінчивши телефонну розмову, Верховний сказав:

— Єременко доповідає, що противник підтягує до міста танкові частини. Завтра слід чекати нового удару. Відразу ж дайте вказівку, щоб негайно перекинули через Волгу 13-у гвардійську дивізію Родимцева із резерву Ставки, і погляньте, що ще можна туди завтра направити,— сказав він О. М. Василевському.

Звернувшись до мене, Верховний наказав:

— Подзвоніть Гордову і Голованову, хай вони без затримки введуть у дію авіацію. Хай Гордов зранку атакує, щоб скувати противника. Самі вилітайте назад у війська Сталінградського фронту і приступайте до вивчення обстановки в районі Клетської і Серафимовича. Василевському через кілька днів треба летіти на Південно-Східний фронт до А. І. Єременка, щоб вивчити обстановку на його лівому крилі. Розмову про план продовжимо згодом. Те, що ми тут обговорювали, ніхто, крім нас трьох, поки що не повинен знати.

Через годину я вилетів у штаб Сталінградського фронту.

13, 14, 15 вересня для сталінградців були важкими, надто важкими днями. Не рахуючись ні з чим, противник крок за кроком проривався через руїни міста все ближче й ближче до Волги. Здавалося, ось-ось люди не витримають. Та, як тільки ворог кидався вперед, наші славні бійці 62-ї і 64-ї армій впритул розстрілювали його. Руїни міста стали фортецею. Однак з кожною годиною сил залишалося все менше.

У ці тяжкі і, як часом здавалося, останні години, перелом настав завдяки 13-й гвардійській дивізії О. І. Родимцева. Переправившись у Сталінград, вона відразу ж контратакувала противника. Їх удар був для ворога великою несподіванкою. 16 вересня дивізія О. І. Родимцева відбила Мамаїв курган. Допомогли сталінградцям удари авіації під командуванням О. Є. Голованова і С. І. Руденка, а також атаки військ Сталінградського фронту з півночі і їхній артилерійський обстріл частин 8-го армійського корпусу німців.

Треба віддати належне воїнам 24-ї, 1-ї гвардійської і 66-ї армій Сталінградського фронту, льотчикам 16-ї повітряної армії і авіації далекої дії, які йшли на чималі жертви, аби лише допомогти 62-й і 64-й арміям Південно-Східного фронту утримати Сталінград.

У своїх повоєнних спогадах В. І. Чуйков, на жаль, не вважав за потрібне віддати належне своїм бойовим товаришам — воїнам 24, 1 і 66-ї армій Сталінградського фронту, 16-ї повітряної армії та авіації далекої дії, тим, хто, незважаючи на будь-які жертви, надав неоціненну допомогу Сталінграду в цей тяжкий час.

З повною відповідальністю заявляю, що коли б війська Сталінградського фронту не контратакували з такою завзятістю і авіація не завдавала систематичних ударів, то, мабуть, Сталінграду було б ще скрутніше.

Цікаво, що з цього приводу писав німецький офіцер з армії Паулюса: «В той же час частини нашого корпусу зазнали величезних втрат, відбиваючи у вересні запеклі атаки противника, який намагався прорвати наші відсічні позиції з півночі. Дивізії, що перебували на цій ділянці, були знекровлені; в ротях залишалось, як правило, по 30—40 солдатів»¹.

У період затишшя за наказом Верховного на командний пункт 1-ї гвардійської армії приїхали А. І. Єременко і М. С. Хрущов. О. Є. Голованов і я також перебували там. А. І. Єременко сказав, що він хотів би ознайомитися з обстановкою і обговорити становище в Сталінграді. В. М. Гордов і К. С. Москаленко познайомили А. І. Єременка з усіма деталями обстановки, з своїми міркуваннями.

Оскільки Верховний попередив мене, що план запроектованого великого контрнаступу треба зберігати в

¹ Видер И. Катастрофа на Волге. М., 1965. С. 52.

суворій таємниці, розмова здебільшого зводилася до підсилення військ Південно-Східного і Сталінградського фронту. На запитання А. І. Єременка про план значно сильнішого контрудару я, не ухиляючись від відповіді, сказав, що Ставка у майбутньому здійснить могутні контрудари, але поки що для такого плану немає ані сил, ані засобів.

Наприкінці вересня Й. В. Сталін знову викликав мене у Москву для докладнішого обговорення плану контрнаступу. На той час повернувся до Москви і О. М. Василевський, який вивчав умови для контрнаступу армій лівого крила Південно-Східного фронту.

Перш ніж з'явитися у Ставку, ми зустрілися з Олександром Михайловичем, щоб обмінятися враженнями.

Під час обговорення обстановки на ділянці Сталінградського фронту Верховний поцікавився моєю думкою про генерала Гордова. Я доповів, що Гордов з оперативного боку генерал підготовлений, але у нього чомусь немає злагоди із штабом і командним складом.

Й. В. Сталін сказав, що в такому разі на чолі фронту треба поставити іншого командуючого. Кандидатом на цю посаду було запропоновано генерал-лейтенанта К. К. Рокоссовського. О. М. Василевський підтримав мене. Тут же вирішили: Сталінградський фронт перейменувати на Донський, а Південно-Східний — на Сталінградський. Командуючим Донським фронтом призначити К. К. Рокоссовського, начальником штабу фронту — М. С. Малініна.

Кандидатом на посаду командуючого Південно-Західним фронтом, що знову створювався, було названо генерал-лейтенанта М. Ф. Ватутіна. Для розгортання штабу Південно-Західного фронту вирішили взяти за основне ядро штаб 1-ї гвардійської армії. Командуючий цією армією К. С. Москаленко призначався командуючим 40-ю армією.

Після докладного обговорення питань щодо контрнаступальної операції Верховний, звертаючись до мене, сказав:

— Вилітайте знову на фронт. Вдавайтеся до будь-яких заходів, аби ще дужче виснажити й знесилити противника. Розгляньте ще раз намічені планом райони зосередження резервів і вихідні райони для Південно-Західного фронту і правого крила Сталінградського

фронту, насамперед в районі Серафимовича і Клетської. Товаришу Василевському з цим же треба виїхати знову на ліве крило Південно-Східного фронту і там вивчити всі, намічені планом, питання.

Після ретельного вивчення на місці всіх умов для підготовки контрнаступу, ми з О. М. Василевським повернулися в Ставку, де ще раз обговорювався план контрнаступу і після цього затверджувався.

Карту-план контрнаступу підписали Г. К. Жуков і О. М. Василевський. «Затверджую» поставив підпис Верховний.

Й. В. Сталін сказав О. М. Василевському:

— Не розкриваючи суті нашого плану, треба запитати командуючих фронтами про їхні подальші дії.

Я одержав наказ особисто проінструктувати Військову раду Донського фронту про характер дій військ з метою всебічної допомоги Сталінграду. Добре запам'яталася розмова 29 вересня в землянці, у вибалку на північ від Сталінграда, де містився командний пункт командарма К. С. Москаленка.

У відповідь на мої вказівки не припиняти активних дій, щоб противник не перекидав сили і засоби з ділянки Донського фронту для штурму Сталінграда, К. К. Рокоссовський сказав, що фронт має дуже мало сил і засобів і що чогось важливого ми тут не доб'ємося. Він справді мав рацію. І я був такої ж думки, але без активної допомоги Південно-Східному фронту (тепер Сталінградському) неможливо було утримати місто.

І жовтня я повернувся до Москви, щоб продовжити роботу над планом контрнаступу. Від Сталінграда до Москви летів на літаку генерал-лейтенанта О. Є. Голованова, який він особисто пілотував. Я із задоволенням сів у кабінку до такого досвідченого льотчика.

Не долітаючи до Москви, відчув, що літак зненацька розвертається і йде вниз. Я вирішив, що ми, мабуть, відхилилися від курсу. Та через кілька хвилин О. Є. Голованов повів машину на посадку на незнайомій мені місцевості. Приземлилися благополучно.

— Чому посадили машину тут? — запитав я Голованова.

— Скажіть спасибі, що аеродром був поряд, а то могли б звалитися.

— А в чому справа?

— Обледеніння.

У цей час підрулив мій літак, що летів услід за нами, і вже на ньому я дістався Центрального московського аеродрому. Звичайно, польоти в складних умовах, поспішність з вильютами не завжди були вдалими.

Добре пам'ятаю ще одну «літакову» історію, яка ледве не коштувала нам життя. Це було також під час польоту із Сталінграда до Москви. В той день погода стояла нельотна, сівя дощ. Москва повідомила, що над містом туман, видимість обмежена. А летіти треба: викликає Верховний.

До Москви летіли непогано, а під самою Московією видимість не перебільшувала ста метрів. По радіо льотчику подали команду із відділу перельотів ВПС йти на запасний аеродром. В цьому випадку ми безнадійно запізнювалися в Кремль, де нас чекав Верховний.

Узявши на себе всю відповідальність, я наказав льотчику Є. Смирнову приземлитися на Центральний аеродром і залишився в його кабіні. Пролітаючи над Московією, ми зненацька вгледіли за 10—15 метрів од лівого крила горловину фабричної труби. Я дивився на Смирнова. Він, і оком не моргнувши, підняв літак трохи вище і за 2—3 хвилини повів на посадку.

— Здається, ми щасливо уникли ситуації, про яку кажуть «діло табак!» — сказав я, коли ми приземлилися.

— У повітрі всяко буває, якщо льотний склад ігнорує умови погоди, — відповів він, посміхаючись.

— Моя вина! — сказав я льотчику, міцно потиснувши йому руку.

Є. Смирнов був чудовою людиною і дуже досвідченим льотчиком. Ми з ним налітали понад 130 годин.

У жовтні за рішенням Ставки у Сталінград через Волгу переправили більше шести доукомплектованих дивізій, бо від попереднього складу 62-ї армії фактично нічого не залишилося, крім тилів і штабів. Було дещо підсилено і Донський фронт. Особливу увагу приділяли Ставка і Генеральний штаб новоствореному Південно-Західному фронту.

Запеклі бої в самому місті і в прилеглих районах тривали. Гітлер вимагав від командування групи армій «Б» і від командуючого 6-ю армією Паулюса, щоб вони найближчим часом оволоділи Сталінградом.

Я вже казав, що для вирішального штурму німецьке командування ще у вересні зняло з оборони флангів німецькі війська, а натомість ввело румунські, різко

послабивши цим боєздатність своєї оборони в районах Серафимовича і на південь від Сталінграда.

У середині жовтня противник розгорнув новий наступ в надії цього разу остаточно покінчити із Сталінградом. Та знову, як і раніше, він зустрів стійку оборону радянських військ. Надзвичайно запекло і вміло билися 13-а гвардійська дивізія О. І. Родимцева, 95-а дивізія В. А. Горішнього, 37-а гвардійська дивізія В. Г. Жолудева, 112-а дивізія І. Є. Єрмолкіна, група С. Ф. Горохова, 138-а дивізія І. І. Людникова, 84-а танкова бригада Д. Н. Белого.

Удень і вночі не затихали бої на вулицях міста, в будинках, на заводах, на березі Волги — скрізь і всюди. Наші частини, зазнавши великих втрат, залишилися на невеликих «острівцях» в Сталінграді.

Щоб допомогти сталінградцям, 19 жовтня перейшли в наступ війська Донського фронту. Німці були змушені й цього разу, як це бувало раніше, зняти зі штурму міста значну частину авіації, артилерії і танків і повернути їх проти Донського фронту, що наступав.

У цей же період 64-а армія завдала контрудару з півдня в районі Купоросне — Зелена Поляна у фланг противника під час його наступу. Наступ Донського фронту і контрудар 64-ї армії полегшили важке становище 62-ї армії і провалили наміри противника взяти місто. Без допомоги з боку Донського фронту і 64-ї армії 62-а армія вистояти не змогла б, і противник, очевидно, захопив би Сталінград.

На початку листопада противник не раз намагався здійснити у місті операції, спрямовані на знищення окремих вогнищ опору, а 11 листопада, коли наші війська завершували грандіозну підготовку до контрнаступу, ще раз силкувався наступати, але безрезультатно.

На той час ворога було виснажено до краю. Опитавши полонених, з'ясували, що частини і з'єднання противника надто малочисельні, морально-політичний стан не тільки солдатів, а й офіцерів дуже підупав, мало хто має надію залишитися живим у цьому пеклі багатомісячної битви.

За період з липня по листопад у битвах в районі Дону, Волги і в Сталінграді противник втратив до 700 тисяч чоловік, більше тисячі танків, понад 2 тисячі гармат і мінометів, до 1400 літаків. Загальне оперативне становище німецьких військ у районі Волги також

ускладнилося. Ми вже говорили, що дивізійних і корпусних резервів противник не мав, фланги групи армій «Б» становили недостатньо боєздатні війська, які вже починали розуміти своє безперспективне і тривожне становище.

Радянські війська на Дону займали вигідні позиції, які забезпечували вихідне становище для контрнаступу Південно-Західного і Донського фронтів. На південь від Сталінграда 51-а армія окремим контрударом вибила противника із озерних дефіле і міцно утримувала в своїх руках вигідний рубіж Сарпа — Цаца — Барманцак. Цей район, за рекомендацією О. М. Василевського, і було обрано як вихідний для листопадового контрнаступу лівого крила Сталінградського фронту.

Понад три місяці тривали запеклі бої за Сталінград. За величезною битвою в районі Дону, Волги і Сталінграда, затамувавши подих, стежили народи всього світу. Успіхи радянських військ, їхня мужня боротьба з ворогом надихали все прогресивне людство і зміцнювали впевненість у перемозі над фашизмом.

Сталінградська битва стала великою школою військової майстерності наших воїнів. Командування і штаби збагатилися великою практикою організації взаємодії піхоти, танків, артилерії, авіації. Війська навчилися міцно тримати оборону в умовах міста, поєднуючи її з маневром на флангах. Моральний стан наших військ значно підвищився, і все це разом підготувало сприятливі умови для переходу радянських військ до контрнаступу.

У середині листопада 1942 року оборонними битвами в районі Сталінграда і Північного Кавказу закінчувався перший період Великої Вітчизняної війни, період, що посідає в житті Радянської країни особливе місце.

Цей період був дуже тяжкий для радянського народу і його збройних сил, особливо коли гітлерівські війська, сіючи смерть і руїни, підступили до Ленінграда, Москви і захопили Україну. До листопада 1942 року ворожі війська окупували величезну територію нашої країни площею близько 1 мільйона 800 тисяч квадратних кілометрів, на якій до війни проживало майже 80 мільйонів чоловік.

Чимало мільйонів радянських людей, захоплених військовою зненацька, змушені були покинути рідний край і

свій дім, відходити на схід, щоб не залишитися під ворожою окупацією. Воєнна обстановка склалася так, що радянські війська вимушено відступали у глиб країни, зазнаючи при цьому значних людських і матеріальних втрат.

Та і в цей важкий час радянський народ і наші збройні сили вірили, що ворожі полчища будуть розгромлені. Смертельна небезпека ще тісніше згуртувала наш народ навколо Комуністичної партії і, незважаючи на труднощі, до листопада 1942 року на всіх напрямках ворога було остаточно зупинено.

За 16 місяців ворожі війська на радянсько-німецькому фронті, зустрівши завзятий опір радянських військ і народу в окупованих районах, зазнали величезних втрат. До листопада 1942 року ці втрати досягли понад два з половиною мільйони чоловік вбитими, пораненими й згинувими безвісти. Це були кращі кадри німецьких військ, яких фашистське командування наприкінці першого періоду війни вже ніким не могло замінити.

Які ж висновки можна зробити з нашої збройної боротьби проти фашистської Німеччини за перший період війни?

Тут насамперед належить відповісти на питання: чи могло не бути того, що сталося на початку війни, коли радянським військам довелося відчувати гіркоту серйозних поразок і зазнати великих втрат, а радянському народові, окрім втрат і тяжких злигоднів, пережити страхоття ворожої окупації?

Треба відверто сказати, що за тих умов оборони, в яких ворог завдав своїх могутніх ударів нашій країні, повністю уникнути поразки на початку війни було неможливо. Як відомо, перемога чи поразка, особливо на початку війни, залежать од всебічної готовності до війни збройних сил і країни в цілому.

На початку війни, як я вже зазначав вище, нашим військам довелося зіткнутися з рядом серйозних обставин, до яких вони не були своєчасно підготовлені ані в організаційному, ані в технічному, ані в оперативно-стратегічному плані.

На голову наших військ на всіх стратегічних напрямках обрушилися нечуваної сили удари численної ворожої авіації та бронетанкових військ. Уже в перші дні німецьке командування ввело в дію 190 добре оснащених дивізій, 3712 танків, понад 50 тисяч гармат і міно-

метів, близько 5000 літаків. Чисельність військ, кинутих на Радянський Союз, становила 5,5 млн. чоловік. Легко зрозуміти, які сили, засоби й бойову здатність військ потрібно було мати нам, щоб успішно відбити ці удари противника. Необхідно було заздалегідь провести повне відмобілізування військ, їх додаткову підготовку, перевезти війська з глибини країни до західних кордонів, зосередити й розгорнути їх згідно з оперативно-стратегічними планами, які мав Генеральний штаб і округи. Але цього зроблено не було, і я вже відзначив чому.

Треба сказати, що в загальній кількості військ ми не набагато поступалися противнику, але, як відомо, значна частина наших військ перебувала на Далекому Сході, в Закавказзі та на півночі з метою забезпечення державних кордонів від можливої агресії з боку Японії, Туреччини та інших агресивних держав. Ті ж війська, які дислокувались у наших західних округах, і ті, що були за рішенням уряду перекинуті із внутрішніх округів у західні військові округи навесні 1941 року, за кількістю і бойовими якостями значно поступалися противнику, особливо на тих напрямках, де він завдавав головних ударів. Тут кількісна і якісна перевага військ противника була великою — у 5—6 разів і більше, особливо у танках, артилерії та авіації. За загальною кількістю танків ми децю переважали німецьку армію, але більшість наших танків була застарілої конструкції, з легким озброєнням, до того ж значна їх частина вимагала капітального й середнього ремонту, який через відсутність запасних частин не був проведений. Повноцінних танків Т-34 і КВ ми мали на всю Червону Армію менше 1500 одиниць, частина яких знаходилася в учбових центрах.

Не маючи необхідних засобів для боротьби з авіацією, танками та моторизованими військами противника, наші війська, не будучи приведені до повної бойової готовності, не могли витримати нищівних ударів, підготовлених заздалегідь, і в ряді випадків здійснювали неорганізовані відходи, втрачаючи при цьому озброєння і бойову техніку.

Це становище ускладнювалося тим, що наше командування як у тактичному, так і в оперативно-стратегічному плані ще не мало всебічного досвіду ведення бойових дій і війни в цілому.

І все ж навіть за цих умов, якби війська прикордонних округів були завчасно приведені у повну бойову готовність, можна було зустріти удари ворога більш організовано, завдати йому в перші дні війни значніших втрат, довше затримати на західних оборонних рубежах і втратити менше своїх військ.

Усе це, разом узяте, дало б змогу організованіше вводити в дію частини, що підтягувалися з внутрішніх військових округів.

На жаль, ми не використали наших можливостей у відбитті ворожих ударів і глибокого вторгнення в межі країни в початковий період війни. Навіть у вересні — жовтні 1941 року і влітку 1942 року, коли Західний, Резервний, Брянський фронти і фронти Південно-Західного напрямку мали заздалегідь організовану оборону, ми все-таки повністю не змогли відбити могутні удари противника.

Зовсім інакше пішли наші справи, коли радянські війська одержали достатню кількість сучасних танків, літаків, бойової і допоміжної техніки. Ентузіазм воїнів підкріплювався надійною зброєю, і вони билися з більшою ефективністю, з неабиякими результатами.

У 1941—1942 роках країна, що була позбавлена значної промислової і сільськогосподарської бази в західних, північно-західних і південних районах, змушена була вести війну вкрай обмеженими ресурсами. Вжиті у 1940-му і на початку 1941 року заходи, а також створена на сході країни друга вугільно-металургійна база та евакуйовані заводи відіграли вирішальну роль у розгромі ворога, але вже після першого, надзвичайно важкого періоду війни.

Незважаючи на воєнну небезпеку, сталінське керівництво у передвоєнні роки не вжило належних заходів щодо посиленої підготовки країни і збройних сил до великої і складної війни. Навіть порівняно невелика війна з Фінляндією виявила нашу слабку бойову готовність. Окремі заходи, вжиті для усунення цих недоліків у справі оборони в 1940-му і на початку 1941 року, були дещо запізнілими.

Особливо це стосується розгортання військової промисловості для масового виробництва бойової техніки новітніх зразків і боєприпасів до артилерійських систем останніх конструкцій. У результаті в передвоєнні роки війська не одержали необхідної новітньої техніки, не

змогли вжити належних організаційних заходів і створити запаси для формування запроєктованих стратегічних резервів.

Сучасна бойова техніка — надто складний комплекс. Вона вимагає багато часу для освоєння і підготовки кадрів, тому давати її військам потрібно не тоді, коли «заговорять гармати», а задовго до війни.

Слід віддати належне Й. В. Сталіну. Коли почалася війна, він нікому не дорікав за відсутність у нас необхідної кількості новітніх танків, літаків та іншої бойової техніки, бо знав: у тому, що ці питання не вирішені, перш за все винен він сам і його найближче оточення.

Найважливішою частиною оборони країни є людські резерви, проте вони обов'язково мусять бути добре підготовлені до сучасної військової справи, в противному випадку під час бойових дій війська будуть зазнавати великих втрат, що й сталося в нас у ході війни.

Радянський Союз мав набагато більші людські резерви, ніж Німеччина, навіть після того як фашистська Німеччина підкорила собі значну частину держав Західної Європи. Але наші людські ресурси не були своєчасно повністю підготовлені для повноцінної участі у війні, що розгорнулася. На укомплектування і формування частин направлялися нерідко зовсім ненавчені люди, а воєнна промисловість, що перейшла працювати за воєнним графіком, відчувала серйозну нестачу кваліфікованої робочої сили.

Наші довоєнні оперативно-стратегічні методи збройної боротьби вступили в деякі суперечності з практикою війни, з реальною дійсністю.

Обстановка, що склалася несприятливо, спонукала нас відступати і вести оборонні битви на широких фронтах, вести бойові дії в умовах оточення, до чого ми практично не були готові. Нам довелося переучуватися сучасним засобам ведення боротьби в складних умовах.

Наші довоєнні принципи виявилися безумовно вірними тоді, коли радянське командування отримало відповідну силу і технічні засоби для здійснення активного засобу ведення збройної боротьби.

Не інтуїція, не абстрактна доктрина, а глибокі практичні знання законів воєнної стратегії, знання всіх факторів, що впливають на результати збройної боротьби, в кінцевому підсумку вирішують долю перемоги або поразки.

Організуючи активну стратегічну оборону, радянське командування вимагало в усіх випадках, коли тільки цьому сприяла обстановка, бити й вимотувати ворога, навчати й загартовувати війська для подальших рішучих дій. Стратегічна оборона 1941 і 1942 років, хоч і з великими втратами, все ж виконала завдання у найважливіших і вирішальних битвах під Москвою, Ленінградом і Сталінградом.

Завдяки величезним зусиллям партії і народу радянські війська одержали в свої руки достатню кількість сучасних танків, літаків, бойову і допоміжну техніку. В 1942 році було виготовлено понад 21 тисячу бойових літаків, понад 24 тисячі танків, з кінця року за рішенням ДКО розпочалося серійне виробництво самохідно-артилерійських установок. Ентузіазм воїнів підкріплювався надійною зброєю, і вони билися ще завзятіше, домагаючись значних результатів.

Перший період війни, що завершився оборонною битвою за Сталінград, був великою школою збройної боротьби проти сильного противника. Радянське Верховне Головнокомандування, Генеральний штаб, командування і штаби військ вже набули чудового досвіду по організації і веденню активних оборонних битв і контрастувальних операцій.

Під час найжорстокіших боїв першого періоду війни, що точилися весь цей час, з великою силою проявилися масовий героїзм радянських воїнів і мужність їхніх воєначальників, вихованих нашою ленінською партією. Дуже важливе значення мав особистий приклад комуністів і комсомольців, які, коли виникала необхідність, йшли на самопожертвування заради перемоги над ворогом. Яскравою сторінкою в літопис історії першого періоду війни ввійшла героїчна боротьба захисників Брестської фортеці, Ленінграда, Москви, Одеси, Севастополя, Сталінграда, *Лієнаї*, Києва і Кавказу.

На першому етапі війни народилася радянська гвардія.

За масовий героїзм особового складу і здобуті в боях успіхи за 1941—1942 роки гвардійське звання було присвоєно 798 об'єднанням, з'єднанням, окремим частинам і бойовим кораблям Радянських Збройних Сил.

Українська збройна боротьба з противником була пов'язана з великими втратами бойової техніки, озброєння і матеріальних засобів. Незважаючи на за-

хоплену ворогом значну частину важливих економічних районів з фабриками і заводами, наш народ самовідданою працею намагався забезпечити радянські війська всіма необхідними засобами для ведення війни. Наприкінці 1942 року країна була перетворена на військовий табір. Радянські люди вважали своїм обов'язком зробити все можливе, щоб забезпечити перемогу над ворогом.

Героїчно працювали трудівники органів тилу Червоної Армії. За півтора року війни загальний обсяг військових перевезень на залізницях становив 6 мільйонів 350 тисяч вагонів. Армія отримала більш ніж 113 тисяч вагонів боєприпасів, близько 60 тисяч вагонів озброєння і технічного майна, більш ніж 210 тисяч вагонів паливно-мастильних матеріалів. Автотранспортні частини лише в 1942 році перевезли 2 мільйони 700 тисяч чоловік, 12,3 мільйона тонн вантажів, 1923 танки і 3674 гармати. Військово-транспортна авіація транспортувала більш ніж 532 тисячі чоловік, у тому числі 158 тисяч поранених.

Цілком виправдала себе реорганізація тилу Червоної Армії, здійснена на початку війни. Правильний добір керівних працівників центральних і військових органів тилу, політпрацівників і керівників партійних органів забезпечив тісний діловий зв'язок з народним господарством країни і ефективне використання всіх величезних ресурсів, які передавалися діючим військам фронтів.

Що ж являв собою ворог, з яким радянські війська билися у перший період війни?

На це запитання треба дати абсолютно правдиву відповідь, з тим щоб наше молоде покоління знало, яку важку боротьбу витримав радянський народ, ставши на захист своєї Батьківщини. Читаючи деякі мемуари і художні твори, не завжди можна правильно зрозуміти, наскільки досвідчений і сильний був ворог, з котрим довелось битися радянським воїнам.

Насамперед про основну масу німецьких військ — про солдатів і офіцерів.

Сп'янілі від легких перемог над арміями країн Західної Європи, отруєні геббельсівською пропагандою, з твердою вірою в можливість легкої перемоги над Червоною Армією і в свою вищість над усіма народами, німецькі війська вдерлися в межі нашої Батьківщини з

надією на легку перемогу. Особливо войовничий настрій мали молоді солдати й офіцери, які перебували у фашистських організаціях, а також особовий склад бронетанкових військ і авіації. В перші місяці війни мені доводилося допитувати полонених, і мушу сказати, відчувалося, що вони вірили всім авантюристичним запевненням Гітлера.

Що ж до боєздатності німецьких солдатів і офіцерів у першому періоді війни, їхньої спеціальної виучки і бойового виховання, то слід сказати, що вони, безперечно, були на високому рівні в усіх родах військ, особливо в танкових військах і авіації.

У боях і польовій службі німецький солдат знав свою справу, був стійкий, самовпевнений і дисциплінований.

Звичайно, після розгрому фашистських військ в районі Сталінграда солдати і офіцери противника втратили віру в обіцяну перемогу, помітно занепали духом і вже не могли змагатися з радянськими воїнами у бойовій доблесті. Але в цілому радянському солдатові довелося мати справу з досвідченим і сильним ворогом, у якого не так-то просто було вирвати перемогу.

Штаби німецьких частин, з'єднань і армій були навчені сучасним способам організації бою, битви і операцій. Управління військами в процесі бойових дій здійснювалося головним чином за допомогою радіозасобів, якими достатньо забезпечувалися командно-штабні інстанції вермахту. Під час бою вони настійно домогалися, щоб війська виконували поставлені завдання. При цьому уміли організувати взаємодію з бойовою авіацією, яка часто бомбовими ударами прокладала шлях сухопутним військам.

Про вищі штаби німецьких збройних сил на початку війни у мене склалася *досить висока думка*. Видно було, що вони *досить розумно* планували й організовували удари на всіх стратегічних напрямках. *Уміло* підбрали досвідчених командирів з'єднань і командуючих арміями, правильно визначили напрямки, силу і склад військ для своїх ударів, націливши їх на найслабкіші ділянки нашої оборони. І все ж військово-політична стратегія *Гітлера і генерального штабу* німецьких військ виявилася глибоко помилковою і недалекоглядною. У політичних і військово-стратегічних намірах противник при-

пустився грубих прорахунків. Тих сил, які мала Німеччина (навіть враховуючи резерви її сателітів), уже 1941 року не вистачило, щоб завершити основні завдання на головних напрямках.

Противник, зазнавши величезних втрат у Смоленській битві, змушений був припинити наступ на Москву і перейти тут до тимчасової оборони. При цьому він перенацілив значну частину сил групи армій «Центр» на допомогу військам групи армій «Південь», які діяли проти наших військ Центрального і Південно-Західного фронтів.

Не зумівши захопити Ленінград, головне командування німецьких військ змушене було зняти звідти авіацію і бронетанкові війська і перегрупувати їх на московський напрямок, щоб зміцнити групу армій «Центр». В жовтні — листопаді німецькі війська перенесли основні зусилля на центральний напрям, але і тут у зв'язку з посиленням опору радянських військ на підступах до Москви у них не вистачило сил, щоб завершити операцію «Тайфун».

Такого ж грубого стратегічного прорахунку допустився і при плануванні літньої кампанії 1942 року.

В основі всіх цих прорахунків лежала явна недооцінка сил і могутності радянського народу, соціалістичного ладу.

Плануючи навалу на Радянський Союз, Гітлер і його оточення розраховували всі свої сили і засоби кинути *тільки* проти СРСР. Це була ставка азартного гравця. Незважаючи на зраду Петена, трудовий народ Франції не схилив голови перед фашистськими окупантами. Не схилили голови і воделюбні народи Югославії, Польщі, Чехословаччини, *Албанії* та ряду інших країн. Гітлерівцям довелося мати справу з масовим рухом Опору. *До того ж* Англія *також* не припинила боротьби, хоча і воювала не на повну силу своїх можливостей. *У цих умовах фашистська Німеччина опинилася перед лицем могутньої антифашистської коаліції.*

Гітлерівці не передбачали, що радянський народ, згуртований навколо партії, знайде в собі такі сили і за короткий час перебудує економіку країни, швидко організує масове виробництво танків, літаків, артилерії, боеприпасів і всього того, що було необхідне Радянським Збройним Силам для створення переваги над противником, для докорінного перелому у війні, для того,

щоб розпочати вигнання німецько-фашистських військ з території нашої Батьківщини і створити умови для остаточного розгрому фашистської Німеччини.

У суворих умовах наші війська гартувалися, мужніли, здобували досвід боротьби і, одержавши в свої руки необхідні засоби, із сторони, яка відступала, оборонялася, перетворилися на могутню наступальну силу.

Велика організаторська і патхненна робота нашої ленінської партії дала блискучі результати як у галузі військового будівництва, так і в справі мобілізації радянського народу на створення матеріально-технічної бази, яка забезпечила збройну боротьбу Червоної Армії проти німецько-фашистських військ.

Отже, перший період Великої Вітчизняної війни завершився провалом стратегічних планів гітлерівського командування і значним виснаженням сил і засобів Німеччини. Цей головний результат боротьби з німецько-фашистськими військами значною мірою визначив весь подальший хід другої світової війни.

Стратегічна поразка противника в районі Сталінграда

У жовтні 1942 року стало зрозуміло, що німецьке командування змушене перейти до стратегічної оборони на всьому Східному фронті. Гітлерівські війська зазнали колосальних втрат і на той час остаточно втратили наступальні можливості. По суті, це означало *повторний зрив усіх планів війни вермахту проти Радянського Союзу.*

Фашистська пропаганда розгорнула кампанію за «репельнішу і своєчаснішу підготовку до другої російської зими». Від своїх військ німецьке командування вимагало підготувати незламну активну оборону, щоб створити в 1943 році умови для переможного завершення війни.

Чим же визначалася складність становища для верховного головнокомандування німецьких збройних сил на той період?

З одного боку, незавершеність стратегічної мети, як і 1941 року, надміру розтягнуті війська від Чорного моря через Північний Кавказ, Сталінград, Дон і до Баренцового моря, відсутність вільних стратегічних резервів на фронті і в тилу країни, тяжкий морально-політичний стан німецьких військ. З другого боку, все відчутніше давалися ознаки зростаюча міць Радянської держави, успішне подолання нею економічних і воєнних труднощів.

На початок листопада 1942 року німці тримали на радянсько-німецькому фронті 266 дивізій, у складі яких налічувалося 6,2 мільйона чоловік, близько 51,7 тисячі гармат і мінометів, 5080 танків і штурмових гармат, 3500 бойових літаків і 194 бойових кораблі¹.

¹ Див.: История второй мировой войны 1939—1945 гг.: В 12 т. М., 1976. Т. 6. С. 19, 20.

На той же час у діючих військах Радянського Союзу налічувалося близько 6,6 мільйона чоловік, 77,8 тисячі гармат і мінометів, 7350 танків, 4544 бойових літаки¹. У стратегічному резерві Ставки на той період перебувало 27 стрілецьких дивізій, 5 окремих танкових і механізованих корпусів, 6 окремих стрілецьких бригад.

Таким чином, до завершення першого періоду війни співвідношення сил вже змінювалося на користь Радянського Союзу.

Наша перевага над німцями відчувалася і в тому, що Радянські Збройні Сили навчилися тримати в глибокій таємниці свої наміри, готувати в широких масштабах дезинформацію і вводити противника в оману. Приховані перегрупування і зосередження давали змогу здійснювати несподівані удари по ворогу.

Після тяжких для нас боїв на півдні країни, в районі Сталінграда і на Північному Кавказі гітлерівське військове керівництво вважало, що радянські війська неспроможні провести в цих районах великий наступ.

В оперативному наказі головного командування німецько-фашистських сухопутних військ від 14 жовтня 1942 року говорилося:

«Самі росіяни під час останніх боїв були дуже ослаблені і не зможуть взимку 1942/43 року розраховувати на такі ж великі сили, які вони мали минулої зими».

Та це було зовсім не так.

Активні дії наших військ влітку і восени 1942 року на західному напрямі проти німецької групи армій «Центр», як вважала Ставка, повинні були дезинформувати противника, створити враження, що якраз тут, а не десь в іншому місці ми готуємо зимову операцію. А тому в жовтні гітлерівське командування почало велике зосередження своїх військ проти наших західних фронтів. В район Великих Лук з-під Ленінграда перекинули танкову, моторизовану і піхотну дивізії. В район Вітебська і Смоленська перекидалися сім дивізій з Франції і Німеччини. В район Ярцева і Рославля — дві танкові дивізії з-під Воронежа і Жиздри. Отже, на початок листопада для підсилення групи армій «Центр» було перекинуто дванадцять дивізій, не рахуючи інших засобів.

---

¹ Див.: История второй мировой войны 1939—1945 гг. Т. 6. С. 19, 20.

Оперативні прорахунки німців поглибилися поганою роботою їхньої розвідки, яка не зуміла виявити нашу підготовку до великого контрнаступу в районі Сталінграда, де брало участь 10 загальновійськових, одна танкова і чотири повітряні армії, цілий ряд окремих танкових, механізованих, кавалерійських корпусів, бригад і окремих частин, 15,5 тисячі гармат і мінометів, 1463 танки і самохідно-артилерійські установки, 1350 бойових літаків.

Після війни колишній начальник штабу оперативного керівництва німецько-фашистськими збройними силами Йодль визнав, що вони не змогли розкрити зосередження радянських військ проти лівого флангу армій Паулюса.

«Ми абсолютно не мали уявлення про силу російських військ в цьому районі. Раніше тут не було нічого, і раптом було завдано удару великої сили, що мав вирішальне значення».

До початку контрнаступу наших військ на півдні країни оперативно-стратегічне становище противника було таке.

У районі Середнього Дону, Сталінграда і на південь по Сарпинських озерах діяли основні сили групи армій «Б», а саме: війська 8-ї італійської, 3-ї і 4-ї румунських армій, 6-ї і 4-ї танкової німецьких армій. В середньому на дивізію припадало по 15—20 кілометрів.

У цьому угрупованні налічувалося понад мільйон чоловік, 675 танків і штурмових гармат, більше 10 тисяч гармат і мінометів. Кількісне співвідношення сил сторін було майже рівним, за винятком невеликої нашої переваги в танках.

Групу армій «Б» підтримували 4-й повітряний флот і 8-й авіакорпус.

Радянське Верховне Головнокомандування, розробляючи план розгрому групи армій «Б», виходило з того, що розгром противника в районі Сталінграда поставить противника у тяжке становище і на Північному Кавказі, змусить його спішно відступати або битися в оточенні.

Один час у пресі та в різних висловлюваннях виникла деяка неясність, хто все ж був автором плану такого значного за масштабами, ефектом і результатами контрнаступу?

За життя Й. В. Сталіна версія була одна: все приписували його генію. Після смерті Й. В. Сталіна претендентів на авторство з'явилося більше, ніж треба.

Хоча це питання тепер, можливо, і не має особливого значення і в попередньому розділі вже мовилося про роботу над планом, все ж зроблю деякі доповнення.

Є припущення, що перші начерки майбутньої наступальної операції розроблялися у Ставці начебто ще в серпні 1942 року, притому перший варіант плану передбачав її обмежений характер.

Але це були не начерки майбутньої контр наступальної операції, а всього лише план контрудару з метою затримати противника на підступах до Сталінграда. Про щось більше тоді у Ставці ніхто не думав, бо на більше ми не мали ні сил, ні засобів.

Мали місце також висловлювання, що 6 жовтня 1942 року Військова рада Сталінградського фронту в особі генерал-полковника А. І. Єременка та члена Військової ради М. С. Хрущова з власної ініціативи надіслала в Ставку свої міркування щодо організації і проведення контр наступу.

Відповідь на це дає О. М. Василевський:

«Удосвіта 6 жовтня ми разом із М. М. Вороновим і В. Д. Івановим... вирушили на СП 51-ї армії... Тут ми вислухали доповідь командарма М. І. Труфанова. Того ж вечора на КП фронту, зустрівшись з командуючим військами і членом Військової ради, ми ще раз обговорили запропонований Ставкою план майбутнього контр наступу й, оскільки жодних принципових заперечень по плану командування фронту не мало, підготували в ніч на 7 жовтня на ім'я Верховного Головнокомандуючого відповідне донесення.

7 жовтня я від імені Ставки дав вказівку командуючому Донським фронтом про підготовку подібних міркувань стосовно свого фронту»¹.

Думаю, не варто додавати щось до сказаного Олександром Михайловичем. Відомості, які він подав, переконують, що головна роль у плануванні контр наступу належить Ставці і Генеральному штабу.

В історичних розробках також є згадка про те, що трохи пізніше і командуючий Південно-Західним фронтом М. Ф. Ватутін надіслав план контр наступу. Виникає запитання: коли пізніше, який план, план фронту чи загальний план контр наступу?

---

¹ Воен.-ист. журн. 1965. № 10. С. 20, 21.

Як відомо, створення Південно-Західного фронту припадає вже на кінець жовтня, на період, коли завершувалося зосередження засобів і сил фронту згідно з планом контрнаступу і загальний план Ставки вже було зверстано і затверджено.

Про що тут необхідно сказати, так це про те, що кожен командуючий фронтом, розробляючи план дій довіреного йому фронту, згідно з існуючою практикою і порядком доповідав його для затвердження Ставки в Москві або її представникам на місці і при тому, звичайно, висловлював свої міркування про взаємодію із сусідами і прохання до Ставки.

Щоб розробити таку величезну стратегічну операцію, як план наступу трьох фронтів в районі Сталінграда, треба було спиратися не лише на оперативні висновки, а й на відповідні матеріально-технічні розрахунки.

Хто ж міг виконувати конкретні розрахунки сил і засобів для операції такого масштабу? Безперечно, лише той орган, котрий тримав в руках ці матеріальні сили і засоби. У даному разі це могли бути лише Ставка Верховного Головнокомандування і Генеральний штаб.

Цілком природно, що Ставка і Генштаб у процесі бойових дій ретельно вивчили розвідувальні дані про противника, що надходили з фронтів і військ, аналізували їх і робили висновки про характер дій противника і своїх військ. Вони вивчали міркування штабів, командуючих фронтами, видами збройних сил і родами військ і, аналізуючи всі ці дані, приймали те або інше рішення.

Отже, план проведення операції стратегічного масштабу міг виникнути у повному обсязі лише внаслідок тривалих зусиль військ, штабів і командування усіх рангів.

Ще раз повторюю: основна і вирішальна роль у всебічному плануванні і забезпеченні контрнаступу під Сталінградом безперечно належить Ставці Верховного Головнокомандування і Генеральному штабові.

Точнісінько так незаперечний пріоритет у безпосередньому розгромі ворога за тими, хто своїм сміливим ударом, влучним вогнем, мужністю, відвагою і майстерністю громив не на життя, а на смерть ворога. Я кажу про наших славних бійців, командирів, генералів, які, подолавши тяжкі випробування першого періоду війни, були напередодні контрнаступу в повній готовності, щоб

взяти ініціативу битв у свої руки і вчинити ворогу катастрофічний розгром.

Заслуга Ставки Верховного Головнокомандування і Генштабу полягає в тому, що вони виявили вміння з науковою точністю проаналізувати всі фактори цієї грандіозної операції, зуміли передбачити хід її розвитку і завершення. Отже, не про персональних претендентів на «авторство» ідеї контрнаступу слід вести мову.

Не вважаю за доцільне деталізувати тут весь план контрнаступу і хід операції, адже про це вже багато і загалом правильно написано в нашій воєнно-історичній літературі. *Виняток, на мій погляд, становлять праці А. І. Єременка, який необ'єктивно виклав роль фронтів у контрнаступі. В зв'язку з чим вважаю за свій обов'язок коротко висвітлити й цей бік справи.*

Головну роль на першому етапі контрнаступу виконував Південно-Західний фронт на чолі з командуючим генерал-лейтенантом М. Ф. Ватутиним.

Завдаючи сильних і глибоких ударів, Південно-Західний фронт діяв із плацдармів на правому березі Дону в районах Серафимовича і Клетської. Сталінградський фронт наступав з району Сарпинських озер. Ударні угруповання обох фронтів мали з'єднатися в районі Калач (Калач-на-Дону) — хутір Советський і цим завершити оточення основних сил противника під Сталінградом.

Південно-Західний фронт, розгорнувши головне угруповання у складі 21-ї, 5-ї танкової армій, частини сил 1-ї гвардійської армії та інших потужних засобів прориву з плацдармів на південний захід від Серафимовича і в районі Клетської, повинен був прорвати оборону 3-ї румунської армії і швидко розгортати удар рухомими з'єднаннями на південний схід, маючи на меті вийти на Дон на ділянці Большенабатовська — Калач. В результаті цього удару війська фронту мали вийти в тил сталінградського угруповання і перетнути йому всі шляхи відступу на захід.

Забезпечення наступу ударного угруповання фронту з південного заходу і заходу і утворення зовнішнього фронту оточення на цьому напрямку покладалося на правофлангову армію Південно-Західного фронту, 1-у гвардійську армію під командуванням генерал-лейтенанта Д. Д. Лелюшенка, в подальшому на основні сили 5-ї танкової армії на чолі з генерал-лейтенантом

П. Л. Романенком. Ці війська, розгортаючи наступ на захід, південний захід і на південь, повинні були на третій день операції вийти на рубіж від Вешенської до Боківської і далі по річці Чир до Обливської.

Дії наземних військ Південно-Західного фронту підтримувалися авіацією 2-ї і 17-ї повітряних армій, якими командували генерал-майор авіації К. М. Смирнов і генерал-майор авіації С. Я. Красовський.

Донський фронт, *командуючий генерал К. К. Рокоссовський*, мав завдати два допоміжних удари. Один — одночасно з Південно-Західним фронтом з району на схід від Клетської на південний схід силами 65-ї армії, щоб згорнути оборону противника на правому березі Дону. Другий — силами 24-ї армії з району Качалінської уподовж лівого берега Дону на південь загальним напрямком на Вертячий, щоб відсікти війська противника, які діяли у малому завороті Дону, від його угруповання в районі Сталінграда.

66-а армія активними діями на північ від Сталінграда повинна була міцно скувати противника і не дати йому маневрувати резервами. Дії наземних військ Донського фронту підтримувала 16-а повітряна армія під командуванням генерал-майора авіації С. Г. Руденка.

Сталінградський фронт, *командуючий генерал А. І. Єременко*, своїм ударним угрупованням, до якого входили 51, 57 і 64-а армії, мав перейти в наступ на ділянці від Івановки до північного краю озера Барманцак. Це угруповання одержало завдання прорвати оборону противника і, розвиваючи удар у північно-західному напрямку, вийти в район Калач — хутір Советський, де і з'єднатися з військами Південно-Західного фронту, завершивши оточення ворога в районі Сталінграда.

51-а армія під командуванням генерал-майора М. І. Труфанова проривала оборону противника з плацдармів на перешийках поміж озерами Сарпа, Цаца і Барманцак і основними силами розгортала наступ на північний захід загальним напрямком на Абганерово.

57-а армія генерала Ф. І. Толбухіна і 64-а армія генерала М. С. Шумилова переходили в наступ з району Івановки у західному і північно-західному напрямках, щоб охопити вороже угруповання з півдня.

62-а армія генерала В. І. Чуйкова, *що перебувала у Сталінграді*, повинна була активною обороною скувати

війська противника, які діяли безпосередньо в місті, й бути готовою перейти у наступ.

Для забезпечення наступу військ ударного угруповання Сталінградського фронту з південного заходу і створення зовнішнього фронту оточення на цьому напрямку використовувалися 51-а армія (в тому числі і 4-й кавалерійський корпус генерала Т. Т. Шапкіна), котрій належало наступати на південний захід загальним напрямком на Абганерово, Котельниково (Котельниковський). Війська Сталінградського фронту підтримувала 8-а повітряна армія під командуванням генерал-майора авіації Т. Т. Хрюкіна.

Готуючи контрнаступ, необхідно було перевезти велику кількість військ і матеріально-технічних засобів для всіх фронтів, особливо для новоствореного Південно-Західного фронту. Треба віддати належне Генеральному штабові і штабові тилу Червоної Армії: вони блискуче здійснили зосередження сил і засобів для операції.

На перевезенні військ і вантажів працювало 27 тисяч машин. Залізниці щодня подавали 1300 вагонів вантажів. Війська і вантажі для Сталінградського фронту перевозилися в дуже складних умовах осіннього льодоходу на Волзі. З 1 по 20 листопада через Волгу переправили 111 тисяч чоловік, 427 танків, 556 гармат, 14 тисяч автомашин, біля 7 тисяч тонн боєприпасів.

Наприкінці жовтня і на початку листопада мені, О. М. Василевському та іншим представникам Ставки довелося ґрунтовно попрацювати у військах, допомагаючи командуванню, штабам і військам повністю засвоїти план контрнаступу і способи його виконання. Підсумкові наради у штабах фронтів, армій і військ показали, що ця складна і трудомістка робота виконувалася командно-політичним складом з почуттям великої відповідальності і творчою ініціативою.

З 1 по 4 листопада розглянули і відкоригували плани Південно-Західного фронту, а потім детально було розглянуто й узгоджено плани дій 21-ї армії і 5-ї танкової армії.

Під час роботи над планом дій у штабі Південно-Західного фронту, крім мене, були присутні й інші представники Ставки: з питань артилерії — генерал М. М. Воронов, авіації — генерали О. О. Новиков і О. Є. Голованов, бронетанкових військ — генерал

Я. М. Федоренко. Вони допомогли глибше вникнути в усі питання щодо застосування і взаємодії важливих родів військ.

4 листопада у штабі 21-ї армії розглядався хід підготовки до наступу 21-ї і 65-ї армій. На нараду запрошувалося командування Донського фронту і 65-ї армії. О. М. Василевський в ці дні працював у військах Сталінградського фронту, перевіряючи готовність 51, 57 і 64-ї армій. Ми з ним домовилися, що я також прибуду туди.

Працюючи у військах, ми ретельно вивчали відомості про противника, характер його оборони, розміщення основних сил і загальної системи вогню, наявність і розташування протитанкових засобів і протитанкових опорних пунктів.

Визначався спосіб і план артилерійської підготовки, її щільність, можливості знищення і подавлення оборони противника, а також спосіб супроводження бойових порядків артилерією в наступі. Узгоджувався план взаємодії авіації і артилерії і розподілялися між ними цілі, план і спосіб взаємодії з танковими військами під час прориву і після введення їх у прорив. Робилося уточнення взаємодії на флангах з сусідами, особливо під час введення у прорив рухомих військ, і їхні дії в оперативній глибині оборони противника. Тут же давалися практичні вказівки: що саме слід додатково довідатися про противника, що потрібно ще спланувати, яку роботу виконати безпосередньо на місцевості та з військами.

Основна увага всього командно-політичного складу зосереджувалася на необхідності блискавично прорвати тактичну оборону ворожих військ, приголомшити їх могутнім ударом і швидко ввести в дію другі ешелони для розгортання тактичного прориву в оперативний.

Опрацьовуючи завдання в корпусах, дивізіях і частинах, ми вимагали від командного складу глибокого вивчення і обдумування поставлених завдань і способів взаємодії із засобами підсилення та сусідами, особливо в глибині оборони противника.

Для всіх категорій командно-політичного складу це була важка робота, що вимагала напруження всіх сил і здібностей, зате ці зусилля давали добрі результати під час боїв.

Велику партійно-політичну роботу у військах розгорнули політоргани, партійні і комсомольські організа-

ції. Ця важлива діяльність уміло спрямовувалася Військовою радою фронту і його політичним управлінням, яке очолював генерал М. В. Рудаков¹.

Для остаточної доробки плану наступу військ Сталінградського фронту, як ми й домовилися з О. М. Василевським, я прибув на командний пункт 57-ї армії у Татьяновку вранці 10 листопада, де на той час, крім Військової ради фронту, зібралися: М. М. Попов, М. С. Шумилов, Ф. І. Толбухін, М. І. Труфанов, командири корпусів В. Т. Вольський, Т. Т. Шапкін й інші генерали фронту. Перед нарадою ми з О. М. Василевським, командуючими 51-ю і 57-ю арміями М. І. Труфановим і Ф. І. Толбухіним, М. М. Поповим та іншими генералами виїхали на ділянки військ цих армій, щоб ще раз оглянути місцевість, де належало розгорнути наступ головних сил Сталінградського фронту.

Після рекогносцировки розглянули питання взаємодії фронту з Південно-Західним фронтом, узгодили техніку зустрічі передових частин в районі Калача, взаємодії частин після завершення оточення й інші проблеми наступної операції.

Затим було розглянуто армійські плани, про які доповідали командуючі арміями і командири корпусів.

Увечері 11 листопада я повідомив Верховному по «Бодо»:

«Протягом двох днів працював у Єременка. Особисто оглянув позиції противника перед 51-ю і 57-ю арміями. Ретельно проробив з командирами дивізій, корпусів і командармами майбутні завдання по «Урану». Перевірка показала: підготовка до «Урану» краще йде у Толбухіна...

Мною наказано провести бойову розвідку і на підставі добутих відомостей зробити уточнення плану бою і рішення командарма.

Попов працює непогано і справу свою знає.

Дві стрілецькі дивізії, які дала Ставка (87-а і 315-а) на адресу Єременка, ще не вантажилися, тому що до цього часу не одержали транспорту і кінського складу.

Із мехбригад поки що прибула лише одна.

Погані справи з постачанням і підвезенням боеприпасів. У військах дуже мало снарядів для «Урану».

¹ Цього абзаца в даному контексті в рукопису немає.— *Прим. ред.*

До встановленого строку операція не буде підготовлена. Наказав готувати на 15.11.1942 р.

Необхідно негайно підкинути Єременкові 100 тонн антифризу; без чого неможливо буде рушити мехчастини вперед; швидко відправити 87-у і 315-у стрілецькі дивізії, терміново доставити 51-й і 57-й арміям тепле обмундирування і боеприпаси з прибуттям у війська не пізніше 14.11.1942 р.

Константинов ¹.

11.11.1942 р. № 4657».

Треба сказати, що Верховний завжди приділяв належну увагу авіаційному забезпеченню операцій. Одержавши моє повідомлення про незадовільну підготовку авіаційного забезпечення майбутнього контрнаступу, Верховний надіслав мені таку телеграму:

«Товаришу Константинову.

Якщо авіапідготовка операції незадовільна у Єременка і Ватутіна, то операція закінчиться провалом. Досвід війни з німцями свідчить, що операцію проти німців можна виграти лише в тому разі, якщо маємо перевагу в повітрі. В цьому випадку наша авіація повинна виконати три завдання:

Перше — зосередити дії авіації в районі наступу наших ударних частин, подавити авіацію німців і добре прикрити наші війська.

Друге — пробити дорогу нашим частинам у наступі через систематичне бомбардування німецьких військ, що стоять проти них.

Третє — переслідувати відступаючі війська противника систематичним бомбардуванням і штурмовими діями, щоб остаточно розладнати їх і не дати їм закріпитися на ближніх рубежах оборони.

Якщо Новиков думає, що наша авіація зараз неспроможна виконати ці завдання, то краще відкласти операцію на деякий час і зібрати якомога більше авіації.

Поговоріть з Новиковим і Ворожейкіним, розтлумачте їм цю справу і повідомте мені про вашу спільну думку.

Васильєв ².

12.11.42. 4 години. № 170686».

¹ Псевдонім Г. К. Жукова.— Прим. ред.

² Псевдонім Й. В. Сталіна.— Прим. ред.

Завершивши роботу над планами військ Сталінградського фронту 12 листопада, ми з О. М. Василевським подзвонили Й. В. Сталіну і сказали, що нам потрібно особисто доповісти йому наші міркування з приводу майбутньої операції.

13 листопада вранці ми прибули до Й. В. Сталіна. Перебуваючи у доброму настрої, він докладно розпитував про становище під Сталінградом та про підготовку до контрнаступу.

Наша доповідь в основному зводилася ось до чого.

Повівши мову про якісне і кількісне співвідношення сил, ми вказали, що на ділянках наших головних ударів (Південно-Західний і Сталінградський фронти), як і раніше, в обороні стоять здебільшого румунські війська. За свідченням полонених, їхня боєздатність загалом невисока. Кількісно на цих напрямках ми матимемо значну перевагу, якщо на момент переходу в наступ німецьке командування не перегрупує сюди свої резерви. Поки що жодних перегрупувань наша розвідка не виявила. 6-а армія Паулюса і основні сили 4-ї танкової армії перебувають в районі Сталінграда, де їх скуто військами Сталінградського і Донського фронтів.

Наші частини, як і передбачено планом, зосереджуються у визначених районах, і, виходячи з усього, розвідка противника не виявила їхнього перегрупування. Ми вжили заходів, щоб ще краще замаскувати пересування сил і засобів.

Завдання фронтів, армій і військових з'єднань опрацьовані. Взаємодії всіх родів зброї узгоджено безпосередньо на місцевості. Передбачена планом зустріч військ ударних угруповань Південно-Західного і Сталінградського фронтів пророблена з командуючими, штабами фронтів, армій і тих військ, які будуть виходити в район хутір Советський — Калач. В авіаційних арміях підготовка, очевидно, завершиться не раніше, як 15 листопада.

Варіанти створення внутрішнього фронту оточення сталінградського угруповання противника і зовнішнього фронту для забезпечення ліквідації оточеного ворога можна вважати опрацьованими.

Підвезення боеприпасів, пального і зимового обмундирування дещо затримується, однак є всі підстави розраховувати, що наприкінці 16—17 листопада матеріальні засоби будуть військам доставлені.

Контрнаступальну операцію можна розпочати військами Південно-Західного і Донського фронтів 19 листопада, а Сталінградського фронту — на добу пізніше.

Різниця у строках пояснюється тим, що Південно-Західний фронт мав вирішувати складніші завдання. Район Калач — хутір Советський від нього був віддалений, і йому ще доведеться форсувати Дон.

Верховний уважно нас вислухав. З того, як він неквапно запалиював люльку, розгладжував вуса і жодного разу не перебив нас, було видно, що він задоволений. Проведення такої великої контрнаступальної операції означало, що ініціатива переходить до радянських військ. Усі ми вірили, що майбутній контрнаступ пройде успішно, а його результати матимуть велике значення для визволення нашої Батьківщини від німецько-фашистських загарбників.

Доки ми доповідали, в кабінеті Верховного зібралися члени Державного Комітету Оборони і дехто з членів Політбюро. Нам довелося повторити основні питання, порушені за їхню відсутність.

Після короткого обговорення план контрнаступу був остаточно затверджений.

Ми з О. М. Василевським звернули увагу Верховного на те, що тільки-но складеться тяжке становище в районі Сталінграда і Північного Кавказу, німецьке головне командування змушене буде перекинути частину своїх військ з інших районів, зокрема з району Вязьми, на допомогу південному угрупованню.

Щоб цього не сталося, необхідно терміново підготувати і провести наступальну операцію в районі на північ від Вязьми і насамперед розгромити німців в районі ржевського виступу. Для цієї операції ми запропонували залучити війська Калінінського і Західного фронтів.

— Це було б добре, — сказав Й. В. Сталін. — Але хто з вас візьметься за таку справу?

Ми з Олександром Михайловичем задалегідь погодили свої пропозиції щодо цього, а тому я сказав:

— Сталінградська операція вже підготовлена всебічно. Василевський може взяти на себе координацію дій військ в районі Сталінграда, я можу взяти на себе підготовку наступу Калінінського і Західного фронтів.

Погодившись з нашою пропозицією, Верховний сказав:

— Вилітайте завтра вранці у Сталінград. Перевірте ще раз, як підготовлені війська і командування до початку операції.

14 листопада я знову був у військах М. Ф. Ватутіна, О. М. Василевський — у А. І. Єременка. Наступного дня я одержав від Й. В. Сталіна таку телеграму:

«Товаришу Константинову.

Тільки особисто.

День переселення Федорова й Іванова¹ можете призначити на Ваш розсуд, а потім доповісте мені про це, приїхавши до Москви. Якщо у Вас виникне думка про те, щоб хтось із них почав переселення раніше або пізніше на один чи два дні, то уповноважую Вас вирішити і це питання, як вважатимете за потрібне.

Васильєв.

13 годин 10 хвилин
15.11.42 р.».

Переговоривши з О. М. Василевським, ми призначили строк переходу в наступ для Південно-Західного фронту і 65-ї армії Донського фронту на 19 листопада, для Сталінградського фронту — на 20 листопада. Верховний затвердив наше рішення.

17 листопада мене викликали в Ставку для розробки операції військ Калінінського і Західного фронтів.

19 листопада о 7 годині 30 хвилин війська Південно-Західного фронту могутнім ударом прорвали оборону 3-ї румунської армії одночасно на двох ділянках: 5-а танкова армія під командуванням генерал-лейтенанта П. Л. Романенка з плацдарму на південний захід від Серафимовича і 21-а армія під командуванням генерал-майора І. М. Чистякова з плацдарму біля Клетської.

Румуни не витримали удару й почали панічно відступати або здаватися в полон. Німецькі частини, що стояли позаду румунських військ, сильною контратакою намагалися зупинити просування наших військ, але їх зім'яли введені у бій 1-й і 26-й танкові корпуси. Тактичний прорив на ділянці Південно-Західного фронту було завершено.

¹ День наступу фронтів М. Ф. Ватутіна і А. І. Єременка.—
Прим. авт.

шої 5-ї танкової армії, насамперед проти її 1-го танкового корпусу, яким командував генерал-майор В. В. Бутков.

26-й танковий корпус під командуванням генерал-майора О. Г. Родіна завдав нищівної поразки 1-й танковій дивізії і розгромив штаб 5-го румунського армійського корпусу. Частина особового складу панічно розбіглася, а більшість здалася в полон.

З виходом наших військ на оперативні простори основні сили 3-ї румунської армії, що оборонялися проти Південно-Західного фронту, і німецькі резервні частини, кинуті на її порятунок, були розгромлені вщент і фактично припинили існування.

26-й танковий корпус О. Г. Родіна і 4-й танковий корпус А. Г. Кравченка нестримно просувалися в район Калача на з'єднання з 4-м мехкорпусом Сталінградського фронту. Ліворуч від 21-ї армії наступала 65-а армія Донського фронту під командуванням генерал-лейтенанта П. І. Батова, *але вона не змогла прорвати оборону противника.*

У ніч на 23 листопада передовий загін 26-го танкового корпусу, очолюваний підполковником Г. М. Філіповим, сміливим наскоком захопив міст через Дон.

Німецька охорона моста, нічого не підозрюючи, спокійно чекала своєї зміни. В цей час на міст увірвалися передові частини загону Г. М. Філіпова. Гітлерівцям здалося, що це їхня учбова частина, оснащена російськими трофейними танками. Доки розібралися — було вже пізно. Коротка сутичка — і міст в наших руках. Ворог кілька разів силкувався збити з моста загін Г. М. Філіпова, та це йому не вдалося.

Утримуючи міст, Г. М. Філіпов вирішив захопити Калач загоном танків підполковника Н. М. Філіпенка. До Калача залишалося два кілометри. Підполковник Н. М. Філіпенко незважаючи на малу кількість сил в його загоні, вирішив атакувати місто з ходу. Бій за Калач точився всю ніч. Німці запекло відбивалися, та незабаром підійшли передові частини головних сил корпусу, і місто було визволене.

У цих боях полягли смертю хоробрих комуніст москвич Григорій Гур'єв, сміливі розвідники Олександр Іванов, Григорій Давидян та інші товариші. За цей героїчний подвиг підполковнику Г. М. Філіпову і підполковнику Н. М. Філіпенку було присвоєно звання Героя

Радянського Союзу, а особовий склад загону нагороджено бойовими орденами і медалями Радянського Союзу.

24 листопада 21-а і 5-а армії Південно-Західного фронту, розгромивши оточені угруповання румунських військ, взяли в полон понад 30 тисяч солдатів, офіцерів, генералів і величезну кількість бойової техніки.

Ось записи із щоденника румунського офіцера, начальника метеослужби артилерійської бригади 6-ї дивізії, характерні для тих днів:

19 листопада.

Росіяни відкрили шалений вогонь по лівому флангу 5-ї дивізії. Такого вогню я ще не бачив... від артилерійської канонади дрижала земля і силалося скло... На висоті 163 з'явилися ворожі танки і утримували шлях на Распопинську. Незабаром повідомили, що танки пройшли повним ходом через позиції і увірвалися в село... У цих важких, 52-тонних танках, що йдуть на максимальній швидкості, дуже товста броня, і наші снаряди її не пробивають...

20 листопада.

Зранку на ділянці 13-ї дивізії «Прут» противник розпочав сильну артилерійську підготовку... 13-а дивізія була розгромлена повністю. Танки пройшли в Громки, в станицю Євстратовську і рушили далеко в наш тил, у Перелазовський. Командування 5-го корпусу стояло у Перелазовському. Його попередили про становище, що створилося. Зв'язок з нашим командуванням відсутній. 6-а дивізія якимось дивом одержала наказ: «За будь-яку ціну триматися до останнього солдата!» Зараз ми оточені військами противника. У мішок потрапили 5, 6, 15-а і рештки 13-ї дивізії.

21 листопада.

Зранку наше становище залишається тяжким. Ми оточені... В Головському велике сум'яття... Зараз 10 год. 05 хв. Ми не знаємо, що робити. Сюди зібралися офіцери 13-ї і 15-ї дивізій, які розгубили свої частини.

Ось яке становище!

Сумно, але це істина.

Мої друзі переглядають фото своїх близьких, дружин, дітей. Я також з болем в душі згадую свою матір, брата, сестер і родичів. Ми одягаємо все краще, що

маємо, і навіть по дві пари білизни, і думаємо, що кінець може бути дуже трагічним... Дуже багато балачок і суперечок щодо нашого становища... Все ж ми не втрачаємо надії... ми думаємо, що німецькі війська прийдуть нам на допомогу.

Зараз 13 год. 30 хв. Командування всіма дивізіями взяв на себе генерал Мазаріні — командир 5-ї дивізії... Кільце навколо наших частин стискається. Сьогодні велике релігійне свято. В чому наш гріх чи наших предків? За що ми мусимо терпіти такі страждання? Ми, троє офіцерів, обговорюємо тут наше становище і приходимо до висновку, що у нас немає жодних шансів уникнути катастрофи. Неприємні звістки з Осиновки вже підтверджуються. Прийшла група офіцерів 5-го важкого артилерійського полку, що врятувалася втечею.

Пізно увечері знову зібралися командири дивізій і полків, щоб прийняти остаточне рішення.

Обговорюються два варіанти:

1) Прорватися.

2) Капітулювати.

Після тривалого обговорення зупинилися на другому варіанті — капітулювати.

Надійшла звістка: від росіян йде парламентар з пропозицією капітулювати...»

На цьому запис обірвався. Та нам відомо і без того: ця група румунських військ капітулювала.

Стривожившись діями правого крила Донського фронту, Верховний наприкінці дня 23 листопада надіслав вказівку командуючому Донським фронтом К. К. Рокоссовському:

«Товаришу Донцову.

Копія: товаришу Михайлову¹.

З доповіді Михайлова 3-я мотодивізія і 16-а танкова дивізія німців повністю або частково зняті з вашого фронту і тепер вони б'ються проти фронту 21-ї армії. Ця обставина створює сприятливу обстановку для того, щоб всі армії вашого фронту перейшли до активних дій. Галанін діє мляво, дайте йому вказівку, щоб не пізніше 24 листопада Вертячий було взято.

Дайте також вказівку Жадову, щоб він перейшов до активних дій і прикував до себе сили противника.

---

¹ Донцов — К. К. Рокоссовський, Михайлов — О. М. Василевський. — *Прим. авт.*

Підштовхніть як слід Батова, який за нинішньої обстановки міг би діяти значно наполегливіше.

И. Сталін.

23.11.42 р.

19 годин 40 хвилин».

Внаслідок успішного наступу 21-ї армії під командуванням генерал-майора І. М. Чистякова і вжитих заходів командуванням Донського фронту становище 65-ї армії вирівнялося. Вона енергійніше просувалася вперед.

24-а армія Донського фронту розпочала наступ на три дні пізніше, завдаючи удару вповдовж лівого берега Дону. Та вона була слабка і якогось особливого успіху не мала.

51, 57, 64-а армії Сталінградського фронту розпочали дії 20 листопада — на добу пізніше, ніж війська Південно-Західного і Донського фронтів.

51-а армія під командуванням генерал-майора М. І. Труфанова розпочала наступ загальним напрямком на Плодовите і далі на Абганерово.

57-а армія, якою командував генерал-майор Ф. І. Толбухін, наступала загальним напрямком на Калач.

64-а армія під командуванням генерал-лейтенанта М. С. Шумилова з району Івановки своїм лівофланговим угрупованням завдала удару загальним напрямком на Гавриловку, Варваровку, сприяючи правофланговому угрупованню 57-ї армії.

Після успішного прориву оборони і розгрому 1, 2, 18 і 20-ї румунських дивізій і 29-ї німецької моторизованої дивізії на ділянці 51-ї армії було введено у прорив на Плодовите 4-й механізований корпус генерала В. Т. Вольського, а в смузі дій 57-ї армії — 13-й танковий корпус під командуванням генерал-майора Т. І. Танасчишина. Тоді ж почав діяти 4-й кавалерійський корпус генерала Т. Т. Шапкіна, який того ж дня захопив станцію Абганерово.

Противник, силкуючись заступити шлях 57-ї армії на Калач, кинув туди з-під Сталінграда 16-у і 24-у танкові дивізії. Та вони діяли із запізненням, до того ж не мали тої сили, котра могла б витримати могутні удари військ Південно-Західного і Сталінградського фронтів, які ви-

йшли своїми танковими частинами о 16 годині 23 листопада в район хутора Советського, де 45-а танкова бригада 4-го танкового корпусу під командуванням підполковника П. К. Жидкова першою зустрілася із 36-ю механізованою бригадою підполковника М. І. Родіонова з 4-го механізованого корпусу.

Переправившись через Дон, 4-й танковий корпус Південно-Західного фронту під командуванням генерала А. Г. Кравченка і 4-й механізований корпус Сталінградського фронту В. Т. Вольського зустрілися в районі хутора Советського, замкнувши кільце оточення сталінградського угруповання противника у межиріччі Дону і Волги.

Після цього 64, 57, 21, 65, 24, 66-а армії мали змогу розвивати наступ загальним напрямом на Сталінград, стискаючи кліщами внутрішнє кільце оточення противника.

1-а гвардійська армія, 5-а танкова армія Південно-Західного фронту і 51-а армія Сталінградського фронту, підсилені танковими з'єднаннями, переслідуючи відступаючого противника, одержали завдання відкинути на захід розбиті частини противника подалі від оточеного сталінградського угруповання і створити міцний зовнішній фронт, необхідний для того, щоб успішно ліквідувати оточеного ворога.

На цьому завершився перший етап контрнаступу.

На початок грудня кільце оточення противника міцно стиснулося, і війська перейшли до наступного етапу, завданням якого було ліквідувати оточене угруповання.

Про хід контрнаступу мене постійно інформували О. М. Василевський і Генеральний штаб. Після оточення 6-ї армії і з'єднань 4-ї танкової армії німецьких військ настав найвідповідальніший момент — не дати ворожим військам вирватися із оточення.

28 листопада я перебував у штабі Калінінського фронту, де обговорював з командуванням майбутню наступальну операцію.

Пізно увечері мені подзвонив Верховний і запитав, чи ознайомлений я з останніми даними про обстановку в районі Сталінграда. Я відповів ствердно. Тоді Верховний Головнокомандуючий наказав подумати і доповісти йому про мої міркування щодо ліквідації німецьких військ, які перебували в оточенні під Сталінградом.

Уранці 29 листопада я надіслав Верховному телеграму такого змісту:

«Оточені німецькі війська зараз, за нинішньої обстановки, без допоміжного удару противника з району Нижне-Чирська — Котельниковський на прорив і вихід з оточення не наважаться.

Німецьке командування, очевидно, намагатиметься утримати в своїх руках позиції в районі Сталінград — Вертячий — Мариновка — Карповка — радгосп Горна Поляна і в найкоротший строк зібрати в районі Нижне-Чирської — Котельниковський ударну групу для прориву фронту наших військ загальним напрямком на Карповку, щоб розчленувати фронт наших частин, створити коридор для постачання військ оточеної групи, а згодом і вивести її цим же коридором.

За сприятливих для противника умов цей коридор може бути створений на ділянці Мироновка — Ляпичев — Верхне-Чирський фронтом на північ.

Другий бік цього коридору, фронтом на південний схід, — по лінії Цибенко — Зети — Гниловська — Шибалін.

Щоб не дати з'єднатися нижне-чирському і котельниковському угрупованням противника із сталінградським і створити коридор, необхідно:

— якнайскоріше відкинути нижне-чирське і котельниковське угруповання і створити щільний бойовий порядок на лінії Обливська — Тормосин — Котельниковський. В районі Нижне-Чирська — Котельниковський тримати дві групи танків, не менше ніж по 100 танків у кожній, як резерв;

— оточену групу противника під Сталінградом розітнути надвое. Для цього... завдати розтинаючого удару в напрямку Вел. Россошка. Назустріч йому завдати удару в напрямку Дубинінський, висота 135. На решті ділянок перейти до оборони і діяти лише окремими загонами, щоб виснажувати і шарпати противника.

Розколовши оточену групу противника на дві частини, треба... насамперед знищити слабкішу групу, а потім усіма силами вдарити по групі в районі Сталінграда.

Жуков.

№ 02.

29.11.42 р.»

Доповівши Верховному, я мав розмову по ВЧ з О. М. Василевським. Він погодився з моїми міркуваннями. Одночасно ми обмінялися думками з приводу наступних дій військ Південно-Західного фронту. Олександр Михайлович дав згоду тимчасово відмовитися від операції «Великий Сатурн» і спрямувати удар Південно-Західного фронту у фланг тюрмосинського угруповання противника. Генеральний штаб був такої ж думки.

Південно-Західний фронт одержав завдання під умовною назвою «Малий Сатурн»: завдати удару силами 1-ї і 3-ї гвардійських армій і 5-ї танкової армії загальним напрямком на Морозовськ, щоб розгромити в тому районі угруповання противника. Удар Південно-Західного фронту підтримала 6-а армія Воронежського фронту, яка наступала загальним напрямком на Кантемировку.

Гітлерівське командування відчувало гостру нестачу резервів, потрібних йому, щоб виправити катастрофічне становище своїх військ на сталінградському і кавказькому напрямках. Для того щоб не дати противнику перекинути війська із групи армій «Центр», як я вже говорив, Ставка прийняла рішення одночасно з контрнаступом в районі Сталінграда організувати наступ Західного і Калінінського фронтів проти німецьких військ, які утримували ржевський виступ. Планування і підготовка до наступу завершилися в період з 20 листопада по 8 грудня.

8 грудня 1942 року фронтам було дано директиву:

«Спільними зусиллями Калінінського і Західного фронтів до 1 січня 1943 року розгромити угруповання противника в районі Ржев — Сичовка — Оленіно — Бєлий і міцно закріпитися на фронті Яригіно — Сичовка — Андрєєвське — Леніно — Нове Ажево — Дєнтялево — Світи.

При проведенні операції Західний фронт має керуватися таким:

а) протягом 10—11.XII прорвати оборону противника на ділянці Велике Кропотово — Яригіно і не пізніше 15.XII оволодіти Сичовкою, 20.XII вивести в район Андрєєвське не менш як дві стрілецькі дивізії для організації замикання спільно з 41-ю армією Калінінського фронту оточеного противника;

б) після прориву оборони противника і виходу головного угруповання на лінію залізниці рухому групу фрон-

ту і не менш як чотири стрілецькі дивізії повернути на північ, щоб ударити в тил ржевсько-чертолинського угруповання противника;

в) 30-й армії прорвати оборону на ділянці Кошкіно, стик доріг на північний схід від Бугрово і не пізніше як 15.XII вийти на залізницю в районі Чертолино; з виходом на залізницю встановити бойову взаємодію з рухомою групою фронту і ударом уподовж залізниці наступати на Ржев з завданням взяти Ржев 23.XII.

Калінінському фронту при виконанні завдання керуватися ось чим:

а) і далі розвивати удар 39-ю і 22-ю арміями загальним напрямом на Оленіно з завданням розгромити оленінське угруповання противника, не пізніше як 16.XII арміям вийти в район Оленіно.

Частиною сил 22-ї армії завдати допоміжного удару в напрямку Єгор'є, щоб допомогти 41-й армії розгромити белійське угруповання противника;

б) 41-й армії до 10.XII розгромити угруповання противника, яке прорвалося в районі Цицино, і відновити втрачене становище в районі Околиця.

Не пізніше як 20.XII частиною сил вийти в район Мольня — Владимирське — Леніно з завданням спільно з частинами Західного фронту замкнути з півдня оточене угруповання противника.

Не пізніше як 20.XII оволодіти містом Белий...

Ставка Верховного Головнокомандування

Й. Сталін.

Г. Жуков.

№ 170700».

Ця операція, яка здійснювалася частиною сил двох фронтів, мала велике значення для сприяння нашим військам під час розгрому противника в районі ржевського виступу, і про неї варто сказати декілька слів.

Командування Калінінського фронту в особі генерал-лейтенанта М. О. Пуркаєва виконало своє завдання. Група військ фронту, що наступала на південь від міста Белого, успішно прорвала фронт, рушила в напрямку на Сичовку. Група військ Західного фронту мала, в свою чергу, прорвати оборону противника і вирушити назустріч військам Калінінського фронту, щоб замкнути кільце оточення навколо ржевського угруповання

німців. Але так сталося, що Західний фронт оборону противника не прорвав.

Верховний наказав мені негайно виїхати до І. С. Колева, *розібратися в причинах невдачі і, по можливості, виправити там становище.*

Прибувши на командний пункт Західного фронту, я прийшов до висновку, що повторення операції нічого не дасть. Противник розгадав наш задум і зумів підтягнути в район дій значні сили з інших ділянок.

У той час ускладнилась обстановка і на Калінінському фронті в районі нашого прориву. Сильним ударом у фланги противник відтяв наш механізований корпус, яким командував генерал-майор М. Д. Соломатін, і корпус *разом з іншими частинами* залишився в оточенні.

Довелося спішно підвести з резерву Ставки додатково стрілецький корпус, щоб за його допомогою вивести наші війська з оточення. Понад дві доби корпус М. Д. Соломатіна бився в дуже тяжких умовах *і зазнавав великих втрат.*

У ніч на четверту добу підоспіли сибіряки прорвали фронт противника, і нам вдалося вивести корпус М. Д. Соломатіна з оточення. Бійці й офіцери корпусу були вкрай виснажені, довелося їх тут же відвести в тил на відпочинок.

Хоча наші війська тут не домоглися поставленої Ставкою мети — ліквідувати ржевський виступ, та своїми активними діями вони не дали німецькому командуванню перекинути значне підкріплення з цієї ділянки в район Сталінграда.

Більше того, щоб зберегти за собою ржевсько-в'яземський плацдарм, гітлерівське командування змушене було перекинути в район Вязьма — Ржев чотири танкові і одну моторизовану дивізії.

Розглядаючи причини невдалого наступу військ Західного фронту, ми дійшли висновку, що основною з них була недооцінка важкого рельєфу місцевості, обраної командуванням фронту для головного удару.

Досвід війни показує, що в тому разі, коли оборона противника розташована на місцевості, яка добре проглядається, де немає природних укриттів для артилерійського вогню, то таку оборону легко розбити артилерійським і мінометним вогнем, і тоді наступ напевне увінчується успіхом.

Якщо ж оборона противника розташована на місце-

вості, котра погано проглядається, де є зручні укриття на зворотних схилах висот, в ярах, що тягнуться паралельно фронту, то таку оборону важко розбити вогнем і прорвати, тим паче, коли застосування танків обмежене.

У даному конкретному випадку не врахували впливу місцевості, на якій розмістилася німецька оборона, добре прихована за зворотними схилами пересіченої місцевості.

Друга причина невдачі — недостатня кількість танкових, артилерійських, мінометних і авіаційних засобів для забезпечення прориву оборони противника.

Командування фронту намагалося виправити всі ці недоліки в процесі наступу, але йому це не вдалося. Становище ускладнилося ще й тому, що німецьке командування всупереч нашим розрахункам значно підсилило тут свої війська, перекинувши їх з інших фронтів.

Унаслідок усіх цих факторів група військ Калінінського фронту, здійснивши прорив на південь від Білого, залишилася самотньою і потрапила в тяжке становище.

Однак повернімося до дій наших військ в районі Сталінграда.

У першій половині грудня операція по знищенню оточеного противника військами Донського і Сталінградського фронтів розгорталася вкрай повільно. *Й. В. Сталін нервував і вимагав од командування фронтів якомога швидше завершити розгром оточеного угруповання.*

Чекаючи обіцяної особисто Гітлером підтримки, німецькі війська запекло билися за кожну позицію. Наступ наших військ не приносив бажаних результатів тому, що значну їх частину було кинуте на ліквідацію німецького угруповання, яке перейшло у наступ з району Котельниковського.

Розгром у районі Сталінграда загрожував німцям катастрофою великого стратегічного масштабу. Щоб врятувати загальне становище, гітлерівське командування вважало за необхідне насамперед стабілізувати фронт оборони своїх військ на сталінградському напрямку і під його прикриттям відвести з Кавказу групу армій «А». Для цього воно сформувало нову групу армій «Дон», командуючим якої було призначено генерал-фельдмаршала Манштейна.

На думку гітлерівського керівництва, це був найбільш підходящий і найздібніший серед командуючих.

Для формування цієї групи армій перекидалися війська з інших ділянок радянсько-німецького фронту і частково з Франції та Німеччини.

Сподіваючись врятувати оточені в районі Сталінграда війська, генерал-фельдмаршал Манштейн, як тепер стало відомо, збирався створити дві ударні групи. Одну — в районі Котельниковського, другу — в районі Тормосина.

Але цим планам не судилося збутись. Вермахт на той час гостро відчував брак резервів. Війська, котрі вдавалося зібрати, рухалися надто повільно розтягнутими комунікаціями. А наші партизани в тилу ворога, знаючи, з якою метою поспішають німецькі війська у південному напрямку, робили все можливе, щоб затримати їхнє просування. Незважаючи на жорстокий терор фашистів і всілякі запобіжні заходи з їхнього боку, мужні патріоти пустили під укіс не один десяток ешелонів з гітлерівськими військами.

Час збігав, а зосередження німецьких військ, на які покладалася надія деблокування і створення нового фронту оборони, провалювалося. У передчутті загибелі своїх військ під Сталінградом Гітлер підганяв Манштейна з початком операції, не чекаючи повного зосередження військ.

Манштейн розпочав її 12 грудня лише з району Котельниковського уповодж залізниці.

У котельниковську групу Манштейн ввів 6-у, 23-ю, а потім 17-у танкові дивізії, окремий танковий батальйон, оснащений важкими танками «тигр», чотири піхотні дивізії і цілий ряд частин для зміцнення групи, а також дві румунські кавалерійські дивізії. За три дні боїв противнику вдалося просунути вперед до Сталінграда на 45 кілометрів і навіть переправитися через річку Аксай-Єсауловський.

У районі Верхне-Кумського спалахнула запекла битва, в якій обидві сторони мали великі втрати. Не рахуючись із жертвами, ворог рвався вперед до Сталінграда. Але радянські війська, загартовані в попередніх боях, завзято захищали рубежі оборони. Лише під натиском новоприбулої 17-ї танкової дивізії та після дуже посиленого авіаційного бомбардування частини 51-ї армії і кавалерійського корпусу генерала Т. Т. Шапкіна відійшли за річку Мишкову.

Тепер противник перебував за 40 кілометрів від Ста-

Лінграда, і йому, мабуть, здавалося, що він на порозі перемоги. Та це були передчасні надії. Згідно з вказівками Ставки О. М. Василевський підтягнув і ввів тут у битву підсилену 2-у гвардійську армію генерала Р. Я. Малиновського, добре оснащену танками і артилерією, удар якої остаточно вирішив долю битви на користь радянських військ.

16 грудня розпочали наступ війська Південно-Західного фронту і 6-а армія Воронежського фронту, маючи на меті розгромити противника в районі Середнього Дону і вийти в тил тормосинському угрупованню.

1-а гвардійська армія під командуванням генерал-лейтенанта В. І. Кузнецова, 3-я гвардійська армія під командуванням генерал-лейтенанта Д. Д. Лелюшенка (на той час 1-а гвардійська армія була поділена на дві армії: на 1-у і 3-ю гвардійські), 6-а армія під командуванням генерал-майора Ф. М. Харитонова (передана до складу Південно-Західного фронту і зміцнена 17-м танковим корпусом П. П. Полубоярова), розгромивши 8-у італійську армію, нестримно розвивали удар загальним напрямком на Морозовськ.

Таранним ударом ламаючи опір ворога, у першому оперативному ешелоні наступали 24-й, 25-й танкові корпуси і 1-й гвардійський механізований корпус. Уступом праворуч в район Міллерово виходили 17-й і 18-й танкові корпуси.

Блискавичні дії військ Південно-Західного фронту на цьому напрямку змусили Манштейна вичерпати сили, призначені для удару в напрямку Сталінграда з району Тормосина, повернувши їх проти Південно-Західного фронту, який виходив у фланг і тил всієї групи армій «Дон».

Доповідаючи по «Бодо» 28 грудня Ставці про хід наступальної операції, командуючий Південно-Західним фронтом М. Ф. Ватутін ось як змалював обстановку:

— Усе, що було раніше перед фронтом, тобто майже 17 дивізій, можна сказати, знищено цілком, і запаси захоплено нами. Взято в полон понад 60 тисяч чоловік, не менше вбито; таким чином, жалюгідні рештки цих колишніх військ зараз не чинять майже жодного опору, за незначним винятком.

Перед військами фронту противник продовжує вперто оборонятися на фронті Обливська — Верхне-Чирська. В районі Морозовська сьогодні вже взято полонених з

11-ї танкової дивізії і 8-ї авіаційної польової дивізії, котрі раніше були перед армією Романенка. Найбільший опір армії Лелюшенка і нашим рухомим військам чинять частини противника, які з району Котельниковського переправилися через річку Дон і висунулися на фронт Чернишковський — Морозовськ — Скосирська — Тацинська. Ці війська противника намагаються захопити рубіж, щоб перешкодити дальшому наступу наших рухомих з'єднань і забезпечити цим відхід своїх військ. Може статися, противник за сприятливих для нього умов спробує взагалі утримати за собою весь цей виступ, щоб потім виручити через нього своє оточене угруповання. Але йому це не вдасться. Докладено всіх сил, щоб відтяти цей виступ.

Авіарозвідка щоденно відзначає вивантаження військ противника в районах Россоші, Старобельська, Ворошиловграда, Чеботовки, Каменська, Лихої, Зверева. Про наміри противника судити важко, очевидно, він готує основний рубіж оборони по річці Сіверський (Північний) Донець. Противник змушений в першу чергу затикати пророблений нашими військами пролом завширшки по прямій 350 кілометрів. Було б добре без особливої паузи продовжувати бити противника, але для цього треба дати сюди підкріплення, бо ті сили, які тут маємо, зайняті завершенням «Малого Сатурна», а для «Великого Сатурна» необхідні додаткові сили.

Біля телеграфного апарата був Верховний і я.

— Перше ваше завдання — не допустити розгрому корпусу Баданова і якнайскоріше направити йому на допомогу Павлова і Руссіянова, — сказав Й. В. Сталін. — Ви діяли правильно, дозволивши Баданову лише на крайній випадок залишити Тацинську. Ваш зустрічний удар на Тормосин 8-го кавалерійського корпусу добре б підсилити ще якоюсь піхотною частиною. А те, що 3-й гвардійський кавалерійський корпус і одна стрілецька дивізія спрямовуються через Суворовський на Тормосин, це дуже доречно.

Для того щоб перетворити «Малий Сатурн» на «Великий Сатурн», ми вже передали вам 2-й і 23-й танкові корпуси. Через тиждень одержите ще два танкових корпуси і три-чотири стрілецькі дивізії... Ми маємо сумнів щодо 18-го танкового корпусу, котрий ви хочете направити в Скосирську; краще залиште його в районі Міллерово — Верхне-Тарасовське разом з 17-м танковим

корпусом. Взагалі вам треба мати на увазі, що танкові корпуси ліпше пускати на далекі відстані у парі, а не поодинці, щоб не потрапити в становище Баданова.

— Де зараз 18-й танковий корпус? — запитав я М. Ф. Ватутіна.

— Він перебуває безпосередньо на схід від Міллєрова і не буде ізольований.

— Пам'ятайте про Баданова, не забувайте Баданова, виручайте його що б там не було.

— Вживатиму абсолютно всіх можливих заходів, і Баданова виручимо, — запевнив М. Ф. Ватутін.

Розмова про 24-й танковий корпус, яким командував В. М. Баданов, виникла не випадково. Ось що там сталося.

Увійшовши у прорив на північний захід від Богучара 17 грудня о 18 годині 30 хвилин, 24-й танковий корпус подолав з боями майже 300 кілометрів, знищивши на шляху до станції Тацінська 6700 ворожих солдатів і офіцерів і захопивши величезну кількість військового майна. Вранці 24 грудня, наблизившись до станції, наші танкісти з ходу атакували її з різних боків. Гвардії капітан І. А. Фомін з групою бійців увірвався на станцію Тацінська, перетнув залізничну магістраль Лиха — Сталінград. Знищивши ворожу охорону, він захопив ешелон розібраних нових літаків. На жаль, капітан І. А. Фомін там же загинув смертю героя від ворожої кулі.

У той же час танкісти під командуванням капітана М. Є. Нечаєва ввірвалися на аеродром, де стояло більше двохсот німецьких транспортних літаків, готових до вильоту. Та злетіти їм не вдалося — їх розчавили наші танки.

П'ять діб танковий корпус утримував Тацінську, не припиняючи в оточенні напруженого бою з резервами противника, які підійшли. Вранці 29 грудня корпус, одержавши наказ М. Ф. Ватутіна, прорвав оточення і завдяки мужності й умілому управлінню боєм командира корпусу В. М. Баданова у повному порядку відійшов в Іллінку, а через кілька днів уже з успіхом атакував Морозовськ.

Враховуючи значний вклад у спільну справу розгрому ворожих військ в районі Волги і Дону, 24-й корпус було перетворено на 2-й гвардійський танковий корпус. Йому було присвоєно почесне найменування Тацінський,

а комкора В. М. Баданова першого в країні було нагороджено орденом Суворова II ступеня. Багато солдатів, командирів і політпрацівників також були удостоєні урядових нагород.

Успішні удари військ Південно-Західного і Сталінградського фронтів на котельниковському і морозовському напрямках остаточно вирішили долю оточених військ Паулюса в районі Сталінграда.

Війська Південно-Західного і Сталінградського фронтів, блискуче виконавши поставлені завдання і вчинивши розгром ворога, провалили план Манштейна по деблокуванню військ Паулюса. На початку січня війська М. Ф. Ватутіна вийшли на лінію Нова Калитва — Кризьке — Чертково — Волошино — Міллерово — Морозовськ, створивши пряму загрозу всьому кавказькому угрупованню німців.

Розбита котельниковська група німецьких військ наприкінці грудня відійшла на лінію Цимлянська — Жуковська — Дубовське — Зимовники. Тормосинська група, зазнавши великих втрат, відійшла на лінію Чернишевська — Лозний — Цимлянська.

Таким чином, спроби командуючого групою армій «Дон» генерал-фельдмаршала Манштейна прорвати наш зовнішній фронт і вивести з оточення війська Паулюса остаточно провалилися.

Це вже розуміли і командування і солдати оточених військ. Відчай і намагання якось урятуватися від неминучої загибелі набули масового характеру. А коли їхні надії на порятунок розвіялися, настало гірке розчарування...

Гітлерівське військово-політичне керівництво після цілковитого провалу спроб деблокади бачило основне завдання вже не в тому, щоб врятувати оточені і приречені на загибель свої війська, а в тому, щоб змусити їх якомога довше битися в оточенні, скувати радянські війська. Їм треба було виграти максимум часу, щоб відвести свої війська з Кавказу і перекинути сили з інших фронтів для створення нового фронту, здатного хоч якось зупинити наш контрнаступ.

Ставка Верховного Головнокомандування, в свою чергу, вживала заходів, щоб якомога швидше покінчити з оточеним угрупованням і вивільнити війська двох фронтів, необхідних для скорішого розгрому військ, які відходили з Кавказу і на півдні нашої країни.

Верховний усіляко квапив командуючих фронтами.

Наприкінці грудня в Державному Комітеті Оборони відбулося обговорення подальших дій.

Верховний запропонував:

— Керівництво розгромом оточеного противника треба передати в руки одної людини. Зараз дії двох командуючих фронтами заважають посуванню справи.

Присутні члени ДКО підтримали цю думку.

— Котрому командуючому доручимо остаточну ліквідацію противника?

Хтось запропонував передати всі війська у підлеглість К. К. Рокоссовському.

— А ви чому мовчите? — звернувся Верховний до мене.— *Чи ви не маєте власної думки?*

— Як на мене, то обидва командуючі гідні цієї ролі,— відповів я.— Єременко, звичайно, образиться, якщо передати війська Сталінградського фронту під командування Рокоссовського.

— Зараз не час для образ,— відрізав Й. В. Сталін і наказав мені: — Подзвоніть Єременку і оголосіть йому рішення Державного Комітету Оборони.

Того ж вечора я подзвонив А. І. Єременку по ВЧ і сказав:

— Андрій Іванович, ДКО вирішив доручити Рокоссовському остаточну ліквідацію сталінградського угруповання противника, для чого 57, 64 і 62-у армії Сталінградського фронту вам належить передати до складу Донського фронту.

— Чим це викликано? — запитав А. І. Єременко.

Я пояснив йому, з яких міркувань виникло таке рішення.

Усе це, очевидно, засмутило Андрія Івановича, відчувалося, що він не в змозі спокійно вести розмову. Я запропонував йому передзвонити мені пізніше. Хвилини через 15 пролунав дзвінок.

— Товаришу генерал армії, я все ж не розумію, чому віддається перевага командуванню Донським фронтом. Я вас прошу доповісти товаришу Сталіну моє прохання залишити мене тут до кінця ліквідації противника.

На мою пропозицію подзвонити з цього питання особисто Верховному А. І. Єременко відповів:

— Я вже дзвонив, але Поскрьобишев сказав, що товариш Сталін дав розпорядження з усіх цих питань вести розмову лише з вами.

Довелося мені подзвонити Верховному і переповісти розмову з А. І. Єременком. Й. В. Сталін мене, звичайно, вилаяв і сказав негайно віддати директиву про передачу трьох армій Сталінградського фронту під командування К. К. Рокоссовського. Така директива була дана 30 грудня 1942 року.

Штаб Сталінградського фронту повинен був очолити групу військ, яка діяла на котельниковському напрямку і продовжувати знищення ворожих сил в районі Котельниковського.

Незабаром Сталінградський фронт перейменували на Південний фронт, і він став діяти на ростовському напрямку.

2 лютого 1943 року командуючим Південним фронтом було призначено генерал-лейтенанта Р. Я. Малиновського.

Директивою Ставки Верховного Головнокомандування від 30.XII.1942 року до складу Донського фронту було передано із Сталінградського фронту 62, 64 і 57-у армії.

На 10 січня 1943 року Донський фронт мав у своєму складі 212 тисяч активних бійців, близько 6900 гармат і мінометів, понад 250 танків і до 300 бойових літаків.

Наприкінці грудня О. М. Василевський в основному займався питаннями, що стосувалися ліквідації німецьких військ в районах Котельниковського, Тормосина і Морозовська. На Донський фронт Ставка призначила своїм представником генерала М. М. Воронова, який разом із Військовою радою фронту подав план остаточної ліквідації оточеного угруповання німецьких військ, відомий під закодованою назвою «Кільце».

Генеральний штаб і Ставка, розглянувши цей план, у своїй директиві вказали генералу М. М. Воронову:

«Головний недолік поданого вами плану по «Кільцю» полягає в тому, що головний і допоміжний удари розходяться в різні боки і ніде не змикаються, що викликає сумнів в успіхові операції.

На думку Ставки Верховного Головнокомандування, головним вашим завданням на першому етапі операції повинно бути відсікання і знищення західного угруповання оточених військ противника в районі Кравцов — Бабуркін — Мариновка — Карповка, щоб головний удар наших військ з району Дмитрієвка — радгосп № 1 — Ба-

буркін повернути на південь, в район станції Карповська, а допоміжний удар 57-ї армії з району Кравцов — Склярів спрямувати назустріч головному удару і зімкнути обидва удари в районі станції Карповська.

Поряд з цим варто б організувати удар 66-ї армії через Орловку в напрямку селища Красний Октябрь, а назустріч цьому удару — удар 62-ї армії, щоб обидва удари зімкнути і відрізати таким чином заводський район від основного угруповання противника.

На підставі викладеного Ставка наказує план переробити. Запропонований вами строк початку операції за першим планом Ставка затверджує.

Операцію по першому етапу завершити протягом 5—6 днів після її початку.

План операції по другому етапу подайте через Генштаб до 9 січня, при цьому враховуючи перші результати по першому етапу.

И. Сталін.

Г. Жуков.

№ 170718

28.XII.1942 р.»¹.

У січні 1943 року зовнішній фронт в районі Дону зусиллями Південно-Західного і Сталінградського фронтів було відсунуто на 200—250 кілометрів на захід. Становище німецьких військ, затиснутих в кільце, різко погіршилося. У них вже не було жодних перспектив на порятунок. Матеріальні запаси вичерпалися. Війська сиділи на голодному пайку. Госпіталі переповнилися до краю. Різко зросла смертність від поранень і хвороб. Насувалася неминуча катастрофа.

Щоб припинити кровопролиття, Ставка наказала командуванню Донського фронту подати 6-й армії ультиматум про здачу в полон на загальноновизначених умовах. І хоч поразка була неминучою, гітлерівське командування відхилило наш ультиматум і наказало своїм солдатам битися до останнього патрона, обіцяючи порятунок, якого не могло бути, і це розуміли німецькі солдати.

10 січня 1943 року після могутньої артилерійської підготовки війська Донського фронту перейшли в наступ з метою розчленувати вороже угруповання і знищити його частинами, однак повного успіху не досягли.

¹ ЦАМО СРСР. Ф. 132-А. Оп. 2642. Спр. 31. Арк. 314, 315.

22 січня після додаткової підготовки війська Донського фронту знову перейшли до наступу. Ворог не витримав цього удару і почав відходити. Кращих результатів у цих боях досягли 57-а армія під командуванням генерала Ф. І. Толбухіна і 66-а армія генерала О. С. Жадова.

У своїх спогадах офіцер-розвідник 6-ї армії Паулюса так описує відступ німецьких частин під ударом радянських військ:

«Ми змушені були розпочати відхід по всьому фронту... Однак відхід перетворився на втечу... Подекуди спалахнула паніка... Наш шлях встелявся трупами, а поміть, неначе з милосердя, тут же заносила їх снігом... Ми вже відступали без наказу». І далі: «Наввипередки зі смертю, котра легко наздоганяла нас, групами вириваючи з рядів свої жертви, армія скупчувалася на все вужчому й вужчому п'ятачку пекла»¹.

31 січня остаточно була розгромлена південна група німецьких військ. Її рештки на чолі з командуючим генерал-фельдмаршалом Паулюсом здалися в полон, а 2 лютого здалися і рештки північної групи. На цьому повністю завершилася гігантська битва на Волзі, де скінчило своє існування величезне угруповання німецьких військ і сателітів фашистської Німеччини.

Битва в районі Сталінграда була винятково запеклою. Особисто я порівнюю її лише з битвою за Москву. З 19 листопада 1942 року до 2 лютого 1943 року було знищено 32 дивізії і 3 бригади противника, решта 16 дивізій втратили від 50 до 75 процентів особового складу.

Загальні втрати ворожих військ в районі Дону, Волги, Сталінграда становили близько 1,5 мільйона чоловік, до 3500 танків і штурмових гармат, 12 тисяч гармат і мінометів, до 3 тисяч літаків і велику кількість іншої техніки. Такі втрати сил і засобів катастрофічно позначилися на загальній стратегічній обстановці і до самої основи струсували всю воєнну машину гітлерівської Німеччини. *Ворог остаточно втратив стратегічну ініціативу.*

Які ж обставини привели німецькі війська до повного розгрому в районі Сталінграда і сприяли нашій історичній перемозі?

Крах усіх гітлерівських стратегічних планів 1942 року був наслідком недооцінки сил і можливостей Радян-

---

¹ Видер И. Катастрофа на Волге. С. 95, 102.

ської держави, могутніх потенціальних і духовних сил народу і переоцінки з боку гітлерівців своїх сил і боєздатності військ.

Важливими передумовами розгрому німецьких військ в операціях «Уран», «Малий Сатурн», «Кільце» були вмiла організація оперативно-тактичної несподiваностi, правильний вибiр напрямiв головних ударiв, точне визначення слабких мiсць в оборонi ворога. Величезне значення мав вiрний розрахунок необхідних сил i засобiв для швидкого прориву тактичної оборони, активний розвиток оперативного прориву з метою завершення оточення головного угруповання противника.

У стрiмкостi дiй по завершенню оточення ворога i його розгрому величезну роль вiдiгравали танковi, механiзованi вiйська i авiацiя.

Уся практична пiдготовка контрнаступу провадилася командуванням i штабами з винятковою ретельнiстю, глибокою продуманiстю, а в процесi самого контрнаступу управлiння вiйськами в усiх ланках вiдзначалося цiлеспрямованiстю, твердiстю, вмiнням передбачати.

Значну роль в успiшному здiйсненнi розгрому ворожих вiйськ вiдiграла партiйно-полiтична робота вiйськових рад, полiторганiв, партiйних, комсомольських органiзацiй i командування, якi виховали у воiнiв впевненiсть в своїх силах, смiливiсть, мужнiсть i героiзм пiд час вiршення бойових завдань.

Перемога наших вiйськ пiд Сталiнградом ознаменувала собою початок докорiнного перелому у вiйнi на користь Радянського Союзу i початок масового вигнання ворожих вiйськ з нашої територiї. Вiдтодi радянське командування цiлком оволодiло стратегiчною iнiцiативою i утримувало її до закiнчення вiйни.

Це була довгождана i радiсна перемога не тiльки для вiйськ, якi безпосередньо громили ворога, а й для всього радянського народу, котрий вдень i вночi самовiддано трудився, забезпечуючи армiю всiм необхідним. Вiрнi сини Росiї, України, Бiлорусiї, Прибалтики, Кавказу, Казахстану, Середньої Азiї несхитнiстю i масовим героiзмом здобули собi безсмертну славу.

В офiцерському i генеральському складi противника, а також серед німецького народу почало все помiтнiше проявлятися негативне ставлення особливо до Гiтлера i до всього фашистського керiвництва. Нiмецький народ дедалi бiльше розумiв, що Гiтлер i його оточення втя-

гнули країну в очевидну авантюру і що обіцяні їм перемоги — міф, а війська загинули в катастрофі на Дону, на Волзі і Північному Кавказі.

«Поразка під Сталінградом,— пише генерал-лейтенант Вестфаль,— породила жах як в німецькому народі, так і в його армії. Ніколи раніше за всю історію Німеччини не було випадку такої страшної загибелі такої кількості військ».

Унаслідок розгрому німецьких, італійських і румунських армій на Волзі і на Дону, а згодом і угорських в Острогозько-Россошанській операції різко підупав вплив Німеччини на своїх союзників. Почалися суперечності, чвари як результат втрати довір'я до гітлерівського керівництва і бажання якось виплутатися із тенет війни, в які затягнув їх Гітлер.

У нейтральних країнах і в країнах, де все ще дотримувалися тактики вичікування, розгром фашистських військ під Сталінградом подіяв витверезливо і змусив визнати могутність СРСР і неминучість програшу гітлерівської Німеччини у цій війні.

Загальновідомо, якою радісною хвилею прокотилася у всьому світі звістка про розгром німецьких військ в районі Сталінграда і як надихала вона народи на подальшу боротьбу з фашистськими окупантами.

Особисто для мене оборона Сталінграда, підготовка контрнаступу і участь у вирішенні питань стосовно операцій на півдні країни мали дуже важливе значення. Тут у мене було значно більше практики в організації контрнаступу, ніж у 1941 році в районі Москви, де обмежені сили не дали змоги здійснити контрнаступ з оточенням ворожого угруповання.

За успішне загальне керівництво контрнаступом в районі Сталінграда і досягнуті при цьому результати великого масштабу в числі інших я був нагороджений орденом Суворова I ступеня.

Одержати орден Суворова I ступеня № 1 означало для мене не тільки велику честь, а й вимогу Батьківщини працювати ще краще, щоб якомога швидше наблизити час остаточного розгрому ворога, час повної перемоги. Орденом Суворова I ступеня були нагороджені О. М. Василевський, М. М. Воронов, М. Ф. Ватутін, А. І. Єременко, К. К. Рокоссовський. Велика група генералів, офіцерів, сержантів і солдатів також була удостоєна урядових нагород.

Успішний розгром німецьких військ в районі Сталінграда, Дону і на Кавказі створив сприятливі умови для розгортання наступу всіх фронтів на південно-західному напрямі.

Після розгрому ворожих військ в районі Дону і Волги були успішно проведені Острогозько-Россошанська і Воронежсько-Касторненська операції. Радянські війська, розгортаючи зимовий наступ на захід, зайняли Ростов, Новочеркаськ, Курськ, Харків і цілий ряд інших важливих районів. Загальна оперативно-стратегічна обстановка для противника різко погіршилася на всьому радянсько-німецькому фронті.

Розгром фашистських військ на Курській дузі

Отже, Сталінградська битва була найбільшою подією зимової кампанії 1942/43 року, подією величезного міжнародного значення. На Північно-Західному фронті, ліквідувавши ворога в районі Дем'янська, наші війська виийшли на річку Ловать. Війська Західного фронту відкинули противника з району Ржев — Вязьма і зайняли рубіж Духовщина — Спас-Деменськ.

До середини березня 1943 року на всіх фронтах обстановка змінилася на користь Радянського Союзу. Після розгрому німецьких, румунських, італійських та угорських військ у районі Волги, Дону, Північного Кавказу противник, зазнаючи величезних втрат, до середини березня відійшов на лінію Севськ — Рильськ — Суми — Охтирка — Красноград — Слов'янськ — Лисичанськ — Таганрог.

З часу переходу в контрнаступ під Сталінградом (листопад 1942 року) до березня 1943 року радянські війська, беручи загалом, розгромили понад 100 ворожих дивізій. Звичайно, ці великі перемоги нелегко дісталися нашим воїнам і радянському народові. Ми також зазнали значних втрат.

На фронтах настало затишшя, і тільки на ділянках Воронежського, Південно-Західного, Південного фронтів і на Кубані все ще тривали жорстокі бої.

Щоб не допустити дальшого погіршення обстановки на південному крилі фронту своїх військ, німецьке головне командування, зібравши додаткові сили, організувало контрнаступ проти Південно-Західного фронту. Мета — відкинути фронт за річку Сіверський Донець, а потім, прикрившись тут обороною, завдати удару по військах Воронежського фронту й захопити Харків і Белгород.

Як стало потім відомо з трофейних документів, гітле-

рівське командування мало намір при наявності сприятливої обстановки розширити дії своїх військ з метою ліквідації курського виступу.

На початку березня противник з району Люботина завдав сильного контрудару по військах лівого крила Воронежського фронту; зазнаючи втрат, наші війська відступили. 16 березня противник знову оволодів Харковом і почав розгортати удар на белгородському напрямку.

На той час, як представник Ставки, я був на Північно-Західному фронті, яким командував Маршал Радянського Союзу С. К. Тимошенко. Війська фронту, вийшовши на річку Ловать, готувалися до її форсування.

Приблизно 13 або 14 березня на командний пункт Північно-Західного фронту подзвонив Й. В. Сталін.

Ознайомивши Верховного Головнокомандуючого з обстановкою на річці Ловать, я доповів йому, що рання відлига призвела до того, що річка стала труднопрохідною і, мабуть, військам Північно-Західного фронту тимчасово доведеться припинити тут свої наступальні дії.

Верховний з цим погодився. Поставивши мені ще кілька запитань щодо можливого розвитку подій на Північно-Західному фронті, Й. В. Сталін на закінчення розмови сказав, що командувати Західним фронтом доручено В. Д. Соколовському.

Я запропонував поставити І. С. Конєва, який досі командував Західним фронтом, на чолі Північно-Західного фронту, а С. К. Тимошенка послати на південь представником Ставки допомагати командуючим Південним і Південно-Західним фронтами. Він добре знав ті райони, а обстановка там останніми днями знову склалася для наших військ несприятливо.

— Гаразд,— відповів Й. В. Сталін,— я скажу Погоскрьобишеву, щоб Конєв зателефонував вам, ви дайте йому всі вказівки, а самі завтра виїжджайте в Ставку. Треба обговорити обстановку на Південно-Західному і Воронежському фронтах. Можливо,— додав він,— вам доведеться виїхати в район Харкова.

Через деякий час мені подзвонив І. С. Конєв.

— *Що трапилось, Іване Степановичу?* — спитав я.

— *ДКО увільнив мене від командування військами Західного фронту. Командуючим фронтом призначено В. Д. Соколовського.*

— Верховний наказав призначити вас командуючим Північно-Західним фронтом замість Тимошенка, якого

як представника Ставки пошлють на південне крило нашого фронту,— сказав я.

І. С. Конєв подякував і сказав, що завтра спозаранку виїжджає на місце нового призначення.

Уранці наступного дня я виїхав у Ставку.

До Москви прибув того самого дня пізно ввечері. В дорозі страшенно втомився, бо довелося їхати на всюдиході дуже розбитими шляхами.

О. М. Поскрьобишев повідомив мене по телефону, що Й. В. Сталін скликав велику групу товаришів для обговорення питань, пов'язаних з паливом для металургії, електроенергією, авіаційними і танкобудівними заводами. Мені наказали негайно прибути на нараду. Я нашвидкуруч підвечеряв і вирушив до Кремля.

У кабінеті Верховного, крім членів Політбюро, були керівники відомств, конструктори й директори ряду найбільших заводів. З того, що вони доповідали, виразно проглядала велика напруженість, яка все ще була в промисловості. Обіцяна допомога із США по ленд-лізу надходила погано.

Промовці доповідали про простій устаткування та агрегатів через відсутність металу, прокату, вугілля, електроенергії. Навіть директори танкових заводів і ті говорили про зрив плану випуску танків.

Нарада у Верховного Головнокомандуючого закінчилася після третьої години ночі. Всі її учасники розійшлися хто куди: той у ЦК, той до РНК, той до Держплану з метою вишукати ресурси і терміново вжити заходів для поліпшення роботи промисловості.

Після наради Й. В. Сталін підійшов до мене і спитав:

— Ви обідали?

— Ні.

— Ну тоді ходімо до мене та разом і поговоримо про становище в районі Харкова.

Під час обіду з Генштабу привезли карту з обстановкою на ділянках Південно-Західного і Воронежського фронтів. Направленець, який вів обстановку по Воронежському фронту, доповів, що там на 16 березня ситуація надто погіршала. Після того як бронетанкові й моторизовані частини противника, що наступали з району Краматорська, відтиснули частини Південно-Західного фронту за річку Донець, створилося важке становище на південний захід від Харкова.

Водночас перейшли в наступ частини противника з району Полтави і Краснограда. М. Ф. Ватутін відтяг назад частини 3-ї танкової армії і 69-ї армії, які вирвалися вперед, і організував щільніші бойові порядки на захід і південний захід від Харкова. Воронезький фронт, яким тоді командував генерал-полковник П. І. Голіков, такого відведення військ не здійснив.

— Чому Генштаб не підказав? — спитав Верховний.

— Ми радили, — відповів направленець.

— Генштаб повинен був втрутитися в керівництво фронтом, — наполегливо зауважив Й. В. Сталін. А потім, подумавши трохи, звернувся до мене: — Доведеться вам уранці вилетіти на фронт до Голікова і на місці з'ясувати обстановку. Гадаю, Голікова слід замінити.

Відразу ж Верховний подзвонив члену Військової ради Воронезького фронту М. С. Хрущову і гостро вичитав йому за те, що Військова рада не вжила заходів проти контрударних дій противника. При цьому Й. В. Сталін пригадав М. С. Хрущову всі його помилки на посаді члена Військової ради Південно-Західного фронту, які він допустив під час боїв улітку 1942 року.

Відпустивши направленця, Верховний сказав:

— Усе-таки треба закінчити обідати.

А була вже п'ята година ранку...

Після обіду, вірніше вже сніданку, я попросив дозволу поїхати в Наркомат оборони, щоб приготуватися до вильоту на Воронезький фронт. О сьомій годині ранку був на Центральному аеродромі й вилетів до штабу Воронезького фронту. Тільки-но сів у літак, відразу ж міцно заснув і прокинувся лише від поштовху, коли сідали на аеродромі.

Того самого дня подзвонив по ВЧ Й. В. Сталіну і змалював обстановку. Вона була гіршою від тієї, яку вранці доповідав направленець Генштабу. Захопивши Харків, частини противника без особливого опору просуvalися на белгородському напрямку і зайняли Козачу Лопань.

— Необхідно, — доповів я Верховному, — негайно кинути сюди все що можна з резерву Ставки, а то німці захоплять Белгород і розгортатимуть удар на курському напрямку.

Через годину з розмови з О. М. Василевським я довідався, що Верховний вирішив і вже передав розпорядження висунути в район Белгорода 21-у армію, 1-у тан-

кову армію і 64-у армію. Танкова армія надходила в мій резерв.

18 березня Белгород захопив танковий корпус СС. Однак далі на північ противник прорватися вже не міг.

З особистого повідомлення командира 52-ї гвардійської дивізії генерала Н. Д. Козіна мені стало відомо таке.

За розпорядженням командуючого 21-ю армією генерала І. М. Чистякова на Белгород було надіслано передовий загін армії на чолі з командиром 155-го гвардійського стрілецького полку підполковником Г. Г. Пантюховим з метою зіткнутися з противником і захопити полонених.

Рухаючись на Белгород, передовий загін помітив противника і влаштував йому засідку в районі Шапіно (на північ від Белгорода). У бою захопили полонених, які належали танковій дивізії «Мертва голова». Як з'ясувалося, загін противника рухався на Обоянь.

Наприкінці 18 березня головні сили 52-ї дивізії зайняли оборону на північ від Белгорода і висунули вперед бойову охорону. В подальшому як не намагався противник збити наших гвардійців, але успіху він не мав. Праворуч від 52-ї дивізії зайняла оборону 67-а гвардійська стрілецька дивізія, а ліворуч розташувалася в обороні 375-а стрілецька дивізія.

Як доповів командир 52-ї дивізії, в боях на північ від Белгорода особливо відзначились командир 153-го полку підполковник П. С. Бабич, командир артдивізіону полковник Потанін, начальник політвідділу підполковник І. С. Воронов, командир 151-го стрілецького полку підполковник І. Ф. Юдич. Багатьом воїнам дивізії 20 березня я вручив бойові нагороди.

20—21 березня основні сили 21-ї армії організували на північ від Белгорода досить міцну оборону, а в районі на південь від Обояні зосереджувалися війська 1-ї танкової армії.

Багаторазові спроби німецько-фашистських військ прорвати наприкінці березня оборону наших військ у районі Белгорода і на Сіверському Дінці, де в цей час розгорнулась 64-а армія, ніяких результатів не дали. Зазнавши великих втрат, противник закріпився на досягнутому рубежі.

З цього моменту становище на Курській дузі стабі-

лізувалось. Обидві сторони готувалися до вирішального бою.

Щоб зміцнити керівництво Воронежським фронтом, Верховний наказав призначити командуючим генерал-полковника М. Ф. Ватутіна. Вступивши в свої права командуючого, Микола Федорович з властивою йому енергією заходився зміцнювати війська фронту і створювати глибоко ешелоновану оборону.

Наприкінці березня і на початку квітня ми з М. Ф. Ватутіним побували майже в усіх частинах фронту. Разом з командирами частин і з'єднань оцінювали обстановку, уточнювали завдання і необхідні заходи, якщо противник перейде в наступ. Мене особливо турбувала та ділянка оборони, де була розташована 52-а гвардійська стрілецька дивізія, і я виїздив туди двічі. Я вважав, що цій дивізії доведеться прийняти на себе головний удар противника. Командуючі фронтом та армією були такої самої думки, і ми вирішили всіляко підсилити цю відповідальну ділянку артилерійськими засобами.

Настав час готувати попередні міркування по плану Курської битви.

За домовленістю з начальником Генштабу О. М. Василевським і командуючими фронтами ми вжили ряд заходів по організації ретельної розвідки противника на ділянках Центрального, Воронежського та Південно-Західного фронтів.

О. М. Василевський дав завдання розвідувальному управлінню, Центральному штабу партизанського руху з'ясувати наявність і розташування резервів у глибині військ противника, хід перегруповань і зосередження військ, які перекидалися з Франції, Німеччини та інших країн.

Узагалі міць наших ударів по ворогові значно посилювалася діями партизанів, що організовувалися і спрямовувалися з центру при постійній і невтомній роботі місцевих підпільних партійних організацій. Зміцнювалася взаємодія партизанів і регулярної армії, якій вони сприяли в одержанні даних про противника, громлячи його резерви, перетинаючи комунікації, зриваючи перекидання військ та зброї.

Уже в 1942 році гітлерівці повинні були кинути майже десять процентів своїх сухопутних сил, які знаходилися на радянсько-німецькому фронті, проти партизанів.

У 1943 році з цією ж метою були відтягнуті поліцейські з'єднання СС та СД, півмільйона солдатів допоміжних частин, понад 25 дивізій діючої армії.

Комуністична партія вмiло керувала патріотичною народною боротьбою проти фашистських загарбників, подаючи тим самим серйозну допомогу нашим регулярним військам. Комуністи-партизани не тільки воювали зі зброєю в руках, але й провадили велику політичну, роз'яснювальну роботу серед населення, розповсюджували листівки, відозви, повідомлення Радінформбюро, викривали брехливу пропаганду ворога. Величезне значення мав вплив партизанів на моральний стан військ противника.

Війська фронтів, кожний в смузі своїх дій, вели посилену авіаційну та військову розвідку. В результаті на початку квітня в нас були досить повні відомості про становище військ противника в районі Орла, Сум, Белгорода і Харкова. Проаналізувавши їх, а також ті дані, які вдалося одержати з більш широкого театру воєнних дій, та обговоривши все з командуючими Воронезьким і Центральним фронтами, а потім з начальником Генштабу О. М. Василевським, я надіслав Верховному таку доповідь:

«Товаришу Васильєву¹.

5 год. 30 хв. 8 квітня 1943 р.

Доповідаю свою думку про можливі дії противника весною і влітку 1943 року та міркування про наші оборонні бої на найближчий період.

1. Противник, зазнавши великих втрат у зимовій кампанії 42/43 року, як видно, не зуміє створити до весни великі резерви, щоб знову розпочати наступ, захопити Кавказ і вийти на Волгу з метою глибокого обходу Москви.

Зважаючи на обмеженість великих резервів, противник змушений буде весною і в першій половині літа 1943 року розгорнути свої наступальні дії на значно вужчому фронті й вирішувати завдання строго по етапах, маючи за основну мету кампанії захоплення Москви.

Виходячи з наявності в даний момент угруповань проти наших Центрального, Воронезького та Південно-

---

¹ Псевдонім Й. В. Сталіна.— *Прим. авт.*

Західного фронтів, я вважаю, що головні наступальні операції противник розгорне саме проти цих трьох фронтів, з тим щоб, розгромивши наші війська на цьому напрямі, дістати свободу маневру для обходу Москви найкоротшим напрямком.

2. Очевидно, на першому етапі противник, зібравши максимум своїх сил, в тому числі до 13—15 танкових дивізій, при підтримці великої кількості авіації завдасть удару своїм орловсько-кромським угрупованням в обхід Курська з північного сходу і белгородсько-харківським угрупованням в обхід Курська з південного сходу.

Допоміжного удару з метою розрізання нашого фронту треба чекати із заходу з району Ворожби, що між річками Сейм і Псьол, на Курськ з південного заходу. Цим наступом противник намагатиметься розгромити й оточити наші 13, 70, 65, 38, 40 і 21-у армії. Кінцевою метою цього етапу може бути вихід противника на рубіж річка Короча — Короча — Тим — річка Тим — Дросково.

3. На другому етапі противник намагатиметься вийти у фланг і тил Південно-Західному фронту в загальному напрямку через Валуйки — Уразово.

Назустріч цьому ударові противник може завдати удару з району Лисичанська в північному напрямку на Сватово — Уразово.

На всіх інших ділянках противник намагатиметься вийти на лінію Лівни — Касторне — Старий і Новий Оскол.

4. На третьому етапі після відповідного перегрупування противник, можливо, намагатиметься вийти на фронт Лиски — Воронеж — Єлец і, прикрившись у південно-східному напрямку, може організувати удар в обхід Москви з південного сходу через Раненбург — Рязськ — Рязань.

5. Треба сподіватися, що противник у цьому році основну ставку при наступальних діях робитиме на свої танкові дивізії та авіацію, тому що його піхота зараз значно гірше підготовлена до наступальних дій, ніж минулого року.

Зараз перед Центральним і Воронежським фронтами противник має до 12 танкових дивізій і, підтягнувши з інших ділянок 3—4 танкові дивізії, може кинути проти нашого курського угруповання до 15—16 танкових дивізій загальною кількістю до 2500 танків.

6. Для того, щоб противник розбився об нашу оборону, крім заходів щодо посилення ПТО¹ Центрального і Воронежського фронтів, нам необхідно якнайскоріше зібрати з пасивних ділянок і перекинути в резерв Ставки на загрозливі напрямки 30 полків ВПТАП²; усі полки самохідної артилерії зосередити на ділянці Лівни — Касторне — Ст. Оскол. Частину полків бажано зараз же дати на підсилення Рокоссовському й Ватутіну і зосередити якнайбільше авіації в резерві Ставки, щоб масованими ударами авіації у взаємодії з танками і стрілецькими з'єднаннями розбити ударні угруповання й зіврати план наступу противника.

Я не знайомий з остаточним розташуванням наших оперативних резервів, тому вважаю доцільним запропонувати розташувати їх в районі Єфремов — Лівни — Касторне — Новий Оскол — Валуїки — Россош — Лиски — Воронеж — Єлец. При цьому головну масу резервів розташувати в районі Рязьського, Раненбурга, Мічуринська, Тамбова.

У районі Тула — Сталіногорськ необхідно мати одну резервну армію.

Перехід наших військ у наступ найближчими днями з метою випередження противника вважаю недоцільним. Краще буде, якщо ми виснажимо противника на нашій обороні, виб'ємо його танки, а потім, увівши свіжі резерви, переходом у загальний наступ остаточно доб'ємо основне угруповання противника.

Константинов³.

№ 256».

Наші прогнози в основному не розбіглися з тим, що насправді задумувало німецько-фашистське командування.

Ось що говорилося в наказі Гітлера від 15 квітня 1943 року:

«Ставка фюрера

15 квітня 1943 р.

Цілком таємно.

Тільки для командування.

¹ Протитанкова оборона.— *Прим. авт.*

² Винищувально-протитанкові артилерійські полки.— *Прим. авт.*

³ Псевдонім Г. К. Жукова.— *Прим. авт.*

Через усі перешкоди

Представник Ставки Верховного Головнокомандування,
начальник Генерального штабу
Маршал Радянського Союзу О. М. Василевський

Представник Ставки
Верховного
Головнокомандування
маршал артилерії
М. М. Воронов

Представник Ставки Верховного Головнокомандування
Маршал Радянського Союзу Г. К. Жуков

Командуючий
Волховським фронтом
Маршал Радянського Союзу
К. О. Мерецков

Адмірал І. С. Ісаков

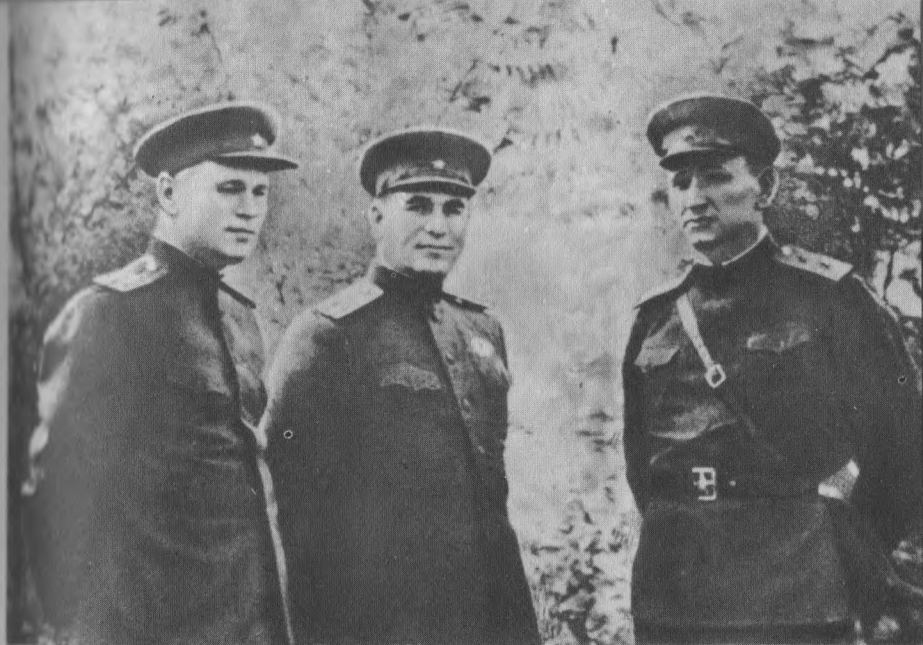

Командуючий
1-ю гвардійською армією
генерал Д. Д. Лелюшенко

Командуючий 62-ю армією генерал В. І. Чуйков
і член Військової ради генерал К. Я. Гуров

Справа наліво:
командуючий 56-ю армією Північно-Кавказького фронту
генерал А. А. Гречко, полковник С. С. Мальцев
і полковник П. М. Соломко. 1943 р.

Командир 13-ї гвардійської стрілецької дивізії
генерал О. І. Родімцев (у центрі) на командному пункті

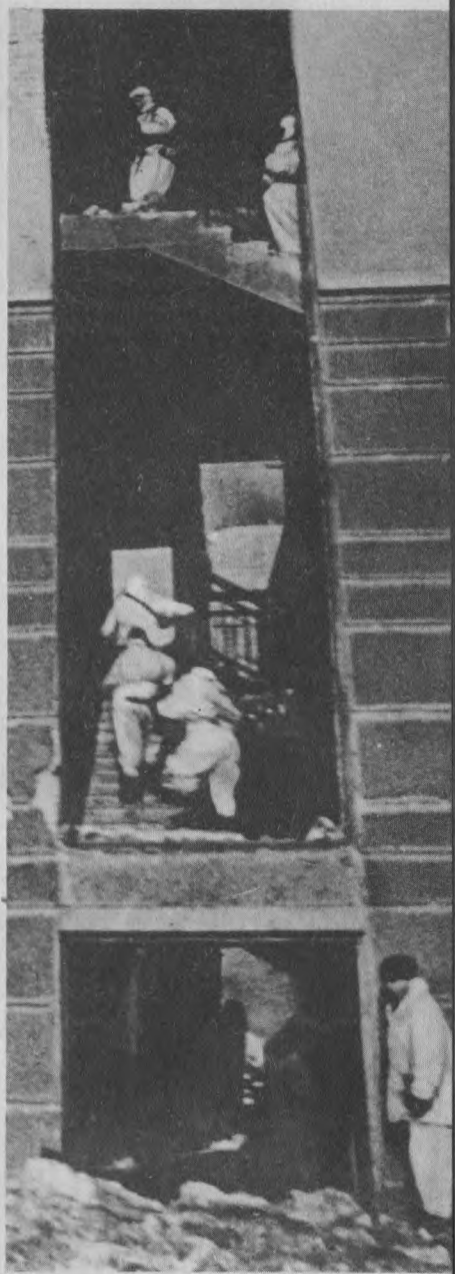
СТАЛІНГРАДСЬКА БИТВА

Військові артилерійські батареї в Сталінограді.

Бої точилися за кожний будинок

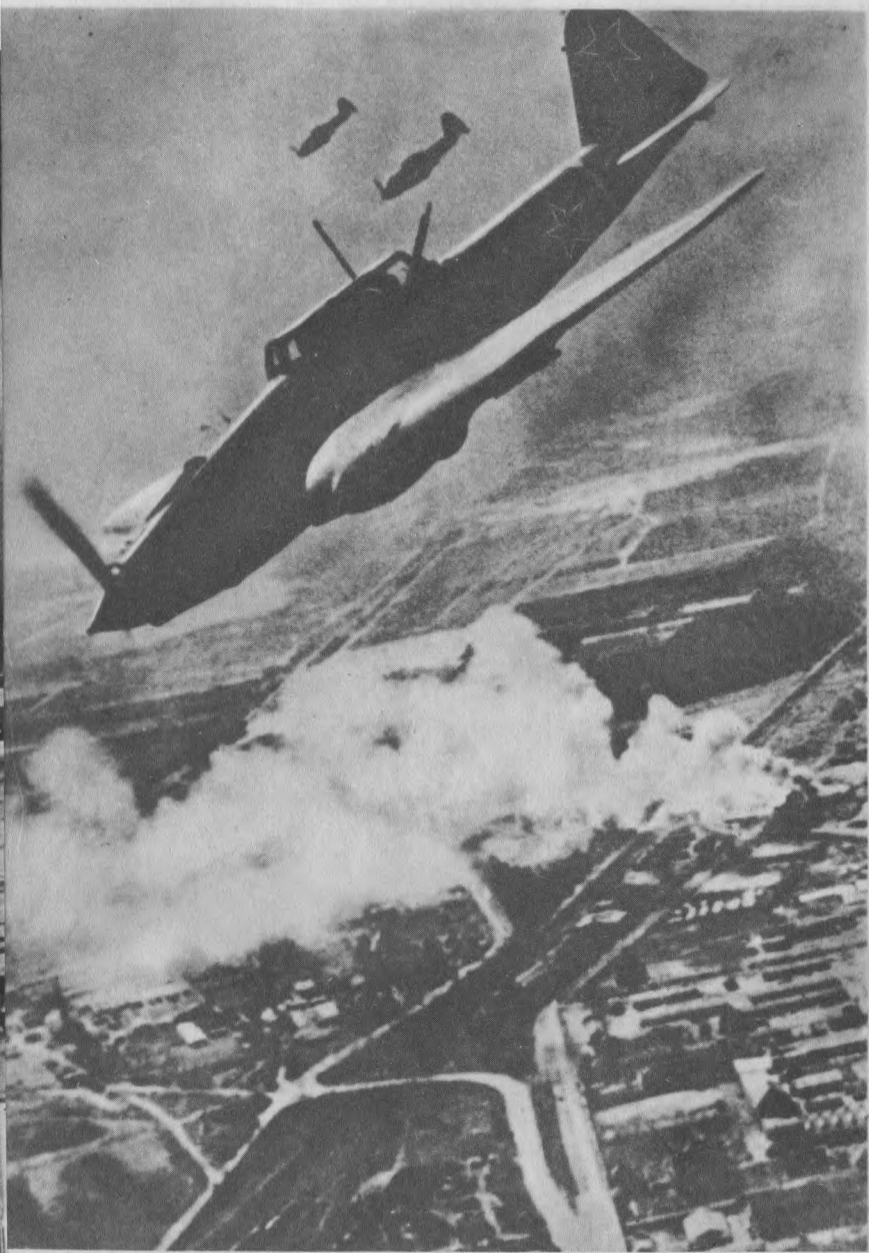

Сталінград, Серпень 1942 р.

НА «ВОГНЯНИЙ» ДУЗІ

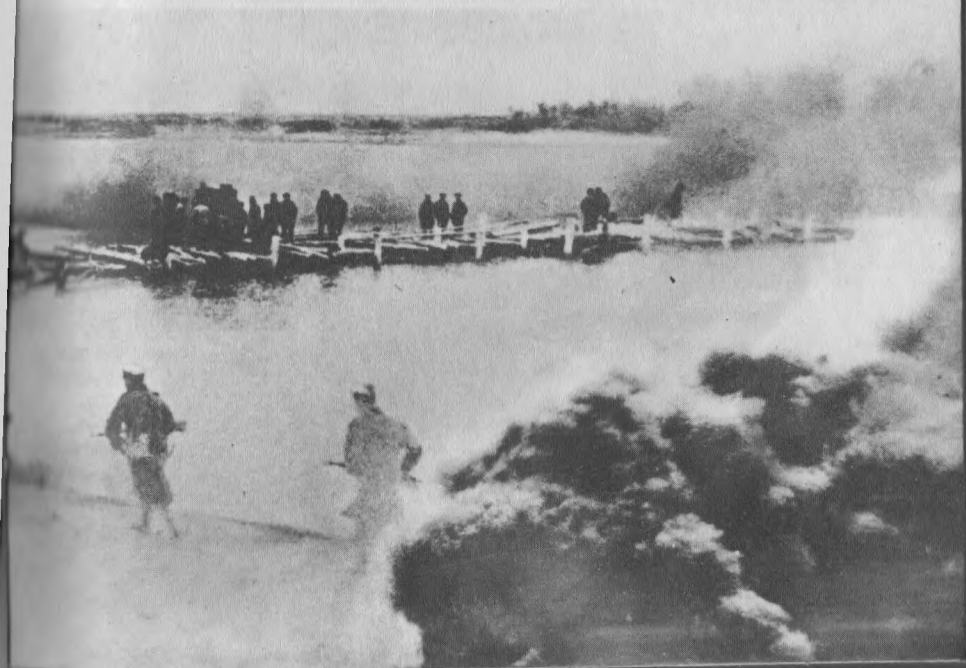
Представник Ставки Верховного Головнокомандування
маршал Г. К. Жуков,
начальник штабу 1-го Українського фронту
генерал О. М. Боголюбов
і командуючий 1-м Українським фронтом
генерал армії М. Ф. Ватутін

Командуючий 3-ю гвардійською танковою армією
генерал П. С. Рибалко (зліва)

Форсування Дніпра. 1943 р.

Командуючий 2-м Українським фронтом
Маршал Радянського Союзу І. С. Конев (справа)
і начальник штабу генерал М. В. Захаров.

Командуючий
3-м Білоруським фронтом
генерал І. Д. Черняховський

Командуючий 38-ю армією генерал К. С. Москаленко (зліва)
і член Військової ради генерал О. О. Єпішев

Справа наліво: командуючий 1-м Білоруським фронтом генерал армії К. К. Рокоссовський, член Військової ради генерал К. Ф. Телегін і генерал І. І. Бойков. 5 лютого 1944 р.

Начальник
Генерального штабу
генерал О. І. Антонов.
1945 р.

Командуючий
1-м Прибалтійським фронтом
генерал І. Х. Баграмян

Я вирішив, як тільки сприятимуть умови погоди, провести наступ «Цитадель» — перший наступ цього року.

Цьому наступові надається вирішальне значення. Він повинен завершитися швидким і вирішальним успіхом. Наступ повинен дати в наші руки ініціативу на всю весну й літо в цьому році.

У зв'язку з цим усі підготовчі заходи необхідно провести з найбільшою ретельністю і енергією. На напрямі головних ударів повинні бути використані кращі з'єднання, найкраща зброя, кращі командири і велика кількість боеприпасів. Кожний командир, кожний рядовий солдат зобов'язаний проіннятися усвідомленням вирішального значення цього наступу. Перемога під Курськом повинна стати факелом для всього світу.

Я наказую:

1. Метою наступу є зосередженим ударом, проведеним рішуче й швидко силами однієї ударної армії з району Белгорода і другої — з району на південь від Орла, шляхом концентричного наступу оточити війська, що знаходяться в районі Курська, і знищити їх.

2. Необхідно:

а) широко використати момент раптовості і тримати противника в невіданні насамперед щодо часу початку наступу;

б) забезпечити максимальне масування ударних сил на вузькій ділянці, з тим щоб, використовуючи місцеву величезну перевагу в усіх засобах наступу (танках, штурмових гарматах, артилерії, мінометах і т. д.) одним ударом пробити оборону противника, добитися з'єднання обох наступаючих армій і таким чином замкнути кільце оточення.

В обох групах армій ті з'єднання, які щойно прибули до складу ударних армій, повинні дотримуватися радіомовчання...

7. З метою дотримання таємниці із задумом операції ознайомити тільки тих осіб, залучення яких абсолютно необхідне»¹.

Отже, правильно оцінивши обстановку, радянське командування до наступу німців точно визначило імовір-

---

¹ Див.: *Дашичев В. И.* Банкротство стратегии германского фашизма: Ист. очерки, документы и материалы: В 2 т. М., 1973. Т. 2. С. 410—413.

ність і напрямок дій німецько-фашистських військ у районі Курської дуги.

9 чи 10 квітня, точно не пам'ятаю, в штаб Воронежського фронту прибув О. М. Василевський. З ним ми ще раз у деталях обговорили мою доповідь, обстановку, міркування по дислокації оперативно-стратегічних резервів і характер майбутніх дій. У нас з Олександром Михайловичем була єдина думка по всіх питаннях.

Склавши проект директиви Ставки про розташування резервів Ставки і створення Степового фронту, ми послали його Верховному Головнокомандуючому за нашими підписами.

У цьому документі передбачалася дислокація армій і фронтових засобів підсилення. Штаб Степового фронту мали на увазі розгорнути в Новому Осколі, командний пункт фронту мати в Корочі. ДПУ фронту — у Великому Бурлуці. Командуванню фронтів і штабам наказувалось, як це завжди бувало під час підготовки великих операцій, дати в Генеральний штаб свої міркування і пропозиції щодо характеру дій.

У зв'язку з тим що мають місце помилкові версії про організацію оборони і контрнаступ у районі Курська в 1943 році, вважаю потрібним навести тут ті документи, які надійшли з цього приводу в Ставку і Генеральний штаб. При цьому зауважу, що ніяких інших документів у Ставку ніхто не надсилав.

Ось донесення від 10 квітня начальника штабу Центрального фронту генерал-лейтенанта М. С. Малініна, надіслане на вимогу Генштабу.

«З Центрального фронту 10.4.43

Начальнику оперативного управління ГШ ЧА
генерал-полковнику Антонову¹

на № 11990

...4. Мета і найімовірніші напрямки для наступу противника у весняно-літній період 1943 року:

а) Враховуючи наявність сил і засобів, а головне результати наступальних операцій 1941—1942 років, у весняно-літній період 1943 року слід чекати наступу противника тільки на курсько-воронезькому оперативному напрямку.

¹ Три попередніх пункти тут не наводяться, бо вони подають тільки перелік супротивних німецьких військ.— *Прим. авт.*

На інших напрямках наступ ворога навряд чи можливий.

При загальній стратегічній обстановці, що створилася на цьому етапі війни, для німців було б вигідно міцно забезпечити за собою Крим, Донбас та Україну, а для цього необхідно висунути лінію фронту на рубіж Штерівка — Старобільськ — Ровеньки — Лиски — Воронеж — Лівни — Новосіль. Щоб вирішити це завдання, противнику потрібно буде не менше 60 піхотних дивізій з відповідним авіаційним, танковим та артилерійським підсиленням.

Таку кількість сил і засобів на цьому напрямі ворог зосередити не може.

Через це курсько-воронезький оперативний напрямок набуває першорядного значення.

б) Виходячи з цих оперативних припущень, слід чекати спрямування головних зусиль противника водночас по зовнішніх і внутрішніх радіусах дій:

— по внутрішньому радіусу — з району Орла через Кроми на Курськ та з району Белгорода через Обояня на Курськ;

— по зовнішньому радіусу — з району Орла через Лівни на Касторне та з району Белгорода через Старий Оскол на Касторне.

в) При відсутності протидіючих заходів з нашого боку цьому наміру противника його успішні дії на цих напрямках мали б призвести до розгрому військ Центрального і Воронезького фронтів, до захоплення противником найважливішої залізничної магістралі Орел — Курськ — Харків і виходу його військ на вигідний рубіж, що забезпечував міцне утримання Криму, Донбасу та України.

г) До перегрупування і зосередження військ на можливих для наступу напрямках, а також до створення необхідних запасів противник може приступити після закінчення весняного бездоріжжя і весняної повені.

Отже, переходу противника до рішучого наступу можна чекати орієнтовно в другій половині травня 1943 року.

5. В умовах даної оперативної обстановки вважав би доцільним вжити таких заходів:

а) Об'єднаними зусиллями військ Західного, Брянського і Центрального фронтів знищити орловське угруповання противника і цим позбавити його можливості

завдати удару з району Орла через Лівни на Касторне, захопити найважливішу для нас залізничну магістраль Мценськ — Орел — Курськ і позбавити противника можливості користуватись Брянським вузлом залізничних і ґрунтових доріг.

б) Щоб зірвати наступальні дії противника, необхідно посилити війська Центрального і Воронежського фронтів авіацією, переважно винищувальною, і протитанковою артилерією не менше 10 полків на фронт.

в) З цією ж метою бажана наявність сильних резервів Ставки в районі Лівни — Касторне — Лиски — Воронеж — Єлець.

Нач. штабу ЦЕНТРФ
генерал-лейтенант Малінін.

№ 4203»¹.

Командування Воронежського фронту також подало свої міркування.

«Начальнику Генштабу ЧА на № 11990 12.4.43 р.

Перед Воронежським фронтом тепер установлено:

1. Піхотних дивізій у першій лінії дев'ять (26, 68, 323, 75, 255, 57, 332, 167-а та одна дивізія нестановленої нумерації). Ці дивізії займають фронт Красно-Октябрське — Велика Чернечина — Краснопілля — Козацьке. Дивізія невідомої нумерації, за свідченням полонених, висувається до району Солдатське і повинна змінити 332-у піхотну дивізію.

Ці дані перевіряються. Маємо неперевірені дані, що в другому ешелоні є шість піхотних дивізій. Їхнє розташування поки що не встановлене, і ці дані також перевіряються.

У районі Харкова, за даними радіорозвідки, позначається штаб угорської дивізії, яка може бути висунута на другорядний напрям.

2. Танкових дивізій всього зараз шість («Велика Німеччина», «Адольф Гітлер», «Мертва голова», «Райх», 6-а і 11-а), з них три дивізії — в першій лінії і три дивізії («Велика Німеччина», 6-а і 11-а) — в другій лінії. За даними радіорозвідки, штаб 17-ї танкової дивізії перемістився з Алексеевського в Тащаговку, що свідчить про висунення 17-ї танкової дивізії на північ. За наявністю

¹ ЦАМО СРСР. Ф. 233. Оп. 2307. Спр. 3. Арк. 29—33.

сил противник має змогу вивести додатково в район Белгорода до трьох танкових дивізій з ділянки Південно-Західного фронту.

3. Таким чином, слід чекати, що противник перед Воронезьким фронтом зможе створити ударну групу силою до 10 танкових дивізій і не менше шести піхотних дивізій, всього до 1500 танків, зосередження яких слід чекати в районі Борисовка — Белгород — Муром — Козача Лопань. Ця ударна група може бути підтримана сильною авіацією в кількості приблизно до 500 бомбардувальників і не менше 300 винищувачів.

Намір противника — завдати концентричних ударів з району Белгорода на північний схід і з району Орла на південний схід, з тим щоб оточити наші війська, що знаходяться на захід від лінії Белгород — Курськ.

Далі слід чекати удару противника в південно-східному напрямку у фланг і тил Південно-Західному фронту, з тим щоб потім діяти в північному напрямку.

Однак не виключена можливість, що в цьому році противник відмовиться від плану наступу на південний схід і проводитиме інший план, саме після концентричних ударів з району Белгорода та Орла він намітить наступ на північний схід для обходу Москви.

На цю можливість слід зважити і відповідно готувати резерви.

Таким чином, перед Воронезьким фронтом противник найімовірніше завдаватиме головного удару з району Борисовка — Белгород в напрямку на Старий Оскол і частиною сил на Обоянь і Курськ. Допоміжних ударів слід чекати в напрямку Вовчанськ — Новий Оскол і Суджа — Обоянь — Курськ.

Для великого наступу противник тепер ще не готовий. Початку наступу слід чекати не раніше як 20 квітня ц. р., а найімовірніше в перших числах травня.

Проте окремих атак можна чекати в будь-який час. Тому від наших військ вимагаємо постійної, найвищої готовності.

Федоров, Нікітін, Федотов¹.

№ 55»².

---

¹ Федоров — М. Ф. Ватутін, Нікітін — М. С. Хрушов, Федотов — Ф. К. Корженевич. — *Прим. авт.*

² ЦАМО СРСР. Ф. 48-А. Оп. 1147. Спр. 2. Арк. 4—7.

Отже, до 12 квітня в Ставці ще не було вироблено конкретного рішення про способи дій наших військ у весняно-літній період 1943 року в районі Курської дуги.

Ніякий наступ з району Курська тоді ще не намічався. Та інакше не могло і бути, бо наші стратегічні резерви перебували в стадії формування, а Воронежський і Центральний фронти, зазнавши втрат у попередніх боях, потребували поповнення особового складу, бойової техніки та матеріальних засобів.

Відповідно саме до цієї обстановки командуючі фронтами одержали вказівку Ставки про перехід фронтів до оборони.

Загальне керівництво на місці військами Центрального і Воронежського фронтів і контроль за виконанням вказівок Ставки Верховне Головнокомандування покляло на мене.

10 квітня подзвонив мені в Бобришево Верховний і наказав 11 квітня прибути до Москви для обговорення плану літньої кампанії 1943 року, і зокрема по Курській дузі.

Пізно ввечері 11 квітня я повернувся в Москву. О. М. Василевський сказав, що Й. В. Сталін дав вказівку до вечора 12 квітня підготувати карту обстановки, необхідні розрахунки і пропозиції.

Цілий день 12 квітня ми з Олександром Михайловичем Василевським і його заступником Олексієм Інокентійовичем Антоновим готували потрібні матеріали для доповіді Верховному Головнокомандуючому. З раннього ранку всі троє засіли за доручену нам роботу, і, тому що між нами було цілковите взаєморозуміння, все до вечора було готове. О. І. Антонов, крім усіх своїх інших достоїнств, умів блискуче оформляти матеріал, і, поки ми з О. М. Василевським складали план доповіді Й. В. Сталіну, він швидко підготував карту обстановки, карту-план дій фронтів у районі Курської дуги.

Усі ми вважали, що, виходячи з політичних, економічних та військово-стратегічних міркувань, гітлерівці намагатимуться за всяку ціну утриматися на фронті від Фінської затоки до Азовського моря. Вони могли добре оснастити свої війська на одному із стратегічних напрямів і підготувати велику наступальну операцію в районі курського виступу, з тим щоб спробувати розгромити тут війська Центрального і Воронежського фронтів. Це могло б змінити загальну стратегічну обстановку на ко-

ристь німецьких військ, не кажучи вже про те, що в цих умовах загальний фронт значно скорочувався і підвищувалась загальна оперативна щільність німецької оборони.

У цьому районі обстановка давала змогу завдати в напрямку на Курськ два зустрічних удари: один з району на південь від Орла, а другий з району Белгорода. Передбачалось, що на решті ділянок німецьке командування оборонятиметься, бо тут для наступальних операцій, за розрахунками Генштабу, воно необхідних сил не мало.

Увечері 12 квітня ми з О. М. Василевським та О. І. Антоновим поїхали в Ставку.

Верховний, мабуть, як ніколи, уважно вислухав наші міркування. Він погодився з тим, щоб головні зусилля зосередити в районі Курська, але, як і раніше, побоювався за московський напрямок.

Обговорюючи в Ставці Верховного Головнокомандування план дій наших військ, ми прийшли до висновку про необхідність побудувати міцну, глибоко ешелоновану оборону на всіх найважливіших напрямках, і насамперед у районі Курської дуги. У зв'язку з цим командуючі фронтами одержали відповідні вказівки. Війська почали глибше закопуватися в землю. Було вирішено стратегічні резерви Ставки, які формувалися й готувалися, поки що в дію не вводити, зосереджуючи їх ближче до найнебезпечніших районів.

Таким чином, уже в середині квітня Ставка прийняла попереднє рішення про навмисну оборону. (Виділено мною. — *Г. Ж.*). Щоправда, до цього питання ми поверталися неодноразово, а остаточне рішення про навмисну оборону Ставка прийняла на початку червня 1943 року. Тоді фактично вже стало відомо про намір противника завдати Воронежському і Центральному фронтам могутнього удару із залученням для цього найбільших танкових угруповань з використанням нових танків «тигр» і «пантера» і самохідних гармат «фердинанд».

Головними діючими фронтами на першому етапі літньої кампанії Ставка вважала Воронежський, Центральний, Південно-Західний і Брянський. Тут, за нашими розрахунками, повинні були розігратися головні події. Ми хотіли зустріти очікуваний наступ німецьких військ могутніми засобами оборони, завдати їм поразки, і насамперед розбити танкові угруповання противника,

а потім, перейшовши в контрнаступ, остаточно його розгромити. Водночас з планом навмисної оборони і контрнаступу вирішили розробити також і план наступальних дій, не чекаючи наступу противника, якщо цей наступ відкладатиметься на тривалий строк.

Таким чином, оборона наших військ була, безумовно, не вимушеною, а суто навмисною, і момент переходу в наступ Ставка визначила залежно від обстановки. Малося на увазі не поспішати з ним, але й не зволікати. (Виділено мною.— Г. Ж.).

Тоді ж вирішили питання про райони зосередження основних резервів Ставки. Їх намічалось розгорнути в районі Лівни — Старий Оскол — Короча, з тим щоб підготувати рубіж оборони на випадок прориву противника в районі Курської дуги. Всі інші резерви вирішили розташувати за правим флангом Брянського фронту в районі Калуга — Тула — Єфремов. За стиком Воронезького і Південно-Західного фронтів, у районі Лиски, повинні були готуватися до дій 5-а гвардійська танкова армія та ряд інших з'єднань резерву Ставки.

О. М. Василевському та О. І. Антонову було наказано приступити до розробки всієї документації за прийнятим планом, з тим щоб іще раз обговорити його на початку травня.

А мені було доручено 18 квітня вилетіти на Північно-Кавказький фронт *у армії К. М. Леселідзе, А. А. Гречка, а також у корпус О. О. Лучинського.*

Війська цього фронту вели напружені бої з метою ліквідації таманського угруповання противника, основним ядром якого була добре укомплектована 17-а армія німецьких військ.

Для радянського командування ліквідація противника на Таманському півострові мала важливе значення. Крім розгрому великого угруповання противника — в цьому районі діяли 14—16 дивізій, приблизно 180—200 тисяч чоловік, — в результаті цієї операції ми визволяли Новоросійськ. Тут на невеликому плацдармі з першої половини лютого бився героїчний загін воїнів 18-ї армії і моряків Чорноморського флоту.

До 18-ї армії генерала К. М. Леселідзе ми прибули разом з наркомом Військово-Морського Флоту М. Г. Кузнецовим, командуючим ВПС О. О. Новиковим і працівником Генштабу генералом С. М. Штеменком.

Ознайомившись з обстановкою, силами і засобами армії і моряків Чорноморського флоту, всі прийшли до висновку про неможливість у той час провадити будь-які великі заходи по розширенню новоросійського плацдарму, який називався тоді у військах Малою землею.

Справді, це був плацдарм загальною площею усього тільки на 30 квадратних кілометрів. Усіх нас тоді турбувало одне питання, чи витримають радянські воїни ті випробування, що випали на їхню долю, в нерівній боротьбі з ворогом, який день і ніч завдавав повітряних ударів і вів артилерійський обстріл по захисниках цього невеликого плацдарму.

З того, що нам розказав командарм К. М. Леселідзе, було ясно: наші воїни сповнені рішучості битися з ворогом до цілковитого його розгрому і скинути себе в море не дозволять.

Доповівши Й. В. Сталіну свою думку, ми з С. М. Штенком виїхали в 56-у армію Північно-Кавказького фронту, якою тоді командував генерал А. А. Гречко.

У той момент планувалося здійснити черговий наступ у район станиці Кримської, але командування армії вважало, що цей наступ недостатньо підготовлений. Вирішили його відстрочити, підтягнути боеприпаси, артилерію з пасивних ділянок фронту, намітили, як краще застосувати авіацію, використати особливу дивізію НКВС, передану з резерву Ставки.

Паралельно працювали і з командуванням 18-ї армії. Треба було неодмінно допомогти десантній групі цієї армії на Мисхако флотом та ударами авіації по противнику, який займав фронт перед героями-десантниками.

56-а армія¹ до цього провела ряд блискучих боїв, звольючи Кубань. Тепер вона мала розгромити ворожу оборону 17-ї армії в районі станиці Кримської і вийти в тил новоросійської групи противника. Далі малось на увазі спільними зусиллями військ фронту ліквідувати таманський плацдарм противника.

Розгром противника на підступах до станиці Кримської і її захоплення покладалися тільки на 56-у армію, сили якої були обмежені, а підкріпити її значною мірою ні Ставка, ні фронт можливості не мали. Армія мусила

---

¹ Про успішну битву армії А. А. Гречка в рукопису Г. К. Жукова не йшлося. Матеріал про Новоросійськ уставлено разом з абзацом про Л. І. Брежнева. У 7-му виданні цей абзац знято.— *Прим. ред.*

подолати сильно укріплену оборону, яку німецькі війська створили на підступах до станиці. Планування і підготовку операції А. А. Гречко здійснив зі знанням справи і великою передбачливістю.

Наступ 56-ї армії на Кримську розпочався 29 квітня. Незважаючи на обмеженість сил, особливо авіації, танків та артилерії, командування армією, вміло маневруючи наявними засобами, зламало впертий опір ворожої оборони. Війська 56-ї армії захопили станицю, важливий залізничний вузол і відкинули противника за Кримську. Всі ці події добре описані в книзі Маршала Радянського Союзу А. А. Гречка «Битва за Кавказ».

Дальший наступ 56-ї армії, так само як і інших армій фронту, через відсутність можливостей був припинений. Наступальні дії військ Північно-Кавказького фронту в тому районі Ставка була змушена відкласти до сприятливішого моменту.

* * *

Готуючи Червону Армію до літньої кампанії, Центральний Комітет партії, Державний Комітет Оборони, Ставка і Генеральний штаб весною 1943 року розгорнули колосальну роботу. Партія мобілізувала країну на рішучий розгром ворога.

Широкі активні дії на фронті вимагали проведення ряду заходів по вдосконаленню організаційної структури військ і їх переозброєнню найновішою технікою. В Генеральному штабі здійснили необхідні заходи, пов'язані з дальшим поліпшенням структури військ Червоної Армії. Переглядалися й удосконалювались організаційні форми фронтів і армій. До їх складу додатково включалися артилерійські, винищувально-протитанкові та мінометні частини. Війська посилювалися засобами зв'язку. Стрілецькі дивізії оснащувалися більш досконалим автоматичним, протитанковим озброєнням і об'єднувалися в стрілкові корпуси, з тим щоб поліпшити управління в загальновійськових арміях і зробити ці армії значно сильнішими.

Формувалися нові артилерійські, *мінометні й реактивні частини*, озброєні більш якісними системами. Створювались бригади, дивізії і корпуси прориву артилерії резерву Верховного Головнокомандування, які призначалися для створення високої щільності вогню на голов-

них напрямках при вирішенні найважливіших завдань наступу. В розпорядження фронтів і ППО країни почали надходити зенітні дивізії. Це різко зміцнювало протиповітряну оборону.

Особливу увагу ЦК партії і Державний Комітет Оборони зосередили на виробництві танків і самохідної артилерії.

До літа 1943 року, крім окремих механізованих і танкових корпусів, були сформовані і добре укомплектовані п'ять танкових армій нової організації, що мали в своєму складі, як правило, два танкових та один механізований корпуси. Крім того, для забезпечення прориву оборони противника і посилення армій було створено 18 важких танкових полків.

Провадилася велика робота по реорганізації військово-повітряних сил, на озброєння яких надходили літаки удосконалених конструкцій, такі, як ЛА-5, ЯК-9, ПЕ-2, ТУ-2, ІЛ-4 та інші. До літа майже вся авіація була переозброєна новою матеріальною частиною і було сформовано ряд додаткових авіаційних частин, з'єднань резерву Верховного Головнокомандування, в тому числі 8 авіакорпусів авіації далекої дії.

За кількістю авіації наші ВПС уже переважали німецькі повітряні сили. Кожний фронт мав свою повітряну армію чисельністю в 700—800 літаків.

Велика кількість артилерії була переведена на моторизовану тягу. Машинами вітчизняного виробництва і «студебеккерами» були забезпечені інженерні частини та війська зв'язку. Тили всіх найважливіших фронтів одержали значну кількість автомобілів. У розпорядження Управління тилу Червоної Армії надійшли десятки нових автомобільних батальйонів і полків, що набагато підвищило маневреність і працездатність всієї служби тилу.

Багато уваги приділялось підготовці людських резервів. У 1943 році в різних учбових центрах навчалися й перепідготовлялися сотні тисяч воїнів, формувалися і збиралися великі стратегічні резерви. На 1 липня в резерві Ставки було кілька загальновійськових, дві танкові й одна повітряна армії.

До липня 1943 року в складі нашої діючої армії було понад 6,6 мільйона чоловік, 105 тисяч гармат і мінометів, близько 2200 бойових установок польової реактивної

артилерії, більше ніж 10 тисяч танків і самохідно-артилерійських установок, майже 10 300 бойових літаків¹.

Величезна робота, здійснена Державним Комітетом Оборони, нашою партією щодо посилення радянських військ і їх перепідготовки на основі досвіду війни, значно підвищила бойові можливості військ діючих фронтів.

Комуністична партія, як завжди, приділяла багато уваги підвищенню рівня партійно-політичної роботи в армії. В ряди військ вливалися нові тисячі комуністів, які своєю активністю ще вище піднімали бойовий дух мужніх воїнів Червоної Армії. Наприкінці 1943 року в Радянських Збройних Силах налічувалося вже 2,7 мільйона комуністів і приблизно стільки ж воїнів-комсомольців.

У тилу ворога активно діяли понад 120 тисяч партизанів, об'єднаних у загони, якими керували підпільні райкоми, міськкоми та обкоми партії. Найбільша кількість партизанських загонів діяла в Білорусії. Там їх налічувалося загалом 650 одиниць.

Політоргани, партійні і комсомольські організації спрямовували всі свої зусилля на підвищення моральних якостей і політичної свідомості особового складу військ. Цьому сприяла перебудова армійських партійних організацій, яка здійснювалась згідно з постановою ЦК ВКП(б) від 24 травня 1943 року «Про реорганізацію структури партійних і комсомольських організацій в Червоній Армії і посилення ролі фронтових, армійських та дивізійних газет».

Відповідно до цієї постанови парторганізації почали створюватися не в полках, а в батальйонах. А полкові бюро прирівнювалися до парткомів. Така структура парторганізацій сприяла конкретнішому керівництву комуністами в низових ланках. Партійно-політична робота командирів, політпрацівників, партійних і комсомольських організацій на основі травневого рішення Центрального Комітету партії була однією з найважливіших умов зростання боєготовності Радянських Збройних Сил напередодні величезних і жорстоких битв з ворогом у літньо-осінній кампанії 1943 року.

У цілому до літа 1943 року перед Курською битвою наші збройні сили як кількісно, так і якісно переважали німецько-фашистські війська.

¹ Див.: История второй мировой войны 1939—1945 гг.: В 12 т. М., 1976. Т. 7. С. 114.

Радянське Верховне Головнокомандування тепер мало всі необхідні засоби для того, щоб розгромити ворожі війська, рішуче й твердо зберегти стратегічну ініціативу на всіх найважливіших напрямках і диктувати ворогові свою волю.

Ворог готувався взяти реванш за поразку під Сталінградом.

Гітлерівське військово-політичне керівництво, усвідомлюючи, що його збройні сили розгубили колишню перевагу над Червоною Армією, вживало тотальних заходів, щоб послати на радянсько-німецький фронт кращі сили.

Із Заходу було перекинуто велику кількість найбоєздатніших військ. Воєнна промисловість, працюючи по 24 години на добу, квапилася дати нові танки «тигр» і «пантера» та важкі самохідні гармати «фердинанд». Військово-повітряні сили одержали нові літаки «Фокке-Вульф-190А» та «Хейнкель-129». Німецькі війська в значних розмірах одержали поповнення особовим складом і матеріальною частиною.

На радянсько-німецькому фронті на боці противника діяли 232 дивізії Німеччини та її союзників, понад 5,3 мільйона чоловік, понад 54 тисячі гармат і мінометів, 5850 танків і штурмових гармат, близько трьох тисяч бойових літаків. У штабах усіх ступенів тривала посилена робота над планами майбутніх наступальних дій.

Щоб провести задуману операцію проти курського виступу, німецьке командування зосередило 50 кращих своїх дивізій, у тому числі 16 танкових і моторизованих, 11 танкових батальйонів і дивізіонів штурмових гармат, де налічувалось до 2700 танків і штурмових гармат і понад 2000 літаків (майже 69 процентів усіх бойових літаків, що були на Сході). Більше ніж 900 тисяч чоловік були готові до бойових дій.

Німецьке командування було переконане в успіху. Фашистська пропаганда вживала всіх заходів до того, щоб підняти дух у військах, обіцяючи в майбутніх боях безумовну перемогу...

У першій половині травня я повернувся в Ставку з військ Північно-Кавказького фронту. В цей час у Генеральному штабі в основному закінчувалось планування літньої кампанії. Ставка здійснила ретельну агентурну й повітряну розвідку, яка вірогідно встановила, що головні потоки військ і військових вантажів противника ідуть

в район Орла, Кром, Брянська, Харкова, Краснограда, Полтави. Це підтверджувало наші квітневі припущення. У Ставці й Генеральному штабі зміцнювалася думка про можливий перехід німецьких військ у наступ найближчими днями.

Верховний Головнокомандуючий зажадав попередити Центральний, Брянський, Воронежський та Південно-Західний фронти про те, щоб війська фронтів були в повній готовності зустріти наступ. За його вказівкою дали директиву Ставки за № 30123, в якій передбачались можливі активні дії противника. Щоб зірвати очікуваний наступ, готувалась авіаційна й артилерійська контрпідготовка.

Командування фронтів, одержавши попередження Ставки, провело ряд нових заходів щодо посилення системи вогню в обороні, протитанкової оборони та інженерних загороджень.

Ось одне з донесень командування Центрального фронту з цього питання:

«Ставка Верховного Головнокомандування
тов. Сталіну Й. В.

На виконання директиви Ставки Верховного Головнокомандування від 8 травня цього року № 30123 доповідаю:

1. З одержанням директиви Ставки віддано розпорядження всім арміям і окремим корпусам ЦЕНТРОФ про приведення військ у бойову готовність до ранку 10 травня.

2. Протягом 9 і 10 травня виконано:

а) війська орієнтовані про можливі наступальні дії противника на найближчий період;

б) частини перших і других ешелонів і резерву приведені до повної бойової готовності. Командування і штаби перевіряють на місцях готовність військ;

в) у смугах армій, особливо на орловському напрямку, посилена військова розвідка і вогневий вплив на противника. У з'єднаннях першого ешелону практично перевіряється надійність вогневої взаємодії. Частини других ешелонів і резервів здійснюють додаткову рекогносцировку напрямків можливих дій та уточнюють питання взаємодії з частинами першого бойового ешелону. Поповнюються запаси боеприпасів на вогневих позиціях. Посилені загородження, особливо на танконебезпечних

напрямах. Проводиться мінування глибини оборонних смуг. Перевірено технічний зв'язок — працює безперебійно.

3. 16-а повітряна армія активізувала повітряну розвідку і провадить ретельне спостереження за противником у районі Глазуновка — Орел — Кроми — Комарики. Авіаз'єднання і частини армії приведені до бойової готовності, щоб відбити удари авіації противника і зірвати його можливі наступальні дії.

4. Щоб зірвати можливий наступ противника на орловсько-курському напрямку, запланована контрпідготовка, в якій бере участь вся артилерія 13-ї армії та авіація 16-ї повітряної армії.

Рокоссовський, Телегін, Малінін.

№ 00219».

Приблизно такі самі повідомлення надходили і з інших фронтів.

Дещо по-іншому дивився на ситуацію, що складалася, генерал армії М. Ф. Ватутін. Не заперечуючи оборонних заходів, він пропонував Верховному завдати противнику випереджаючого удару по його белгородсько-харківському угрупованню. В цьому його цілком підтримував член Військової ради М. С. Хрущов.

Начальник Генштабу О. М. Василевський, О. І. Антонов та інші працівники Генштабу не поділяли цієї пропозиції Військової ради Воронежського фронту. Я цілком погоджувався з думкою Генерального штабу, про що й доповів Й. В. Сталіну.

Верховний сам усе ще вагався — чи зустріти противника обороною наших військ чи завдати випереджаючого удару. Й. В. Сталін побоювався, що наша оборона може не витримати удару німецьких військ, як це не раз бувало в 1941 і 1942 роках. І в той же час він не був упевнений в тому, що наші війська спроможні розгромити противника своїми наступальними діями. *Це вагання тривало, пригадую, майже до середини травня.*

Після багаторазових обговорень Верховний вирішив зустріти наступ німців вогнем усіх видів глибоко ешелонованої оборони, могутніми ударами авіації та контрударами оперативних і стратегічних резервів. Потім, виснаживши і знекровивши ворога, добити його навальним контрнатупом на белгородсько-харківському і орлов-

ському напрямках, після чого провести глибокі наступальні операції на всіх найважливіших напрямках.

Після поразки німців у районі Курської дуги Ставка мала намір визволити Донбас, усю Лівобережну Україну, ліквідувати плацдарм противника на Таманському півострові, визволити східні райони Білорусії і створити умови для повного вигнання противника з нашої території.

Розгром основних сил противника Ставка планувала здійснити у такий спосіб. Як тільки буде встановлено остаточне зосередження головних угруповань противника на вихідні райони для наступу, зненацька накрити їх могутнім вогнем всіх видів артилерії і мінометів і водночас завдати удару всіма силами авіації. Удари авіації було вирішено продовжувати протягом усього часу оборонного бою, залучаючи для цього авіацію сусідніх фронтів та авіацію далекої дії Верховного Головнокомандування.

При переході противника в наступ війська Воронежського і Центрального фронтів мали завзято захищати кожен позицію, кожний рубіж вогнем, контратаками і контрударами з глибини. Для цього завчасно передбачалося підтягування до загрозованих ділянок резервів з оперативної глибини, в тому числі танкових корпусів і армій.

А коли ворог буде знесилений і зупинений, негайно перейти в контрнаступ силами Воронежського, Центрального, Степового, Брянського, лівим крилом Західного і правим крилом Південно-Західного фронтів.

Відповідно до прийнятого рішення директивою Ставки військам поставлено такі завдання.

Центральному фронту обороняти північну частину курського виступу, з тим щоб у ході оборонної операції виснажити й знекровити противника, після чого перейти в контрнаступ і у взаємодії з Брянським і Західним фронтами розгромити угруповання німецьких військ у районі Орла.

Вороньському фронту, який обороняв південну частину курського виступу, також виснажити й знекровити противника, після чого у взаємодії із Степовим фронтом і правим крилом Південно-Західного фронту перейти в контрнаступ і завершити розгром противника в районі Белгорода і Харкова, Головні зусилля Воронежського

фронту зосередити на своєму лівому фланзі на ділянці 6-ї та 7-ї гвардійських армій.

Степовий фронт, розташований за Центральним і Воронезьким фронтами на рубежі Измалково — Лівни — річка Кшень — Білий Колодязь, одержав завдання підготувати оборону на вищевказаному рубежі й забезпечити відбиття можливих проривів противника з боку Центрального і Воронезького фронтів, а також бути готовим перейти до наступальних дій.

Військам Брянського фронту й лівого крила Західного фронту належало сприяти Центральному фронту зірвати наступ противника і теж бути готовими перейти в наступ на орловському напрямку.

Перед Центральним штабом партизанського руху було поставлене завдання організувати в тилу ворога масові диверсії на всіх найважливіших комунікаціях противника Орловської, Харківської та інших областей, а також збирання і надсилання в Ставку найважливіших розвідувальних даних про противника.

Щоб скувати війська противника і не допустити маневрування його резервами, було передбачено окремі наступальні операції на ряді напрямків півдня країни і на північно-західному напрямку.

До майбутніх боїв у районі Курська радянські війська готувалися в травні і червні. Особисто мені довелося обидва ці місяці провести у військах Воронезького і Центрального фронтів, вивчаючи обстановку і хід підготовки наших військ до майбутніх дій.

Ось одне з типових повідомлень того часу в Ставку Верховного Головнокомандування.

«22.5.43. 4.48.

Товаришу Іванову¹.

Доповідаю обстановку на 21.5.43 р. на Центральному фронті.

1. На 21.5. всіма видами розвідки встановлено: у першій лінії оборони противник перед Центральним фронтом має 15 піхотних дивізій; у другій лінії і резерві — 13 дивізій, з них три танкові.

Крім того, є відомості про зосередження на південь від Орла 2-ї танкової дивізії і 36-ї мотодивізії. Відомості про ці дві дивізії потребують перевірки.

¹ Псевдонім Й. В. Сталіна. — Прим. авт.

4-у танкову дивізію противника, яка раніше була на захід від Севська, кудись перекинули. Крім того, в районі Брянська і Карачева знаходяться три дивізії, з яких дві танкові.

Отже, на 21.5. противник проти Центрального фронту може діяти тридцятьма трьома дивізіями, з них — шістьма танковими.

Інструментальною і візуальною розвідкою фронту виявлено 800 гармат, переважно 105- і 150-міліметрових.

Головну масу артилерії противник має проти 13-ї армії, лівого флангу 48-ї армії та правого флангу 70-ї армії, тобто на ділянці Тросне — Перше Поздееве. За цим головним артилерійським угрупованням на лінії Змієвка — Красна Роца розташовано до 600—700 танків. Причому головна маса зосереджена на схід від річки Оки.

У районі Орла, Брянська, Смоленська противник зосередив 600—650 літаків. Головне угруповання авіації противник має в районі Орла.

Останніми днями як на землі, так і в повітрі противник тримається пасивно, обмежуючись невеликою повітряною розвідкою та зрідка вогневими нальотами.

На передньому краї і в глибині тактичної оборони противник провадить окопні роботи, особливо посилено розвиває свої оборонні позиції перед фронтом 13-ї армії і на ділянці Красна Слобідка — Сенькове, де в нього вже появилася друга лінія оборони за річкою Неруч. За даними спостереження, противник створює на цьому напрямку третю лінію оборони за 3—4 кілометри на північ від річки Неруч.

Полонені показують, що німецькому командуванню відомо про наше угруповання на південь від Орла і про наш наступ, який готується, і німецькі частини про це попереджені. Захоплені льотчики свідчать, що нібито німецьке командування само готує наступ і що для цієї мети стягується авіація.

Я особисто був на передньому краї 13-ї армії, продивлявся з різних точок оборону противника, спостерігав за його діями, розмовляв з командирами дивізій 70-ї та 13-ї армій, з командуючими Галаніним, Пуховим і Романенком і прийшов до висновку, що безпосередньої готовності до наступу на передньому краї у противника немає.

Можливо, я помиляюсь, противник дуже уміло маскує свої приготування, але, аналізуючи розташування

його танкових частин, недостатню щільність піхотних з'єднань, відсутність угруповань важкої артилерії, а також розкиданість резервів, вважаю, що противник до кінця травня перейти в наступ не може.

2. Оборона 13-ї і 70-ї наших армій організована правильно і глибоко ешелонована. Оборона 48-ї армії організована рідко і з дуже слабкою артилерійською щільністю, і якщо противник ударить по армії Романенка і задумає обійти Малоархангельськ зі сходу з метою обійти головне угруповання Костіна¹, то Романенко не зможе стримати удару противника. А резерви фронту розташовані переважно за Пуховим і Галаніним, вони вчасно на допомогу Романенку встигнути не зможуть.

Я вважаю, що Романенка треба посилити за рахунок резерву Ставки двома стрілецькими дивізіями, трьома танковими полками Т-34, двома ВПТАП та двома мінометними або артилерійськими полками РГК.

Якщо це буде дано Романенку, то він зможе організувати добру оборону і, якщо буде потрібно, може щільним угрупованням перейти в наступ.

В обороні Пухова і Галаніна та інших армій фронту основні недоліки полягають у відсутності ВПТАП. Фронт на сьогоднішній день має лише чотири ВПТАП, з них два без тяги знаходяться в тилах фронту.

Через великий некомплект 45-міліметрових гармат у батальйонах і полках протитанкова оборона перших ешелонів і переднього краю організована слабо.

Вважаю, що Костіну потрібно якнайскоріше дати чотири полки ВПТАП (з Романенком 6), три полки самохідної 152-міліметрової артилерії.

3. Підготовка Костіна до наступу не закінчена. Опрацювавши це питання на місцевості з Костіним і Пуховим, ми прийшли до висновку про необхідність посунути ділянку прориву на два-три кілометри на захід від наміченої Костіним ділянки, тобто до Архангельського включно, і пустити в першому ешелоні один підсилений корпус з танковим корпусом на захід од залізниці.

З артилерійським угрупованням запланований прорив Костін зробити не зможе, бо противник значно посилив і глибше ешелонував свою оборону на цьому напрямку.

---

¹ Псевдонім К. К. Рокоссовського.— *Прим. авт.*

Для того щоб зробити прорив, напевно, Костіну потрібно ще перекинути один артилерійський корпус.

Боєприпасів фронт має в середньому півтора боєкомплекту.

Прошу зобов'язати Яковлева за два тижні доставити фронту три боєкомплекти основних калібрів.

4. У Пухова тепер є 12 дивізій, шість з них об'єднані в два корпуси, а шістьма дивізіями Пухов командує сам. Для користі справи прошу наказати терміново сформувавши й перекинути для Пухова два корпусних управління, одне корпусне управління сформувавши й перекинути для Галаніна, в якого зараз п'ять окремих дивізій, крім стрілецького корпусу.

Прошу вашого рішення.

Юр'єв¹.

№ 2069».

У такому самому порядку вивчалася обстановка й у військах Воронежського фронту, про що я зараз же повідомляв у Ставку. Командування фронтів і їхні штаби, у свою чергу, стежачи за кожним кроком противника й узагальнюючи обстановку, теж негайно доповідали в Генеральний штаб і Ставку.

Спостерігаючи за роботою штабів військ, фронтів і Генерального штабу, мушу сказати, що їхня невтомна діяльність відіграла найважливішу роль у боях літнього періоду. Штабні працівники днями й ночами копітко збирали й аналізували відомості про війська противника, про їхні можливості й наміри. Узагальнені дані доповідались командуванню для прийняття основних рішень.

Для того щоб розробити план дій військ у районі курського виступу, Ставка і Генштаб мали організувати ретельну розвідку з метою одержати відомості про розташування військ противника, здійснюваних перегрупуваннях бронетанкових, артилерійських з'єднань, бомбардувальної і винищувальної авіації і, найважливіше, одержати дані про наміри командування військ противника.

Той, хто знайомий з обсягом і методом підготовки великих операцій, зможе оцінити всю складність і різ-

---

¹ Псевдонім Г. К. Жукова.— Прим. ред.

номанітність роботи штабів і командування по підготованню Курської битви.

Опрацьовуючи одержані відомості, Генштаб повинен був глибоко проаналізувати їх, зробити належні висновки з усіх численних повідомлень, серед яких могли бути і дезинформаційні, і помилкові. Адже таку багатогранну роботу, як відомо, виконують тисячі людей в органах агентурної і військової розвідки, партизани і люди, які співчують нашій боротьбі.

Противник, готуючись до дій, здійснював систему спеціальних заходів, щоб приховати свої наміри: удавані перегруповання та інші обманні дії. В цьому вищі штаби повинні були зуміти розібратися й відрізнити справжнє від фальшивого.

Така робота завжди може бути організована у великих масштабах тільки в результаті централізованих вказівок, об'єднання всіх зусиль, а не на основі тих чи інших окремих ідей або припущень.

Звичайно, і при такій системі можливі деякі помилки.

Так, Ставка і Генштаб вважали, що найсильніше угруповання противник створює в районі Орла для дій проти Центрального фронту. А насправді більш сильним виявилось угруповання проти Воронезького фронту, де діяли 8 танкових, одна моторизована дивізія, 2 окремих батальйони важких танків і дивізіон штурмових гармат. У них було до 1500 танків і штурмових гармат. Танкове угруповання противника, яке діяло проти Центрального фронту, налічувало тільки 1200 танків і штурмових гармат. Цим значною мірою і пояснюється те, що Центральний фронт легше впорався з відбиттям наступу противника, ніж Воронезький фронт.

Як були розташовані основні групи військ до початку битви?

Найнебезпечніші рубежі оборони в районі Белгорода займали 6-а гвардійська армія під командуванням генерала І. М. Чистякова і 7-а гвардійська під командуванням генерала М. С. Шумилова. Безпосередньо за 6-ю армією в другому ешелоні фронту оборони на обоянському напрямку розташовувалась 1-а танкова армія під командуванням генерала М. Ю. Катюкова. За стиком 6-ї і 7-ї армій, прикриваючи напрямок на Корочу і Прохоровку, стояла 69-а армія. Резерви фронту — 35-й гвардійський стрілецький корпус і 2-й гвардійський танковий

корпус — були розташовані в районі Корочі, 5-й гвардійський танковий корпус — на південь від Обояні.

1-а танкова армія підготувала для всіх частин оборонні рубежі й міцні інженерні споруди, щоб на випадок потреби зустріти ворожі війська з місця вогнем танків та всіх інших видів зброї.

У результаті творчої роботи військ було зі всією ретельністю відпрацьовано взаємодію вогневої системи з сусідніми військами як по фронту, так і в глибину, а також взаємодію з авіацією.

На найнебезпечнішій ділянці Центрального фронту в районі Понирів оборонялася 13-а армія під командуванням генерала М. П. Пухова. За стиком цієї армії та 70-ї армії І. В. Галаніна в оперативній глибині розташувалась 2-а танкова армія під командуванням генерала О. Г. Родіна.

У резерві фронту були *18-й стрілецький корпус*, 9-й, 19-й танкові, а також *кавалерійський корпуси* й кілька винищувально-протитанкових артилерійських частин. З повітря війська фронту підтримувала 16-а повітряна армія під командуванням генерала С. І. Руденка.

Хочеться сказати і про наші резерви. Готуючи Курську операцію, Ставка доклала багато зусиль для того, щоб мати в своєму розпорядженні великі резерви.

На рубежі Лівни — Старий Оскол були зосереджені війська Степового фронту, які призначалися для забезпечення від несподіванок і як могутнє фронтове угруповання для переходу в загальний контрнаступ. До складу Степового фронту були включені 5-а гвардійська загальноновійськова армія генерала О. С. Жадова, 27, 53, 47-а загальноновійскові армії, 5-а гвардійська танкова армія, 1-й гвардійський мехкорпус, 4-й гвардійський танковий і 10-й танковий корпуси, 3, 5, 7-й кавкорпуси. З повітря Степовий фронт підтримувала 5-а повітряна армія. Фронтом командував генерал-полковник І. С. Конев, членом Військової ради був генерал-лейтенант І. З. Сусайков, начальником штабу фронту — генерал-лейтенант М. В. Захаров.

Степовому фронту відводилася дуже важлива роль. Він мав не допустити глибокого прориву наступаючого противника, а коли наші війська перейдуть у контрнаступ, то його завдання полягало в тому, щоб наростити могутність удару наших військ з глибини. Розташування військ фронту на значному віддаленні від противни-

ка забезпечувало цим військам вільний маневр всіма силами фронту або частиною з них.

За своїм складом і цільовим призначенням Степовий фронт істотно відрізнявся від Резервного фронту, який діяв восени 1941 року на підступах до Москви. Тоді Резервний фронт, по суті, був другим оперативним ешелоном, розташованим основними силами на тилкових рубежах Західного фронту.

В останніх числах червня обстановка остаточно прояснилася, і для нас стало очевидно, що саме тут, в районі Курська, а не де-небудь в іншому місці противник найближчими днями перейде в наступ.

30 червня мені подзвонив Й. В. Сталін. Він наказав, щоб я залишався на орловському напрямку для координації дій Центрального, Брянського і Західного фронтів.

— На Воронежський фронт, — сказав Верховний, — відряджається Василевський.

Перебуваючи в ці дні на Центральному фронті, я разом з К. К. Рокоссовським працював у військах 13-ї армії, в 2-й танковій армії і резервних корпусах. На ділянці 13-ї армії, де чекали головного удару противника, була створена винятково велика щільність артилерійського вогню. В районі Понирів було розгорнуто 4-й артилерійський корпус резерву Головного Командування, який мав у своєму складі 700 гармат і мінометів. Тут же були розташовані всі основні сили фронтових артилерійських частин і резерву Верховного Головнокомандування. Артилерійську щільність довели до 92 гармат і мінометів на 1 кілометр фронту.

Щоб відбити масований танковий удар, протитанкова оборона на обох фронтах будувалась на всю глибину розташування військ, яка максимально була оснащена артилерією, танками та інженерно-мінними засобами.

На Центральному фронті наймогутнішу протитанкову оборону підготували в смузі 13-ї армії та на примикаючих до неї флангах 48-ї і 70-ї армій. Протитанкова артилерійська оборона в смузі 13-ї армії Центрального фронту становила понад 30 одиниць на 1 кілометр фронту.

На Воронежському фронті в смузі 6-ї та 7-ї гвардійських армій її щільність становила по 15,6 гармати на 1 кілометр фронту, а з врахуванням засобів, розташованих у 2-му ешелоні, — до 30 гармат на 1 кілометр.

Крім того, протитанкова оборона на цій ділянці була посилена двома танковими полками та однією танковою бригадою.

На всіх танконебезпечних напрямках оборона складалася з протитанкових опорних пунктів і районів. Крім артилерії і танків, широко застосовувалося мінування, копалися протитанкові рови, ескарпи та інші інженерно-загороджувальні засоби. Широко застосовувалися рухомі загони загороджень і протитанкові резерви.

Усі ці протитанкові заходи були досить ефективними — позначався величезний досвід, здобутий у важких попередніх боях. Танковим військам противника була забезпечена поразка, яка багато в чому мала сприяти загальному розгромові ворога.

З трофейних документів і розвіданих було встановлено: проти Центрального і Воронезького фронтів діє авіація в складі 1, 4 і 8-го авіаційних корпусів, усього в кількості понад 2 тисячі бойових літаків, під загальним командуванням генерал-фельдмаршала Ріхтгофена.

Ворожа авіація, починаючи з березня, поступово нарощувала свої авіаційні удари по залізничних вузлах, магістралях, по містах і найважливіших типових об'єктах, а з червня дедалі частіше стала заходити на війська і наші тили.

Прикриття військ і всього курського виступу забезпечувалось 2, 5 та 16-ю повітряними арміями і двома винищувальними авіадивізіями ППО країни. Зважаючи на очікуваний наступ противника, fronti значно посилили зенітними засобами, які дали змогу фронтам прикрити велику кількість об'єктів дво-, три-, чотири-, і навіть п'ятишаровим вогнем.

Зенітну артилерійську оборону пов'язали з винищувальною авіацією і зі всією службою спостереження, сповіщення і наведення. Ретельна й добре організована протиповітряна оборона фронтів і всього курського виступу дала змогу надійно прикрити війська і завдати великих втрат ворожій авіації.

Глибина інженерного обладнання фронтів досягла понад 150 кілометрів, а з врахуванням Степового фронту загальна глибина становила 250—300 кілометрів. З інженерного погляду fronti зробили надзвичайно багато. Військам дали можливість убезпечити себе від вогню й ефективно знищувати наступаючого противника.

Справді титанічну роботу здійснили тили фронтів,

армій і з'єднань. На жаль, у нас дуже мало пишуть про тили, працівників тилової служби, які своєю працею, своєю творчою ініціативою допомагали військам і командуванню всіх ступенів боротися з противником, громити його і завершити війну всесвітньо-історичною перемогою.

Узагалі без добре організованого й чітко працюючого тилу сучасні битви успішно провадити не можна. Відсутність належного матеріально-технічного забезпечення військ у процесі операції неминуче призводить до невдач.

«Без найретельнішої, яка ґрунтувалася б на точних математичних розрахунках, організації тилу, без налагодження правильного постачання фронту всім тим, що йому необхідно для ведення воєнних операцій, без найточнішого урахування перевезень, що забезпечують тилове постачання, без організації евакуаційної справи неможливе ніяке скільки-небудь правильне, розумне ведення великих воєнних операцій»¹,— говорив М. В. Фрунзе.

Тил Центрального фронту очолював генерал М. О. Антипенко. Ще в період битви під Москвою він був начальником тилу 49-ї армії Західного фронту. Вже тоді він показав себе видатним організатором тилової служби. Відмінну роботу провів також начальник тилу 1-го Українського фронту генерал М. П. Анисимов, який добре допоміг у матеріально-технічному забезпеченні військ, що вели бої в складних умовах. М. П. Анисимов мав у військах і тилах цілком заслужений авторитет. Особливо я запам'ятав його під час Проскурівсько-Чернівецької операції, де він прекрасно впорався з організацією тилу фронту, незважаючи на цілковите весняне бездоріжжя.

Для забезпечення запланованих Ставкою дій фронтів було потрібно провести надзвичайно велику роботу по матеріально-технічному забезпеченню майбутніх операцій. Відомо, що тільки з боку Центрального і Воронезького фронтів у бойових діях брало участь 1336 тисяч чоловік, 3444 танки і самохідно-артилерійські установки, 19,1 тисячі гармат і мінометів, 2900 літаків (з врахуванням авіації далекої дії і 17-ї повітряної армії Південно-Західного фронту).

---

¹ Фрунзе М. В. Избранные произведения. М., 1950. С. 306.

Незважаючи на важкі погодні умови, великі транспортні утруднення і спроби ворога своїми авіаційними нальотами зірвати підвезення всього необхідного для майбутніх операцій, тили фронтів блискуче впоралися з покладеним на них завданням. Вони цілком забезпечили не тільки оборонний період битви, але й швидкий перехід до контрнаступальних дій.

Мені важко сказати, якого фронту тил був підготовлений краще, але, враховуючи те, що Центральному фронту знадобилося менше часу для матеріального забезпечення переходу в контрнаступ, вважаю, що тут тил як перед початком операції, так і в процесі неї працював найоперативніше. Звичайно, тут немало роль відіграв масштаб коливань фронтів у ході операції.

Мушу сказати, що військові ради фронтів багато займалися питаннями тилу.

Велику допомогу тилам і безпосередньо військам надало місцеве населення району Курської дуги. Промислові підприємства прифронтових районів ремонтували танки, літаки, машини, артилерійську та іншу техніку. У великій кількості йшло пошиття обмундирування та госпітального одягу. Величезна робота проводилась по створенню оборонних рубежів, будівництву й ремонту доріг.

Можна сказати, що фронт і тил були тут справді злиті воедино. Кожний робив усе, що тільки міг, для перемоги над ворогом. У цьому яскраво проявлялася спільність мети нашого народу і збройних сил у боротьбі за свою соціалістичну Батьківщину.

Генерали М. Ф. Ватутін і К. К. Рокоссовський особисто багато займалися питаннями тилу, і цим значною мірою пояснювалася добра матеріально-технічна забезпеченість військ до початку битви.

Зусилля тих напружених днів добре висвітлив Маршал Радянського Союзу О. М. Василевський у своїй статті «Историческое сражение», опублікованій у «Правде» 4 липня 1968 року в зв'язку з 25-річчям розгрому німецько-фашистських військ під Курськом.

«Важко перелічити все коло великих заходів, які провели Державний Комітет Оборони, Ставка і Генеральний штаб в інтересах підготовки до вирішальної битви на Курській дузі,— пише О. М. Василевський.— Це була величезна, справді титанічна робота.

Серед таких заходів було і створення багатосмугової

оборони на курському напрямку загальною глибиною 250—300 кілометрів, і висунення в район на схід від Курська могутнього стратегічного резерву Ставки — Степового фронту, і здійснення найбільшого за весь час війни зосередження в район Курська матеріальних засобів і військ, і організація спеціальних повітряних операцій по порушенню ворожих комунікацій і завоюванню панування в повітрі, і активізація дій партизанів з метою організації масових диверсій в тилу ворога і одержання найважливіших розвідувальних даних, і проведення цілого комплексу заходів по політичному забезпеченню майбутніх дій Червоної Армії».

Отже, у всіх наземних і повітряних військах у травні й червні тривала напружена бойова підготовка, кожний боєць і командир готувався до зустрічі з ворогом.

І ця зустріч незабаром відбулася...

Усіма видами розвідки Ставці і фронтам удалося встановити час переходу противника в наступ. 2 липня Ставка попередила командуючих фронтами про можливий перехід противника в наступ в період з 3 по 6 липня.

Тепер найближчим нашим завданням ставало проведення могутньої артилерійської та авіаційної контрпідготовки радянських військ.

Увечері 4 липня я був у штабі К. К. Рокоссовського. Після розмови по ВЧ з О. М. Василевським, який був у штабі М. Ф. Ватутіна, я вже знав про результати бою з передовими загонами противника в районі Белгорода. Стало відомо, що відомості, одержані того дня від захопленого полоненого солдата 168-ї піхотної дивізії, про перехід противника в наступ на світанку 5 липня підтверджуються і що, як це передбачав план Ставки, Воронежський фронт проведе артилерійську та авіаційну контрпідготовку.

Ці відомості я зразу ж передав К. К. Рокоссовському та М. С. Малініну.

О третій годині ранку К. К. Рокоссовському подзвонив командуючий 13-ю армією генерал М. П. Пухов і доповів, що захоплений полонений сапер 6-ї піхотної дивізії повідомив про готовність німецьких військ до переходу в наступ. Орієнтовно називався час — 3-я година ранку 5 липня.

К. К. Рокоссовський спитав мене:

— Що будемо робити? Доповідати в Ставку чи дамо наказ на проведення контрпідготовки?

— Часу гаяти не будемо, Костянтинне Костянтиновичу. Віддавай наказ, як передбачено планом фронту і Ставки, а я зараз подзвоню Сталіну і доповім про прийняте рішення.

Мене відразу ж з'єднали з Верховним. Він був у Ставці і щойно закінчив говорити з О. М. Василевським. Я доповів про одержані дані і прийняте рішення провести контрпідготовку. Й. В. Сталін схвалив рішення і наказав частіше його інформувати.

— Чекай, в Ставці розвитку подій,— сказав він.

Я відчув, що Верховний перебуває в напруженому стані. Та й усі ми, незважаючи на те, що вдалося побудувати глибоко ешелоновану оборону і що в наших руках тепер були могутні засоби удару по німецьких військах, дуже хвилювалися і були надто збуджені. Була глибока ніч, але сон як рукою зняло.

Ми з К. К. Рокоссовським, як завжди в таких випадках, перебралися в штаб фронту. Начальника штабу Центрального фронту М. С. Малініна я знав з часу битви під Москвою; тоді він був начальником штабу 16-ї армії. Це — всебічно підготовлений командир, штабний працівник високого класу. Він чудово виконував покладені на штаб обов'язки. Йому дуже допомагав начальник оперативного відділу генерал І. І. Бойков. Скромний, працьовитий, ініціативний, він був правою рукою начальника штабу фронту. От і зараз — навколо телефонні дзвінки, нетерплячі питання й запити, а він спокійний, як завжди.

Тут же перебував начальник штабу артилерії фронту полковник Г. С. Надисев. Він раз у раз виходив, щоб порозмовляти з командирами артилерійських з'єднань резерву Верховного Головнокомандування та з командуючим артилерією фронту генералом В. І. Казаковим, який у цей час був у 4-му артилерійському корпусі.

Слід сказати, що штаби артилерії і всі командуючі артилерією фронтів, армій та з'єднань добре й розумно попрацювали над організацією артилерійської оборони та контрпідготовки.

О 2-й годині 20 хвилин було наказано розпочати контрпідготовку. Все навколо закрутилося, завертілося, пролунав страшенний гуркіт — почалася найбільша битва в районі Курської дуги. В цій пекельній «симфонії» звуків немов злилися до купи удари важкої артилерії,

розриви авіаційних бомб, реактивних снарядів М-31, «катуш» і безперервний гул авіаційних моторів.

Ворожі війська знаходилися від нашої штаб-квартири по прямій не більше ніж за 20 кілометрів. Ми чули й відчували ураганний вогонь, і мимоволі в нашій уяві виникла страшна картина на вихідному плацдармі противника, який раптово потрапив під шалений удар контрпідготовки. Захоплені зненацька ворожі солдати й офіцери напевно уткнулися носом в землю, в першу-ліпшу яму, канаву, траншею, будь-яку щілину, аби тільки сховатися від страхітливої сили розривів бомб, снарядів і мін...

О 2 годині 30 хвилин, коли вже щосили тривала контрпідготовка, подзвонив Верховний.

— Ну як? Почали?

— Почали.

— Як поводитьсь противник?

Я доповів, що противник пробував відповідати на нашу контрпідготовку окремими батареями, але швидко замовк.

— Добре. Я ще подзвоню.

Тоді важко було відразу визначити результати нашої контрпідготовки, але розпочатий противником о 5 годині 30 хвилин недостатньо організований і не скрізь одночасний наступ свідчив про серйозні втрати, яких вона завдала противнику.

Захоплені під час бою полонені розказали, що наш удар був для них цілком несподіваним. За їхніми свідченнями, дуже пошкоджена артилерія і майже скрізь були порушені зв'язок, система спостереження та управління.

Проте слід сказати, що до початку дій противника план контрпідготовки у нас в деталях повністю ще не був завершений. Ми ще точно не виявили місця зосередження на вихідному положенні та конкретне розташування цілей в ніч з 4 на 5 липня. Хоча тими розвідувальними засобами, які ми тоді мали, нелегко було точно встановити місцезнаходження цілей, та все-таки можна було зробити значно більше, ніж це було зроблено.

Внаслідок цього нам довелося вести огонь в ряді випадків не по конкретних цілях, а по площах. Це дало змогу противнику уникнути масових жертв. Через дві — дві з половиною години він зумів перейти в наступ і

першого ж дня, незважаючи на небувалу щільність вогню нашої оборони, просунувся на 3—6 кілометрів. Цього могло не бути, якби була краще організована контрпідготовка і коли б противник зазнав значно більшої поразки.

Щоправда, треба взяти до уваги, що контрпідготовка провадилась уночі, внаслідок чого участь авіації була незначною і, прямо скажемо, малоефективною; удари по аеродромах противника на світанку повністю не досягли своєї мети, бо на той час німецьке командування вже підняло авіацію в повітря для взаємодії із своїми наземними військами.

Значно ефективніше діяла авіація по тактичних бойових порядках і по колонах противника, які перегрупувалися у ході битви.

Звичайно, артилерійська контрпідготовка завдала ворогові великих втрат і дезорганізувала управління наступом військ, але ми все-таки чекали від неї більших результатів. Спостерігаючи хід бою та опитуючи полонених, я прийшов до висновку, що як Центральний, так і Воронежський фронти почали її надто рано: німецькі солдати ще спали в окопах, бліндажах, ярах, а танкові частини були захищені в очікувальних районах. Краще було б контрпідготовку розпочати приблизно на 30—40 хвилин пізніше.

Між о пів на п'яту і п'ятою годинами ранку 5 липня разом з появою авіації противника було відкрито артилерійський вогонь по обороні Центрального фронту, особливо сильний по військах 13-ї армії. Через півгодини німецькі війська почали наступ.

Противник кинув в атаку в першому атакуючому ешелоні три танкових і п'ять піхотних дивізій. Удару зазнали війська 13-ї армії та фланги сусідніх з нею 48-ї та 70-ї армій. Атаку зустріли сильним вогнем всієї системи нашої оборони й відбили з втратами для німецько-фашистських військ.

Протягом усього дня 5 липня противник провів п'ять шалених атак, силкуючись увірватися в оборону наших військ, але не зумів добитися істотних результатів. Майже на всіх ділянках фронту війська твердо стояли на своїх рубежах, і здавалося, що поки що немає такої сили, яка зрушила б їх з місця. Тільки наприкінці дня в районі Ольховатки і ще подекуди частини противника

уклинилися в нашу оборону на глибину від 3 до 6 кілометрів.

Особливо мужньо билися воїни 13-ї армії, в тому числі 81-а дивізія генерала А. Б. Барінова, 15-а дивізія полковника В. М. Джанджгави, 307-а дивізія генерала М. О. Єншина і 3-я винищувально-протитанкова артилерійська бригада полковника В. Н. Рукосуєва. Сильний удар прийняла на себе батарея капітана Г. І. Ігішева, яка за один день знищила 19 танків противника. Всі воїни цієї батареї героїчно загинули в бою, але ворога не пропустили.

Сміливо билася 70-а армія генерала І. В. Галаніна, сформована з добре підготовлених прикордонників Далекого Сходу, Забайкалля та Середньої Азії.

Увечері було прийняте рішення з ранку наступного дня, тобто 6 липня, ввести в бій 2-у танкову армію і резервний 19-й танковий корпус, які в тісній взаємодії з військами 13-ї армії мали завдати контрудару й відкинути противника на вихідне положення, відновивши всю систему оборони на ділянці 13-ї армії.

Особливо бойову доблесть виявили частини 17-го гвардійського стрілецького корпусу. 203-й гвардійський стрілецький полк 70-ї гвардійської дивізії під командуванням майора В. О. Коноваленка за 6 липня відбив до шістнадцяти атак противника і завдав йому важких втрат.

Однак, незважаючи на добре організовану оборону, надзвичайну мужність і масовий героїзм наших військ, за 5 і 6 липня військам противника ціною великих втрат все-таки вдалося просунути на окремих ділянках до 10 кілометрів. Обидва дні, незважаючи на величезні втрати, лютувала його авіація. Але прорвати тактичну оборону ворог так і не зміг.

Перегрупувавши свої ударні танкові частини, противник з ранку 7 липня кинувся в жорстоку атаку на Понірі. Тут займала оборону 307-а стрілецька дивізія під командуванням генерал-майора М. О. Єншина, підсилена 5-ю артилерійською дивізією, 13-ю протитанковою артбригадою, 11-ю і 22-ю мінометними бригадами.

Весь день у районі Понирів не стихав безперервний гул запеклої наземної й повітряної битви. Ворог кидав у бій все нові й нові танкові частини, але й тут йому не вдалося зламати оборону.

8 липня посилилися атаки в напрямку Ольховатки. Тут противник знову наштовхнувся на героїчну стійкість радянських воїнів. Особливо відзначилися артилеристи 3-ї винищувально-протитанкової артилерійської бригади полковника В. Н. Рукосуєва. Бригада вела нерівний бій з 300 танками противника.

Наступні спроби прорвати оборону радянських військ також не дали противникові позитивних результатів.

Так, до 10 липня, втративши значну частину танків, на які Гітлер робив основну ставку, німецькі війська не змогли просунути вперед.

Ще під час описуваних боїв над ранок 9 липня на командний пункт Центрального фронту мені подзвонив Й. В. Сталін і, ознайомившись з обстановкою, сказав:

— А чи не час пускати в хід Брянський фронт і ліве крило Західного фронту, як це було передбачено планом?

— Тут, на ділянці Центрального фронту, противник уже не має сили, спроможної прорвати оборону наших військ,— відповів я.— Щоб не дати йому часу на організацію оборони, до якої він змушений буде перейти, слід негайно переходити в наступ всіма силами Брянського фронту і лівим крилом Західного фронту, без яких Центральний фронт не зможе успішно провести запланований контрнаступ.

— Згодний. Виїжджайте до Попова і пускайте в хід Брянський фронт. Коли можна буде розпочати наступ Брянського фронту?

— Дванадцятого.

— Згодний.

Про стан справ на ділянках Воронежського фронту я не став розпитувати Верховного, бо тримав безпосередній зв'язок з О. М. Василевським, з Генеральним штабом і знав, що там так само, як і на ділянках Центрального фронту, відбувається найжорстокіша битва.

Коротко дозволю собі викласти події першого дня битви на ділянці Воронежського фронту, про які я знав з повідомлення, надісланого в Ставку командуванням фронту.

О 16 годині 10 хвилин 4 липня противник почав наступальні дії передовими загонами. Ці дії, очевидно, мали розвідувальний характер. 5 липня з району Стрілецький — Томаровка — Зибине — Трефіловка після ар-

тилерійського нальоту та авіаційного удару ворог перейшов у наступ, пустивши в хід не менше 450 танків.

Перша атака була відбита.

У другій половині дня, увівши в дію важкі танки «тигр», противник знову кинувся в наступ. Цього разу йому вдалося зламати опір 52-ї гвардійської стрілецької дивізії, якою командував полковник І. М. Некрасов, і зайняти ряд населених пунктів, у тому числі Березов, Гремучий, Биково, Козьмодем'яновку, Вознесенський. Сусідня 67-а гвардійська стрілецька дивізія полковника А. І. Баксова, зазнавши сильного удару, залишила Черкаське і відійшла на рубіж Красний Починок.

За один день бою німецько-фашистським військам було завдано колосальних втрат, але й війська фронту втратили до 60 танків, 78 літаків, значну кількість особового складу.

З аналізу дій противника відчувалось, що в районі Белгорода його військами керують ініціативніші й досвідченіші генерали. Це справді було так. На чолі угруповання був генерал-фельдмаршал Манштейн.

Як розвивалися події на Брянському фронті?

Увечері 9 липня, як наказав Верховний, я був у штабі фронту, де зустрівся з командуючим М. М. Поповим, членом Військової ради Л. З. Мехлісом і начальником штабу фронту Л. М. Сандаловим. Вони вже одержали вказівку Ставки про перехід у наступ військ фронту.

Повинен відзначити винятково оперативну грамотність і вміння чітко спланувати наступальні дії, організувати систему управління військами начальника штабу фронту генерала Л. М. Сандалова. Знав я його ще з часу битви під Москвою, де він був начальником штабу 20-ї армії. Це був один із найздібніших наших начальників штабів, який глибоко розбирався в оперативно-стратегічних питаннях.

Планування наступу в арміях було заздалегідь продумане й підготовлене. Очолювали армії винятково здібні й досвідчені генерали. 3-ю армією командував генерал О. В. Горбатов, 61-ю армією — генерал П. О. Белов, 63-ю — генерал В. Я. Колпакчі, 3-ю гвардійською танковою армією — генерал П. С. Рибалко, 11-ю гвардійською армією Західного фронту, яка мала наступати водночас із Брянським фронтом, командував генерал І. Х. Баграмян.

В усіх цих арміях Брянського і Західного фронтів я побував і в міру можливості допоміг їхньому командуванню своїми порадами.

Особливо детально довелось попрацювати в армії І. Х. Баграмяна, з яким у мене здавна склалися добрі ділові й товариські взаємини. В той час у І. Х. Баграмяна були командуючий Західним фронтом генерал В. Д. Соколовський і представник Ставки генерал М. М. Воронов, який займався артилерійськими питаннями.

Під час обговорення методу артилерійського вогню, про який доповідав командуючий артилерією 11-ї гвардійської армії генерал П. С. Семенов, виникла ідея піднести ворогові якийсь новий, ще не відомий йому метод.

Після тривалого обговорення всі ми вирішили: атаку починати не після артилерійської підготовки, як це було досі, що допомагало противникові визначити початок переходу наших військ у наступ, а в процесі самої артилерійської підготовки, в момент посилення її темпу й могутності. Цей метод добре себе виправдав.

12 липня Брянський фронт і посилена 11-а гвардійська армія Західного фронту перейшли в наступ і, незважаючи на глибоко ешелоновану, сильно розвинуту в інженерному відношенні оборону і впертий опір противника, прорвали її і почали просування вперед у загальному напрямку на Орел.

Як і передбачалось, противник заметався на орловському плацдармі і почав знімати свої війська з угруповання, яке діяло проти Центрального фронту, і кидати їх проти Брянського фронту і проти 11-ї гвардійської армії Західного фронту. Цим негайно скористався Центральний фронт і 15 липня перейшов у контрнаступ.

Так тут, в районі Орла, гітлерівський генеральний наступ, який довго готувався, остаточно провалився. Німецькі війська мали зазнати гіркоти важкої поразки й відчутти могутність радянської зброї, що обрушилася зі всією потужністю на ненависного ворога.

Однак у районі Белгорода противник завдавав ще дуже сильних ударів. 6 липня на обоянському напрямку розгорілася найкровопролитніша битва. З обох боків одночасно брали участь багато сотень літаків, танків і самохідних гармат. Але ворог не зміг відкинути сталю оборону наших військ. Танкісти, артилеристи і частини,

що відійшли з переднього краю, мужньо відбивали багаторазові атаки ворога. Тільки за 6 липня противник втратив тут понад 200 танків, десятки тисяч солдатів і близько 100 бойових літаків.

Підтягнувши резерви та перегрупувавши свої сили, противник на світанку 7 липня ввів у бій нове сильне угруповання танків. При цьому основну їхню масу гітлерівці кинули проти 6-ї гвардійської армії і 1-ї танкової армії в напрямку Обоянь — Прохоровка, понад 200 танків — проти 7-ї гвардійської армії М. С. Шумилова в напрямку на Корочу.

Наші 6-а гвардійська і 1-а танкова армії в ніч на 7 липня були терміново підсилені фронтовими резервами.

З ранку 7 липня знову почалися жорстокі атаки ворога. У повітрі й на землі не стихали гул бою, скрегіт танків, ревіння моторів.

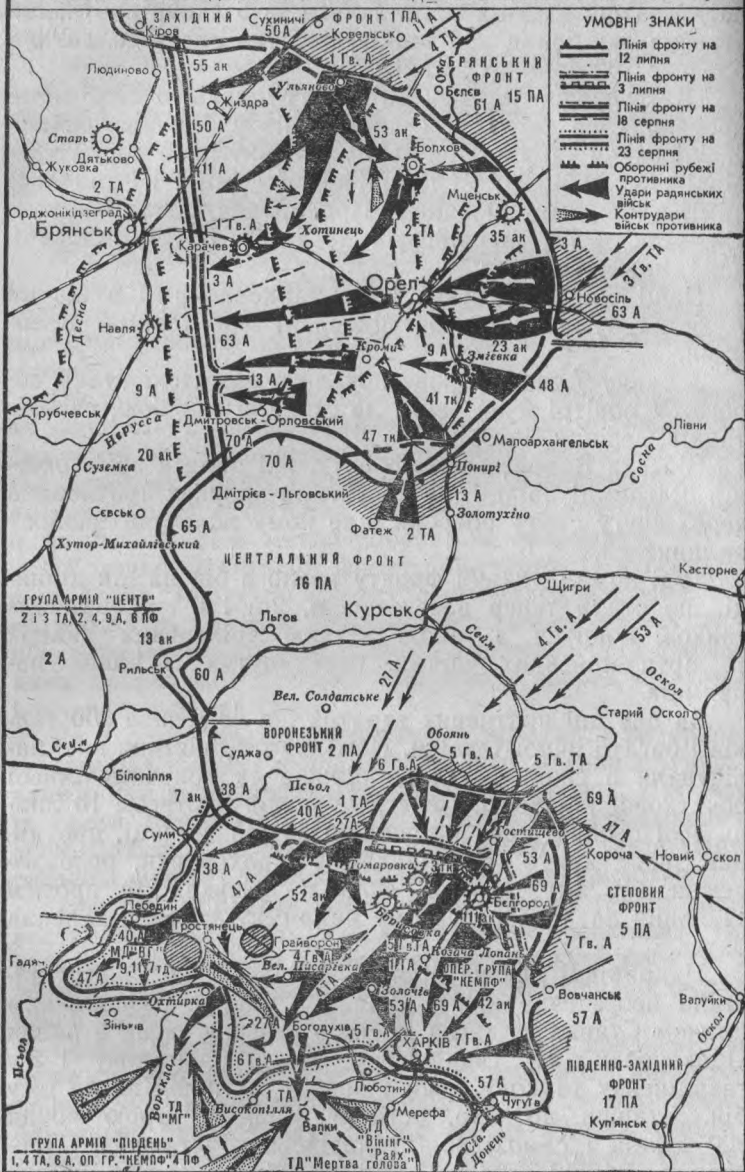
Війська Воронезького фронту, які билися при могутній підтримці авіації, не допустили прориву противника через другу смугу оборони, але йому подекуди вдалося вклинитися.

Тоді командування фронту ввело в бій на цій ділянці, що стала тепер небезпечною, 2-й і 5-й гвардійські танкові корпуси, а також кілька стрілецьких дивізій та артилерійських частин, перекинутих з інших напрямків.

За два дні противник втратив ще не менше 200 танків і багато іншої техніки. Його піхотні частини вже налічували в своїх рядах не більше як половину їхньої початкової кількості. Перегрупувавши протягом 10 липня свої основні сили на значно вужчій ділянці, противник знову кинув їх у напрямку Прохоровки, розраховуючи тут зім'яти наші ослаблі війська. На протязі 11 липня на прохоровському напрямку тривала запекла битва.

Наприкінці дня на ділянці Воронезького фронту настала небезпечна криза. Згідно з раніше розробленим планом Ставка підтягла із свого резерву сюди, в район Прохоровки, 5-у гвардійську загальновійськову і 5-у гвардійську танкову армії і вранці 12 липня ввела їх у бій. Ставши до бою, остання мала в строю понад 800 танків і самохідно-артилерійських установок. Противник, беручи загалом, мав на обоянському і прохоровському напрямках не меншу кількість танків, але

КОНТРАНАСТУП РАДЯНСЬКИХ ВІЙСЬК ПІД БУРСЬКОМ 12. VII - 23. VIII 1943 р.

бойовий дух його військ був уже надломлений у попередніх битвах з військами 6-ї гвардійської армії, 1-ї танкової армії та 7-ї гвардійської армії.

Протягом 12 липня на Воронежському фронті точився найбільший бій, особливо жорстокий на прохоровському напрямку, де найуспішніше діяла 5-а гвардійська танкова армія під командуванням генерала П. О. Ротмістрова.

У той же день на командний пункт Брянського фронту мені подзвонив Верховний і наказав терміново вилетіти в район Прохоровки і взяти на себе координацію дій Воронежського і Степового фронтів.

13 липня я прибув на командний пункт Воронежського фронту, де перебував також і командуючий Степовим фронтом генерал І. С. Конєв. Увечері того самого дня я зустрівся на командному пункті 69-ї армії з О. М. Василевським. Верховний Головнокомандуючий доручив йому виїхати на Південно-Західний фронт і організувати там наступальні дії, які мали розпочатися, як тільки перейдуть в контрнаступ Воронежський і Степовий фронти.

Ознайомившись з обстановкою, діями противника і своїх військ, ми прийшли до висновку ще енергійніше продовжувати розпочатий контрудар, з тим щоб на плечах відступаючого противника захопити рубежі, які він раніше займав у районі Белгорода. Після цього, підготувавши в стислі строки війська, перейти всіма силами обох фронтів у рішучий контрнаступ.

На всіх ділянках фронту точилися жорстокі, криваві бої, горіли сотні танків і самохідних гармат. Над полем бою стояли хмари пилу й диму. Це був переломний момент у битві на белгородському напрямку. Знекровлені гітлерівські війська, втративши віру в перемогу, поступово переходили до оборонних дій. 16 липня противник остаточно припинив атаки і почав відводити свої тили на Белгород. 17 липня було виявлено і відхід військ противника, лише частини, які безпосередньо стикалися з нашими військами, і далі чинили впертий опір.

18 липня ми з О. М. Василевським були на ділянці, де билася частина 69-ї армії під командуванням генерал-лейтенанта В. Д. Крюченкіна, 5-ї гвардійської армії генерал-лейтенанта О. С. Жадова і 5-ї гвардійської танкової армії генерал-лейтенанта П. О. Ротмістрова.

Нам довелося особисто спостерігати жорстокі бої в районі радгоспу «Комсомолец» та Івановських висілків, де діяли 29-й і 18-й танкові корпуси. Тут противник чинив сильний вогневий опір і навіть переходив у контратаки. За 18 липня арміям П. О. Ротмістрова та О. С. Жадова вдалося відтиснути гітлерівців всього лише на 4—5 кілометрів, а 6-а гвардійська армія І. М. Чистякова зайняла тільки висоту в районі Верхопенья. У військах армії І. М. Чистякова відчувалася велика перевтома. Починаючи з 4 липня вони не мали ні сну, ні відпочинку. Потрібні були додаткові сили, щоб перешкодити планомірному відходу німецьких частин. Для цього довелося ввести в бій 18-й танковий корпус генерал-майора Б. С. Бахарова та 29-й танковий корпус генерал-майора І. Ф. Кириченка, а також частину військ 53-ї армії І. М. Манагарова.

Тут я мушу затриматись і в межах дозволеного заперечити проти того твердження, що на відміну від Центрального фронту командування Воронежського фронту не зуміло точно визначити, на якому напрямку противник завдаватиме головного удару, і через те воно ніби розосередило зусилля в смузі шириною 164 кілометри, не масувало сили і засоби на напрямку головного удару ворога. Це неправильно, так само як і твердження, що 6-а гвардійська армія, на оборону якої обрушилося головне угруповання, що наступало на Курськ з півдня, мала значно ширшу смугу оборони (64 кілометри), ніж її сусіди, в яких було по 50 кілометрів. Середня щільність артилерії на ділянці цієї армії дорівнювала 25,4 гармати і 2,4 танка на один кілометр фронту, тоді як на всій смузі фронту вона становила 35,6 гармати і 6,9 танка¹.

Ставка, Генштаб і командування Воронежського фронту, аналізуючи обстановку, вважали, що противник завдасть свого головного удару не по одній 6-й гвардійській армії, а по 6-й і 7-й гвардійських арміях. Щодо тверджень про ширину оборонних смуг, то *сусід 6-ї армії справа — 40-а армія мала ширший фронт, ніж 6-а армія, не кажучи вже про те, що 38-а армія фронт оборони мала ще більший, ніж 40-а армія. Фронт оборони 6-ї і 7-ї гвардійських армій, де очікували на голов-*

¹ Див.: Великая Отечественная война Советского Союза 1941—1945 гг.: Крат. история. М., 1965. С. 244.

ний удар німецьких військ, дорівнював 114 кілометрів, а в двох інших арміях фронту — 130 кілометрів. Середня щільність артилерії і танків підрахована не досить правильно, а саме: на ділянках 38-ї та 40-ї армій артилерійська щільність була незначною, а танків у цих арміях були одиниці.

У той же час у смузі 6-ї та 7-ї гвардійських армій були зосереджені майже всі артилерійські частини і з'єднання резерву Верховного Головнокомандування, всі танкові частини і з'єднання і всі фронтові резерви. До того ж іще в оперативній глибині за обороною 6-ї гвардійської армії була поставлена 1-а танкова армія, яка добре підготувала оборонний рубіж, а за стиком 6-ї та 7-ї гвардійських армій в глибині, розташовувалася 69-а армія на підготовленому оборонному рубежі. Крім того, в оперативній зоні за 6-ю і 7-ю гвардійськими арміями були резерви фронту — 35-й гвардійський стрілецький корпус, 2-й і 5-й гвардійські танкові корпуси.

Отже, критика командуючого Воронежським фронтом генерала М. Ф. Ватутіна побудована без знання справи, на неточному підрахунку співвідношення сил сторін у специфічних умовах оперативної обстановки. Підрахована щільність тільки сил і засобів армії, без урахування артилерії резерву Головного Командування, що розташовувалася в смузі 6-ї гвардійської армії. Що ж до щільності танків, то тут головна ставка командування фронту була на 1-у танкову армію, на 2-й і 5-й гвардійські танкові корпуси.

Щоб правильно визначити силу опору оборони у великих боях, треба для підрахунку брати засоби й сили не тільки тактичної оборони, але й ті, що є в оперативній глибині, тоді не буде помилки.

Щодо результатів оборонного бою на фронтах, то не треба забувати, що по 6-й і 7-й гвардійських арміях Воронежського фронту противник у перший день завдав удару майже п'ятьма корпусами (2-й танковий корпус СС, 3-й танковий корпус, 48-й танковий корпус, 52-й армійський корпус і частина корпусу «Раус»), тоді як по обороні Центрального фронту — трьома корпусами. Легко зрозуміти різницю в силі ударів німецьких військ з орловського напрямку та з району Белгорода.

Щодо особистих здібностей в оперативно-стратегічних питаннях командуючого Воронежським фронтом

М. Ф. Ватутіна повинен зі всією об'єктивністю заявити: це був високоерудований і мужній воєначальник.

Як я вже сказав, контрнаступ на Курській дузі готувався ще задовго до переходу противника в наступ. Ще в травні Ставка розглянула план контрнаступу на орловському напрямку під умовною назвою «Кутузов». В ньому ставилась мета завдати удару по орловському угрупованню з трьох боків у напрямках, що сходилися, силами Центрального, Брянського і лівого крила Західного фронтів.

Раніше мовилось про те, що 12 липня перейшли в наступ війська Брянського і Західного фронтів, а 15 липня — Центрального фронту. Таким чином, у районі Орла розгорнувся могутній наступ трьох фронтів, які мали найближчу мету: розгромити орловське угруповання ворога.

Розпочатий тут контрнаступ, а також велике виснаження військ противника в районі Белгорода змусили гітлерівське керівництво визнати, що широко задуманий план «Цитадель» провалився. Щоб врятуватись від повного розгрому, командування противника вирішило відвести війська генерал-фельдмаршала Манштейна назад на оборонні рубежі, з яких вони починали наступ.

Це йому вдалося зробити внаслідок виняткової перемоги наших 1-ї танкової, 6-ї та 7-ї гвардійських армій. 23 липня головні сили противника були відведені на белгородський оборонний рубіж.

У своїх мемуарах колишній командуючий 5-ю танковою армією П. О. Ротмістров пише, нібито вирішальну роль у розгромі бронетанкових військ групи армій «Південь» відіграла 5-а танкова армія. Це нескромно і не зовсім так.

Знекровили й виснажили ворога війська 6-ї і 7-ї гвардійських і 1-ї танкової армій при підтримці артилерії резерву Головного Командування і повітряної армії у період запеклих боїв 4—12 липня. 5-а танкова армія мала справу вже з украй знесиленим угрупованням німецьких військ, які втратили віру в можливість успішної боротьби з радянськими військами.

Війська Воронезького і Степового фронтів, вийшовши 23 липня до переднього краю німецької оборони, не змогли зразу перейти в контрнаступ, хоч цього й вимагав Верховний Головнокомандуючий. Треба було поповнити запаси пального, боеприпасів та інші види мате-

ріально-технічного забезпечення, організувати взаємодію всіх родів військ, ретельну розвідку, здійснити деяке перегрупування військ, особливо артилерії і танків. За найжорсткішими підрахунками, на все це необхідно було мінімум вісім днів.

Згнітивши серце, після багаторазових переговорів Верховний затвердив наше рішення, бо іншого виходу тоді не було.

Операція, як відомо, планувалась на велику глибину, і вона вимагала ретельної підготовки та всебічного забезпечення, за інших обставин ми могли зазнати невдачі. Добре розрахована й підготовлена наступальна операція повинна гарантувати не тільки успішне проведення прориву тактичної та оперативної глибини оборони противника, але й таке завершення наступу, яке забезпечить належні умови для майбутніх наступальних дій.

Однак Верховний квапив нас з початком битви.

Цих Основних законів оперативно-стратегічного мистецтва Й. В. Сталін не дотримувався. Він скидався на темпераментного кулачного бійця, часто гарячкував і квапився вступити в бій. Гарячкуючи та поспішаючи, Й. В. Сталін не завжди вірно розраховував час, потрібний для всебічної підготовки операції. Мені й О. М. Василевському коштувало великих зусиль довести йому необхідність не поспішати приводити все в дію і розпочинати операцію тільки тоді, коли вона буде всебічно підготовлена і матеріально забезпечена.

Звичайно, при цьому доводилося серйозно сперечатися і вислуховувати від Й. В. Сталіна неприємні і незаслужені слова. Але тоді ми мало звертали на це увагу.

Після смерті Й. В. Сталіна з'явилася версія про те, що він самостійно приймав воєнно-стратегічні рішення. *Це не зовсім так.* Раніше я вже казав, що коли Верховному доповідали питання із знанням справи, то він брав їх до уваги. І я знаю випадки, коли він відмовлявся від своєї власної думки і раніше прийнятих рішень. Так було, зокрема, з початком строків багатьох операцій. І цього разу з нашими міркуваннями Верховний Головнокомандуючий погодився.

Битва в районі Курська, Орла і Белгорода є однією з найбільших битв Великої Вітчизняної війни і другої світової війни в цілому. Тут були не тільки розгромлені

відбірні і наймогутніші угруповання німців, а й безповоротно підірвана в німецькій армії і народі віра в гітлерівське фашистське керівництво і в здатність Німеччини протистояти всезростаючій могутності Радянського Союзу.

Розгром головного угруповання німецьких військ в районі Курська підготував ґрунт для майбутніх широких наступальних операцій радянських військ з метою повного вигнання німців з нашої території, а потім і з території Польщі, Чехословаччини, Угорщини, Югославії, Румунії, Болгарії та остаточного розгрому фашистської Німеччини.

Що ж було вирішальним у розгромі ворога в районі Курська? Що зірвало його могутній наступ, який так довго готувався?

Насамперед те, що до початку оборонної битви радянські війська як кількісно, так і особливо якісно переважали свого противника.

Зростає *рухомість артилерії, могутність авіації і бронетанкових* військ та артилерії давали змогу в короткі строки створювати такі ударні угруповання, які стрімко ламали будь-який опір ворожих військ. Це і дало можливість радянському воєнно-стратегічному керівництву підготувати й упевнено здійснити розгром ворожих військ в районі Курської дуги, зірвати широко задумані гітлерівські наступальні плани на 1943 рік.

Чому противник вирішив провести свій генеральний наступ у районі Курська?

Річ у тім, що оперативне розташування радянських військ на курському виступі, увігнутому в бік противника, обіцяло великі перспективи німецькому командуванню. Тут могли бути оточені зразу два великих фронти, внаслідок чого утворився б серйозний прорив, який дав би змогу противникові здійснити великі операції у південному й північно-східному напрямках.

У своїх оцінках обстановки і можливих варіантів рішення противника Ставка, Генеральний штаб і командування фронту виходили саме з цієї передумови, що в подальшому підтвердилося.

— Характерно, що все радянське оперативно-стратегічне командування було в основному одностайне в оцінці майбутніх дій противника. В цій єдності поглядів, основаній на глибокому аналізі всіх умов, якнайкраще по-

значилося зросло мистецтво наших штабів і командування.

Цього вже не можна було сказати про командування німецьких військ, у якого була відсутня правильна і глибока оцінка обстановки і єдність у планах і способах майбутніх дій. Випустивши з рук стратегічну ініціативу, воно не змогло справитися з труднощами, які виникли, що посилювалось різким занепадом воїнського духу в військах.

У битві під Курськом війська Центрального і Воронезького фронтів, як я вже казав, за силами й засобами трохи переважали противника. Конкретно це виглядало так: в людях — у 1,4, в гарматах і мінометах — у 1,9, в танках — у 1,2 і в літаках — у 1,4 раза. Однак, роблячи основну ставку на танкові й моторизовані війська, німецьке командування згрупувало їх на вузьких ділянках, створивши у перші дні битви значну перевагу над радянськими військами, що займали тактичну зону оборони.

А коли вступили в дію наші війська, розташовані в оперативній глибині, перевага перейшла до рук радянських військ.

Головне командування німецьких військ у цьому випадку переоцінило бойові сили своїх військ і недооцінило можливості радянських військ, і це уже вкотре! Противник цього разу особливо покладався на свої танки «тигр» і «пантера» та на штурмові гармати «фердинанд». Йому, очевидно, здавалося, що ці системи пригломшуть радянські війська і вони не витримають їхнього таранного удару. Але цього не сталося.

Незважаючи на те що фашистська Німеччина все ще спиралась на економіку більшості європейських країн, вона вже не могла тепер, після таких жорстоких битв на Східному фронті, змагатися з дедалі зростаючою економічною і військовою могутністю Радянської держави.

Західні буржуазні політичні і військові історики намагалися довести, що перевага Червоної Армії в матеріально-технічному відношенні була досягнута тільки за рахунок матеріальної допомоги США та Англії.

Це, звичайно, далеко не відповідає істині.

Я не хочу повністю заперечувати й ігнорувати цю допомогу. Вона певною мірою допомогла Червоній Армії

і воєнній промисловості, але їй все-таки не можна відводити роль більше тієї, якою вона була насправді.

Наша матеріальна перевага над ворогом була досягнута завдяки перевазі радянського суспільного ладу, героїчній боротьбі радянського народу під керівництвом партії на фронтах і в тилу.

Отже, гітлерівці програли найбільшу битву, котру вони готували, напружуючи всі сили і можливості, щоб узяти реванш за розгром їхніх військ у 1941 році під Москвою і взимку 1942/43 року на Волзі і під Ленінградом.

Роздратований невдачами і надзвичайно великими втратами, Гітлер, як він завжди робив у таких випадках, всю провину за провал наступальної операції «Цитадель» переклав на голови своїх фельдмаршалів і генералів. Він знімав їх з посад, замінюючи, *на його думку, більш здібними*. Гітлер не розумів, що провал великої стратегічної операції залежить не тільки від командуючих, а визначається головним чином великою сумою воєнно-стратегічних, політичних, моральних і матеріальних факторів.

Основний план контрнаступу радянських військ на Курській дузі, розроблений і затверджений, як ми вже казали, Верховним Головнокомандуванням ще в травні, в ході оборонного бою коригувався і багато разів обговорювався в Ставці. Це був план другого етапу розгрому противника в районі Орла, Белгорода і Харкова і становив частину плану всієї літньої кампанії 1943 року.

Перший етап — оборонні бої в битві під Курськом — наші війська завершили на Центральному фронті 12 липня, а на Воронезькому фронті — 23 липня. Різні строки закінчення оборонних дій на цих фронтах пояснюються масштабною бою і втратами, що ми зазнали. Слід також врахувати, що Центральному фронту 12 липня надали значну допомогу Брянський і Західний фронти, які перейшли в наступ проти орловського угруповання противника. Це примусило гітлерівців терміново зняти сім дивізій військ, що діяли проти Центрального фронту.

Другий етап битви — контрнаступ — також почався неодночасно.

Так, у районі Белгорода *контрнаступ розпочався* 3 серпня, тобто через 20 днів після переходу в контрнаступ Центрального, Брянського і Західного фронтів,

яким було потрібно менше часу на підготовку, оскільки планування контрнаступу і всебічне його забезпечення в основному були опрацьовані заздалегідь і уточнялися в ході оборонного бою.

В іншому випадку на підготовку часу було потрібно більше, бо війська Степового фронту, які вводилися в контрнаступ, не мали заздалегідь повністю опрацьованого плану дій. Перебуваючи в резерві Ставки, вони не могли ще знати конкретних завдань, вихідних районів і для контрнаступу противника, проти якого вони повинні будуть діяти.

У процесі підготовки і проведення контрнаступу мені довелось переважно працювати у військах Воронежського і Степового фронтів, а 30—31 липня за завданням Верховного вилетіти у війська Західного фронту на ділянку 4-ї танкової армії.

За планом операції Воронежського і Степового фронтів, що мала умовну назву «Рум'янцев», головний удар здійснювався з району Белгорода суміжними флангами цих двох фронтів у загальному напрямку Богодухів — Валки — Нов. Водолага в обхід Харкова із заходу. З підходом наших військ до району Харкова мав перейти в наступ Південно-Західний фронт. Його 57-а армія, котрою командував генерал М. О. Гаген, завдавала удару в обхід Харкова з південного заходу.

Війська Воронежського фронту переходили в контрнаступ у значно складніших умовах, ніж у районі Орла. В період оборонного бою вони зазнали великих втрат в людях, бойовій техніці і матеріальних засобах. Противник, відійшовши на свої заздалегідь підготовлені оборонні рубежі, своєчасно зайняв їх і непогано підготувався до відбиття нашого наступу. Розвідка встановила, що для посилення белгородсько-харківського угруповання німці спільно перекинули з інших напрямків танкові й моторизовані дивізії.

Усе свідчило про те, що тут мають бути важкі бої, особливо для військ Степового фронту, змушеного внаслідок обстановки наступати на добре укріплений белгородський оборонний район.

Ставка правильно використала Степовий фронт. Якби його війська під час оборонного бою не ввели для посилення Воронежського фронту, то цей фронт міг опинитися в надзвичайно небезпечному становищі. Такого

розвитку подій ми аж ніяк не могли допустити, бо не важко здогадатися, до чого б це призвело.

Щодо контрнаступу Степового фронту одночасно всіма силами на белгородському напрямку, то слід пам'ятати, що тоді, коли було взято армії Степового фронту для посилення Воронежського фронту, ще не цілком визріли умови, щоб ввести всі сили Степового фронту. Обстановка для переходу в контрнаступ на белгородсько-харківському напрямку цілком визначилась тільки до 20 липня, а фактичний перехід у контрнаступ можна було здійснити тільки після всебічної підготовки обох фронтів, на що було потрібно чимало часу.

23 липня радянські війська, переслідуючи противника, вийшли на рубежі на північ від Белгорода і в основному захопили оборонні позиції, які Воронежський фронт займав до 5 липня.

Обговоривши обстановку з командуванням фронту, з Генштабом і з Верховним, ми вирішили зупинити війська і ретельно підготувати їх до переходу в контрнаступ з глибокими завданнями.

Бо перш ніж перейти в наступ фронтам було необхідно:

- перегрупувати сили й засоби;
- ретельно розвідати цілі в інтересах авіаційного та артилерійського наступу;
- поповнити війська, які зазнали втрат; особливо це торкалося 6-ї та 7-ї гвардійських, 1-ї танкової армій і ряду артилерійських частин;
- заготовитися паливом, боеприпасами і всім необхідним для проведення глибокої наступальної операції.

А Степовому фронту було потрібно ще, крім того, детально відпрацювати план контрнаступу і його всебічне забезпечення.

Загальний задум контрнаступу під Белгородом полягав ось у чому.

Воронезький фронт завдавав головного удару силами 5-ї і 6-ї гвардійських армій, 5-ї гвардійської танкової та 1-ї танкової армій в загальному напрямку на Валки і Нову Водолагу. Щільність артилерії на ділянці прориву 5-ї і 6-ї гвардійських армій була доведена до 230 гармат і мінометів на 1 кілометр фронту, а танків — до 70 одиниць. Дивізії одержали для прориву смуги до 3 кілометрів.

Таке масове зосередження засобів прориву викликалось тим, що в перший же день контрнаступу тут планували ввести в прорив дві танкові армії. Праворуч переходили в наступ 40-а і 38-а армії в загальному напрямку на Грайворон і далі на Тростянець. З повітря підтримувала 2-а повітряна армія генерала С. Я. Кравовського.

Степовий фронт під командуванням генерал-полковника І. С. Конєва, діючи в складі 53, 69 та 7-ї гвардійської армій і 1-го механізованого корпусу, мав найближче завдання оволодіти Белгородом і далі наступати на Харків, взаємодіючи з головними силами Воронезького фронту. Дії військ Степового фронту підтримувала 5-а повітряна армія генерала С. К. Горюнова.

При підготовці операції військ Степового фронту мені довелося познайомитися з командуючим 53-ю армією генералом І. М. Манагаровим, якого я раніше близько не знав.

І. М. Манагаров справив на мене дуже добре враження, хоча й довелося з ним серйозно попрацювати над планом наступу армії. А коли закінчили роботу і ми сіли вечеряти, він узяв до рук баян і прекрасно зіграв кілька веселих речей. Втому як рукою зняло. Я дивився на нього і думав: таких командирів бійці особливо люблять і йдуть за ними в огонь і воду...

Я подякував І. М. Манагарову за чудову гру на баяні (чому, до речі кажучи, завжди заздрил!) і висловив надію, що він не гірше «зіграє» артилерійську музику для противника 3 серпня.

Усміхнувшись, І. М. Манагаров сказав:

— Постараємось, нам є на чому «зіграти».

Сподобався мені і командуючий артилерією генерал-лейтенант М. С. Фомін, який відмінно знав методи використання великих мас в артилерійському наступі. Він разом з генерал-полковником артилерії М. М. Чистяковим, уповноваженим Ставки, проробив дуже велику й корисну роботу по розподілу артилерії, її забезпеченню боєприпасами, бойовому застосуванню і по підготовці усіх даних для ефективного артилерійського натиску.

Контрнаступ у районі Белгорода почався вранці 3 серпня. Більш могутнього вогневого й авіаційного удару завдав Воронезький фронт, внаслідок чого війська 5-ї та 6-ї гвардійських армій, посилені великою кількіс-

тю танків, перейшовши в наступ, швидко прорвали головну смугу оборони противника. В другій половині дня були введені в прорив 1-а та 5-а гвардійська танкові армії, які наприкінці дня своїми передовими з'єднаннями просунулися до 30—35 кілометрів, завершивши поразку всієї тактичної оборони на цій ділянці.

Степовий фронт не мав таких могутніх засобів прориву, як Воронежський, і наступ тут розвивався дещо повільніше. На кінець дня передові війська просунулися до 15 кілометрів, але й це ми вважали великим досягненням, тим більше що перед арміями Степового фронту була сильніша й глибша оборона противника.

Назавтра противник посилив опір, і наступ Степового фронту 4 серпня розвивався значно повільніше. Але це нас не дуже хвилювало, тому що ударна група Воронежського фронту успішно просувалася вперед, виграючи фланг белгородського угруповання противника. Тут німецько-фашистське командування, відчувши загрозу оточення, під кінець 4 серпня почало відводити свої війська, що дало змогу військам Степового фронту прискорити просування вперед.

О 6 годині ранку 5 серпня до Белгорода першими увірвалися 270-й гвардійський стрілецький полк 89-ї гвардійської стрілецької дивізії, а також частини 305-ї і 375-ї стрілецьких дивізій. Добре билися 93, 94-а гвардійські та 111-а стрілецькі дивізії; 89-а гвардійська і 305-а стрілецькі дивізії удостоїлися почесного найменування Белгородських.

Очистивши місто від решток ворога, війська армій Степового фронту, взаємодіючи з військами Воронежського фронту, швидко рушили вперед.

Увечері 5 серпня 1943 року столиця нашої Батьківщини Москва салютувала на честь доблесних військ Брянського, Західного, Центрального фронтів, які зайняли Орел, та військ Степового й Воронежського фронтів, що зайняли Белгород. Це був перший артилерійський салют в ході Великої Вітчизняної війни на честь бойової доблесті радянських військ.

Настрій бійців значно піднявся, обличчя сяяли радістю, відвагою і впевненістю в своїх силах.

Оцінивши хід подій, 6 серпня я разом з командуванням Степового фронту надіслав Верховному Головнокомандуючому пропозиції щодо дальшого розвитку операції на белгородсько-харківському напрямку.

«З діючої армії. 6.8.43.

Товаришеві Іванову¹.

Доповідаємо:

У зв'язку з успішним проривом фронту противника і розгортанням наступу на белгородсько-харківському напрямку операцію надалі будемо проводити за таким планом:

1. 53-я армія з корпусом Соломатіна² наступатиме вздовж Белгородсько-Харківського шосе, завдаючи головного удару в напрямку Дергачі.

Армія повинна вийти на лінію Вільшани — Дергачі, змінивши на цій лінії частини Жадова.

69-а армія наступає ліворуч 53-ї армії у напрямку Черемошне. Досягши Черемошного, 69-а армія передає кілька кращих дивізій Манагарову, а сама залишається у фронтовому резерві на доукомплектування в районі Микоянівка — Черемошне — Грязне.

69-й армії необхідно якнайскоріше подати поповнення 20 тисяч чоловік.

7-а гвардійська армія зараз наступатиме з району Пушкарне на Бродок і далі на Бочковку, згортаючи фронт противника з півночі на південь.

З рубежу Черемошне і Зиборовка 7-а гвардійська армія завдаватиме головного удару на Ціркуни і вийде на лінію — Черкаське — Лозове — Ціркуни — Ключкин.

Частиною сил з району Зиборовка вона наступатиме на Муром і далі на Тернову з тим, щоб допомогти 57-й армії форсувати річку Сіверський Донець у районі Рубіжне і Стар. Салтів.

2. 57-у армію Південно-Західного фронту бажано передати в підпорядкування Степового фронту і зараз готувати удар 57-ї армії з лінії Рубіжне — Стар. Салтів у загальному напрямку на Непокриту і далі на радгосп імені Фрунзе.

57-у армію необхідно вивести на лінію радгосп «Кутузовка» — радгосп імені Фрунзе — Рогань (північна).

Якщо 57-а армія лишатиметься в підпорядкуванні Південно-Західного фронту, то її треба зобов'язати

¹ Псевдонім Й. В. Сталіна.— *Прим. авт.*

² Генерал-лейтенант танкових військ М. Д. Соломатін — командир 1-го механізованого корпусу.— *Прим. авт.*

з підходом Шумилова¹ в район Мурома перейти в наступ у вищевказаному напрямку.

3. Для проведення другого етапу, тобто Харківської операції, до складу Степового фронту необхідно передати 5-у гв. танкову армію, яка вийде в район Вільшани — Старий Мерчик — Огульці.

Харківську операцію орієнтовно пропонуємо побудувати в такому плані:

а) 53-а армія у взаємодії з армією Ротмістрова охоплюватиме Харків з заходу і південного заходу.

б) Армія Шумилова наступатиме з півночі на південь з лінії Ціркуни — Дергачі.

в) 57-а армія наступатиме зі сходу з лінії радгосп імені Фрунзе — Рогань, охоплюючи Харків з півдня.

г) 69-а армія (якщо вона буде на той час поповнена) розгорнеться в стикові між Жадовим і Манагаровим у районі Вільшан і наступатиме на південь для забезпечення Харківської операції з півдня.

69-а армія виходитиме на лінію Сніжків Кут — Минківка — Просяне — Новоселівка.

д) Лівий фланг Воронежського фронту необхідно вивести на лінію Відрада — Коломак — Сніжків Кут.

Це завдання повинні виконати армія Жадова і лівий фланг 27-ї армії.

Армію Катукова² бажано мати в районі Ков'яги — Олексіївка — Мерефа.

Південно-Західному фронтові необхідно завдати удару з району Замостя в загальному напрямку на Мерефу, наступаючи по обох берегах річки Мжа; частиною сил наступати через Чугуїв на Основу; частиною сил необхідно очистити від противника ліс на південь від Замостя і вийти на рубіж Новоселівка — Охоче — Верх, Бишкін — Геївка.

4. Для проведення Харківської операції необхідно, крім 20 тисяч поповнення, дати 15 тисяч для дивізій 53-ї і 7-ї гвардійської армій; для доукомплектування танкових частин фронту дати 200 штук Т-34 і 100 — Т-70, КВ — 35 штук. Перекинути чотири полки самохідної артилерії і дві інженерні бригади.

¹ Генерал-лейтенант М. С. Шумилов — командуючий 7-ю гвардійською армією. — *Прим. авт.*

² Генерал-лейтенант танкових військ М. Ю. Катуків — командуючий 1-ю танковою армією. — *Прим. авт.*

Доукомплектувати ВПС фронту штурмовиками, винищувачами і бомбардувальниками в кількості: винищувачів — 90, ПЕ-2 — 40 та ІЛ-2 — 60.

Просимо затвердження.

Жуков, Конев, Захаров.

№ 64»¹.

А тим часом дії розгорталися далі. 7 серпня 1-а танкова армія і передові частини 6-ї гвардійської армії Воронезького фронту захопили місто Богодухів. Противник уже не мав суцільного фронту. Його 4-а армія діяла у великому відриві од групи «Кампф», а розрив, що утворився, нічим було закрити.

Групу військ противника, що відходила на захід від Грайворона, в складі трьох піхотних і 19-ї танкової дивізії атакувала велика група авіації 2-ї повітряної армії, а потім розбила 27-а армія генерала С. Г. Трофименка, що ще більше ускладнило становище 4-ї армії противника.

11 серпня частини 1-ї танкової армії перейшли залізницю Харків — Полтава.

Щоб врятувати 4-у армію від неминучої катастрофи, німецька група армій «Південь» спішно кинула свої останні резерви в район Охтирки.

Побоюючись оточення свого харківського угруповання, противник зібрав війська в складі трьох танкових дивізій («Мертва голова», «Вікінг» і «Райх») і 11 серпня завдав контрудару по 1-й танковій армії і частинах 6-ї гвардійської армії. Ослаблені частини 1-ї танкової армії та 6-ї гвардійської армії, не витримавши удару, почали відходити на вигідніші рубежі.

Тоді на допомогу їм кинули 5-у гвардійську танкову армію генерала П. О. Ротмістрова. Зав'язалася жорстока битва, що тривала кілька днів. Загальними зусиллями наприкінці 16 серпня ворога було зупинено.

18 серпня противник завдав контрудару з району Охтирки. Для його ліквідації в бій додатково ввели 4-у гвардійську армію, що прибула з резерву Ставки. Командував нею генерал Г. І. Кулик. На жаль, він погано справлявся із своїми обов'язками, і незабаром його довелося увільнити від командування.

¹ ЦАМО СРСР. Ф. 48-А. Оп. 1691. Спр. 233. Арк. 397—401.

Армії Степового фронту підійшли впритул до Харкова, зав'язавши бій на його околицях. Енергійно діяла 53-а армія І. М. Манагарова, і особливо її 89-а гвардійська стрілецька дивізія під командуванням полковника М. П. Серюгіна та 305-а стрілецька дивізія під командуванням полковника А. Ф. Васильєва.

Частини 53-ї армії, діючи вдень і вночі, прагнули скоріше завершити прорив оборони на підступах до міста. Найжорстокіший бій розгорівся за висоту 201,7 в районі Польового, яку захопила зведена рота 299-ї стрілецької дивізії в складі 16 чоловік під командуванням старшого лейтенанта В. П. Петрищева.

Коли в живих лишилось усього лише сім чоловік, командир, звертаючись до бійців, сказав:

— Товариші, стоятимемо на висоті так, як стояли панфіловці біля Дубосєкова. Помремо, але не відступимо!

І не відступили. Героїчні бійці утримали висоту до підходу частин дивізії. За мужність і виявлений героїзм Указом Президії Верховної Ради СРСР старшому лейтенанту В. П. Петрищеву, молодшому лейтенанту В. В. Женченку, старшому сержанту Г. П. Поліканову і сержанту В. Ю. Бреусову було присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Решта — нагороджені орденами.

У запеклому бою за Охтирку особливо відзначилися з'єднання 20-го гвардійського стрілецького корпусу під командуванням генерала Н. І. Бірюкова, частини генерала М. Г. Мікеладзе, гвардії підполковника О. С. Гудименка, полковника О. С. Доброва, а також 4-й гвардійський танковий корпус.

До 22 серпня наступ радянських військ у районі Харкова дедалі більше посилювався. Щоб уникнути оточення своїх військ, противник 22 серпня почав відходити з Харкова. Ранком наступного дня відступили його останні ар'єргардні частини, і війська Степового фронту увійшли в місто Харків, захоплено зустрінуті жителями.

У боях за Харків особливо відзначилися 28, 89-а гвардійські, 84, 116, 252 і 299-а стрілецькі дивізії 53-ї армії і 93-я гвардійська, 183-я і 375-а стрілецькі дивізії 69-ї армії, 15-а гвардійська дивізія 7-ї гвардійської армії. Всім цим дивізіям було присвоєно почесне найменування Харківських.

У Харкові відбувся великий мітинг, де були присутні

представники партійних і радянських організацій України і Червоної Армії. Мітинг пройшов з величезним піднесенням. Трудящі Харкова раділи. Москва салютувала доблесним воїнам, які визволили найбільше місто України.

Після мітингу був обід, під час якого народний артист Радянського Союзу І. С. Козловський співав російські та українські пісні. Його чарівний і задушевний голос до сліз зворушив присутніх. Він співав багато, як ніколи, а ми, які так знудьгувалися за гарним вокальним виконанням, були дуже вдячні Іванові Семеновичу.

Війська Степового фронту тим часом вели бої на південь від Харкова, наступаючи в районі Мерефи.

Відкинувши контрударні угруповання противника в районі Богодухова та Охтирки, Воронежський фронт 25 серпня міцно закріпився на лінії Суми — Гадяч — Охтирка — Костянтинівка і розпочав підготовку до наступу, щоб вийти на середню течію Дніпра. Аналогічне завдання одержав і Степовий фронт.

На орловському напрямку план контрнаступу мав на меті розгромити 9-у і 2-у танкову армії німецьких військ і розвивати удар в загальному напрямку на Брянськ.

Війська лівого крила Західного фронту одержали завдання у взаємодії з військами Брянського фронту розгромити болховську групу військ противника, а потім, наступаючи на Хотинець, відрізати шляхи відходу противника з району Орла.

Західний фронт спочатку наступав 11-ю гвардійською армією генерала І. Х. Баграмяна, підсиленою танковим корпусом і чотирма танковими бригадами. Дії військ цієї групи підтримувала 1-а повітряна армія, якою командував генерал М. М. Громов. Через кілька днів ця група була підсилена 11-ю армією генерала І. І. Федюнінського і 4-ю танковою армією генерала В. М. Баданова.

Брянський фронт діяв у складі 61, 3 та 63-ї армій, саме тоді включилась і 3-я гвардійська танкова армія П. С. Рибалка, яка закінчувала своє доукомплектування в районі станції Горбачево. Дії військ фронту підтримувала 15-а повітряна армія генерала М. Ф. Науменка.

Центральний фронт наступав у складі 48-ї, 13-ї та правим флангом 70-ї армії, 2-ю танковою армією і всіма з'єднаннями, які брали участь в обороні й контрударі.

На той час противник, щоб протидіяти прориву військ Брянського і Західного фронтів, зняв з ділянки Центрального фронту кілька танкових і піхотних дивізій, чим значною мірою ослабив свою оборону на південь від Орла. Це створило сприятливішу можливість для наступу Центрального фронту.

Розпочатий наступ Західного і Брянського фронтів розгортався повільніше, ніж це передбачалось. Дещо краще проходив він на лівому крилі Західного фронту. Не прискорив загального наступу й контрнаступ Центрального фронту, розпочатий 15 липня.

Пізніше, аналізуючи причини повільного розвитку подій, ми прийшли до висновку, що основна помилка полягала в тому, що Ставка дещо поквапилася перейти до контрнаступальних дій і не створила значно сильнішого угруповання в складі лівого крила Західного фронту, яке до того ж у ході бою довелось серйозно підкріпити. Військам Брянського фронту випало долати глибоко ешелоновану оборону фронтальним ударом.

Гадаю, що було б краще, якби армію П. С. Рибалка ми вводили в бій не на Брянському фронті, а разом з армією І. Х. Баграмяна. Ввести в бій 11-у армію генерала І. І. Федюнінського, а також 4-у танкову армію генерала В. М. Баданова Ставка трохи запізнилась.

Центральний фронт свій контрнаступ почав там, де закінчився його контрудар, і рухався широким фронтом, у лоб основному угрупованню противника. Головний удар Центрального фронту потрібно було б зсунути трохи на захід, в обхід Кром.

На жаль, цього не зробили. Перешкодила квапливість. Тоді всі ми вважали, що треба скоріше бити противника, поки він ще не осів міцно в обороні. Але це було помилкове міркування. Усе це, разом узятє, стало наслідком недооцінки оборонних можливостей противника.

У наступні дні контрнаступ на орловському напрямку розвивався, як і раніше, повільними темпами.

І. В. Сталін нервував, проте, безперечно, розумів, що насамперед винен він, а не хтось інший.

5 серпня війська Брянського фронту визволили Орел. В цих боях особливо відзначилися 5, 129 і 380-а стрілецькі дивізії.

Коли ми з О. І. Антоновим та О. М. Василевським доповідали Верховному про можливість оточення в ра-

йоні Орла угруповання противника, для чого треба було значно підсилити ліве крило Західного фронту, то Й. В. Сталін сказав:

— Наше завдання скоріше вигнати німців з нашої території, а оточувати ми їх будемо, коли вони стануть слабшими...

Ми не наполягли на своїй пропозиції, а даремно! Потрібно було наполегливіше обстоювати свою точку зору: наші війська вже тоді могли здійснювати операції на оточення і знищення.

У складі Брянського фронту найенергійніше наступала 3-я армія під командуванням генерала О. В. Горбатова, який протягом усієї війни чудово справлявся з обов'язками командуючого армією.

І можна сказати, він досить успішно міг би справитись і з командуванням фронтом. Але за його відвертість, за різкість суджень він не подобався вищому керівництву. Особливо був настроєний проти нього Берія, який абсолютно незаслужено протримав його у тюрмі кілька років.

Повільний розвиток контрнаступу всіх трьох фронтів дав змогу противнику перегрупувати свої війська, підтягти свіжі сили з інших районів і організовано відвести війська з району Орла.

Далі наступ цих фронтів розгортався теж повільними темпами і в середньому не перевищував 4 кілометрів на добу. 18 серпня контрнаступальна операція закінчилась на лінії на схід від Людинова, за 25 кілометрів на схід від Брянська.

23 серпня 1943 року визволенням Харкова завершилась ця найбільша битва Великої Вітчизняної війни. Закінчилась вона розгромом головного угруповання німецьких військ, на яке Гітлер покладав так багато воєнно-політичних надій.

Які ж підсумки Курської битви?

П'ятдесят днів тривала ця найбільша битва наших військ з німецько-фашистськими військами. Вона закінчилась перемогою Червоної Армії, яка розбила 30 відбірних німецьких дивізій, в тому числі 7 танкових. Ці дивізії втратили більш ніж половину свого складу.

Загальні втрати ворожих військ становили близько 500 тисяч чоловік, 1500 танків, у тому числі велика кількість «тигрів» і «пантер», 3000 гармат і понад

3700 літаків. Такі втрати фашистське керівництво вже не могло заповнити ніякими тотальними заходами.

Видатна перемога наших військ під Курськом продемонструвала зрослу могутність Радянської держави і її збройних сил. Перемога кувалася на фронті і в тилу під керівництвом Комуністичної партії зусиллями всіх радянських людей. В боях під Курськом наші війська проявили виняткову мужність, масовий героїзм і військову майстерність. Комуністична партія і уряд високо оцінили бойову доблесть військ, нагородивши понад 100 тисяч солдатів, офіцерів і генералів орденами та медалями, багатьом воїнам було присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

Розгром німецько-фашистських військ під Курськом мав найбільше міжнародне значення і ще вище підняв авторитет Радянського Союзу.

Привид неминучої катастрофи постав перед фашистською Німеччиною. Поразка німецьких військ змусила гітлерівців перекинути влітку 1943 року на радянсько-німецький фронт з інших фронтів 14 дивізій і значні частини підсилення, послабивши тим самим свої *фронти в Італії і Франції*.

Спроба Гітлера вирвати стратегічну ініціативу з рук радянського командування закінчилась повним провалом, *і відтоді до кінця війни німецькі війська змушені були вести тільки оборонні бої*. Це свідчило про виснаження Німеччини. Ніякі сили тепер її вже не могли врятувати. Питання було тільки в часі.

Радянське стратегічне й оперативно-тактичне командування значно виросло й зміцніло в мистецтві ведення війни.

Контрнаступ на Курській дузі був, на відміну від контрнаступу під Москвою і Сталінградом, задалегідь вирішеним і добре забезпеченим глибоким ударом.

Сюди були залучені значно більші сили, ніж у попередніх великих контрнаступальних операціях. Наприклад, під Москвою брало участь 17 нечисленних загальновійськових армій без танкових з'єднань, в районі Сталінграда 14 загальновійськових армій, 1 танкова армія та кілька мехкорпусів. У контрнаступі під Курськом брали участь 22 могутні загальновійськові, 5 танкових, 6 повітряних армій та великі сили авіації далекої дії.

У битві під Курськом у процесі контрнаступу вперше

широко використовувались танкові й механізовані з'єднання та об'єднання, які в ряді випадків стали вирішальним фактором оперативного маневру, засобом стрімкого розвитку успіху в глибину й виходу на тилові шляхи ворожих угруповань.

Танкові армії, артилерійські дивізії та корпуси, могутні повітряні армії фронтів істотно змінили наші можливості, а отже, і характер фронтових операцій як за масштабами, так і за метою. У порівнянні з першим періодом війни радянські війська стали на багато разів рухливішими. Це забезпечило значне збільшення їхньої маневреності і середньодобового темпу наступу. Різко зросла щільність артилерійсько-мінометного вогню і танків. У літніх наступальних боях 1943 року ми вже мали змогу створювати щільність до 150—200 гармат і 15—20 танків на один кілометр фронту.

Перемозі радянських військ під Белгородом, Орлом та Харковом багато в чому сприяли партизани, які діяли в тилу противника. Особливо велику «рейкову війну» вели вони в Білорусії, Смоленській, Орловській областях та Наддніпрянщині. *Партизани зривали залізничні перевезення, висаджували в повітря мости, доставляли радянському командуванню розвідувальні дані, які допомогли нам правильно оцінити обстановку та задум ворожого командування на літо 1943 року.*

Одним із вирішальних факторів, які забезпечили перемогу на Курській дузі, був високий морально-політичний стан особового складу наших військ. Цьому сприяла напружена й копітка партійно-політична робота, яку проводили командири, політпрацівники, партійні та комсомольські організації як у період підготовки битви, так і в ході її. Вони багато душевних сил віддали для того, щоб іще вище підняти бойові можливості військ...

25 серпня 1943 року мене викликали в Ставку для обговорення обстановки і подальших завдань загального наступу радянських військ, який після розгрому німецьких військ на Курській дузі розгортався широким фронтом.

У битвах за Україну

Ще до мого повернення в Москву, в серпні 1943 року, під час контрнаступу Воронежського і Степового фронтів до нас двічі прилітав перший заступник начальника Генерального штабу Олексій Інокентійович Антонов. Він повідомив корективи, внесені Верховним Головнокомандуючим до плану завершення наступальних операцій 1943 року, і намітки Генштабу на осінньо-зимову кампанію.

Олексій Інокентійович був надзвичайно грамотний військовий, людина великої культури і чарівності. Приємно було слухати в його викладі оперативно-стратегічні міркування нашого Генштабу. З граничною чіткістю і переконливістю він аналізував стан німецьких військ після розгрому їх на Курській дузі.

На думку Генштабу, командування німецьких військ ще мало в своєму розпорядженні значні сили для продовження війни з Радянським Союзом, тим більше що Англія й Америка, за всіма даними, все ще не збирались відкривати широкі наступальні операції в Європі. Висадження їхніх військ у Південній Італії (на острові Сіцилія) не внесло істотних змін у розстановку німецьких сил на стратегічних напрямках, хоча, звичайно, в гітлерівського керівництва виникли зайві турботи.

Генштаб вважав, і з цим був згодний Верховний, що Німеччина на Східному фронті вже неспроможна провести жодного великого наступу. Однак для ведення активних оборонних дій противник мав ще досить сил і матеріальних засобів. Власне, це й показав досвід битв у районі Богодухова, Охтирки і Полтави, де німецькі війська завдавали нам досить відчутних контрударів і добивались тимчасових успіхів.

Я був цілком згодний з висновками О. І. Антонова і теж вважав, що німецьке командування вимагатиме

від своїх військ упертої оборони, щоб утримати Донбас і Лівобережну Україну.

За проектами директив, які Генштаб підготував і частково дав уже фронтам, передбачалося розгорнути наступ на всіх фронтах західного і південно-західного напрямків, з тим щоб вийти у східні райони Білорусії і на Дніпро, де й захопити плацдарм для забезпечення операцій по визволенню Правобережної України.

З доповіді О. І. Антонова я зрозумів, що Верховний настійно вимагає негайно розвивати наступ, щоб не дати противникові організувати оборону на підступах до Дніпра. Я поділяв цю настанову, але не був згодний з формою наших наступальних операцій, при яких фронти від Великих Лук до Чорного моря розгортали фронтально-лобові удари.

Адже була можливість (після деякого перегрупування) провести операції на відсікання й оточення значних угруповань противника, чим би полегшувалось даліше ведення війни. Зокрема, я мав на увазі південне угруповання противника на Донбасі, яке можна було відсікти могутнім ударом з району Харків — Ізюм у загальному напрямку на Дніпропетровськ і Запоріжжя.

О. І. Антонов сказав, що особисто він поділяє цю думку, але Верховний вимагає скоріше відкинути противника з нашої території фронтальними ударами.

Перед тим як мав відлетіти О. І. Антонов до Москви, я просив його ще раз доповісти мої міркування Верховному й передати прохання фронтів про укомплектування танкових військ машинами й підготовленим особовим складом, бо їхні ряди після напружених боїв дуже порідшали.

Через кілька днів мені подзвонив Й. В. Сталін і сказав, що він дав вказівку направити М. Ф. Ватутіну й І. С. Коневу танки й поповнення. Потім він зауважив, що не поділяє точку зору про удар військ Південно-Західного фронту з району Ізюма на Запоріжжя, оскільки на це буде потрібний значний час.

Я не став заперечувати, бо знав, що Верховний поки що взагалі через ряд обставин не дуже певний у доцільності більш рішучого застосування операцій на оточення противника.

На закінчення Верховний зажадав, щоб війська фронтів скоріше вийшли на Дніпро.

Отже, 25 серпня, як уже казав, я прибув у Ставку. Верховний щойно закінчив нараду з членами Державного Комітету Оборони, на якій була заслухана доповідь про план виробництва літаків і танків у другому півріччі 1943 року.

На той час ціною величезних зусиль партії і народу наша воєнна економіка уже могла поставляти фронту все необхідне. Прискорений розвиток «другого Баку», трудовий героїзм металургів Кузнецького і Магнітогорського комбінатів, швидкісне спорудження домен, електростанцій, шахт у визволених районах, піднесення кольорової і чорної металургії Уралу, Сибіру, Казахстану, впровадження потокового методу на військових заводах, величезна творча робота по вдосконаленню бойової техніки і технології виробництва — все це створило нові можливості для розгрому ворога.

У 1943 році було вироблено 35 тисяч чудових літаків усіх видів, понад 24 тисячі танків і самохідно-артилерійських установок. Тут і за кількістю, і за якістю ми вже набагато випередили Німеччину. Гітлерівське командування спеціально наказало військам уникати зустрічних боїв з нашими важкими танками...

Поцікавившись справами на Воронезькому і Степовому фронтах, Верховний Головнокомандуючий запитав, чи одержали директиву про продовження наступу на Дніпро і як розцінюють фронти свої можливості. Я доповів, що війська фронтів мають великі втрати, їх треба серйозно підкріплювати особовим складом і бойовою технікою, особливо танками.

— Гарзд,— сказав Й. В. Сталін,— про це ми поговоримо пізніше, а зараз давайте послухаємо Антонова про хід наступу на інших напрямках.

Олексій Інокентійович поклав на стіл карти західного і південно-західного стратегічних напрямів, котрі, як завжди, прекрасно опрацьовувалися оперативним управлінням Генштабу. Треба сказати, що наочно виконана карта добре допомагає з'ясувати загальну обстановку і прийняти рішення.

О. І. Антонов доповів відомості про противника. Було ясно: німці вживають усіх заходів до того, щоб зупинити розпочатий наступ Калінінського, Західного, Брянського та Південно-Західного фронтів. За всіма даними, їхня оборона готувалась на лінії річка Нарва — Псков — Вітебськ — Орша — річка Сож — ріка Дніп-

ро — річка Молочна. У своїй пропаганді гітлерівці всіляко популяризували цей рубіж, називаючи його «східним валом», об який розіб'ється Червона Армія.

Доповідаючи про хід Смоленської наступальної операції Західного фронту і лівого крила Калінінського фронту, О. І. Антонов сказав, що війська тут зустрілися з великими труднощами. З одного боку, важка лісисто-болотиста місцевість, з другого — зрослий опір ворожих військ, які посилюються частинами, що їх перекидають з району Брянська.

— Які завдання виконують партизанські загони? — запитав Й. В. Сталін.

— Головним чином дезорганізують залізничні перевезення на ділянках Полоцьк — Двінськ, Могильов — Жлобін, Могильов — Кричев, — доповів О. І. Антонов.

— Як справи на Південно-Західному фронті?

— Війська Південно-Західного фронту, розпочавши наступ центром фронту, успіху не досягли. Краще справа пішла на ділянках лівого крила фронту, де діяла 3-я гвардійська армія генерала Лелюшенка.

Зараз я вже не пам'ятаю всіх деталей цієї наради, але основною була вказівка Верховного Головнокомандуючого вжити всіх заходів до найшвидшого захоплення Дніпра і річки Молочної, з тим щоб противник не встиг перетворити Донбас і Лівобережну Україну на пустельний район.

Це була правильна вимога, бо фашисти, відступаючи, із зв'язкою люттю все цінне палили і руйнували. Вони висаджували в повітря фабрики, заводи, перетворювали на руїни міста й села, знищували електростанції, домени й мартенівські печі, палили школи, лікарні. Гинули тисячі дітей, жінок, стариків.

Давши відповідні вказівки О. І. Антонову, Й. В. Сталін наказав мені разом з *маршалом* Я. М. Федоренком, *генералом* І. В. Смородіновим і *маршалом* М. Д. Яковлевим розглянути, що можна виділити Воронезькому і Степовому фронтам. Враховуючи важливість завдань, поставлених перед фронтами, я того самого вечора доповів Верховному про кількість людей, танків, артилерії та боеприпасів, які варто б зараз же їм передати.

Верховний Головнокомандуючий довго розглядав свою таблицю наявності озброєння і те, що я намічав фронтам. Потім, взявши, як звичайно, синього олівця, він скоротив усе майже на 30—40 процентів.

— Решту,— сказав він,— Ставка дасть тоді, коли фронти підйдуть до Дніпра.

Того ж дня я вилетів у район бойових дій фронтів. Там згідно з директивою Ставки Верховного Головнокомандування мали продовжуватися наші активні дії.

Трохи пізніше, 6 вересня, із Ставки прибула директива. Фронти, дії котрих я координував, одержали завдання продовжувати наступ з виходом на середню течію Дніпра і захопити там плацдарми. Воронежський фронт під командуванням М. Ф. Ватутіна повинен був завдати ударів на Ромни—Прилуки—Київ. Степовий фронт під командуванням І. С. Конєва—наступати на полтавсько-кременчуцькому напрямку.

Для ретельної підготовки наступу до Дніпра у нас не було можливостей. Війська обох фронтів були дуже втомлені від безперервних боїв. Відчувались деякі перебої в матеріально-технічному забезпеченні. Але всі ми, від солдата до маршала, горіли бажанням скоріше викинути ворога з нашої землі, визволити багатостраждальний український народ з-під важкого гніту окупантів, які за свої невдачі на фронтах мстилися на беззахисному населенні.

Нам не знадобилося багато часу на вироблення оперативно-тактичних рішень, бо у військах уже нагромадився багатий досвід, який допомагав швидко аналізувати обстановку, приймати рішення й виробляти короткі й чіткі вказівки.

Щодо командування і штабів фронтів, то вони стали великими майстрами по організації і проведенню операцій. З ними легко працювалось. Ми, як кажуть, розуміли один одного з півслова.

Я, як і раніше, підтримував зв'язок з О. М. Василевським, який у цей час координував дії військ Південно-Західного і Південного фронтів. Було відомо, яке могутнє угруповання противника стоїть супроти наших фронтів. Хоч наші війська мали деяку перевагу в людях, та все-таки це не виключало великих труднощів, з якими вони повинні були зіткнутися в наступальних операціях, тим більше що в танках і бойовій авіації на нашому боці майже не було кількісної переваги, *за винятком артилерії.*

Розпочатий наступ підопічних мені фронтів розвивався надто повільно.

Противник чинив запеклий опір, особливо в районі

Полтави. Але в першій половині вересня, зазнавши значних втрат, він почав відводити свої війська з Донбасу і району Полтави. Введена в бій на ділянці Воронежського фронту 3-я гвардійська танкова армія П. С. Рибалка, яка прибула з резерву Ставки, розгорнула рішуче переслідування противника в напрямку Дніпра.

Крім того, з 5 жовтня 1943 року Воронежський фронт був посилений військами 13-ї та 60-ї армій під командуванням генералів М. П. Пухова та Г. Д. Черняховського. Відбулися перегрупування й на інших фронтах. Зокрема, Степовий фронт одержав від Воронежського фронту 52-у та 5-у гвардійську армії генералів К. А. Коротеєва і О. С. Жадова.

Не маючи сил стримати натиск наших військ, що посилювався, німецькі війська почали відходити до Дніпра. Фронти вжили всіх заходів до того, щоб на плечах відступаючих військ противника захопити плацдарми на річці Дніпро і почати з ходу форсування цієї найбільшої водної перешкоди.

Щоб деморалізувати ворожі війська, в бойові дії було кинуте всю наявну авіацію фронтів. З'єднання, почавши переслідування противника, створювали імпровізовані рухомі загони, які мали завдання швидко висуватись на тиллові шляхи, захоплювати й утримувати рубежі, котрі могли зайняти фашистські війська для оборонних дій.

Щоб іще вище підняти морально-політичний дух військ при форсуванні великих водних рубежів, Ставка 9 вересня 1943 року наказала за форсування Десни представити начальницький склад до нагороди орденами Суворова, а за форсування Дніпра — до присвоєння звання Героя Радянського Союзу.

Військові ради, політоргани, командно-начальницький склад розгорнули велику політико-виховну роботу, роз'яснюючи значення швидкого захоплення західного берега Дніпра і Десни. Кожний, з ким доводилося нам розмовляти про наступні завдання і способи їх виконання, добре розумів значення захоплення могутньої річки, стрімкого її форсування і особливо визволення Києва — столиці України.

Степовий фронт, визволивши Полтаву, 23 вересня підходив передовими частинами свого лівофлангового угруповання до Дніпра.

Механізовані частини 3-ї гвардійської танкової армії і частина сил 40-ї та 47-ї армій захопили плацдарм на Дніпрі в районі Великого Букрина. Вони повинні були швидко розширити його, щоб забезпечити введення головного угруповання Воронежського фронту в обхід Києва з півдня і південного заходу.

Командування німецьких військ терміново кинуло проти наших військ, які захопили плацдарм, велике угруповання в складі 24-го і 48-го танкових корпусів і до п'яти піхотних дивізій. Вони завдали контрудару по наших військах, що переправилися, і скували дії на букринському плацдармі.

На північ від Києва, в районі Лютежа, з ходу форсували Дніпро частини армії генерала Н. Є. Чибісова. На протилежний берег вийшли підрозділи 842-го стрілецького полку 240-ї стрілецької дивізії. Особливо відзначилась група під командуванням сержанта П. П. Нефедова. За виявлений героїзм і мужність при захопленні й утриманні плацдарму П. П. Нефедов був удостоєний звання Героя Радянського Союзу, а всі інші були нагороджені орденами.

Війська, які форсували Дніпро, виявляли найбільшу завзятість, хоробрість і мужність.

Як правило, підійшовши до річки, вони з ходу кидалися вперед. Не чекаючи поки підійдуть понтонні й важкі засоби наведення мостів, частини долали Дніпро на чому завгодно — на плотах з колод, на саморобних поромах, на рибальських човнах і катерах. Усе, що потрапляло під руку, йшло в хід. Нелегко доводилось і на протилежному березі, де спалахували жорстокі бої за плацдарм. Не встигши закріпитися, війська вступили в бій з противником, який силкувався будь-що скинути їх у річку.

Запеклі бої, що завершилися великим успіхом, розгорнулись і на ділянці Степового фронту при форсуванні Дніпра в районах Дніпровокам'янки та Домоткані. Тут особливо відзначилися частини 25-го гвардійського стрілецького корпусу генерала Г. Б. Сафіуліна. Відбивши багаторазові атаки противника, вони забезпечили успішне форсування Дніпра 7-ю гвардійською армією. Частини 62-ї гвардійської дивізії полковника І. Н. Мошляка були першими в 37-й армії генерала М. М. Шарохіна, які форсували Дніпро на південний схід від Кременчука.

Рішучим діям сухопутних військ сприяла бойова авіація фронтів та авіація далекої дії, котра, завдаючи зосереджених ударів по аеродромах, по обороні противника, його резервах, надійно забезпечувала наше панування в повітрі.

Наприкінці вересня, збивши оборону ворожих військ, наші війська форсували Дніпро на ділянці 700 кілометрів, від Лоева до Запоріжжя, й захопили ряд найважливіших плацдармів, з яких передбачалось розвивати наступ далі на захід.

За успішне форсування Дніпра та виявлені при цьому героїзм, мужність і високу майстерність, за штурм оборони на Дніпрі понад дві з половиною тисячі солдатів, сержантів, офіцерів і генералів були удостоєні звання Героя Радянського Союзу.

За період з 12 жовтня по 23 грудня війська Воронезького фронту¹ провели Київську операцію.

Спочатку передбачалось розгромити київське угруповання й захопити Київ, завдаючи головного удару з букринського плацдарму. Потім від цього плану довелося відмовитись, тому що противник стягнув сюди великі сили київського угруповання. Залишивши цей напрямок для допоміжних дій, ми перенесли головний удар на північ від Києва з лютізького плацдарму, оскільки там німецько-фашистські війська послабили свою північну ділянку.

Новий план визволення Києва й розвитку наступу на Коростень — Житомир — Фастів був поданий на затвердження Верховному. Після розгляду в Генштабі та ув'язки з Центральним фронтом план затвердили.

25 жовтня почало здійснюватись перегрупування 3-ї гвардійської танкової армії з букринського плацдарму. Вона мала пройти близько двохсот кілометрів вздовж Дніпра, а це означало — вздовж фронту противника. На наше щастя, погода була нельотна, й авіаційна розвідка противника під час перегрупування майже не діяла.

З району Великого Буcriна перегрупувався і 7-й артилерійський корпус прориву.

Було вжито всіх заходів маскування та радіообману. Частина пересувань на лютізький плацдарм відбу-

¹ 20 жовтня 1943 року Воронезький фронт перейменовано на 1-й Український фронт, Степовий фронт — на 2-й Український.—
Прим. авт.

валася вночі. Щоб прикувати увагу противника до букринського плацдарму, там підтримувалась активна діяльність військ і застосовувались різні дезінформаційні заходи. Перегрупування танкової армії та артилерійського корпусу противник не виявив, і він далі продовжував чекати головного удару військ фронту саме в цьому районі.

До 1 листопада на лютізькому плацдармі були зосереджені 38-а армія під командуванням генерала К. С. Москаленка, 3-я гвардійська танкова армія генерала П. С. Рибалка, 5-й гвардійський танковий корпус генерала А. Г. Кравченка, 7-й артилерійський корпус прориву і велика кількість артилерійських частин та інших родів військ.

Беручи загалом, до операції готувалось близько двох тисяч гармат і мінометів, п'ятсот «катюш». На початок вирішальних дій на київському напрямку наші війська переважали противника як кількісно, так і якісно.

Вранці 3 листопада несподівано для фашистських військ почався наступ на Київ, що підтримувався 2-ю повітряною армією.

Але треба було ще скувати противника і в районі букринського плацдарму. З цією метою 1 листопада перейшли в наступ 27-а і 40-а армії фронту. Німецьке командування сприйняло цей удар за головний і терміново перекинуло сюди додаткові сили, в тому числі танкову дивізію СС «Райх», що була в резерві генерал-фельдмаршала Манштейна. Нам тільки цього й треба було.

Однак 3 і 4 листопада наступ 38-ї армії на Київ розгортався повільно. Щоб рішуче вплинути на хід операції, вирішили увести в бій 3-ю гвардійську танкову армію П. С. Рибалка. Над ранок 5 листопада вона перетнула дорогу Київ — Житомир, створивши цим сприятливі умови для військ, наступаючих безпосередньо на Київ.

38-а армія генерал-полковника К. С. Москаленка (член Військової ради генерал-майор О. О. Єпішев¹) під кінець 5 листопада була вже на околицях Києва, а о 4 годині ранку 6 листопада разом з танковим корпусом генерала А. Г. Кравченка визволила столицю України.

---

¹ Прізвище О. О. Єпішева у даному контексті в рукопису відсутнє.— *Прим. ред.*

Верховному Головнокомандуючому відразу ж надіслали телеграму. В ній говорилось: «З величезною радістю доповідаємо про те, що поставлене завдання — оволодіти нашим прекрасним містом Києвом — столицею України, війська 1-го Українського фронту виконали. Місто Київ повністю очищене від фашистських окупантів. Війська 1-го Українського фронту продовжують виконувати поставлене завдання».

Велика заслуга в успішному виконанні цієї операції належить командуючому фронтом генералу армії М. Ф. Ватутіну, члену Військової ради генерал-майорові К. В. Крайнюкову¹.

В опрацюванні й організації операції визволення Києва і розгрому київського угруповання противника велику й важливу роботу провела Військова рада 38-ї армії².

У боях за Київ активну роль відіграла чехословацька бригада під командуванням полковника Людвіка Свободи. 139 солдатів і офіцерів цієї героїчної бригади були удостоєні високих радянських нагород.

Радянський народ з вдячністю пам'ятатиме участь відважних чехословацьких воїнів у розгромі німецько-фашистських військ під час Великої Вітчизняної війни.

О 9 годині ранку разом з Військовою радою фронту ми прибули в Київ, куди вже сходилися юрби змучених мешканців міста, які ховалися на околицях від звірячої розправи фашистів. Наші машини обступили з усіх боків.

Більшість людей мали аж надто виснажений вигляд. Але як світилися очі киян, які побачили не в мрії, а наяву своїх визволителів, рідних радянських воїнів! Багато хто плакав від радості, кожний хотів щось розказати про давно наболіле, вистраждане...

Проїжджаючи добре знайомим мені Хрещатиком, колись найкрасивішим проспектом міста, я нічого не міг упізнати: навколо були суцільні руїни. Такий мав вигляд наш стародавній Київ після втечі гітлерівців.

Визволивши Київ, війська фронту, відкидаючи противника на захід, оволоділи Фастовом, Житомиром та рядом інших міст.

---

¹ Цього речення в даному контексті в рукопису немає.— *Прим. ред.*

² Те ж саме.

Німецьке командування, побоюючись катастрофічного розвитку подій, спішно зосередило в районі Житомира контрударну групу в складі 15 дивізій (в тому числі 8 танкових і моторизованих). 13 листопада противник завдав могутнього удару військам 1-го Українського фронту. Йому вдалося знову зайняти Житомир і просунутися на 30—40 кілометрів. Проте з підходом наших резервів становище незабаром було відновлено.

До кінця грудня точилися напружені бої. Противник знову рвався до Києва, проте всі його спроби були безрезультатні.

Наприкінці грудня — початку січня обидві сторони перейшли до оборони. Тепер лінія фронту оборони наших військ проходила за сто п'ятдесят кілометрів на захід і за п'ятдесят кілометрів на південь від Києва.

Та повернемося трохи назад, щоб пригадати, що ж сталося за цей час на 2-му Українському фронті (колишньому Степовому), де мені довелося бувати колинеколи через те, що бойова обстановка вимагала присутності переважно на київському напрямку.

30 вересня війська 2-го Українського фронту, форсувавши Дніпро, захопили плацдарм на західному березі до 30 кілометрів по фронту і до 15 в глибину. Така позиція цілком забезпечувала розвиток удару головного угруповання.

У ході форсування Дніпра мені вдалось побувати на ділянці 53-ї армії генерала І. М. Манагарова. Він, як і перед наступом під Белгородом, відмінно управляв армією. Тепер він діяв ще рішучіше, ніж перед контрнаступом на Курській дузі. Таке саме враження справляла і більшість командного складу частин і з'єднань армії. У всіх штабах підвищилась організованість, покращилось управління, організація розвідки, і, що найголовніше, штаби і командування набули навиків швидкого й глибокого аналізу обстановки.

Розмовляючи з командиром І. М. Манагаровим, я спостерігав за І. С. Коневим. Раніше він звичайно поправляв або доповнював доповіді своїх командирів, а зараз, слухаючи чітку доповідь І. М. Манагарова, мовчав і усміхався. Справді, від розпорядливості І. М. Манагарова і його штабу можна було одержати велике задоволення.

Прощаючись з І. М. Манагаровим, я жартома сказав:

— Усе гаразд. Одного не вистачає, баяна.

— Баян є, товаришу маршал,— розсміявшись, мовив І. М. Манагаров,— він у мене в другому ешелоні, тільки я не грав на ньому відтоді, як ви приїжджали до нас під час підготовки до контрнаступу під Белгородом.

Визволення Києва, захоплення й розширення наших плацдармів на Дніпрі, в районі Києва, Черкас, Кременчука, Дніпропетровська і Запоріжжя різко погіршили обстановку для німецьких військ на Україні. Дніпро давав змогу противнику організувати важкопереборну оборону, й гітлерівці покладали великі надії на те, що їм пощастить зупинити наші війська перед цією природною перешкодою.

З розвідувальних даних Ставка знала, що перед початком операції до штабу групи армій «Південь» приїжджав Гітлер. Він категорично вимагав від військ — битися за Дніпро до останку і за всяку ціну утримати його за собою.

Гітлерівці розуміли, що з втратою України остаточно зруйнується їхній фронт на півдні нашої країни, вони втратять Крим і радянські війська можуть незабаром вийти до своїх державних кордонів. Тоді ще більше ускладниться загальне становище у фашистському таборі.

Та, незважаючи на жорстокі вимоги Гітлера і генерал-фельдмаршала Манштейна, битва за Дніпро була програна. Не допомогла і ще одна спроба відновити оборону в районі Кременчука, Дніпропетровська і Запоріжжя.

До 23 жовтня ударне угруповання військ 2-го Українського фронту, в тому числі 5-а гвардійська танкова армія, передана фронтові з резерву Ставки, вийшло на підступи до Кривого Рога й Кіровограда. Німецьке командування, зібравши сильну групу військ, кинуло її проти частин 2-го Українського фронту, щоб ліквідувати навислу небезпеку.

Саме у розпалі жорстоких боїв я прибув на командний пункт І. С. Конєва, який знаходився за чотири кілометри від поля бою. У стереотрубу можна було частково спостерігати хід битви.

Іван Степанович був заклопотаний. Дуже поріділі й перевтомлені попередніми боями війська фронту могли не витримати серйозного натиску противника. Через те йому довелось для удару по ворожих військах кинути

всю авіацію і посилити частини артилерією за рахунок інших ділянок фронту. Німецьке командування, у свою чергу, направляло на наші війська бомбардувальну авіацію, яка хвиля за хвилею підходила до поля бою і завдавала нам відчутних ударів.

Наприкінці 24 жовтня на ряді ділянок наші війська змушені були відійти на відстань до 10 кілометрів, а потім, не утримавшись, ще кілометрів на 25, міцно закріпившись тільки на річці Інгулець. Хоч як силкувався противник відкинути наші війська з цієї річки, це йому не вдалося. Зазнавши великих втрат, він був змушений припинити свої атаки і перейти до оборони.

Не маючи достатніх сил продовжувати наступ на криворізькому напрямку, війська 2-го Українського фронту також перейшли тут до оборони.

А на правому крилі фронту бойові дії продовжувалися з неослабним напруженням. Тут 52-а армія генерала К. А. Коротеєва, щільно взаємодіючи з партизанськими загонами, успішно форсувала Дніпро і 14 грудня захопила плацдарм і зайняла місто Черкаси.

У ході жорстоких боїв запорізький плацдарм противника війська 3-го Українського фронту ліквідували. Наші війська визволили Дніпропетровськ.

Наприкінці грудня на ділянці 2-го і 3-го Українських фронтів було створено плацдарм стратегічного значення довжиною понад 400 кілометрів по фронту і до 100 кілометрів у глибину, який давав змогу найближчим часом розгорнути дальші наступальні операції.

Займаючись координацією дій 1-го і 2-го Українських фронтів, я не зміг вникнути в деталі ходу операції наших військ на 3-му й 4-му Українських фронтах. З телефонних переговорів з Верховним, Генштабом і О. М. Василевським я знав, що 4-й Український фронт, розгромивши противника на річці Молочній, успішно просунувся уперед і захопив плацдарм на Перекопському перешийку, закривши в Криму німецькі війська.

Щоб детальніше ознайомитись із становищем на фронтах, розглянути й уточнити план дальших наступальних операцій, в середині грудня мене викликали в Ставку. Прибув і О. М. Василевський, з яким ми зустрілись у Генштабі й відразу ж обмінялися думками про підсумки 1943 року й перспективи на найближчий період.

Олександр Михайлович мав утомлений вигляд. Йому, як і мені, довелося починаючи з квітня майже безперервно перебувати в русі — то літати, то їздити фронтовими дорогами. Обстановка тоді була досить складною, напруженою і багатою надзвичайно гострими змінами великих успіхів і прикрих невдач. Усе це, разом узятє, плюс систематичне недосипання, фізичне й розумове перенапруження особливо позначались тоді, коли ми опинялися в Москві, у затишку кабінетів, де не було чути ні нальотів авіації, ні артилерійських обстрілів, ні тривожних повідомлень з небезпечних ділянок фронтів.

На грудневій нараді в Ставці були присутніми більшість членів Державного Комітету Оборони. Скоріше, це було розширене засідання Державного Комітету Оборони з участю деяких членів Ставки Верховного Головнокомандування.

Нарада була досить тривалою. В обговоренні підсумків і досвіду боротьби на фронтах, а також оцінки обстановки і перспектив війни взяли участь О. М. Василевський та О. І. Антонов. По питаннях економіки і воєнної промисловості доповідав М. О. Вознесенський. Про проблеми міжнародного характеру та про можливість відкриття другого фронту говорив Й. В. Сталін.

За даними Генштабу, радянські війська до кінця 1943 року визволили більше половини території, яку захопили німецькі війська в 1941—1942 роках. Починаючи з контрнаступу в районі Сталінграда, радянські війська цілком знищили або взяли в полон 56 дивізій, 162 дивізії зазнали найтяжчих поразок. Противник був змушений серйозно їх поповнювати або переформовувати. За цей період було знищено до 7 тисяч танків, понад 14 тисяч літаків і до 50 тисяч гармат і мінометів. Німецькі війська безповоротно втратили найдосвідченіші кадри генералів, офіцерів, унтер-офіцерів та солдатів.

Наприкінці 1943 року Комуністичній партії, нашому урядові вдалося, незважаючи на труднощі початкового періоду, успішно вирішити проблему підготовки кваліфікованих офіцерських кадрів. До того ж не тільки задовольнялись потреби фронту, а й створювалися великі резерви. Навіть на 1 липня 1943 року, на початок великих операцій, у нас в запасі було понад 100 тисяч офіцерів, які мали великий бойовий досвід і необхідну військово-технічну підготовку. У два рази збільшився генеральський склад Радянських Збройних Сил.

Німеччина на Східному фронті за другий період війни була настільки виснажена, що не могла вести серйозних наступальних дій. Проте вона мала ще достатні можливості для активної оборонної війни. Щоб укріпити свій дуже пошарпаний фронт, головне командування німецьких військ під кінець 1943 року перекинуло із заходу ще 75 дивізій і велику кількість бойової техніки, озброєння та матеріально-технічних засобів.

Наші збройні сили продовжували нарощувати свою бойову міць. За 1943 рік було сформовано 78 нових дивізій. Наприкінці року в нас утворилось 5 танкових армій, 37 танкових і механізованих корпусів, 80 окремих танкових бригад, 149 окремих танкових і самохідно-артилерійських полків. Було сформовано 6 артилерійських корпусів, 26 артилерійських дивізій, 7 гвардійських реактивних мінометних дивізій та багато десятків інших артилерійських частин.

У зв'язку з остаточною переломом війни на користь Радянського Союзу, висадженням союзних військ в Італії і виходом її з війни, а також завдяки могутньому рухові сил Опору серйозно ускладнилась обстановка і в країнах — сателітах фашистської Німеччини. Зростає справедливий гнів народів проти фашизму і невгамовне прагнення якнайскоріше покінчити з війною. У Польщі, Югославії, Чехословаччині, Греції, Франції та інших країн Європи піднімалася нова хвиля національно-визвольного руху проти фашистської окупації. У самій Німеччині внаслідок тяжких поразок на радянсько-німецькому фронті та економічних труднощів, гострої нестачі людських ресурсів наростала зневіра в перемогу вермахту. Вона охопила значні шари трудового народу, серед якого все ширше й ширше розросталася діяльність антифашистських сил.

А в нас у країні в результаті одержаних перемог з'явилася цілковита упевненість довести війну найближчим часом до переможного кінця. Нема слів, щоб сказати, як усі тяжко переживали втрати своїх синів, братів, матерів і сестер, але народ наш з високим усвідомленням свого обов'язку перед Батьківщиною стійко зносив горе.

Наприкінці 1943 року радянські командні кадри збагатилися найновішим досвідом стратегічного й оперативно-тактичного мистецтва. Організація найбільших операцій фронтів і груп фронтів, їхнє переможне завер-

шення дали змогу Ставці, Генеральному штабу й самим фронтам глибше зрозуміти й осмислити найефективніші способи розгрому ворожих угруповань, до того ж з найменшими втратами людей і затратами матеріальних засобів.

У Генеральному штабі склався і виріс великий колектив досвідчених операторів, організаторів військ та розвідувальних кадрів. Саме Верховне Головнокомандування піднялось на значно вищий ступінь: тепер воно набагато досконаліше володіло способами й методами ведення сучасної війни. Усім нам стало легше працювати й розуміти один одного. Цього раніше не вистачало, через що іноді кульгала загальна справа.

Успішні бойові дії радянських військ значною мірою визначалися зростаючою якістю партійно-політичної роботи у військах. Військові ради армій стали більш уміло підбивати підсумки операцій, показуючи в своїх зверненнях до особового складу яскраві приклади, бойову доблесть і героїзм, виявлені солдатами, сержантами, офіцерами й генералами, популяризуючи найкращі методи рішення важливих і значних бойових завдань.

Повинен сказати, що взагалі з допомогою військових рад фронтів, армій і флотів партія здійснювала дуже гнучке й дієздатне поєднання військового і політичного керівництва військами.

У складі військових рад працювало багато членів і кандидатів у члени ЦК ВКП(б), секретарів ЦК компартій союзних республік, крайкомів і обкомів партії, які постійно були зв'язані з ЦК партії і Державним Комітетом Оборони.

Генерали й офіцери стали частіше бувати в частинах і підрозділах і розмовляти з солдатами. Поліпшилось керівництво партійно-політичною роботою і з боку начальників політorganів та інструкторського складу.

Щодо цього, то хочеться особливо відзначити політуправління 1-го Українського фронту, яке очолював генерал С. С. Шатилов, і політуправління 1-го Білоруського фронту на чолі з генералом С. Ф. Галаджевим. Велику допомогу надавали військам керівні партійні й радянські працівники України та Білорусії.

За даними Центрального штабу партизанського руху, в 1943 році кількість партизанських сил збільшилась у два рази. Численні партизанські загони об'єдналися в частини і з'єднання, які були здатні провадити серйозні

операції в тилу ворога, відтягуючи на себе значні сили німецьких військ. Можна сказати, що в тилу ворога практично діяв могутній фронт народних месників, які всім своїм еством ненавиділи окупантів.

Особливо могутні з'єднання партизанів діяли в Білорусії та на Україні. Тут у 1943 році велике значення мали партизанські з'єднання В. Є. Самутіна, Ф. Ф. Тараненка, В. І. Козлова, О. Ф. Федорова, О. М. Сабурова, З. А. Богатиря, П. М. Машерова, С. А. Ковпака, М. І. Наумова, І. Є. Анисименка, Я. М. Мельника, Д. Т. Бурченка та Ф. Ф. Капусти.

Радянське командування у своїх планах і діях серйозно враховувало реальну силу партизанів та всезростаючу їхню роль ще й тому, що в тактичному відношенні мистецтво партизанських дій піднялось на значно вищій щабель.

Дії партизанських частин і з'єднань тепер в основному координувались, ув'язувалися Військовими радами фронтів і керівництвом ЦК Компартії України та Білорусії. Велику допомогу партії в створенні партизанських загонів надавали підпільні комсомольські організації, що їх очолювали секретарі ЦК комсомолу Білорусії К. Т. Мазуров та Ф. А. Сурганов, які постійно перебували на окупованій ворогом території. За 1943 рік партизани підірвали 11 тисяч поїздів, пошкодили і вивели з ладу 6 тисяч паровозів, близько 40 тисяч вагонів і платформ, знищили понад 22 тисячі машин і більше ніж 900 залізничних мостів. Організаторами цих дій були місцеві підпільні партійні організації.

Улітку 1943 року німецьке командування змушене було для боротьби з партизанами тримати в тилу понад 25 дивізій, велику кількість каральних частин та загонів.

Докорінний злам відбувся і в роботі всього радянського тилу. В 1943 році різко збільшилось виробництво зброї та боєприпасів. У серпні 1943 року партія і уряд прийняли ряд важливих рішень про відбудову народного господарства у визволених районах. В останньому кварталі 1943 року там уже було видобуто 6,5 мільйона тонн вугілля, 15 тисяч тонн нафти, вироблено 172 мільйони кіловат-годин електроенергії. Радянські Збройні Сили стали краще й оперативніше забезпечуватись усім необхідним для успішної збройної боротьби.

Наша країна розгорнулась на всю свою богатырську силу. Наші взаємозв'язки з союзниками за 1943 рік по-

кращали. Ми одержали трохи більшу матеріально-технічну допомогу від Америки, ніж 1942 року, та все-таки вона була далеко не такою, як обіцяли, а наприкінці року навіть зменшилась. Уряд США, як і раніше, посилався на свої потреби у зв'язку з майбутнім відкриттям другого фронту і на свої зобов'язання перед Англією.

На кінець 1943 року ми остаточно подолали важку обстановку і, володіючи могутніми силами та засобами боротьби, міцно утримували в своїх руках стратегічну ініціативу і вже не так потребували, як у попередні два роки війни, відкриття другого фронту в Європі. Однак з метою найскорішого розгрому фашистської Німеччини і закінчення війни всім нам хотілось, щоб другий фронт був відкритий найближчим часом.

Безперечно, нас радували перемоги в Італії, біля Ель-Аламейна, в районі Тунісу та інших місцях. Та все-таки це було не те, чого ми так довго чекали від союзників, щоб відчуті їхній гідний внесок у війну.

Повернувшись з Тегеранської конференції, Й. В. Сталін сказав:

— Рузвельт дав тверде слово відкрити широкі дії у Франції в 1944 році. Думаю, що він слова дотримає. Ну, а якщо не дотримає, то в нас вистачить і своїх сил добити гітлерівську Німеччину.

Досі я нічого не сказав про стан справ на наших західному і північно-західному напрямках, і це, звичайно, не тому, що забув, а тому, що протягом усього 1943 року я особисто був зайнятий підготовкою і проведенням операцій у районі Курської дуги, на шляхах до Дніпра і його форсуванні і на Правобережній Україні. Щодо західного і північно-західного напрямків, то ними в 1943 році займались Й. В. Сталін і Генеральний штаб, а ми тільки зрідка висловлювали свої міркування і свої пропозиції тоді, коли нас запитував Верховний Головнокомандуючий.

Наприкінці 1943 року на західному і північно-західному напрямках були досягнуті важливі результати. Радянські війська очистили від ворога *останню* частину Калінінської області, визволили Смоленську область і ряд районів східної частини Білорусії. На кінець року внаслідок успішного просування наших військ лінія фронту на північно-західному і західному напрямках уже проходила через озеро Ільмень, Великі Луки, Вітебськ, Мозир.

На південно-західному і південному напрямках у цей час лінія фронту йшла від Полісся через Житомир — Фастів — Кіровоград (виключно) — Запоріжжя — Херсон. Крим був ще в руках німецьких військ. У районі Ленінграда і на півночі обстановка значно поліпшилась. Ленінградці тепер вільніше дихали.

Члени Державного Комітету Оборони і ми, члени Ставки Верховного Головнокомандування, вважали, що хоча в боротьбі з ворогом ми добились великих успіхів і противник серйозно ослаблений, та все-таки він ще досить сильний. Відсутність другого фронту в Європі давала гітлерівцям змогу вести в наступному році запеклу оборонну війну.

На початок 1944 року Німеччина з урахуванням військ своїх сателітів мала на радянсько-німецькому фронті близько 5 мільйонів чоловік, 54,5 тисячі гармат і мінометів, 5400 танків і штурмових гармат і трохи більше 3 тисяч літаків.

Радянські Збройні Сили переважали противника щодо людей в 1,3 раза, по артилерії — в 1,7 раза, в літаках — у 3,3 раза. Ця кількісна перевага посилювалась високим якісним рівнем зброї і, що особливо важливо, бойовим духом військ та зрослим оперативно-тактичним мистецтвом командування.

У результаті глибокого і всебічного аналізу обстановки Ставка вирішила в зимову кампанію 1944 року розгорнути наступ від Ленінграда до Криму включно.

При цьому головні наступальні операції малось на увазі провести на південно-західному театрі воєнних дій, з тим щоб насамперед визволити Правобережну Україну і Крим. Вирішили повністю визволити Ленінград від блокади й відкинути ворога за межі Ленінградської області. На північно-західному напрямку війська мали вийти до кордонів прибалтійських республік. Західному напрямку ставилось завдання якнайбільше визволити території Білорусії.

Плануючи дії радянських військ на зиму 1944 року, малось на увазі головні засоби й сили зосередити на 1, 2, 3 й 4-му Українських фронтах, щоб створити там значно більшу перевагу над противником і в короткі строки розгромити війська груп армій «Південь» та «А».

Щодо інших фронтів північного, північно-західного і західного напрямків, то Ставка вирішила давати туди обмежені сили, щоб не розосереджувати їх і не заби-

рати з тих ділянок, де вирішуватимуться головні завдання.

Після наради в Ставці ми з О. М. Василевським ще днів п'ять попрацювали з Генштабом, уточнюючи завдання фронтам. Кілька разів Верховний запрошував нас до себе у кремлівську квартиру на обід.

Якось удома у Верховного я спробував ще раз порушити питання про проведення операцій на оточення. Й. В. Сталін сказав:

— Тепер ми стали сильнішими, наші війська досвідченішими. Ми не тільки можемо, а й повинні проводити операції на оточення.

Ми були задоволені тим, що Верховний нарешті правильно зрозумів значення наступальних операцій з метою оточення.

Іншим разом на обіді, де мені довелось бути, були присутніми А. О. Жданов, О. С. Щербаков та інші члени Політбюро. Андрій Олександрович Жданов розказав про героїчні справи і величезну мужність робітників Ленінграда, які, нехтуючи небезпекою, напівголодні, стояли біля верстатів на фабриках і заводах по 14—15 годин на добу, подаючи всіляку допомогу військам фронту. Андрій Олександрович попросив збільшити продовольчі фонди для ленінградців. Верховний зразу ж дав вказівку задовольнити це прохання, а потім сказав:

— Пропоную тост за ленінградців. Це справжні герої нашого народу.

Після того як завдання фронтів були остаточно опрацьовані, ми з Олександром Михайловичем Василевським вирушили на підопічні фронти, де нам доручили здійснювати дальшу координацію дій військ. Я поїхав координувати дії фронтів М. Ф. Ватутіна та І. С. Конєва, а О. М. Василевський — Р. Я. Малиновського та Ф. І. Толбухіна.

Спочатку я вирішив поїхати на 1-й Український фронт, щоб передати рішення Ставки і допомогти спланувати наступні дії військ.

М. Ф. Ватутін, як я вже казав, був чудовим штабистом. Він мав завидну здібність коротко і ясно викладати свої думки і до того ж мав надзвичайно гарний і чіткий почерк. Більшість важливих наказів, директив і донесень Верховному Головнокомандуванню він писав сам. Я саме й застав його за складанням директиви про перехід

у наступ головного угруповання військ фронту в загальному напрямку на Вінницю.

Микола Федорович працював у жарко натопленій хаті, накинувши на себе теплу бекешу. Подивившись на нього, я зрозумів, що йому нездужалось.

Коротко ознайомивши М. Ф. Ватутіна з рішенням Ставки про розгортання дій на найближчий період і заслухавши його останні корективи до плану дій військ фронту, я порадив йому прийняти що-небудь з ліків і зараз же лягти, щоб бути цілком працездатним до початку наступу. Він погодився.

Випивши склянку міцного чаю з сушеною малиною і прийнявши зо дві таблетки аспірину, Микола Федорович пішов до себе в кімнату. Ми з начальником штабу О. М. Боголюбовим пішли до оперативного відділу штабу, щоб іще раз як слід розібратись в обстановці й перевірити готовність військ до дій.

Не минуло й десяти хвилин, як пролунав телефонний дзвінок. О. М. Боголюбов узяв трубку. Дзвонив М. Ф. Ватутін, запрошуючи його зайти. Я вирішив піти разом з О. М. Боголюбовим. І ми знову побачили М. Ф. Ватутіна за робочою картою майбутнього наступу.

— Ми ж домовились, що ви підете відпочивати, а ви знов працюєте?

— Хочу написати донесення в Ставку про хід підготовки до наступу, — відповів Микола Федорович.

Силою випровадивши його з робочої кімнати, я запропонував усе необхідне виконати начальникові штабу, тим більше що це був його прямий обов'язок.

Неспокійною людиною був М. Ф. Ватутін. Почуття відповідальності за доручену справу було в нього розвинуте надзвичайно.

Неабияк зголоднівши, я зайшов до М. С. Хрушова, знаючи, що в нього завжди можна було непогано підкріпитись. У М. С. Хрушова були член Військової ради по матеріальному забезпеченню генерал Н. Т. Кальченко і представник апарату ЦК партії України М. С. Гречуха. Товариші попросили розказати про московські новини.

Я докладно ознайомив присутніх з рішенням Ставки про вигнання противника з Правобережної України і про конкретні завдання 1-го Українського фронту. М. С. Гречуха розказав про жахливі злочини, які фашисти чинили останнім часом, особливо перед відступом своїх військ з України.

— Зараз ще не виявлено й десятої частки тих кривавих справ фашистських головорізів, які вони скоїли на українській землі,— сказав він.

Напроти 1-го Українського фронту на той час стояло угруповання противника в складі 30 дивізій, в тому числі 8 танкових і однієї моторизованої. Командував військами генерал танкових військ Е. Раус¹. Вороже командування все ще мріяло ліквідувати радянські війська, оволодівши великим плацдармом на захід від Дніпра і Києвом.

У другій половині листопада противник, як я вже казав, захопив Житомир і неодноразово силкувався відкинути з'єднання 1-го Українського фронту і прорватися до Києва. Але ці наполегливі спроби успіху не мали. Більше того, внаслідок своїх безрозсудних дій німецькі війська зазнали величезних втрат, які в окремих дивізіях досягали 60—70 процентів особового складу і матеріальної частини. В результаті виснаження сил і засобів гітлерівське командування припинило наступ, але все ще не відмовилось від наміру знову захопити Київ і вийти на Дніпро.

Ставка Верховного Головнокомандування зажадала від 1-го Українського фронту підготувати й провести Житомирсько-Бердичівську операцію: розгромити супротивну 4-у танкову армію противника і відкинути її до Південного Бугу. На посилення 1-го Українського фронту Ставка передала 18-у армію, 1-у танкову армію, 4-й гвардійський та 25-й танкові корпуси.

На початок вирішальних операцій 1-й Український фронт мав 1-у гвардійську, 13, 18, 27, 38, 40 й 60-у загальновійськові армії, 1-у і 3-ю гвардійські танкові армії. Разом 63 стрілецькі дивізії, 6 танкових, 2 механізованих корпуси, 3 кавалерійські дивізії.

Задум наступальних операцій військ фронту був такий: розгромити противника в районі Брусилова і вийти на рубіж Любар — Вінниця — Липове.

60-а армія генерала І. Д. Черняховського, посилена 4-м гвардійським танковим корпусом, мала завдання наступати з району Малина і вийти на річку Случ на ділянці Рогачів — Любар. 13 армія генерала М. П. Пу-

---

¹ Німецькі трофейні карти головного командування сухопутних військ. Збірник матеріалів щодо складу фашистських військ Німеччини. Випуск четвертий. С. 14—20.

хова одержала завдання наступати в напрямку Коростень — Новоград-Волинський. 40-а та 27-а армії завдали удару на Білу Церкву і далі на Христинівку, де й мали з'єднатися з військами 2-го Українського фронту.

Підтримку військ фронту з повітря здійснювала 2-а повітряна армія генерала С. Я. Красовського.

Уранці 24 грудня після 50-хвилинної артилерійської та авіаційної підготовки війська головного угруповання фронту перейшли в наступ. Оборона противника не витримала удару наших військ, і німецькі війська почали відхід. У зв'язку з сприятливими умовами, що створилися, в другій половині дня були введені в бій 1-а і 3-я гвардійські танкові армії. Наприкінці 30 грудня фронт прориву розширився до 300 кілометрів, а його глибина досягла 100 кілометрів. Були визволені Коростень, Брусилів, Козятин, Сквиря та багато інших міст і населених пунктів.

Наступаючі війська зав'язали бій на підступах до Житомира, Бердичева, Білої Церкви. Німецькому командуванню довелося вживати негайних заходів, щоб ліквідувати пролом, для чого сюди перекинули 12 дивізій з інших груп армій («Північ», «Центр» та групи армій «А»).

31 грудня знову визволили Житомир. Розгорнулись важкі бої за Бердичів — великий вузол залізничних і шосейних комунікацій. Тут діяли війська 1-ї танкової армії генерала М. Ю. Катукіна та 18-а армія генерала К. М. Леселідзе. Через слабку організацію бою 1-а танкова армія, зазнавши втрат, успіху не добилась, і тільки 5 січня, після втручання М. Ф. Ватутіна, Бердичів був визволений.

У боях за Білу Церкву брала участь 1-а чехословацька бригада під командуванням генерала Людвіка Свободи. Цей вродливий міцний чоловік своїм спокоєм і розсудливістю викликав у всіх нас глибоку повагу і цілковиту довіру. І ми не помилились в ньому. До кінця війни Людвік Свобода успішно командував чехословацькими військами і своїми героїчними справами вніс гідний вклад у розгром ворога, якого він ненавидів так само, як і ми, радянські люди.

Під ударами 1-го Українського фронту ворог відкочувався на захід. Це примусило командування німецьких військ зібрати групу військ у районах Вінниці та Умані

для контрудару по 38, 40 та 1-й танковій арміях¹. За-в'язалась нова велика битва.

Наші війська перейшли до оборони, намагаючись розстріляти противника з місця вогнем та ударами з повітря. Але, не витримавши натиску противника, самі відійшли кілометрів на тридцять назад, де й закріпились.

У результаті Житомирсько-Бердичівської операції війська 1-го Українського фронту просунулись на глибину до 200 кілометрів, повністю визволивши Київську й Житомирську області, а також ряд районів Вінницької та Ровенської областей. Ліве крило фронту охопило все угруповання противника, який займав великий плацдарм у районі Канева і Корсуня-Шевченківського. Таким чином була створена сприятлива обстановка для Корсунь-Шевченківської операції.

До середини січня 1-й Український фронт закріпився на лінії Сарни — Славута — Козятин — Іллінці. Далі фронт повертав на Дніпро до району Ржищева і Канева, де продовжувало стояти в обороні велике угруповання німецьких військ. Видно, німецьке командування, мріючи знову захопити Київ, не підозрювало, що воно готувало саме собі тут пастку, про що скажемо далі.

А зараз розглянемо обстановку на 2-му Українському фронті.

2-й Український фронт, який очолював генерал І. С. Конев (член Військової ради — І. З. Сусайков, начальник штабу — М. В. Захаров), наприкінці грудня так само, як і фронт М. Ф. Ватутіна, одержав значне поповнення танками та самохідно-артилерійськими установками. До складу фронту передали посилені 5-й кавкорпус і декілька артилерійських частин. Це поповнення зміцнило війська, та аж ніяк не задовольнило їхні потреби. Особливо нечисленними лишались загальновійськові з'єднання, без яких, як відомо, не досягається і не закріплюється успіх операцій.

2-й Український фронт мав завдання підготувати й провести операцію, завдаючи головного удару на Первомайськ через Кіровоград. Частиною сил фронт мав наступати в загальному напрямку на Христинівку, де, з'єд-

---

¹ Німецькі трофейні карти головного командування сухопутних військ від 10—14 січня 1944 року. (ЦАМО СРСР. Ф. 236. Оп. 13 315. Спр. 112. Арк. 107, 153).

навшись з 1-м Українським фронтом, розгромити противника в районі Звенигородка — Канів.

До 7 січня мені не вдалося побувати на 2-му Українському фронті, бо змушений був займатися на ділянках військ М. Ф. Ватутіна, де обстановка була насиченою на складні й небезпечні моменти. 7 січня я прилетів у штаб 2-го Українського фронту. І. С. Конев у цей час був у районі Кіровограда на командно-спостережному пункті.

Заїхавши до штабу фронту, я застав там начальника штабу фронту М. В. Захарова, який детально ознайомив мене з даними обстановки на ділянках фронту.

Матвія Васильовича Захарова я знав по Білоруському військовому округу, де він був начальником оперативного відділу штабу округу. Тоді округ очолював командарм 1 рангу І. П. Уборевич, у якого нам усім було чого повчитись.

Треба сказати, що оперативний відділ штабу округу, який очолював М. В. Захаров, вигідно виділявся серед більшості прикордонних округів своєю зібраністю, підготовленістю та загальною оперативною культурою. Трохи пізніше М. В. Захаров успішно командував стрілецьким полком у Бобруйську. Очолюючи штаб 2-го Українського фронту, Матвій Васильович був доброю опорою командуючому фронтом І. С. Коневу.

Після ознайомлення з обстановкою в штабі фронту я подзвонив І. С. Коневу і виїхав до нього.

По дорозі до командного пункту І. С. Конєва ми вразно чули звуки артилерійського вогню, розриви авіаційних бомб, ревіння моторів численних літаків: можна було безпомилково визначити, що тривають гарячі сутички з ворогом на землі і в повітрі.

Привітавшись, я запитав Івана Степановича, як розгортається операція.

— Б'ємо ворога смертним боєм, але поки що він не залишає Кіровоград, — відповів І. С. Конєв.

Вивчивши карту І. С. Конєва і вислухавши його докладне повідомлення, я зрозумів, що ворогові все-таки не вдасться утриматися в Кіровограді. Наприкінці 7 січня ворога не тільки обійшли війська фронту, але він ледве тримався на південних околицях міста, де наступали 29-й танковий корпус, 29-а і 50-а стрілецькі дивізії.

Особливо успішно бились війська армій генерала

О. С. Жадова і генерала М. С. Шумилова. Обоє цих командармів я добре знав. Вони пройшли великий і суворий шлях з самого початку війни. Зуміли витримати і встояти у важких сутичках з ворогом, збагатилися досвідом переможних операцій і прийшли сюди, в район Кіровограда, на чолі своїх армій досвідченими воєначальниками.

На ранок 8 січня Кіровоград визволили. Ворог відходив під натиском військ фронту на захід.

На правому крилі фронту наступ 53-ї армії та 4-ї ударної армії закінчився невдало. Його зупинили сильні контратаки противника на рубежі Сміла — Каніж.

Припинивши наступ і перейшовши до оборони на захід від Кіровограда, командування фронту перегрупувало на праве крило фронту 5-у гвардійську танкову армію під командуванням генерала П. О. Ротмістрова. Та через те, що угруповання противника тут посилювалось, вона не змогла створити перелому на нашу користь.

У зв'язку з необхідністю проведення більш капітальної підготовки дальших операцій наступ військ 2-го Українського фронту припинився на всіх напрямках, і я повернувся на 1-й Український фронт, щоб разом з його командуванням взятись за підготовку Корсунь-Шевченківської операції.

Обговоривши мету й завдання операції, М. Ф. Ватутін вирішив створити угруповання в складі 40-ї армії П. Ф. Жмаченка, 27-ї армії С. Г. Трофименка та 6-ї танкової армії генерала танкових військ А. Г. Кравченка, який відзначився, коли брали Київ.

За даними німецької трофейної карти від 24 січня 1944 року, в районі корсунь-шевченківського виступу, який доходив своєю вершиною до самого Дніпра, було дев'ять піхотних, одна танкова та одна моторизована дивізії, що входили до складу 1-ї танкової і 8-ї армій німецьких військ.

Це досить сильне угруповання противника перешкоджало 1-му і 2-му Українським фронтам провадити дальші операції в західному напрямку, оскільки було розташоване на флангах обох фронтів.

11 січня я доповів наші міркування Верховному про план відсікання, оточення і розгрому всього корсунь-шевченківського угруповання. Верховний схвалив пропозиції і 12 січня підтвердив своє рішення директивою Ставки.

Директива передбачала: обом фронтам завдати зустрічних ударів під основу виступу і з'єднатись у районі Звенигородки¹. Перед початком операції Ставка на мое прохання посилила 1-й Український фронт 2-ю танковою армією.

І. С. Конев вирішив завдати удару з району Вербівки і Красносілка силами 4-ї гвардійської, 53-ї та 5-ї гвардійської танкової армії. Щоб створити ударні угруповання, fronti мали провести значні перегрупування сил і засобів. Підтримка ударних угруповань фронтів з повітря покладалась на 2-у та 5-у повітряні армії.

Усього до участі в розгромі курсунь-шевченківського угруповання німецько-фашистських військ залучалось 27 стрілецьких дивізій, 4 танкові, 1 механізований та 1 кавалерійський корпуси. У складі цього угруповання було 370 танків і самохідних артилерійських установок.

Кількісно наші війська тут переважали противника: щодо піхоти — у 1,7 раза, по гарматах і мінометах — у 2,4 раза, в танках і самохідно-артилерійських установках — у 2,6 раза.

Сил, безумовно, вистачало для оточення й розгрому ворога, але надто невчасно настало бездоріжжя, випав мокрий сніг, дороги розкисли. Нелітна погода вкрай обмежувала дії авіації. Внаслідок цього війська не змогли повністю створити матеріальні запаси. Проте далі відкладати початок операції було не можна.

Корсунь-Шевченківську операцію почали 24 січня ударом 2-го Українського фронту в загальному напрямку на Звенигородку. 1-й Український фронт почав атаку на добу пізніше. Ворожі війська учинили шалений опір, відбиваючись вогнем і контратаками, та все-таки не могли відбити удари наших фронтів.

27 січня противник, намагаючись ліквідувати прорив, організував проти частин 2-го Українського фронту контрудар, щоб закрити місце прориву, що утворилося, і відсікти передові 20-й та 29-й танкові корпуси 5-ї гвардійської танкової армії. І це йому частково вдалося.

Однак 20-й танковий корпус під командуванням генерал-лейтенанта танкових військ І. Г. Лазарева, не звертаючи уваги на те, що противник тимчасово перехопив його тиллові шляхи, стрімко просувався вперед і в ту саму ніч оволодів містом Шпола.

¹ Інститут марксизму-ленінізму. Документи Відділу історії Великої Вітчизняної війни. Інв. № 9492. Арк. 10—11.

Генерала І. Г. Лазарева я знав по Білоруському військовому округу і не раз зустрічався з ним на маневрах та великих окружних навчаннях, де він дістав відмінну польову підготовку під керівництвом І. П. Уборевича.

Знаючи І. Г. Лазарева з кращого боку, я був певний у тому, що в цей складний момент він твердо вестиме довірений йому корпус до поставленої мети. 28 січня корпус І. Г. Лазарева вийшов у район Звенигородки, а в цей час противник, заклавши прорив, силкувався відбити атаки 2-го Українського фронту.

Перейшовши в наступ, ударне угруповання 1-го Українського фронту прорвало оборону противника, але зустріло впертий опір у глибині оборони.

Командуючий фронтом М. Ф. Ватутін, враховуючи, що противникові вдалося закрити прорив, який утворився на ділянці 2-го Українського фронту, кинув у район Звенигородки на підсилення 20-го та 29-го танкових корпусів 2-го Українського фронту сильний передовий загін під командуванням сміливого й талановитого генерала М. І. Савельєва у складі 233-ї танкової бригади, 1228-го самохідно-артилерійського полку, мотострілкового батальйону та батареї винищувально-протитанкової артилерії.

Загін М. І. Савельєва, уміло маневруючи, сміливо прорвався через німецькі частини в районі Лисянки і 28 січня з'єднався з 20-м танковим корпусом у місті Звенигородка, перетнувши основні тиллові шляхи корсунь-шевченківського угруповання противника.

Ворожі війська, що оборонялись, на ділянці 1-го Українського фронту чинили впертий опір. 40-а армія генерала П. Ф. Жмаченка в перший день боїв мала незначний успіх. Більш успішно діяли з'єднання 27-ї армії генерала С. Г. Трофименка, особливо 337-а стрілецька дивізія генерала Г. О. Ляскіна та 180-а стрілецька дивізія генерала С. П. Меркулова. Це ми використали, щоб кинути 6-у танкову армію на тиллові шляхи противника, що позитивно позначилось на розвиткові подій.

До 30 січня, ввівши в бій додаткові сили, в тому числі другий ешелон 5-ї гвардійської танкової армії, 18-й танковий корпус і кавалерійський корпус генерала О. Г. Селиванова, військам 2-го Українського фронту вдалось відкинути противника і знов утворити прорив у його обороні.

Просуваючись уперед, війська обох фронтів відсікли корсунь-шевченківську групу противника і почали стискувати її до центру оточення. Водночас обидва фронти створили і зовнішній фронт, з тим щоб не допустити з боку Умані деблокування оточеного угруповання.

На відзнаку прориву фронту ворожих військ та з'єднання військ 1-го і 2-го Українських фронтів у центрі міста Звенигородка потім було поставлено на п'єдесталі танк Т-34. У написі на п'єдесталі сказано:

«Тут січня 28 дня 1944 року було зімкнуте кільце навколо гітлерівських окупантів, оточених у районі Корсунь-Шевченківський. Екіпаж танка 2-го Українського фронту 155-ї танкової Червонопрапорної Звенигородської бригади підполковника Прошина Івана Івановича — лейтенант Хохлов Євгеній Олександрович, механік-водій Андреев Анатолій Олексійович, командир башти Зайцев Яків Сергійович потиснули руки танкістам 1-го Українського фронту. Слава героям Батьківщини!»

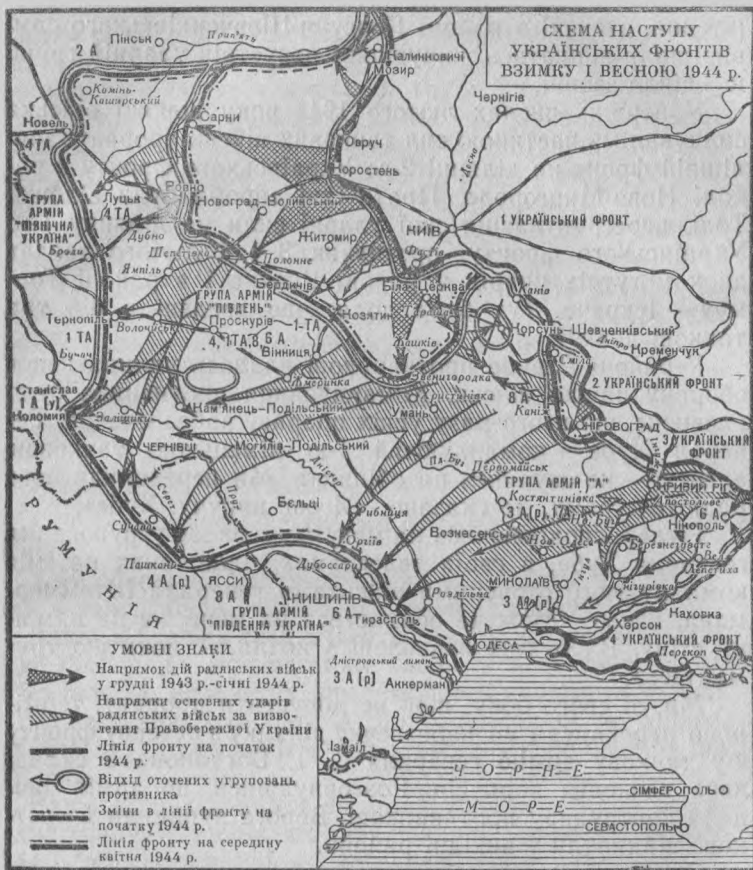
Добре, коли не забуваються подвиги героїв. Шкода тільки, що не названі імена танкістів 1-го Українського фронту. Це потрібно б виправити, встановивши імена тих героїв-танкістів 1-го Українського фронту, які стрімко прорвались у район Звенигородки...

Оточені німецькі війська, чіпляючись за кожний рубіж і населений пункт, ховаючись у лісах і перелісках, чинили затятий опір.

Збити противника з позицій потрібно було могутнім артилерійським вогнем, а ми не могли його організувати через суцільне бездоріжжя. Щоб створити мінімально необхідні запаси снарядів, мін і пального для танків, довелось організувати їх підвіз волами, носилками, у мішках — словом, хто як і чим міг. У цьому велику допомогу надали нам мешканці українських сіл.

Командування німецьких військ, силкуючись врятувати від неминучої загибелі свої війська, що опинилися в котлі, почало стягувати сили проти нашого зовнішнього фронту. 27 січня в район Ново-Миргорода підійшли їхня 3, 11 і 4-а танкові дивізії, а через два дні і 13-а танкова дивізія. Потім у районі Ризине почали зосереджуватись 16-а й 17-а танкові дивізії.

Усі ми, хто проводив цю операцію на оточення військ, які належали 1-й та 8-й арміям противника, ясно розуміли, що командування німецьких військ повинне орга-

нізувати удар іззовні, рятуючи тих, що потрапили в оточення.

Для створення зовнішнього фронту, який мав забезпечити знищення оточених військ противника, були використані 6-а танкова армія 1-го Українського фронту, підсилена 47-м стрілецьким корпусом, і 5-а гвардійська танкова армія 2-го Українського фронту, підсилена 49-м стрілецьким корпусом та 5-ю інженерною бригадою. Фланги цього зовнішнього фронту прикривали 40-а та 53-я армії.

На відміну від дій військ противника, оточених під Сталінградом, де вони, обороняючись, чекали рятунку,

сподіваючись на прорив котельниківської групи Манштейна, оточені в районі Корсуня-Шевченківського самі вирішили вирватись, кинувшись назустріч ударній групі, що діяла ззовні.

У перших числах лютого 1944 року ворожі війська силкувались частиною сил танкових військ прорвати зовнішній фронт на ділянці 2-го Українського фронту в районі Ново-Миргорода. Проте їхні спроби були відбиті. Тоді, перегрупувавши свої ударні сили на ділянку 1-го Українського фронту, противник 3 і 4 лютого завдав двох могутніх ударів у районі Ризине і в районі Товмач — Іскрене. Тут були додатково введені в бій три танкові дивізії.

У районі Ризине противникові вдалось уклінитися в оборону наших військ. Командування противника було впевнене, що цього разу успіх прориву забезпечений. Генерал Хубе — командуючий 1-ю німецькою танковою армією — не скупився на обіцянки. Ми перехопили його радіотелеграму, де сказано: «Я вас виручу. Хубе».

Гітлер, сподіваючись на могутнє танкове угруповання генерала Хубе, в своїх телеграмах, надісланих на ім'я командуючого оточеними військами генерала Штеммермана, писав: «Можете покластися на мене, як на кам'яну стіну. Ви будете визволені з котла. А поки що тримайтесь».

Ми, зі свого боку, щоб не допустити прориву, терміново перекинули на небезпечну ділянку з резерву фронту 2-у танкову армію генерала С. І. Богданова в складі двох танкових корпусів. Розгорнувшись, ця армія завдала контрудару противникові. Ворога зупинили й частково відкинули у вихідні райони.

Однак він усе-таки не полишив своїх намірів прорвати зовнішній фронт наших військ. Підтягнувши ще одну танкову дивізію, батальйон важких танків, два дивізійні штурмових гармат і перегрупувавши значні сили танкових дивізій у район Єрки, противник почав шалений наступ.

9 лютого я надіслав телеграму Верховному, в якій, зокрема, було сказано:

«За свідченнями полонених, за період боїв в оточенні війська противника зазнали великих втрат. Зараз серед солдатів та офіцерів відбувається розгубленість, що доходить в деяких випадках до паніки.

За даними розвідки, оточений противник зосередив головні сили в районі Стеблів — Корсунь-Шевченківський. Очевидно, противник готується до останньої спроби прорватись назустріч танковій групі, яка наступає на М. Боярку. Щоб забезпечити цей напрямок на ранок 9 лютого, в район Лисянки виводимо одну танкову бригаду від Ротмістрова і в район Красногородка — Мотайвка — 340-у стрілецьку дивізію від Жмаченка.

Армії Коротеєва, Рижова і Трофименка 9 лютого продовжують наступ.

8 лютого о 15.50 наші парламентарі через командуючого стеблівською бойовою ділянкою полковника Фукке вручили ультиматум оточеному противникові.

Парламентарі повернулись і повідомили, що відповідь німецьке командування дасть 9 лютого об 11.00.

Жуков».

Ультиматум був такий:

«...Усім пораним і хворим буде надана медична допомога.

Усім офіцерам, унтер-офіцерам і солдатам, що здадуться в полон, буде негайно забезпечене харчування.

Ваша відповідь очікується до 11 години ранку 9 лютого 1944 р. за московським часом у письмовій формі через ваших особистих представників, яким належить їхати легковою машиною з білим прапором по дорозі, що йде від Корсуня-Шевченківського через Стеблів на Хирівку.

Вашого представника зустріне уповноважений російський офіцер у районі східної околиці Хирівки 9 лютого 1944 р. об 11 годині за московським часом.

Якщо ви відхилите нашу пропозицію скласти зброю, то війська Червоної Армії і повітряний флот розпочнуть дії по знищенню оточених ваших військ, і відповідальність за їх знищення нестимете ви.

Заступник Верховного Головнокомандуючого

Маршал Радянського Союзу Г. Жуков.

Командуючий військами
1-го Українського фронту
генерал армії М. Ватутін.

Командуючий військами
2-го Українського фронту
генерал армії І. Конев¹.

---

¹ Правда. 1944. 18 февр.

У розташуванні військ противника були розкидані листівки такого змісту:

«Всьому офіцерському складові німецьких військ, оточених у районі Корсунь-Шевченківський.

42-й та 11-й армійські корпуси перебувають у повному оточенні. Війська Червоної Армії залізним кільцем оточили це угруповання. Кільце оточення дедалі більше стискається. Всі ваші надії на порятунок даремні...

Спроби допомогти вам боеприпасами і паливом через транспортні літаки провалились. Тільки за два дні, 3 і 4 лютого, наземними і повітряними силами Червоної Армії збито понад 100 літаків Ю-52.

Ви, як командири і офіцери оточених частин, добре розумієте, що не існує ніяких реальних можливостей прорвати кільце оточення.

Ваше становище безнадійне, і дальший опір безглуздий. Він приведе лише до величезних жертв серед німецьких солдатів і офіцерів.

Щоб уникнути непотрібного кровопролиття, ми пропонуємо прийняти такі умови капітуляції:

1. Усі оточені німецькі війська на чолі з вами і з вашими штабами негайно припиняють бойові дії.

2. Ви передаєте нам увесь особовий склад, зброю, все бойове спорядження, транспортні засоби і всю техніку непошкодженою.

Ми гарантуємо всім офіцерам і солдатам, які припинили опір, життя і безпеку, а після закінчення війни — повернення в Німеччину або в будь-яку іншу країну за особистим бажанням військовополонених.

Усьому особовому складові частин, які здалися, будуть збережені: військова форма, знаки розрізнення і ордени, особиста власність і цінності, а старшому офіцерському складові, крім того, буде збережена і холодна зброя».

О 12 годині 9 лютого штаб генерала Штеммермана повідомив про відхилення нашого ультиматуму.

Зараз же на внутрішньому фронті оточення і з боку зовнішнього фронту німці почали запеклі атаки. Особливо гарячі бої розгорілися 11 лютого. Наші війська билися з особливим завзяттям. Танковим дивізіям противника ціною великих втрат вдалося просунутись у Лисянку, але далі сил не вистачило, і ворог перейшов до оборони.

У ніч на 12 лютого оточена група військ, зібравшись

на вузькій ділянці, спробувала також прорватись через Стеблів на з'єднання з танковими дивізіями, але це їй не вдалося. Дальше просування противника ми зупинили. Відстань між оточеною групою і деблокуючою групою німецьких військ скоротилася до 12 кілометрів, але відчувалось, що для з'єднання у противника сил не вистачить.

У ніч на 12 лютого 1944 року я надіслав донесення в Ставку:

«У Кравченка:

— противник силою до 160 танків з мотопіхотою з фронту Ризине — Чемериське — Тарасівка наступає у загальному напрямку на Лисянку і, прорвавши першу лінію 47-го стрілецького корпусу, вклинився в оборону до 10 кілометрів.

Дальше просування противника було зупинено на річці Гнилий Тікич частинами 340-ї стрілецької дивізії та 5-го механізованого корпусу, що становлять другу лінію оборони, і резервними полками СУ-85.

Через відсутність зв'язку з командиром 47-го стрілецького корпусу становище на лівому фланзі армії в напрямку Жаб'янка — Ризине — Дібрівка уточнюється.

Сил і засобів у Кравченка було досить, щоб відбити атаки противника, але Кравченко під час прориву першої лінії нашої оборони втратив управління частинами армії.

Наказав Ніколаєву¹ терміново розгорнути в Журжинці управління 27-ю армією і підпорядкувати в оперативному відношенні Кравченка Трофименку.

Армію Богданова до ранку 12 лютого головними силами зосередити в районі Лисянка — Дашуківка — Чеснівка. 202-у стрілецьку дивізію розгорнути на рубежі Хижинці — Журжинці, туди ж підтягнути повністю укомплектовану бригаду Катукова.

Стьопіну² наказав до ранку в Лисянці мати від Ротмістрова дві бригади і по річці Гнилий Тікич на ділянці Лисянка — Мурзинці зайняти оборону, і насамперед протитанкову.

У Стьопіна:

— армія Ротмістрова сьогодні відбила атаки до 60 танків противника від Єрків у напрямку Звенигородки.

¹ Псевдонім М. Ф. Ватутіна.

² Псевдонім І. С. Конєва.— *Прим. авт.*

Розвідка встановила рух до 40 танків з Капустине на Єрки. Можливо, противник підтягує на звенигородський напрямок танки з лебединського напрямку.

Стьопін до ранку 12 лютого 18-й танковий корпус пересуває в Михайлівку (на захід від Звенигородки) та 29-й танковий корпус у район Княжа — Лозоватка.

Армія Смирнова вела бій за Миропілля, Кошмак, Глушки.

Для зручності управління з 12.00 12 лютого 180-а стрілецька дивізія Трофименка передається до складу 2-го Українського фронту.

Наказав Стьопіну 12.2.44 головними силами армій Коротєєва та Смирнова завдати удару зі сходу на Стеблів і в тил головного угруповання оточеного противника, яке готується вийти назустріч наступаючій танковій групі.

Вся нічна авіація фронтів діє в районі Стеблева.

Жуков».

Уранці 12 лютого я захворів на грип і з високою температурою мене поклали в ліжку. Зігрівшись, міцно заснув. Не знаю, скільки проспав, відчуваю, що з усіх сил мій генерал-ад'ютант Леонід Федорович Минюк намагається мене розбуркати. Запитую:

— У чому річ?

— Дзвонить товариш Сталін.

Схопившись з ліжка, взяв трубку.

Верховний сказав:

— Мені зараз *дзвонив Конєв* і доповів, що у Ватутіна вночі прорвався противник з району Шендерівки в Хильки і Нову Буду. Ви знаєте про це?

— Ні, не знаю.

— Перевірте й повідомте.

Відразу ж подзвонив М. Ф. Ватутіну і з'ясував: противник справді силкувався, скориставшись хуртовиною, вирватись з оточення і вже встиг просунутись кілометрів на два-три, зайняв Хильки, але його зупинили.

Поговоривши з М. Ф. Ватутіним, щоб він вжив додаткових заходів, я подзвонив Верховному й доповів йому те, про що я довідався від командуючого 1-м Українським фронтом.

Й. В. Сталін *міцно вилаяв мене і М. Ф. Ватутіна, а потім* сказав:

— Конєв пропонує передати йому керівництво вій-

ськами внутрішнього фронту по ліквідації корсунь-шевченківської групи противника, а керівництво військами зовнішнього фронту зосередити в руках Ватутіна.

— Остаточне знищення групи противника, що знаходиться в котлі, справа трьох-чотирьох днів,— відповів я.— Передача управління військами 27-ї армії 2-му Українському фронтові може затягнути хід операції.

И. В. Сталін з підвищеним роздратуванням сказав:

— Гарзд. Хай Ватутін особисто займеться операцією 13-ї та 60-ї армій у районі Ровно — Луцьк — Дубно, а ви візьміть на себе відповідальність не допустити прориву ударної групи противника на зовнішньому фронті району Лисянки. Все.

Однак через години дві одержали директиву такого змісту:

«Командуючому 1-м Українським фронтом.

Командуючому 2-м Українським фронтом.

Тов. Юр'єву¹.

З огляду на те, що для ліквідації корсунського угруповання противника необхідно об'єднати зусилля всіх військ, що діють з цим завданням, і оскільки більша частина цих військ належить 2-му Українському фронтові, Ставка Верховного Головнокомандування наказує:

1. Покласти керівництво всіма військами, що діють проти корсунського угруповання противника, на командуючого 2-м Українським фронтом із завданням у найкоротший строк знищити корсунське угруповання німців.

Згідно з цим 27-у армію в складі 180, 337, 202-ї стрілецьких дивізій, 54-го, 159-го укріплених районів і всіх наявних частин підсилення передати з 24 години 12.2. 1944 в оперативне підпорядкування командуючого 2-м Українським фронтом. Постачання 27-ї армії всіма видами залишити за 1-м Українським фронтом.

Командуючому 2-м Українським фронтом зв'язок зі штабом 27-ї армії до встановлення прямого зв'язку мати через штаб 1-го Українського фронту.

2. Тов. Юр'єва увільнити від спостереження за ліквідацією корсунського угруповання німців і покласти на нього координацію дій військ 1-го і 2-го Українських фронтів із завданням не допустити прориву противника

---

¹ Псевдонім Г. К. Жукова.— Прим. ред.

з боку Лисянка і Звенигородка на з'єднання з корсунським угрупованням противника.

Виконання доповіді.

Ставка Верховного Головнокомандування

Й. Сталін.

О. Антонов.

12 лютого 1944 року.

№ 220022».

М. Ф. Ватутін був дуже вразливою людиною. Одержавши директиву, він одразу ж подзвонив мені і, вважаючи, що я був ініціатором цього переміщення, з образою сказав:

— Товаришу маршал, кому-кому, а вам же відомо, що я, не змикаючи очей кілька діб підряд, напружував усі сили, щоб здійснити Корсунь-Шевченківську операцію. Чому ж зараз мене відхиляють і не дають змоги довести цю операцію до кінця? Я теж патріот військ свого фронту і хочу, щоб столиця нашої Батьківщини Москва відсалютувала бійцям 1-го Українського фронту.

Я не міг сказати М. Ф. Ватутіну, чия це була пропозиція, щоб не зіткнути його з І. С. Конєвим. Проте я вважав, що в даному випадку М. Ф. Ватутін був правий як командуючий, який піклується про бойову, цілком заслужену славу звірених йому військ.

— Миколо Федоровичу, це наказ Верховного, ми з вами солдати, давайте беззастережно виконувати наказ.

М. Ф. Ватутін відповів:

— Слухаюсь, наказ буде виконано.

Проте у мене від усієї цієї історії на душі лишився неприємний осадок. Я був невдоволений тим, що Й. В. Сталін не вважав за потрібне у даному випадку вникати у психологію військ і воєначальників. Й. В. Сталін був розумною людиною, він мав би спокійно розібратися в обстановці, що склалася, і, передбачаючи, чим вона врешті-решт закінчиться, вирішити питання без зайвої нервозності, яка так дошкульно і без підстав ранила душу чудового полководця М. Ф. Ватутіна.

Після 12 лютого противник, як не силкувався пробитися з району Шендерівки в Лисянку, проте успіху не мав.

14 лютого війська 52-ї армії 2-го Українського фронту зайняли місто Корсунь-Шевченківський. Кільце навколо оточених продовжувало стискуватися. Солдатам,

офіцерам і генералам німецьких військ стало ясно, що обіцяна їм допомога не прийде, розраховувати доводилось тільки на себе. Як розповідали полонені, війська охопив повний відчай, особливо коли їм стало відомо про втечу на літаках деяких генералів — командирів дивізій і штабних офіцерів.

Уночі 16 лютого розгулялась снігова заметіль. Видимість зменшилась до 10—20 метрів. У німців знову майнула надія проскочити в Лисянку на з'єднання з групою Хубе. Їхню спробу прориву відбили 27-а армія С. Г. Трофименка та 4-а гвардійська армія 2-го Українського фронту.

Особливо героїчно билися курсанти учбового батальйону 41-ї гвардійської стрілецької дивізії генерал-майора К. М. Цветкова. Цілий ранок 17 лютого тривав жорсткий бій по знищенню колон німецьких військ, що прорвались. Їх в основному знищили і взяли в полон. Лише частині танків і бронетранспортерів з генералами, офіцерами та есесівцями вдалося вирватись із оточення.

Як ми й передбачали, 17 лютого з оточеним угрупованням було покінчено. За даними 2-го Українського фронту, в полон узяли 18 тисяч чоловік та бойову техніку цього угруповання.

Столиця нашої Батьківщини 18 лютого салютувала військам 2-го Українського фронту. А про війська 1-го Українського фронту не було сказано жодного слова.

Як колишній заступник Верховного Головнокомандуючого, якому однаково були близькі й дорогі війська 1-го і 2-го Українських фронтів, повинен сказати, що Й. В. Сталін був глибоко неправий, не відзначивши у своєму наказі війська 1-го Українського фронту, що, як і воїни 2-го Українського фронту, не шкодуючи життя, героїчно билися з ворожими військами там, куди направляло їх командування фронту і Ставка. Незалежно від того, хто і що доповідав Й. В. Сталіну, він мав бути об'єктивним в оцінці дій обох фронтів. Чому Й. В. Сталін допустив таку несправедливість, мені й досі неясно. Ця чудова операція була організована й проведена військами двох фронтів. Я гадаю, що це була непробачна помилка Верховного.

Як відомо, успіх оточення і знищення ворожого угруповання залежить від дій як внутрішнього, так і зовнішнього фронтів. Обидва fronti, очолювані М. Ф. Ватутіним та І. С. Коневим, билися в однаковій мірі чудово.

У результаті успішних дій військ Українських фронтів під кінець лютого 1944 року створилась сприятлива обстановка для того, щоб зовсім вигнати ворожі війська з території Правобережної України. 1-й Український фронт, захопивши своїм правим крилом район Луцьк — Шумське — Шепетівка, вийшов у фланг проскурівсько-вінницькому угрупованню противника. 2-й Український фронт зайняв вихідний район для удару через Умань на могилів-подільському напрямку. 3-й Український фронт вийшов на лінію Кривий Ріг — Широке — Качкарівка і був цілком готовий завдати удару на тираспольсько-одеському напрямку.

З 18 до 20 лютого я був у Ставці, де доповідав Верховному Головнокомандуючому свої міркування про план дальших операцій. Верховний наказав знову виїхати для координації дій 1-го та 2-го Українських фронтів і, не гаючи часу, розпочати їхній наступ.

21 лютого я прибув у штаб 1-го Українського фронту і насамперед орієнтував М. Ф. Ватутіна і членів Військової ради фронту щодо нових вказівок, одержаних у Ставці.

Після уточнення обстановки і завдань, затверджених Ставкою, fronti почали прискорену підготовку нових наступальних операцій та їх матеріально-технічне забезпечення. У зв'язку з цілковитим весняним бездоріжжям на Україні це було пов'язане з величезними труднощами. Особливо важко було зосереджувати снаряди, міни, бомби, пальне та продовольство безпосередньо у військових частинах.

Німецьке командування вважало, що радянські війська не зможуть в таких умовах наступати і воно матиме досить часу, щоб перегрупувати сили й зміцнити оборону. На цьому необгрунтованому розрахунку ми й вирішили спіймати ворога, завдавши йому ряд нищівних ударів.

Коротше кажучи, ми знову вирішили використати оперативну раптовість, яка тепер була добре засвоєна радянським оперативно-стратегічним мистецтвом.

Відповідно до планів Ставки 1-й Український фронт готував головний удар з району Дубно — Шепетівка — Любар в загальному напрямку на Чернівці, з тим щоб розгромити проскурівсько-вінницько-кам'янець-подільське угруповання.

Ворога відкинуто за державний кордон

Давай закуримо...

БРАТИ ПО ЗБРОЇ.

Бійці 1-ї армії Війська Польського
ведуть бої у передмісті Варшави

Воїни 1-го Чехословацького корпусу
увійшли до Праги

Зустріч радянських воїнів
з югославськими партизанами

З ФАШИСТСЬКОГО ПОЛОНУ

НА БЕРЛІН!

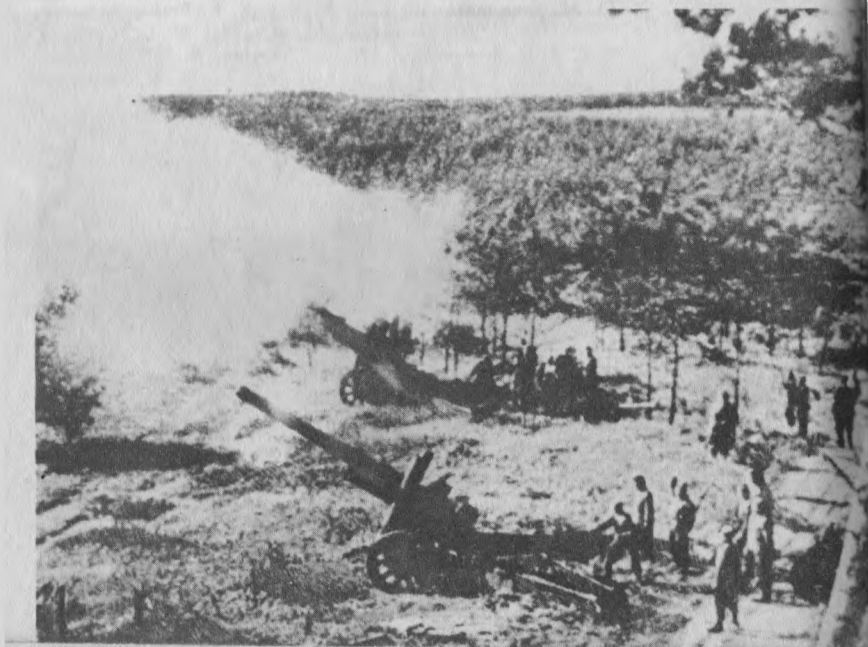

Командуючі військами фронтів на заключному етапі
Великої Вітчизняної війни. Сидять: І. С. Конєв,
О. М. Василевський, Г. К. Жуков, К. К. Рокоссовський,
К. О. Мерецков. Стоять: Ф. І. Толбухін,
Р. Я. Малиновський, Л. О. Говоров, А. І. Єременко,
І. Х. Баграмян

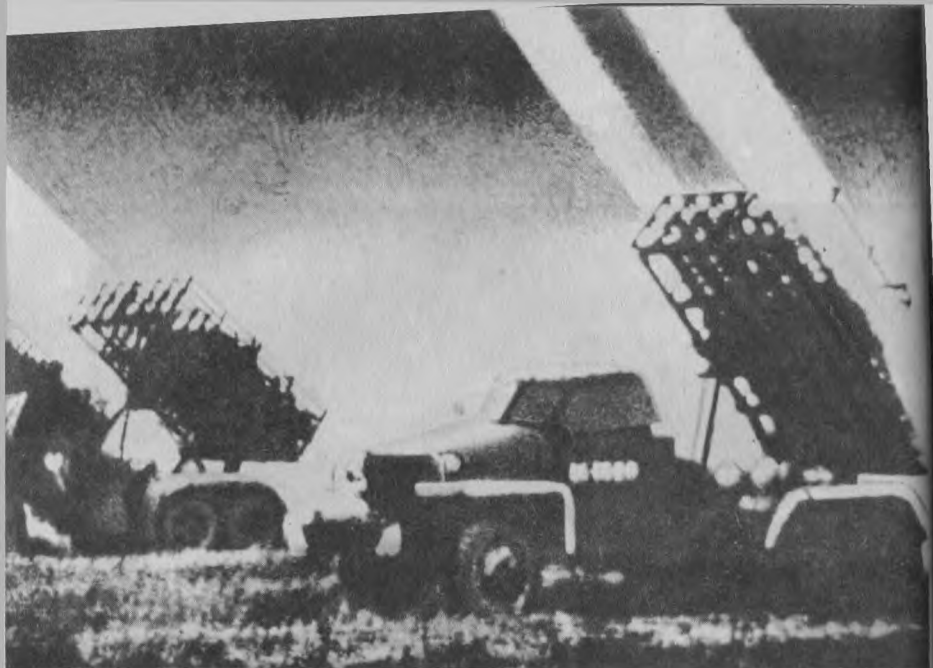
Підготовка до Берлінської операції

Зліва направо: генерал В. І. Казаков, генерал Г. М. Орел,
командуючий 1-м Білоруським фронтом Г. К. Жуков,
член Військової ради генерал К. Ф. Телегін. 11 квітня 1945 р.

Вуличні бої в Берліні

ПРАПОР ПЕРЕМОГИ НАД РЕЙХСТАГОМ.

1 травня 1945 р.

Маршал Г. К. Жуков,
генерал М. Е. Берзарін
і Артур Пік
біля рейхстагу.
3 травня 1945 р.

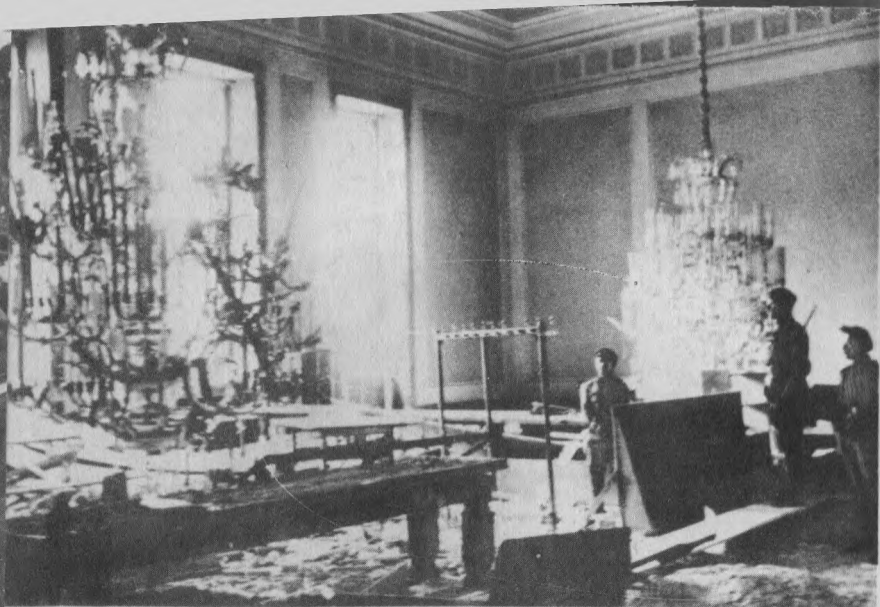
Перший комендант
Берліна
генерал М. Е. Берзарін
(у центрі)
розмовляє з робітниками
на ділянці відновлення
метрополітену.
Травень, 1945 р.

Імперська канцелярія

У кабінеті Гітлера

Біля глобуса фашистського верховоди,
який мріяв завойовувати світ

З виходом у передгір'я Карпат передбачалось розсікти стратегічний фронт противника, позбавивши його можливості маневру найкоротшими шляхами. При успішному завершенні цієї операції вся південна група німецьких військ змушена була б користуватися комунікаціями тільки через Фокшанські ворота, Румунію та Угорщину, а це були дуже далекі шляхи для маневру.

2-й Український фронт мав наступати в загальному напрямку на Бельці — Ясси. Частиною сил передбачалось наступати на Хотин, взаємодіючи з лівим крилом 1-го Українського фронту. 3-й Український фронт готував удар на Одесу — Тирасполь, з тим щоб визволити приморські райони, вийти на Дністер і захопити там плацдарм.

Удень 28 лютого, перебуваючи в штабі фронту, я зайшов до М. Ф. Ватутіна, щоб іще раз обговорити з ним питання майбутньої операції. Після двогодинної спільної роботи він мені сказав:

— Я хотів би поїхати в 60-у і 13-у армії, щоб перевірити, як там вирішуються питання взаємодії з авіацією і чи буде підготовлене матеріально-технічне забезпечення до початку операції.

Я радив йому послати своїх заступників, а самому розглянути рішення всіх командармів, ще раз перевірити взаємодію з авіацією і влаштування фронтового тилу. Микола Федорович наполягав на своїй поїздки, посилаючись на те, що давно не був у 60-й та 13-й арміях. *Його підтримував член Військової ради.* Зрештою я погодився, маючи на увазі особисто зайнятися зі штабом фронту, управлінням тилу та командуючими родами військ.

Та скоїлось лихо. 29 лютого мені подзвонили з польового аеродрому й доповіли, що туди привезли тяжко пораненого командуючого фронтом М. Ф. Ватутіна. Як впливає з документів, поранення Миколи Федоровича Ватутіна сталося за таких обставин.

Генерал армії М. Ф. Ватутін і член Військової ради фронту генерал-майор К. В. Крайнюков 29 лютого о 16 годині 30 хвилин у супроводі охорони з восьми чоловік виїхали з штабу 13-ї армії (район міста Ровно) до 60-ї армії (район міста Славута) за маршрутом Ровно — Гоща — Славута.

О 19 годині 40 хвилин Микола Федорович і всі, хто його супроводжував, підїхавши до північної околиці села Милятин, побачили натовп людей приблизно в

250—300 чоловік і водночас почули поодинокі постріли, що пролунали з цього натовпу.

За вказівкою М. Ф. Ватутіна машини зупинились, щоб з'ясувати, що трапилось. Раптом по машинах з вікон будинків відкрили рушничний вогонь. Це були бандерівці.

М. Ф. Ватутін та його охоронці вискочили з машин і стали прикривати відхід машин. Під час перестрілки Миколу Федоровича поранило в стегно.

Швидко розвернувши одну з машин, три бійці підхопили М. Ф. Ватутіна, поклали його в машину і, забравши з собою документи, рушили в бік Ровно. З ними ж поїхав К. В. Крайнюков.

Миколу Федоровича поранили вище коліна. Оскільки перев'язку йому змогли зробити тільки в селі Гоша, то він втратив багато крові.

М. Ф. Ватутіна доставили в Ровно і помістили у військовий госпіталь, а звідти переправили до Києва.

Давши необхідні вказівки начальникові санслужби фронту, я взяв на себе командування фронтом і зразу ж подзвонив Й. В. Сталіну і розповів про поранення та евакуацію М. Ф. Ватутіна. Верховний Головнокомандуючий затвердив моє рішення стати на чолі військ фронту на час проведення майбутньої важливої і складної операції.

До Києва викликали кращих лікарів, у тому числі відомого хірурга М. Н. Бурденка, але врятувати М. Ф. Ватутіна не вдалось. Він помер 15 квітня. 17 квітня Миколу Федоровича Ватутіна поховали в Києві. Москва двадцятьма артилерійськими залпами віддала останню військову почесність вірному синові Батьківщини і талановитому полководцеві.

На початок операції нам довелось за короткі строки провести великі перегрупування військ з лівого крила фронту ближче до правого крила. 3-ю гвардійську танкову армію перекидали з району Бердичева в район Шумське (близько 200 кілометрів), 4-а танкова армія мала пройти 350 кілометрів. Приблизно таку саму відстань треба було подолати по весняному бездоріжжю значній кількості артилерійських, інженерних частин та органам тилу.

План перегрупування, незважаючи на всі труднощі, був виконаний в строк. Найважливіше те, що противник своєю розвідкою не виявив ці перегрупування, які в

основному здійснювалися вночі, а вдень — лише тоді, коли була нелітна погода.

1 березня директивою Ставки мене призначили командуючим 1-м Українським фронтом. З цього дня на мене покладалася повна відповідальність за успіх майбутньої операції військ фронту. Управління 2-м Українським фронтом Ставка взяла на себе.

4 березня 1944 року почався наступ військ 1-го Українського фронту. Фронт оборони противника на ділянці Шумське — Любар було прорвано, і в утворений пролом ввели 3-ю гвардійську та 4-у танкові армії. До 7 березня обидві ці армії, долаючи опір противника, вийшли на лінію Тернопіль — Проскурів, перетнувши важливу залізничну магістраль Львів — Одеса.

Командування німецьких військ, відчувши загрозу оточення свого проскурівсько-вінницько-кам'янець-подільського угруповання, зосередило проти ударного угруповання 1-го Українського фронту додатково п'ятнадцять дивізій.

7 березня тут зав'язалась найжорстокіша битва, така, якої ми не бачили з часу Курської дуги.

Вісім діб ворог силкувався відкинути наші війська на вихідні позиції. Виснаживши й знекровивши контрударні частини противника, наші війська на ділянці головного удару, посилені резервами фронту, в тому числі 1-ю танковою армією, 21 березня, зломивши опір ворога, почали швидко просуватись на південь.

Особливо стрімко йшли з'єднання 1-ї танкової армії генерала М. Ю. Катюкова. Водночас успішно просувались і всі інші армії фронту, які наступали зі сходу, північного сходу та півночі. 1-а танкова армія, збиваючи частини противника, 24 березня захопила місто Чортків, а 8-й гвардійський корпус армії під командуванням генерала І. Ф. Дрьомова вранці того самого дня вийшов до Дністра. У район Заліщики і до Дністра підійшли 1-а гвардійська танкова бригада полковника В. М. Горелова¹ та 20-а мотострілецька бригада полковника А. Х. Бабаджаняна. До Дністра ж вийшли частини 11-го гв. танкового корпусу генерала А. Л. Гетьмана.

У ніч на 25 березня 64-а танкова бригада полковника І. Н. Бойка захопила станцію Моша (на підступах до

¹ 1-у гвардійську танкову бригаду в даному контексті в рукописі не названо.— *Прим. ред.*

Чернівців), де в цей час розвантажувався німецький ешелон з танками та боеприпасами, який захопили наші танкісти. 28 березня вони увірвалися на Чернівецький аеродром. Тут у цей час готувались піднятися в повітря десятки літаків противника — злетіти їм не вдалось.

29 березня частини 11-го гвардійського танкового корпусу генерала А. Л. Гетьмана та 24-ї стрілецької дивізії повністю визволили від німецьких окупантів місто Чернівці. З величезною радістю зустріли мешканці радянські війська.

На їхнє прохання Військова рада 1-ї танкової армії вирішила поставити на п'єдесталі танк лейтенанта П. Ф. Нікітіна. Напис на меморіальній дошці гласить: «Танк екіпажу гв. лейтенанта Нікітіна П. Ф. першим увірвався в місто при визволенні його від німецько-фашистських загарбників 25 березня 1944 року». Іменем П. Ф. Нікітіна названа одна з вулиць міста.

На кінець березня вороже угруповання в кількості 23 дивізій, в тому числі 10 танкових, однієї моторизованої та однієї артилерійської, в основному було оточене.

На знищення оточеного угруповання рухались зі сходу 18-а і 38-а армії; частина з'єднань 1-ї гвардійської армії, 4-а і 1-а танкові армії (за винятком 8-го мехкорпусу) вийшли за Дністер, відрізавши шляхи противникові на південь. Наші війська, які діяли на внутрішньому фронті, підійшли до вирішального бою надто ослабленими, не мали необхідної кількості артилерії та боеприпасів, які відстали од військ через суцільне бездоріжжя. 3-ю гвардійську танкову армію, що мала в своєму строю невелику кількість танків, за вказівкою Верховного вивели в резерв на поповнення. 4-а танкова армія наприкінці березня була в районі Кам'янця-Подільського також у значно послабленому стані.

Усе це, разом узяте, не забезпечувало енергійних дій військ по розчленуванню та знищенню оточеної групи противника. Тепер, аналізуючи всю цю операцію, вважаю, що 1-у танкову армію варто б повернути з району Чортків — Товсте на схід для удару по оточеному угрупованню. Але ми мали тоді ґрунтовні дані, одержані з різних джерел, про рішення оточеного противника прориватись на південь через Дністер у районі Заліщиків. Таке рішення здавалось цілком можливим і логічним.

У цьому випадку противник, переправившись через Дністер, міг зайняти південний берег річки і організува-

ти там оборону. Цьому сприяла та обставина, що правофлангова 40-а армія 2-го Українського фронту 30 березня все ще не підійшла до Хотина.

Ми вважали, що в цих умовах необхідно було обхопити противника 1-ю танковою армією глибше, перекинувши її головні сили через Дністер, і захопити район Заліщики — Чернівці — Коломия. Та коли німецькому командуванню групи армій «Південь» стало відомо, що радянські війська перехопили шляхи відходу в південному напрямку, то воно наказало оточеним військам пробиватись не на південь, а на захід через Бучач і Підгайці.

Як потім з'ясувалося із трофейних документів, гітлерівське командування зібрало тут значну кількість військ, у тому числі 9-у й 10-у танкові дивізії СС, і 4 квітня завдало сильного удару по нашому зовнішньому фронтові з району Підгайці. Зім'явши оборону 18-го корпусу та 1-ї гвардійської армії, танкова група противника кинулась у район Бучачу назустріч своїм частинам, що виходили з оточення.

Скільки гітлерівців прорвалося з оточення, ні я, ні штаб фронту точно встановити так і не змогли. Називались різні цифри. Як потім виявилось, вийшли з оточення не десятки танків з десантом, як тоді повідомляли війська, а значно більше.

У ході тяжких боїв оточені війська 1-ї танкової армії противника втратили набагато більше половини своїх військ, всю артилерію, велику частину танків і штурмових гармат. Від деяких з'єднань лишилися тільки штаби.

12 квітня почалась ліквідація противника, оточеного в Тернополі. Через два дні ворожі війська там були знищені. 14 квітня місто Тернопіль зайняли 15-й, 94-й стрілецькі та 4-й гвардійський танкові корпуси.

Закінчивши операцію, війська фронту перейшли до оборони на рубежі Торчин — Берестечко — Коломия — Кут.

Гірше йшли справи з оточенням проскурівсько-кам'янець-подільського угруповання. В ході цієї операції нам не пощастило здійснити необхідне перегрупування військ.

За час операції війська фронту просунулись уперед до трьохсот п'ятдесяти кілометрів. Фронт оборони противника був розбитий дощенту. Від Тернополя до Чернівців утворився величезний пролом. Щоб закрити його,

німецькому командуванню довелось негайно перекинути значні сили з інших фронтів — з Югославії, Франції, Данії та з Німеччини. Сюди ж пересунули 1-у угорську армію.

Війська фронту визволили 57 міст, 11 залізничних вузлів, багато сотень населених пунктів, обласні центри — Вінницю, Проскурів, Кам'янець-Подільський, Тернопіль, Чернівці та вийшли до передгір'їв Карпат, розрізавши на дві частини увесь стратегічний фронт південного угруповання військ противника. З того часу в цього угруповання не стало інших комунікацій, як тільки через Румунію.

Радянські війська знову показали високу бойову майстерність і добилися великих успіхів. Наші війська досягли перемог не тільки внаслідок переваги в організації та технічного оснащення, а й високого патріотичного духу, масового героїзму. За особливо видатні заслуги перед Батьківщиною багато тисяч солдатів, сержантів, офіцерів та генералів були відзначені високими урядовими нагородами. Мене нагородили орденом «Перемога» № 1.

З даних Генштабу я знав, що наприкінці квітня і на початку травня війська 2-го і 3-го Українських фронтів, розгромивши супротивного ворога, вийшли на лінію Сучава — Ясси — Дубосари — Тирасполь — Аккерман — Чорне море. Наступальні дії 4-го Українського фронту, окремої Приморської армії та Чорноморського флоту закінчились повним розгромом кримського угруповання німецьких військ. 9 травня було визволене місто-герой Севастополь, а 12 травня цілком завершена операція по визволенню Криму.

22 квітня мене викликали до Москви, в Ставку Верховного Головнокомандування, для обговорення літньо-осінньої кампанії 1944 року.

З якими думками я летів у Ставку?

Незважаючи на те, що дії наших військ у зимово-весняну кампанію закінчувались великими перемогами, я все-таки вважав, що німецькі війська ще мають все необхідне для ведення упертої оборони на радянсько-німецькому фронті. *Боездатність їхніх військ у зв'язку з великими втратами хоч і знизилась, та все ж вони б'ються запекло й часто перехоплюють тактичну ініціативу в наших частин, завдаючи їм відчутних втрат. Що ж до стратегічного мистецтва їхнього верховного командуван-*

ня та командування групами армій, то воно після катастрофи в районі Сталінграда і особливо після битви під Курськом різко знизилось.

На відміну від першого періоду війни німецьке командування стало якимось тугодумним, позбавленим винахідливості, особливо в складній обстановці. У рішеннях відчувалась відсутність правильних оцінок можливостей своїх військ і противника. Німецьке командування дуже часто запізнювалось відводити свої угруповання з-під загрози флангових ударів та оточення і цим ставило свої війська у безвихідь.

Читаючи післявоєнну мемуарну літературу, написану німецькими генералами і фельдмаршалами, просто неможливо зрозуміти їхнє тлумачення причин провалів, помилок, прорахунків та непередбачливості в керівництві військами.

Більшість авторів у всьому звинувачують Гітлера, посилаючись на те, що він, поставивши себе в 1941 році на чолі збройних сил Німеччини і будучи дилетантом в оперативно-стратегічних питаннях, керував воєнними діями як диктатор, не слухаючи порад своїх помічників. Я думаю, що в цьому є доля правди і, можливо, навіть немала, але, звичайно, не в суб'єктивних факторах полягають основні причини провалу німецького керівництва збройною боротьбою.

Причини полягають у тому, що в Німеччині наставало різке виснаження сил і засобів для продовження збройної боротьби, а народ німецький був морально пригнічений катастрофічними невдачами.

Вищим керівним кадрам німецьких військ після розгрому під Сталінградом і особливо на Курській дузі у зв'язку з втратою стратегічної ініціативи довелось мати справу з новими факторами і методами оперативно-стратегічного керівництва військами, до чого вони не були підготовлені. Зіткнувшись із труднощами при вимушених відходах і при веденні стратегічної оборони, оперативне командування не зуміло перебудуватись. У військах різко підупав моральний стан. Цей фактор при оборонних діях має першорядне значення.

Гітлерівське оперативне командування погано врахувало й те, що Червона Армія, Військово-Повітряний та Військово-Морський Флот як кількісно, так і особливо якісно в цілому незмірно виростили, а війська і командні кадри оперативно-стратегічної ланки у своєму мистецтві

зробили великий крок уперед, загартувались у найважчих умовах збройної боротьби.

У літаку по дорозі до Москви, вивчаючи останні дані з фронтів, я ще раз переконався, що рішення Ставки від 12 квітня 1944 року, де одним з першочергових завдань на літо цього року ставився розгром угруповання німецьких військ у Білорусії — правильне. Попередньо треба було провести ряд великих ударів на інших напрямках, з тим щоб відтягнути з районів Білорусії максимум стратегічних резервів німецьких військ.

Успіх не викликав сумніву. По-перше, оперативне розташування військ групи армій «Центр» своїм виступом у бік наших військ створювало вигідні умови для глибоких охоплюючих ударів під основу виступу. По-друге, на напрямках головних ударів ми тепер мали можливість створити велику перевагу над військами противника.

Білорусію, особливо ті райони, де розташовувалась група армій «Центр», я знав добре.

Прибувши до Москви, я передусім зайшов у Генштаб до Олексія Інокентійовича Антонова. Він готував карту воєнних дій Верховному Головнокомандуючому. Олексій Інокентійович подав мені відомості про хід ліквідації противника в Криму і створення нових резервних військ та матеріальних запасів до літньої кампанії. Але він просив не говорити Верховному про те, що познайомив мене з наявністю створених запасів. Й. В. Сталін заборонив кому б то не було давати ці відомості, щоб ми передчасно не просили резерви у Ставки.

Треба сказати, що Верховний Головнокомандуючий останнім часом став економніше розподіляти сили й засоби, що були в розпорядженні Ставки. Він давав їх тепер у першу чергу тільки тим фронтам, які справді здійснювали вирішальні операції. Інші фронти засоби й сили одержували в розумно обмежених розмірах.

До речі, один з колишніх командуючих фронтом, виступаючи на сторінках «Военно-исторического журнала» і висловлюючи свою думку про роботу представників Ставки, зауважив, що «...там, де координували дії фронтів представники Ставки, туди, на шкоду іншим фронтам, направлялись сили й засоби».

Але ж інакше і бути не могло. Там, де координували дії представники Ставки, саме там, а не де-небудь в інших районах, і проводились найголовніші операції, які й

треба було передусім матеріально забезпечити. Ця практика цілком себе виправдала.

З кабінету А. О. Антонова я подзвонив Верховному. Відповів О. М. Поскрєбишев. Він запропонував мені відпочити.

— Коли товариш Сталін звільниться, я вам потелефоную,— сказав він.

Це була корисна й водночас приємна пропозиція, бо доводилось спати уривками, в цілому не більше 4—5 годин на добу...

Й. В. Сталін запросив мене до себе на 17 годину.

Подзвонивши О. І. Антонову, я довідався, що його теж викликали до Верховного. Й. В. Сталін хотів ознайомитись з останньою обстановкою і міркуваннями Генерального штабу.

Коли я зайшов до кабінету Верховного, то там уже були О. І. Антонов, командуючий бронетанковими військами Я. М. Федоренко і командуючий ВПС генерал-полковник О. О. Новиков, а також заступник Голови Ради Народних Комісарів В. О. Малишев.

Привітавшись, Верховний запитав, чи був я в Миколі Михайловича Шверника.

Я відповів, що не був.

— Треба зайти й одержати орден «Перемога».

Я подякував Верховному Головнокомандуючому за високу нагороду.

— Ну, з чого почнемо? — звернувся Й. В. Сталін до О. І. Антонова.

— Дозвольте мені коротко доповісти про стан справ на фронтах на 12.00 сьогоднішнього дня.

Після короткого огляду на всіх стратегічних напрямках він висловив міркування Генерального штабу про можливі дії німецьких військ у літній кампанії 1944 року. Про характер дій наших військ на цей період О. І. Антонов не сказав нічого. Я зрозумів, що Олексій Інокентійович вирішив викласти їх тоді, коли Верховний запропонує йому це зробити.

Звертаючись до командуючого ВПС О. О. Новикова, Й. В. Сталін запитав про стан повітряних сил, поцікавився, чи вистачить літаків, одержаних від промисловості, щоб доукомплектувати повітряні армії фронтів та авіацію далекої дії. Після відповідей О. О. Новикова, які були дуже оптимістичними, Верховний запропонував маршалові Я. М. Федоренку доповісти про стан броне-

танкових військ та про можливість їх укомплектування до початку літньої кампанії.

Відчувалося, що Й. В. Сталін заздалегідь знав цифри, які йому доповідали, але він, видно, хотів, щоб ті, хто безпосередньо займався цими питаннями, самі поінформували присутніх, перш ніж ми висловимо свої міркування. До такого своєрідного прийому в ході обговорення питань у Верховного ми вже звикли.

Потім Й. В. Сталін не поспішаючи натоптав тютюном свою люльку, розкурив її і, так само повагом затягнувшись, випустив дим.

— Ну а тепер послухаємо Жукова,— сказав він, підійшовши до карти, по якій доповідав О. І. Антонов.

Я, теж не кваплячись, розгорнув свою карту, яка за розмірами була, правда, трохи меншою від карти Генштабу, але відпрацьована не гірше. Верховний підійшов до моєї карти і став уважно її розглядати.

Свою доповідь я почав з того, що погодився з основними міркуваннями О. І. Антонова про передбачувані дії німецьких військ та про ті труднощі, яких вони зазнаватимуть у 1944 році на радянсько-німецькому фронті.

Тут Й. В. Сталін зупинив мене і сказав:

— І не тільки це. У червні союзники все-таки збираються висадити великі сили у Франції. Поспішають наші союзники! — усміхнувся Й. В. Сталін.— Побоюються, як би ми самі без їхньої участі не завершили розгром фашистської Німеччини. Звичайно, ми зацікавлені, щоб німці почали, нарешті, воювати на два фронти. Це ще більше погіршить їхнє становище, з яким вони неспроможні будуть впоратися.

Викладаючи свої міркування про план літньої кампанії 1944 року, я звернув особливу увагу Верховного на угруповання противника в Білорусії, з розгромом якого зруйнується стійкість оборони противника на всьому його західному стратегічному напрямі.

— А як думає Генштаб? — звернувся Й. В. Сталін до О. І. Антонова.

— Згодний,— відповів він.

Я не помітив, коли Верховний натиснув на кнопку дзвінка до О. М. Поскрьобишева. Той зайшов і зупинився очікуючи.

— З'єднай з Василевським,— сказав Й. В. Сталін.

Через кілька хвилин О. М. Поскрьобишев доповів, що О. М. Василевський біля апарата.

— Здрастуйте,— почав Й. В. Сталін.— У мене зараз Жуков і Антонов. Чи не змогли б ви прилетіти порадитися про план на літо?.. А що у вас під Севастополем?.. Ну, гаразд, лишайтесь, тоді пришліть особисто мені свої пропозиції на літній період.

Поклавши трубку, Верховний сказав:

— Через 8—10 днів Василевський обіцяє покінчити з кримським угрупованням противника. А чи не краще розпочати наші операції з 1-го Українського фронту, аби ще глибше охопити білоруське угруповання й відтягнути туди резерви противника з центрального напрямку?

О. І. Антонов зауважив, що в такому разі противник легко може здійснювати маневрування між сусідніми фронтами. Краще почати з півночі, а потім провести операцію проти групи армій «Центр», щоб визволити Білорусію.

— Побачимо, що запропонує Василевський,— сказав Верховний.— Подзвоніть командуючим фронтами, хай вони повідомлять свої міркування про дії фронтів найближчим часом...— і, звертаючись до мене, запропонував:

— Займіться з Антоновим наміткою плану на літній період. Коли закінчите, обговоримо ще раз.

Через два-три дні Верховний знову викликав нас із О. І. Антоновим. Після обговорення плану вирішили: першу наступальну операцію провести у червні на Карельському перешийку і петрозаводському напрямку, а потім на білоруському стратегічному напрямі.

Після додаткової роботи з Генштабом 28 квітня я повернувся на 1-й Український фронт. На початку травня, коли визволення Криму наближалось до кінця, я надіслав Верховному пропозицію передати командування 1-м Українським фронтом І. С. Коневу, щоб я міг не затримуючись виїхати в Ставку й розпочати підготовку до операції по визволенню Білорусії.

Верховний погодився, але попередив, що 1-й Український фронт лишається моїм підопічним.

— Слідом за Білоруською операцією будемо проводити операцію на ділянці 1-го Українського фронту,— сказав він.

Щоб не затримуватись, я не став чекати прибуття на фронт І. С. Конєва. Доручивши начальникові штабу

фронту В. Д. Соколовському передати Іванові Степановичу мої побажання та міркування про дальші дії військ фронту, я поїхав у Москву.

За час командування 1-м Українським фронтом я ще ближче вивчив керівні кадри фронту. Хочеться особливо відзначити офіцерів і генералів штабу фронту, які своєю високою оперативною і загальною культурою активно допомагали командуванню в організації наступальних операцій. Добре працювали офіцери тилу. За будь-яких, навіть найважчих умов тил 1-го Українського фронту справлявся з своїми завданнями, і війська були вдячні невтомним працівникам тилу за їхнє піклування.

Повернувшись у Ставку, я зустрівся з О. М. Василевським, який готувався координувати дії 1-го Прибалтійського та 3-го Білоруського фронтів. Природно, нам довелося, як кажуть, знову сісти за один стіл.

Визволення Білорусії та України

Протягом трьох років Білорусія знемагала під гнітом ворожої окупації. Гітлерівці розграбували все громадське надбання білоруського народу, спустошили міста, спалили 1200 тисяч будівель у селах, перетворили на руїни 7 тисяч шкіл, знищили понад 2200 тисяч мирних жителів і радянських військовополонених. Не було майже такої родини, яка жорстоко не постраждала б від гітлерівців. Та, хоч якою тяжкою була її доля, Білорусія не схилила голови перед ворогом, народ не занепав духом, не опустив руки в боротьбі з окупантами.

Знаючи, що Червона Армія вже розгромила німецькі війська на Україні, відкинувши їх на захід, білоруські партизанські сили готувались до вирішальних операцій.

До літа 1944 року в Білорусії діяло понад 143 тисячі добре озброєних партизанів, об'єднаних у великі загони, частини та з'єднання.

Загальне керівництво здійснювали підпільні організації Комуністичної партії республіки на чолі з першим секретарем ЦК КП(б)Б, П. К. Пономаренком, який водночас був і начальником Центрального штабу партизанського руху Радянського Союзу.

За кілька днів до початку дій Червоної Армії по визволенню Білорусії партизанські загони під керівництвом партійних органів республіки та областей провели ряд великих операцій по зруйнуванню залізничних і шосейних магістралей та знищенню мостів. Це паралізувало ворожий тил у найвідповідальніший момент.

У попередньому розділі я вже частково торкався вузької наради в Ставці, де Верховне Головнокомандування прийняло принципове рішення про план операції на літній період. Тут мені б хотілося докладніше розказати про опрацювання плану Білоруської операції.

Незабаром після наради в Ставці О. М. Василевський надіслав Верховному Головнокомандуючому свої міркування, де подав коротку оцінку загальної обстановки та виклав основні пропозиції на літній період 1944 року.

З якими підсумками підходили ми до літньої кампанії 1944 року?

Продовжуючи сам на сам битися з головними силами фашистської Німеччини та її сателітів, узимку 1944 року Червона Армія завдала німецько-фашистським військам тяжкої поразки. Були цілком знищені 30 дивізій та 6 бригад, 142 дивізії та 1 бригада втратили від половини до двох третин бойового складу. Щоб поповнити свої війська, німецькому командуванню довелось перекинути на радянсько-німецький фронт 40 дивізій і 4 бригади з Німеччини та інших країн Західної Європи. Червона Армія визволила величезну територію майже в 330 тисяч квадратних кілометрів, на якій до війни проживало близько 19 мільйонів чоловік.

Однак німецько-фашистські війська все ще були великою силою.

У червні 1944 року німецька промисловість досягла найвищого рівня розвитку за роки війни. За перше півріччя заводи випустили 16 тисяч літаків, 8,3 тисячі важких і середніх танків та штурмових гармат¹.

Витискаючи останні сили з країни і народу, гарячково силкуючись відстрочити неминучу поразку, гітлерівське керівництво проводило мобілізацію за мобілізацією, завдаючи величезної шкоди німецькій нації. У складі армій фашистської Німеччини налічувалось 324 дивізії та 5 бригад.

Як і раніше, основна частина найбоездатніших з'єднань знаходилась на радянсько-німецькому фронті. Тут нам протистояли 179 добре укомплектованих німецьких дивізій і 5 бригад, а також 49 дивізій та 12 бригад сателітів. У цих військах було 4,3 мільйона чоловік, 59 тисяч гармат і мінометів, 7,8 тисячі танків та штурмових гармат, близько 3,2 тисячі бойових літаків.

У рядах діючої Червоної Армії було близько 6,6 мільйона солдатів та офіцерів, фронти мали 98,1 тисячі гармат і мінометів, 7,1 тисячі танків та самохідно-

---

¹ Див.: История второй мировой войны 1939—1945 гг.: В 12 т. М., 1977. Т. 8. С. 415.

артилерійських установок, близько 12,9 тисячі бойових літаків¹.

Історія не знає прикладів, щоб країна, ведучи колосальні битви на всьому стратегічному фронті, одночасно відбудовувала такими високими темпами і в такому масштабі зруйноване господарство. Узимку і навесні 1944 року Радянський Союз досяг значних результатів у збільшенні своєї економічної могутності. У першому півріччі було вироблено 16,3 тисячі бойових літаків, 10,2 тисячі середніх і важких танків та самохідно-артилерійських установок, понад 119 мільйонів снарядів, авіабомб, мін. Зусилля народу, об'єднаного партією, забезпечували все необхідне для розгрому ворога.

Наприкінці квітня Верховне Головнокомандування прийняло остаточне рішення про проведення літньої кампанії, в тому числі Білоруської операції. О. І. Антонову дали вказівку організувати в Генштабі роботу по плануванню фронтових операцій та розпочати зосередження військ і матеріальних запасів фронтам.

1-му Прибалтійському фронту передавався 1-й танковий корпус, 3-му Білоруському — 11-а гвардійська армія та 2-й гвардійський танковий корпус. На правому крилі 1-го Білоруського фронту зосереджувались 28-а армія, 9-й, 1-й гвардійські танкові корпуси, 1-й механізований і 4-й гвардійський кавалерійський корпуси; 5-а гвардійська танкова армія (резерв Ставки) зосереджувалась у смузі 3-го Білоруського фронту.

У середині травня повернувся в Москву О. М. Василевський. У цей час у Генштабі закінчувалась розробка проектів усієї документації до плану операції «Багратіон» (таку кодову назву дістала Білоруська операція) та її матеріально-технічного забезпечення.

20 травня Верховний викликав у Ставку О. М. Василевського, мене й О. І. Антонова, щоб остаточно уточнити рішення Верховного Головнокомандування щодо плану літньої кампанії. Передбачалось, як я вже згадував, розгорнути наступ спочатку в районах Карельського перешийка військами Ленінградського фронту і Червонопрапорного Балтійського флоту, а потім — у другій половині червня — в Білорусії.

Після розгляду в Ставці плану «Багратіон» Верховний наказав викликати командуючих фронтами І. Х. Ба-

¹ Советская военная энциклопедия: В 8 т. М., 1976. Т. 2. С. 62. (Далі: СВЭ).

грамяна, І. Д. Черняховського та К. К. Рокоссовського, щоб вислухати їхні міркування і дати остаточні вказівки про опрацювання планів фронтів.

22 травня Верховний Головнокомандуючий у моїй присутності прийняв О. М. Василевського, О. І. Антонова, К. К. Рокоссовського та І. Х. Баграмяна, а 25 травня — І. Д. Черняховського. Командуючі фронтами, інформовані Генштабом про майбутні операції, прибули в Ставку з проектами планів дій довірених їм військ.

Оскільки, як це бувало при підготовці великих операцій, опрацювання планів у Генштабі та штабах фронтів йшли паралельно, а командування фронтів, Генштаб і заступник Верховного Головнокомандуючого підтримували між собою тісний контакт, то проекти планів фронтів цілком відповідали задумам Ставки і були тоді ж затверджені Верховним Головнокомандуючим.

Потім О. М. Василевському й мені Верховний наказав узяти на себе координацію дій військ таких фронтів: О. М. Василевському доручались 1-й Прибалтійський і 3-й Білоруський, а мені — 1-й і 2-й Білоруські фронти. На допомогу мені Ставка послала на 2-й Білоруський фронт начальника оперативного управління Генштабу генерала С. М. Штеменка з групою офіцерів.

4 червня О. М. Василевський виїхав у війська, щоб на місці готувати операцію «Багратіон», а я на добу пізніше, 5 червня о 8.00, прибув на командний пункт 1-го Білоруського фронту.

Версія, що існує в деяких військових колах про «два головних удари» на білоруському напрямку силами 1-го Білоруського фронту, на яких нібито наполягав К. К. Рокоссовський перед Верховним, безпідставна. Обидва ці удари, проєктовані фронтом, попередньо затвердив Й. В. Сталін ще 20 травня за проєктом Генштабу, тобто до приїзду командуючого цим фронтом у Ставку.

Не зайвим тут також зауважити, що в радянській військовій теорії ніколи не передбачалось, щоб один фронт завдавав двох головних ударів, а коли обидва удари за своєю силою і значенням були рівноцінними, то їх звичайно називали «могутніми ударами» або «ударними угрупованнями». Я підкреслюю це для того, щоб не вносила плутанина в оперативно-стратегічну термінологію.

На основі затвердженого оперативно-стратегічного плану операції «Багратіон» і заявок фронтів Геншта-

бом за участю О. О. Новикова, М. М. Воронова, М. Д. Яковлева, А. В. Хрульова, І. Т. Пересипкіна, Я. М. Федоренка та інших визначних спеціалістів і военачальників був погоджений план матеріально-технічного забезпечення військ, які брали участь в операції. 31 травня командуючі фронтами одержали директиву Ставки, на виконання якої і почалася конкретна підготовка військ до дій у наступній операції.

План Ставки передбачав завдати трьох могутніх ударів:

— 1-го Прибалтійського і 3-го Білоруського фронтів у загальному напрямку на Вільнюс;

— 1-го Білоруського фронту — на Барановичі;

— 2-го Білоруського фронту у взаємодії з лівофланговим угрупованням 3-го Білоруського фронту і правофланговим угрупованням 1-го Білоруського фронту в загальному напрямку на Мінськ.

Найближчим завданням 1-му Прибалтійському і 3-му Білоруському фронтам ставився розгром вітебського угруповання, введення в прорив танкових та механізованих військ і розвиток головного удару на захід з охоптом своїм лівофланговим угрупованням борисовсько-мінської групи німецьких військ.

1-му Білоруському фронту ставилось завдання розгромити жлобинсько-бобруйське угруповання і, пустивши в хід рухомі війська, розвигати головний удар на Слуцьк — Барановичі, охоплюючи частиною сил з півдня і південного заходу мінське угруповання ворожих військ.

2-й Білоруський фронт мав завдати удару на могольовсько-мінському напрямку.

Лінія переднього краю оборони німецьких військ групи армій «Центр» до початку наступу проходила від Полоцька на Вітебськ і далі по лінії Орша — Жлобин — Копаткевичі — Житковичі і по річці Прип'ять. Міста Полоцьк, Вітебськ, Орша, Могильов були в руках ворога. Ці міста плюс річки Дніпро, Дзержинський, Березина, Свіслоч та ряд малих дуже заболочених річок і річечок становили міцну основу глибоко ешелонованої оборони противника, яка прикривала найважливіший західний варшавсько-берлінський стратегічний напрям. Незважаючи на те, що для розгрому групи армій «Центр» Ставка зосереджувала значні сили, все-таки ми вважали, що для успіху операції потрібно особливо ретельно

підготувати війська, які брали участь в операції «Багратіон».

Перед від'їздом на фронт ми зустрілися з О. М. Василевським і якнайважливіше обговорили всі сильні й слабкі сторони оборони противника, а також ті заходи, які потрібно було провести в штабах і військах. З О. І. Антоновим ми домовились про контроль за зосередженням військ, матеріальних запасів і резервів Ставки, а також у питаннях зв'язку та орієнтування нас у заходах Ставки на інших напрямках.

Фронтам потрібно було в стислі строки дати величезну кількість снарядів, мін, паливно-мастильних матеріалів, продовольства, фуражу.

За попередніми розрахунками Генштабу, для забезпечення операції «Багратіон» у війська треба направити до 400 тисяч тонн боеприпасів, 300 тисяч тонн паливно-мастильних матеріалів, до 500 тисяч тонн продовольства та фуражу. Потрібно було зосередити в заданих районах 5 загальновійськових армій, 2 танкові й одну повітряну армії, а також з'єднання 1-ї армії Війська Польського. Крім того, Ставка передала фронтам із свого резерву 4 загальновійськові армії, 2 танкові армії, 52 стрілецькі й кавалерійські дивізії, 6 окремих танкових і механізованих корпусів, 33 авіаційні дивізії, понад 210 тисяч чоловік маршового поповнення, 2849 гармат і мінометів.

Усе це треба було перевезти з великою обережністю, щоб не розкрити підготовку фронтів до наступу. Для успіху майбутньої операції це було дуже важливо, бо, за даними нашої розвідки, головне командування німецьких військ чекало першого літнього удару з нашого боку на Україні, а не в Білорусії. Воно, очевидно, виходило з того, що через лісисто-болотисту місцевість ми не зможемо використати в Білорусії належним чином дислоковані на Україні 4 танкові армії і 11 загальновійськових армій.

Згідно з планом Ставки війська 1-го Українського фронту вступали в дію на другому етапі Білоруської операції, коли війська правого крила 1-го Білоруського фронту, розгромивши бобруйсько-мінсько-случьке угруповання, повинні були вийти на лінію Волковиськ — Пружани. Великого значення Ставка надавала майбутньому ударові військ 1-го Білоруського фронту. Сюди вона й направляла основні сили й засоби.

Оскільки на мене покладался обов'язок здійснювати координацію дій військ 1-го і 2-го Білоруських фронтів, а на другому етапі й 1-го Українського фронту, то я торкатимуся тут переважно дій саме цих фронтів.

Отже, рано-вранці 5 червня за дорученням Верховного я прибув на тимчасовий пункт управління 1-го Білоруського фронту в Дуревичі, де зустрівся з К. К. Рокоссовським, членом Військової ради М. О. Булганіним та начальником штабу М. С. Малініним.

Після попереднього обговорення питань, зв'язаних з планом операції, ми з К. К. Рокоссовським та командуючими арміями, командуючими повітряною армією генералом С. І. Руденком, артилерією фронту генералом В. І. Казаковим, бронетанковими механізованими військами генералом Г. М. Орлом ретельно обговорили обстановку на правому крилі фронту й домовились щодо планування і практичних заходів, зв'язаних з підготовкою майбутньої операції.

При цьому особлива увага зверталась на старанне вивчення місцевості в районі дій, на розвідку системи оборони противника на всю її тактичну глибину, а також на підготовку військ, штабів і тилового забезпечення до початку операції.

Наступні дві доби, 6 і 7 червня, разом з командуючим фронтом К. К. Рокоссовським, представником Ставки М. Д. Яковлевим і генералом В. І. Казаковим ретельно вивчали обстановку в районі Рогачов — Жлобин на ділянках 3-ї та 48-ї армій. Тут на спостережному пункті командарма О. В. Горбатова заслухали рішення командира 35-го стрілецького корпусу генерала В. Г. Жолудева і командира 41-го стрілецького корпусу генерала В. К. Урбановича.

7 червня таку саму роботу провели на ділянці 65-ї армії генерала П. І. Батова. Детально вивчили ми місцевість та оборону противника на ділянці 69-ї та 44-ї гвардійських стрілецьких дивізій 18-го стрілецького корпусу, де планувався головний удар.

Командуючий фронтом генерал армії К. К. Рокоссовський згідно з планом Ставки після старанної розвідки всієї обстановки вирішив прорвати оборону противника двома угрупованнями: одним — на північ від Рогачова і другим — на південь від Паричі. Цим двом угрупованням ставилось найближче завдання розгромити супротивного ворога й ударами обох груп, що схо-

дяться, оточити жлобинсько-бобруйську групу й ліквідувати її.

Визволивши місто Бобруйськ, основне угруповання військ фронту мало наступати в загальному напрямку на Барановичі через Слуцьк. Частиною сил намічався розвиток удару через Осиповичі, Пуховичі на Мінськ при взаємодії з 2-м Білоруським фронтом. За нашими попередніми підрахунками, для виконання цих завдань військ і засобів у складі 1-го Білоруського фронту було достатньо.

У рогачовське наступальне угруповання входили 3-я армія під командуванням генерал-лейтенанта О. В. Горбатова, 48-а армія під командуванням генерал-лейтенанта П. Л. Романенка та 9-й танковий корпус під командуванням генерал-майора танкових військ Б. С. Бахарава.

До парицької групи входили 65-а армія під командуванням генерал-лейтенанта П. І. Батова, 28-а армія під командуванням генерал-лейтенанта О. О. Лучинського. Кінно-механізована група генерал-лейтенанта І. О. Плієва та 1-й гвардійський танковий корпус генерал-майора М. Ф. Панова повинні були ввійти в прорив на ділянці південнопарицького угруповання.

Дії цих угруповань підтримувала 16-а повітряна армія, якою командував генерал-полковник авіації С. І. Руденко. В оперативне підпорядкування фронту була додана Дніпровська воєнна флотилія під командуванням капітана 1 рангу В. В. Григор'єва.

Головна складність майбутнього наступу військ 1-го Білоруського фронту, особливо південнопарицького угруповання, полягала в тому, що їм належало діяти в труднопрохідній лісистій і дуже заболоченій місцевості.

Ці місця я знав добре, бо прослужив тут понад шість років і свого часу повиходжував усе вздовж і впоперек. У болотах в районі Паричі мені довелось добре полювати на качок, які там гніздилися у великій кількості, та й лісової дичини було безліч...

Як ми й передбачали, німецьке командування найменше чекало в цьому районі сильного удару наших військ. Через те оборона противника тут, по суті, являла собою розрізнені вогнища, суцільної оборони не існувало.

Інакше посувалися справи в районі Рогачова. Там оборона противника була значно сильнішою, а підступи

до неї перебували під обстрілом його могутньої вогневої системи.

2-й Білоруський фронт, яким тоді командував генерал-полковник Г. Ф. Захаров (член Військової ради Л. З. Мехліс, начальник штабу генерал-лейтенант О. М. Боголюбов), як я вже казав, завдавав допоміжного удару на могильовсько-мінському напрямку. Тут ми не мали могутніх засобів прориву, щоб вести наступ одночасно всіма арміями, що перебували в першому ешелоні. Та й не було рації виштовхувати противника з району на південь від Могильова доти, поки ударні кулаки 1-го Білоруського і 3-го Білоруського фронтів не вийдуть у глибокий тил усього угруповання противника групи армій «Центр».

За рішенням генерала Г. Ф. Захарова удару на могильовському напрямку завдавала посилена 49-а армія під командуванням генерала І. Т. Гришина. Решта армій (33-я і 50-а) мали вести сковуючі дії і переходити в наступ трохи пізніше, коли на інших напрямках буде зламано опір оборони противника.

8 і 9 червня ми разом з генералами М. Д. Яковлевим, С. М. Штеменком та командуванням фронту провели ретельну підготовку операції 2-го Білоруського фронту, котрий готував удар на могильовсько-мінському напрямку. Генерал С. М. Штеменко добре допоміг генералові Г. Ф. Захарову, який щойно почав командувати фронтом.

Коли ми прибули до генерала Г. Ф. Захарова, то він цілком обгрунтовано й чітко виклав своє рішення про проведення операції. Водночас ми заслухали міркування й рішення командуючого повітряною армією К. А. Вершиніна, командуючих і начальників родів військ фронту.

Планування операції по цілях, завданнях і по угрупованнях, як я пам'ятаю, особливих зауважень не викликало.

Уранці 9 червня разом з командуючим фронтом Г. Ф. Захаровим, М. Д. Яковлевим, С. М. Штеменком ми виїхали в 49-у армію І. Т. Гришина, щоб особисто вивчити передній край та глибину оборони противника. Насамперед побували на спостережному пункті командира 70-го стрілецького корпусу генерала В. Г. Терентьєва, який докладно і зі знанням обстановки доповів свої міркування.

Наприкінці дня ми мали можливість остаточно сформулювати найближчі завдання по дорозвідці вогневої системи, плануванню артилерійського наступу, авіаційного удару та оперативно-тактичній побудові військ для атаки і наступу.

Я вважав за можливе призначити відповідальним за підготовку операції 2-м Білоруським фронтом представника Генштабу генерала С. М. Штеменка. А сам зайнявся передусім підготовкою до операції 1-го Білоруського фронту, який мав виконати головну роль.

Повернувшись у 3-ю армію генерала О. В. Горбатова, ми застали там командуючого фронтом із своїми найближчими помічниками. Я подзвонив Верховному і доповів про хід підготовки фронтів до майбутніх дій. Відзначивши, що план перевезення військ і вантажів для фронтів на визначені строки не виконується, я просив його зобов'язати *Л. М. Кагановича* та *А. В. Хрульова* потурбуватись про це. За інших обставин нам довелося б перенести строки початку операції.

Запропонував також у наступній операції використати всю авіацію далекої дії, а щодо об'єктів, розташованих на території Німеччини, то пустити її в хід дещо пізніше. Верховний погодився з цим і відразу ж наказав послати до мене маршала авіації *О. О. Новикова* і маршала авіації, командуючого авіацією далекої дії *О. Є. Голованова*, з якими мені особисто доводилось багато працювати у всіх найважливіших попередніх операціях. Це були досвідчені командуючі, і вони добре допомагали у вирішенні фронтових завдань.

Разом з *О. О. Новиковим*, *О. Є. Головановим*, *С. І. Руденком* та *К. А. Вершиніним* ми докладно обговорили обстановку, цілі, завдання і плани застосування повітряних армій та їх взаємодію з авіацією далекої дії, удари якої націлювались по штабах, вузлах зв'язку оперативних об'єднань, по резервах та інших найважливіших цілях. Крім того, розглянули питання маневру авіації фронтів у загальних інтересах. Щоб підтримати дії 3-го Білоруського фронту, в розпорядження *О. М. Василевського* виділили близько 350 важких літаків далекої дії.

14 та 15 червня командуючий 1-м Білоруським фронтом провів заняття, розігравши майбутню операцію в 65-й та 28-й арміях, на яких були присутніми і ми з групою генералів від Ставки.

До розігрування залучалися командири корпусів, командири дивізій, командуючі артилерією та начальники родів військ армій. У ході цих занять детально опрацьовувалися завдання стрілецьких і танкових з'єднань, план артилерійського наступу та взаємодія з авіацією. Основна увага зосереджувалась на ретельному вивченні особливостей характеру місцевості в смузі наступних дій військ, організації оборони противника і способів якнайшвидшого виходу на дорогу Слуцьк — Бобруйськ. Вийшовши звідти до Бобруйська і захопивши його, ми мали можливість закрити шляхи відходу жлобинсько-бобруйському угрупованню.

У наступні три доби такі самі заняття провели в 3, 48, 49-й арміях. Нам пощастило ближче познайомитись з командирами, які поведуть війська на розгром такого великого угруповання противника, яким була група армій «Центр», що знаходилась на найважливішому стратегічному напрямі. На цих командирів покладалась велика відповідальність — розгромивши групу армій «Центр», вирішити завдання: повністю вигнати противника з білоруської землі та зі східної частини Польщі.

У цей же період проводилась велика навчальна та політична підготовка частин і підрозділів обох фронтів, де відпрацьовувались вогневі завдання, тактика й техніка атак і наступу у взаємодії з танками, артилерією та авіацією в цілому, роз'яснювались завдання, що стояли перед військами. Така підготовка стала тепер обов'язковою перед кожною великою операцією, і вона цілком себе виправдала. Війська більш погоджено й успішно діяли в боях і зазнавали менших втрат.

Штаби частин, з'єднань та армій ретельно відпрацьовували питання управління і зв'язку. Командні та спостережні пункти висувались уперед, заривались у землю та обладнувались системи спостереження і зв'язку; уточнювався порядок їхнього переміщення й управління військами в процесі переслідування противника.

Розвідувальні органи фронтів, армій та військ ретельно вивчали систему вогню оборони, розташування тактичних та оперативних резервів противника, опрацьовували карти й постачали ними частини.

Титанічну роботу проводив тил фронту, забезпечуючи швидко і потайне перевезення та подачу військам бойової техніки, боєприпасів, пального та продовольства. Незважаючи на великі труднощі і найскладніші умови

місцевості, все зробили на визначений строк. Війська обох фронтів були своєчасно забезпечені всім необхідним для ведення бойових дій.

22 червня обидва фронти провели розвідку боєм. В результаті вдалось уточнити розташування вогневої системи противника безпосередньо на його передньому краї та розташування деяких батарей, про які раніше ми не знали.

Усього Білоруська операція мала охопити величезну територію — понад 1200 кілометрів по фронті, від озера Нещердо до Прип'яті, і до 600 кілометрів у глибину, від Дніпра до Вісли і Нарева. Треба було в запеклій битві зіткнутися з 1 мільйоном 200 тисячами солдатів та офіцерів ворога, на озброєнні якого було 9,5 тисячі гармат і мінометів, 900 танків і штурмових гармат, 1350 літаків, подолати підготовлену оборону глибиною до 250—270 кілометрів¹.

Наступ радянських військ у Білорусії збігся з третьою річницею війни. За три минулих роки сталися історичні події. Радянський Союз, розгромивши в ряді генеральних битв фашистські війська, завершував визволення своєї Батьківщини від найлютішого ворога. Вступаючи в нову битву, наші воїни були упевнені в розгромі німецької групи армій «Центр».

Безперечно, підбадьорювало їх і те, що союзники 6 червня 1944 року висадились у Нормандії і відкрили, нарешті, другий фронт у Європі. Хоча доля фашистської Німеччини була фактично вирішена, радянські воїни радісно вітали відкриття другого фронту, розуміючи, що це прискорює остаточний розгром фашизму і наближає кінець війни.

Генеральний наступ розпочали 23 червня війська 1-го Прибалтійського фронту (командуючий генерал-полковник І. Х. Баграмян, член Військової ради генерал Д. С. Леонов, начальник штабу генерал В. В. Курасов), війська 3-го Білоруського фронту (командуючий генерал-полковник І. Д. Черняхівський, член Військової ради генерал В. О. Макаров, начальник штабу генерал О. П. Покровський) та війська 2-го Білоруського фронту під командуванням генерал-полковника Г. Ф. Захарова. Назавтра перейшли в наступ війська 1-го Біло-

¹ СВЭ. Т. 1. С. 431.

руського фронту під командуванням генерала армії К. К. Рокоссовського.

У тилу ворога партизанські загони, частини і з'єднання почали активні операції, заздалегідь погоджені з діями фронтів. При штабах фронтів діяли відділи по керівництву партизанським рухом. Вони здійснювали велику роботу по зв'язку, матеріально-технічному забезпеченню партизанських частин та координації їхніх дій. Треба сказати, що в Білоруській операції партизанські частини і загони розгорнули надзвичайно велику активність. Цьому значною мірою сприяв лісистий характер місцевості. В цих місцях більше, ніж де-небудь, лишилось солдатів і офіцерів під час відступу наших військ у 1941 році.

З перших же днів наступу в Білорусії на всіх напрямках розгорілись запеклі бої на землі і в повітрі, хоча метеорологічні умови дещо обмежували дії авіації з обох боків. Через Генеральний штаб я незабаром довідався, що в О. М. Василевського добре пішли справи з проривом оборони противника. Це всіх нас дуже обрадувало.

Добрих результатів досяг і 2-й Білоруський фронт, де 49-а армія генерала І. Т. Гришина, успішно прорвавши оборону на могильовському напрямку, з ходу захопила плацдарм на Дніпрі.

Удар 1-го Білоруського фронту на Паричі розвивався згідно з планом. 1-й танковий корпус генерала М. Ф. Панова, увійшовши в прорив, першого ж дня поглибив його в бік Бобруйська до 20 кілометрів. Це дало можливість з ранку наступного дня пустити в хід кінно-механізовану групу генерала І. О. Плієва.

25 червня група І. О. Плієва і корпус М. Ф. Панова, збиваючи частини відступаючого противника, почали швидко просуватись уперед. Упевнено розвивали удар 28-а і 65-а армії. Танкові й артилерійські частини, подолавши на парицькому напрямку лісисту ділянку, так порозвертали й розмісили заболочені місця, що вони навіть для тягачів стали труднопрохідними.

Інженерні частини та бійці всіх родів військ, натхненні успіхами прориву, напружували всі сили, щоб якнайскоріше зробити брусовану дорогу. І її незабаром проклали, що значно полегшило роботу тилових органів.

У праці «Великая Отечественная война Советского Союза 1941—1945 гг. Краткая история» (с. 347—348)

при описанні Білоруської операції не зовсім точно викладається хід подій у районі Рогачова. Злам у подіях в районі Рогачова тут пояснюється успішними діями париського угруповання фронту.

А насправді все відбувалося дещо по-іншому, а саме: при підготовці операції слабо розвідали оборону противника на рогачовсько-бобруйському напрямку, внаслідок чого припустилися недооцінки сили його опору. В результаті цієї помилки 3-й та 48-й арміям дали завищену ділянку прориву. До того ж армії не мали достатніх засобів прориву. Як представник Ставки, я вчасно не підправив командування фронту.

Необхідно відзначити ще одну обставину, яка вплинула на уповільнення наших дій у цьому районі. Коли готувалось рішення про прорив оборони, то командуючий 3-ю армією генерал-лейтенант О. В. Горбатов запропонував завдати удару танковим корпусом Б. С. Бахарова трохи далі на північ — із лісисто-болотистого району, де, за його даними, була дуже слабка оборона противника. З О. В. Горбатовим не погодились і наказали йому готувати прорив на ділянці, вказаній командуванням фронту, бо інакше довелось б пересувати на північ і головний удар 48-ї армії.

Почалася битва. Прорив оборони противника розгортався повільно. Спостерігаючи це, О. В. Горбатов звернувся з проханням дозволити йому здійснити свій первісний план і завдати удару танковим корпусам далі на північ. Я підтримав пропозицію О. В. Горбатова. Операція цілком удалась. Противника відкинули, і танкісти Б. С. Бахарова, вигравши фланг бобруйського угруповання противника, швидко рушили до Бобруйська, відрізаючи німцям єдиний шлях відходу через ріку Березину.

Після цього вдалого маневру наших військ противник почав відхід з рубежу Жлобин — Рогачов, але було вже пізно. Єдиний міст біля Бобруйська 26 червня був у руках танкістів Б. С. Бахарова.

Танковий корпус М. Ф. Панова, вийшовши в район на північний захід від Бобруйська, відрізав усі шляхи відходу противнику, що був у самому місті.

Таким чином, 27 червня в районі Бобруйська утворилося два котли, в яких опинились німецькі війська 35-го армійського та 41-го танкового корпусів загальною кількістю до 40 тисяч чоловік.

Мені не довелося спостерігати, як проходила ліквідація противника в Бобруйську, але я бачив, як громили німців на південний схід від нього. Сотні бомбардувальників 16-ї армії С. І. Руденка, взаємодіючи з 48-ю армією, завдали удару за ударом по групі противника. На полі бою виникли великі пожежі: горіло багато десятків машин, танків, паливно-мастильні матеріали. Все поле було освітлене зловісним вогнем. Орієнтуючись по ньому, підходили все нові й нові ешелони бомбардувальників, що скидали на противника бомби різних калібрів.

Німецькі солдати, мов збожеволілі, кидались на всі боки, і ті, хто не хотів здаватися в полон, відразу ж гинули. Гинули сотні й тисячі німецьких солдатів, обманутих Гітлером, який обіцяв їм блискавичну перемогу над Радянським Союзом. Серед тих, що здалися в полон, був командир 35-го армійського німецького корпусу генерал Лютцов.

Остаточну ліквідацію противника в районі Бобруйська поклали на 48-у армію П. Л. Романенка та 105-й стрілецький корпус 65-ї армії. А 3-й, 65-й арміям, 9-му та 1-му гвардійським танковим корпусам було наказано, не затримуючись у районі Бобруйська, швидко наступати в загальному напрямку на Осиповичі. Це місто визволили 28 червня. А 29 червня остаточно очистили від противника і місто Бобруйськ.

На Слуцьк навально наступала 28-а армія генерала О. О. Лучинського та кінно-механізована група генерала І. О. Плієва.

Після розгрому противника в районі Вітебська та Бобруйська флангові угруповання наших військ значно просунулись уперед, створюючи пряму загрозу оточення основних сил групи армій «Центр».

Спостерігаючи й аналізуючи тоді дії німецьких військ та їхнього головного командування в цій операції, ми, відверто кажучи, дивувались з їхніх глибокопомилкових маневрів, які прирікали війська на катастрофічний кінець. Замість того, щоб швидко відійти на тиліві рубежі й кинути сильні угруповання до своїх флангів, яким загрожували радянські ударні угруповання, німецькі війська втягувались у затяжні фронтальні бої на схід і північний схід від Мінська.

28 червня Ставка Верховного Головнокомандування, попередньо поговоривши з О. М. Василевським, зі мною

та командуючими фронтами, уточнила дальші завдання військ.

1-му Прибалтійському фронту наказали визволити Полоцьк і наступати на Глибоке, 3-му і 2-му Білоруським фронтам визволити столицю Білорусії Мінськ, 1-му Білоруському фронту наступати основними силами на случько-барановицькому напрямку, частиною сил розвивати удар на Мінськ, охоплюючи його з півдня та південного заходу. Цей конкретний задум Ставки впливав із загального плану операції, який мав на меті: оточити всі війська групи армій «Центр» і повністю їх розгромити. Сили та угруповання наших військ цілком відповідали поставленим завданням.

Успішне здійснення операції підтверджувало далекоглядність і зростаючу зрілість радянського командування, яке оволоділо оперативно-стратегічним мистецтвом.

На жаль, мені не вдалося тоді безпосередньо зв'язатись з О. М. Василевським, щоб погодити з ним подальшу взаємодію 1-го, 2-го і 3-го Білоруських фронтів. Ці війська були націлені на захоплення Мінська і блокування шляхів відходу великого угруповання противника. Війська 2-го Білоруського фронту міцно тиснули на це угруповання, не даючи йому можливості відірватися од своїх бойових порядків. При паралельному переслідуванні це було позитивним фактором.

Назрівало повне оточення всієї 4-ї німецької армії. До чого вдасться у цей вирішальний момент німецьке головне командування? Це турбувало тоді Ставку, Генеральний штаб і всіх нас, хто безпосередньо проводив таку відповідальну операцію.

Як і належить у таких випадках, головні зусилля всі командні інстанції зосередили на розвідці, з допомогою якої можна було визначити задум і практичні заходи ворога. Та хоч як ми намагались розкрити і виявити що-небудь важливе в стратегічному керівництві німецького командування, ми нічого не виявили, крім невеликого посилення особливо небезпечних для них напрямків.

За даними білоруських партизанів, які діяли в районі Мінська, нам стало відомо, що збережені в Мінську Будинок уряду, приміщення ЦК партії Білорусії та окружний Будинок офіцерів гітлерівці поквалітно мінують і готуються висадити їх у повітря. Щоб урятувати ці важливі об'єкти, ми вирішили прискорити рух на Мінськ

танкових частин і послати разом з ними загони розмінування. Мета полягала в тому, щоб прорватись у місто, не вступаючи в бої на підступах, і захопити урядові будинки.

Завдання блискуче виконали. Будинки розмінували й зберегли.

На світанку 3 липня 2-й гвардійський танковий корпус О. С. Бурдейного увірвався в Мінськ з північного сходу; з півночі до міста наблизились передові частини 5-ї гвардійської танкової армії. З південного сходу до міста вступив 1-й гвардійський танковий корпус 1-го Білоруського фронту під командуванням генерала М. Ф. Панова. Слідом за танковим корпусом М. Ф. Панова до околиць Мінська підійшла 3-я армія генерала О. В. Горбатова. У той самий час наші війська вийшли на південний захід і північний захід від Мінська, відкидаючи на захід резерви противника, що підходили.

Наприкінці 3 липня основна група з'єднань 4-ї армії німецьких військ виявилась відрізаною від шляхів відходу і затиснутою в кільце на схід від Мінська. В оточення потрапили 12, 27, 35-й армійські, 39-й та 41-й танкові корпуси загальною кількістю понад 100 тисяч чоловік бойового складу.

На кінець дня 3 липня Мінськ повністю очистили від ворога.

Столицю Білорусії не можна було впізнати. Сім років я командував полком і бригадою в Мінську, добре знав кожную вулицю, всі найважливіші будівлі, мости, парки, стадіон, театри. Тепер усе було зруйноване, і на місці жилих кварталів лишилися пустирі, вкриті купами битої цегли та уламків.

Найважче враження справляли люди, мешканці Мінська: надзвичайно змучені, схудлі, по щоках багатьох котилися сльози...

До 11 липня, незважаючи на вчинений опір, оточені німецькі війська були розбиті, взяті в полон або знищені. Серед 35 тисяч полонених виявилось 12 генералів, з них три командири корпусу і 9 командирів дивізій. Ще кілька днів тривало виловлювання окремих груп солдатів та офіцерів противника, що силкувались вийти до своїх військ. Та оскільки німці швидко відступали, то вони ніяк не могли добратись до своїх. Велику допомогу в очищенні території від противника подали нам місцеві жи-

телі та партизани — справжні господарі білоруських лісів.

Враховуючи, що на західному напрямі утворився пролом, зайнятий військами противника тільки на основних напрямках, 4 липня Ставка Верховного Головнокомандування наказала продовжувати наступ. Фронтам поставили такі завдання:

— 1-му Прибалтійському наступати в загальному напрямку на Шяуляй, правим крилом фронту просуваючись на Даугавпілс, а лівим — на Каунас;

— 3-му Білоруському — на Вільнюс, частиною сил — на Ліду;

— 2-му Білоруському — на Новогрудок, Гродно, Белосток;

— 1-му Білоруському — на Барановичі, Брест і захопити плацдарм на Західному Бузі.

7 липня, коли закінчувалась ліквідація головних сил оточеного угруповання противника на схід і південний схід від Мінська, а передові ешелони 1-го Білоруського, 3-го Білоруського і 1-го Прибалтійського фронтів уже просунулись від меридіану Мінська далеко на захід і вели бої в районі Вільнюс — Барановичі — Пінськ, мені подзвонив Й. В. Сталін і наказав прилетіти в Ставку.

На світанку 8 липня я був ще в районі Барановичів. Війська 65-ї та 48-ї армій уже зав'язали тут бої за місто і через кілька годин визволили його. Того ж самого дня я вилетів у Москву і, нашвидкуруч опорядившись, поспішив до Генштабу.

Перед тим як зустрітися з Верховним, я хотів глибше з'ясувати обстановку останніх днів.

О. І. Антонов, як завжди, докладно і зі знанням справи доповів аналіз обстановки і думку Генерального штабу про розвиток подій на найближчий період. Слухаючи його, я відчував велике задоволення: як виріс Генеральний штаб і його керівний склад щодо своєї оперативно-стратегічної кваліфікації.

Близько 13 години О. І. Антонову подзвонив Верховний і запитав, де я. Уточнивши ряд питань, він наказав О. І. Антонову і мені через годину бути в нього на дачі. Рівно о 14 годині ми прибули. У Й. В. Сталіна був добрий настрій, він жартував.

Під час нашої розмови подзвонив по ВЧ О. М. Василевський і доповів Верховному про останні події на ділянках 1-го Прибалтійського та 3-го Білоруського фрон-

тів. Доповідь О. М. Василевського, видно, була приємною, і Верховний став ще веселішим.

— Я ще не снідав,— сказав він,— ходімо до їдальні, там і поговоримо.

Хоч ми з О. І. Антоновим і поснідали, але від запрошення не відмовились.

Під час сніданку мова йшла про можливості Німеччини вести війну на два фронти — проти Радянського Союзу та проти експедиційних сил союзників, що висадилися в Нормандії, а також про роль і завдання радянських військ на завершальному етапі війни.

З того, як стисло і чітко висловлював **Й. В. Сталін** свої думки, було видно, що він глибоко продумав усі ці питання. Хоча Верховний справедливо вважав, що в нас вистачить сил самим добити фашистську Німеччину, проте він щиро вітав відкриття другого фронту в Європі. Адже це прискорювало закінчення війни, що було таким необхідним для радянського народу, надзвичайно змученого війною і злигоднями.

У тому, що Німеччина остаточно програла війну, ніхто не мав сумніву. Це питання було вирішене на полях битв радянсько-німецького фронту ще в 1943 — на початку 1944 року. Зараз йшлося про те, як скоро і з якими воєнно-політичними результатами вона завершиться.

Приїхав **В. М. Молотов**, а *слідом за ним Г. М. Маленков*.

Обговорюючи можливості Німеччини продовжувати збройну боротьбу, всі ми погодилися на тому, що вона вже виснажена і в людських, і в матеріальних ресурсах, тоді як Радянський Союз у зв'язку з визволенням України, Білорусії, Литви та інших районів значно поповниться за рахунок партизанських частин, за рахунок людей, що лишилися на окупованій території. А відкриття другого фронту змусить, нарешті, Німеччину дещо зміцнити свої сили на Заході.

Виникало питання: на що могло сподіватись гітлерівське керівництво в даній ситуації?

На це питання Верховний відповів так:

— На те саме, на що сподівається азартний гравець, ставлячи на карту останню монету. Вся надія гітлерівців була на англійців та американців. Гітлер, зважаючи на війну з Радянським Союзом, вважав імперіалістичні кола Великобританії та США своїми ідейними однопдумцями. І не без підстав: вони зробили все, щоб

спрямувати військові дії вермахту проти Радянського Союзу.

— Гітлер, мабуть, спробує піти за всяку ціну на сепаратну угоду з американськими та англійськими урядовими колами,— додав В. М. Молотов.

— Це правильно,— сказав Й. В. Сталін,— але Рузвельт і Черчілль не підуть на угоду з Гітлером. Свої політичні інтереси в Німеччині вони прагнуть забезпечити, не вступаючи на шлях змови з гітлерівцями, які втратили всяку довіру свого народу, а вишукуючи можливості утворення в Німеччині слухняного їм уряду.

Потім Верховний спитав мене:

— Чи можуть наші війська почати визволення Польщі і не зупиняючись дійти до Вісли і на якій ділянці можна буде ввести в дію 1-у Польську армію, яка вже набула всіх необхідних бойових якостей?

— Наші війська не тільки можуть дійти до Вісли,— доповів я,— але й повинні захопити зручні плацдарми за нею, щоб забезпечити далші наступальні операції на берлінському стратегічному напрямі. А щодо 1-ї Польської армії, то її треба націлити на Варшаву.

О. І. Антонов мене цілком підтримав. Він доповів Верховному про те, що німецьке командування перекинуло велику групу військ, у тому числі бронетанкові з'єднання, щоб закрити пролом, що утворився в результаті дій наших західних фронтів. Через це воно серйозно ослабило своє угруповання на ділянці 1-го Українського фронту.

Потім Олексій Інокентійович доповів про хід зосередження матеріальних запасів і поповнення на 1-му Українському фронті і на лівому крилі 1-го Білоруського фронту, які відповідно до раніше затвердженого плану готувалися перейти в наступ.

— Вам доведеться тепер взяти на себе координацію дій і 1-го Українського фронту,— сказав мені Верховний.— Головну свою увагу зверніть на ліве крило 1-го Білоруського фронту і 1-й Український фронт. Загальний план та завдання 1-го Українського фронту вам відомі. План Ставки змін не зазнав, а з його деталями ознайомитеся в Генштабі.

Потім почали обговорювати можливості військ, які координував О. М. Василевський.

Я сказав Верховному, що правильніше було б, якби ми значно посилили групу фронтів О. М. Василевського

та 2-й Білоруський фронт і поставили завдання О. М. Василевському відсікти німецьку групу армій «Північ» і захопити Східну Пруссію.

— Ви що, змовилися з Василевським? — запитав Верховний.— Він теж просить посилити його.

— Ні, не змовились. Але якщо він так думає, то думає правильно.

— Німці битимуться за Східну Пруссію до останку. Ми можемо там застрягти. Треба насамперед визволити Львівську область і східну частину Польщі. Завтра ви зустрінетеся в мене з Берутом, Осубка-Моравським і Роля-Жимерським. Вони представляють Польський комітет національного визволення. У двадцятих числах вони збираються звернутись до польського народу з маніфестом. Як нашого представника ми пошлемо до поляків Булганіна, а членом Військової ради у Рокоссовського залишимо Телегіна.

Потім, звертаючись до Г. М. Маленкова, Й. В. Сталін продовжував:

— Треба дати вказівку нашим військам, щоб не було ніяких викривлень нашої лінії у взаємовідносинах з польським населенням. Польський народ вбачає в радянських солдатах справжніх визволителів.

Увечері мене запросили до Й. В. Сталіна на дачу, де вже були Берут, Осубка-Моравський і Роля-Жимерський. Польські товариші розказали про важке становище свого народу, який п'ятий рік перебував під окупацією. Члени Польського комітету національного визволення і Крайової Ради Народової мріяли скоріше визволити свою рідну землю. У спільному обговоренні вирішили, що першим містом, де розгорне свою організуючу діяльність Крайова Рада Народова, стане Люблін.

Після того як від'їхали польські товариші, я знову намагався переконати Й. В. Сталіна у доцільності завдати найближчим часом більш могутніх ударів на східно-пруському напрямку, з тим щоб заздалегідь виграти фланг на західному стратегічному напрямку. На мою думку, для цього треба було посилити 2-й Білоруський фронт однією танковою армією за рахунок 1-го Українського фронту, де сил, як уже говорилося, було більше, ніж вимагалось, та однією армією за рахунок резерву Ставки.

Цього разу Й. В. Сталін відповів, що порадиться з О. М. Василевським та Генштабом. Я здогадувався, що

він з якихось міркувань хоче швидше вийти на Віслу, залишаючи Східну Пруссію для наступної операції. Вважаю, це було його помилкою, що згодом підтвердилося: коли в 1945 році почалася Вісло-Одерська операція, Східна Пруссія нависла над флангом нашого стратегічного угруповання, націленого на берлінський напрям, завдавши нам чимало клопоту.

Я неодноразово намагався зв'язатися особисто з О. М. Василевським, щоб переговорити з ним у цьому питанні, але мої спроби закінчилися невдало, оскільки він перебував десь у військах 3-го Білоруського фронту.

9 липня Верховний ще раз розглянув план Ковельської наступальної операції 1-го Білоруського фронту. Він передбачав:

- розгром ковельсько-люблінського угруповання;
- оволодіння Брестом у взаємодії з військами правого крила фронту;
- вихід широким фронтом на Віслу із захопленням плацдарму на її західному березі.

10 липня я вже знову був у військах, де мені довелося з К. К. Рокоссовським та О. О. Новиковим працювати над планом операції лівого крила 1-го Білоруського фронту.

11 липня зі штабу К. К. Рокоссовського я вилетів на 1-й Український фронт.

1-й Український фронт мав завдати два могутніх удари: один на львівському напрямку, а другий на раваруському і частиною сил на станіславському. Глибина операції дорівнювала приблизно 220—240 кілометрів. Ділянка, де розгортались удари фронту, охоплювала 100—120 кілометрів.

Тут було зосереджено 80 дивізій, 10 танкових і механізованих корпусів, 4 окремі танкові й самохідно-артилерійські бригади, 16 100 гармат і мінометів, 2050 танків і самохідних гармат та 3250 літаків. Загальна кількість людей досягла 1 мільйона 110 тисяч чоловік.

Такої кількості військ було більше ніж достатньо для проведення цієї операції, і я вважав, що розумніше за рахунок 1-го Українського фронту виділити частину сил для удару по Східній Пруссії. Проте Верховний чомусь не хотів цього робити.

Свій командний пункт я розгорнув у районі Луцька, щоб у цей час бути ближче до ковельського угрупован-

ня 1-го Білоруського та до військ 1-го Українського фронтів.

Після остаточної ліквідації оточених сил противника в районі Мінська наступ наших військ розвивався успішно. Німці на окремих напрямках силкувалися вчинити опір, але були відкинуті й відходили на всьому фронті на Шяуляй, Каунас, Гродно, Белосток, Брест.

Наступ 1-го Українського фронту, розпочатий 13 липня на рава-руському напрямку, розвивався згідно з планом. Найкращих успіхів досягли війська 3-ї гвардійської армії під командуванням генерала В. М. Гордова, 13-ї армії генерала М. П. Пухова.

На львівському напрямку наступ розпочався 14 липня, але через ряд причин прорвати одразу ворожу оборону не вдалось. Більше того, противник завдав сильного контрудару з району Золочева по 38-й армії і потіснив її. Справу виправила 3-я гвардійська танкова армія П. С. Рибалка, введена 16 липня в бій у досить складних умовах.

17 липня слідом за 3-ю гвардійською танковою армією почала наступ 4-а танкова армія Д. Д. Лелюшенка, яка й закріпила успіх. Спільними зусиллями 60-ї, 38-ї армій, 3-ї гвардійської і 4-ї танкових армій ворожі війська відтіснили і на львівському напрямку. Однак темп просування цих армій був повільний.

Наприкінці 18 липня війська 1-го Українського фронту, прорвавши оборону німецьких військ, просунулися вперед на 50, а подекуди на 80 кілометрів, оточивши при цьому в районі Броди групу німецьких військ до 8 дивізій.

Того пам'ятного дня почали наступ війська лівого крила 1-го Білоруського фронту з району Ковеля на Люблін. З цього моменту 1-й Білоруський фронт почав рухатись усіма своїми арміями. Треба віддати належне командуванню, штабові 1-го Білоруського фронту — протягом усієї операції вони вміло й організовано управляли військами, своєчасно забезпечували їх усім необхідним.

У результаті могутніх ударів чотирьох фронтів по групі армій «Центр» були розгромлені 3-я танкова армія, 4-а і 9-а польові німецькі армії. В стратегічному фронті противника було зроблено пролом до 400 кілометрів по фронті і до 500 кілометрів у глибину, який німецьке командування швидко закрити не мало чим.

На даному етапі розвитку Білоруської операції значною перешкодою став східнопруський бастион німецької оборони. Велике угруповання військ противника, що там засіло, прикривалось міцними загородженнями та природними перешкодами. Ефективність нашого наступу на берлінському напрямку вимагала зламати оборону противника в Східній Пруссії з ходу, не припиняючи наступу фронтів.

Це можна було зробити, якби своєчасно були посилені наступаючі війська. За нашими підрахунками, 1-му Білоруському фронтові слід було додати 300—400 танків і самохідних гармат, 2-му Білоруському фронтові — загальновійськову і танкову армії, один стрілецький корпус, кілька танкових і самохідно-артилерійських полків. Необхідно було активніше підтримати війська з повітря.

Одержавши це підкріплення, всі три Білоруських фронти були б, на мою думку, в змозі захопити Східну Пруссію і вийти на Віслу до Данцігської бухти включно або принаймні одночасно з виходом на Віслу змогли б відсікти Східну Пруссію від Центральної Німеччини.

Докладно намітивши можливі напрямки нашого наступу та необхідні для нього угруповання сил, у ніч на 19 липня я доповів свої міркування Ставці:

«Тов. Сталіну.

Копія тов. Антонову.

У зв'язку з тим що наші війська незабаром підійдуть до держкордону, доповідаю свої міркування щодо побудови операції Білоруських фронтів на найближчий період:

1. Головною стратегічною метою 1-го, 2-го, 3-го Білоруських фронтів на найближчий етап має стати: вихід на Віслу до Данцігської бухти включно і захоплення Східної Пруссії або принаймні водночас з виходом на Віслу відсічення Східної Пруссії від Центральної Німеччини.

2. Східна Пруссія за наявності укріплених смуг, інженерного обладнання та природними умовами є дуже серйозною перешкодою. Підступи до Кенігсберга з південного сходу та півдня прикриті п'ятьма укріпленими смугами, а зі сходу, крім того, на захід від Інстербурга підготовлено район затоплення.

Найвигідніші напрямки для наступу в Східну Пруссію:

1-й напрямок — з району Тільзіт вздовж узбережжя в загальному напрямку на Кенігсберг через Лібоц.

2-й напрямок — з району Каунас — Алітус через Гумбінен на Кенігсберг, обминаючи обов'язково з півдня район затоплення і Летценський укріплений район.

3-й напрямок — з району Млава через Хохенштайн — Алленштайн на Браунсберг.

Крім того, сильне угруповання необхідно кинути на схід од Вісли в загальному напрямку Марієнбург, щоб відсікти Східну Пруссію від Данцігського району.

1-й напрямок — удар з району Тільзіт може проводитись тільки тоді, коли буде очищена від німців Литва.

2-й і 3-й напрямки можуть бути використані при розвиткові наступу 3-м та 2-м Білоруськими фронтами.

3. Удару через Гумбінен може завдати Черняхівський, він же частиною сил повинен наступати на північ від Августовських лісів через Сувалки на Гольдап.

Удару з району Млава повинен завдати 2-й Білоруський фронт у таких напрямках:

а) одна група на Алленштайн;

б) одна група на Марієнбург, щоб вийти до Данцігської бухти;

в) одна група повинна вийти на Віслу на ділянці Грудзянс — Нешава, де й закріпитись.

Ліворуч до кордону з 1-м Українським фронтом повинен вийти 1-й Білоруський фронт, при цьому фронтові конче треба захопити добрі плацдарми на західному березі р. Вісла.

4. Щоб виконати викладені вище завдання, 1-му Білоруському фронту військ вистачить. Йому треба додати 300 танків і 100 самохідних гармат.

2-му Білоруському фронту буде потрібна одна армія в дев'яти дивізій, один стрілецький корпус — три дивізії, два-три танкових корпуси або танкова армія, чотири важких танкових полки, чотири полки артилерійських самохідних установок — 152 мм та посилити фронт авіацією.

5. Щоб уникнути в майбутньому зайвих перегруповань, я вважаю необхідним зараз мати такі розмежувальні лінії:

а) між Черняхівським і Захаровим: Гродно — Лікк — Хайльсберг (всі для Черняхівського);

б) між Захаровим і Рокоссовським: Белосток — Остроленка — Нешава (всі для Захарова).

б. Вважав би дуже корисним щодо майбутніх операцій порадитись з Вами особисто, і добре було б, якби викликати Василевського.

Г. Жуков.

№ 316

19 липня 1944 р.»¹

Незабаром надійшов виклик до Москви на нараду в Й. В. Сталіна. Однак Верховний не прийняв мого плану й не погодився посилити фронти на східнопруському напрямку, а резерви Білоруським фронтам Ставка дати не змогла. Гадаю, що це була серйозна помилка Верховного, яка в подальшому викликала необхідність проведення надзвичайно складної і кровопролитної Східно-Прусської операції.

Для німецького верховного командування в другій половині липня створилась важка обстановка, яка ще більше ускладнилась переходом у наступ 2-го і 3-го Прибалтійських фронтів і натиском експедиційних сил союзників на Заході.

Німецький генерал Бутлар з цього приводу писав: «Розгром групи армій «Центр» поклав край організованому опорі німців на Сході»².

Усе-таки я повинен сказати, що командування групи армій «Центр» в цій надто складній обстановці знайшло правильний спосіб дій. У зв'язку з тим, що суцільного фронту оборони в німців не було і створити його при відсутності необхідних сил стало неможливим, німецьке командування вирішило затримати наступ наших військ переважно короткими контрударами. Під прикриттям цих ударів на тилкових рубежах розгортались в обороні війська, що перекидалися з Німеччини та інших ділянок радянсько-німецького фронту.

Ударне угруповання лівого крила 1-го Білоруського фронту, наступаючи в складі 47-ї армії, 8-ї гвардійської армії, 69-ї армії, 2-ї гвардійської танкової армії, підтримувалось 6-ю повітряною армією. Тут же діяла і 1-а армія Війська Польського, якою командував генерал-лейтенант З. Берлінг. Форсувавши Буг, війська 1-го Бі-

¹ ЦАМО СРСР. Ф. 48-А. Оп. 1795. Спр. 116/202. Арк. 310—313.

² Мировая война 1939—1945 гг.: Сб. статей. М., 1957. С. 240.

лоруського фронту вступили в межі східної частини Польщі, поклавши початок визволення польського народу від німецьких окупантів.

22 липня війська 1-го Білоруського фронту визволили Хелм. Введена в прорив того самого дня 2-а танкова армія визволила 24 липня великий адміністративний центр Польщі — Люблін. (Командування армією після поранення генерала С. І. Богданова прийняв генерал О. І. Радзівеський). Продовжуючи навальний наступ, війська армії 25 липня вийшли до Вісли в районі Дембліна.

Тут наші війська визволили в'язнів табору смерті Майданека. Як відомо, фашисти знищили в цьому таборі майже півтора мільйона чоловік, у тому числі стариків, жінок і дітей. Те, що розказали мені очевидці, забути неможливо. Фашистські звірства в Майданеку, які стали пізніше відомі всьому світові, були кваліфіковані як найтяжчий злочин проти людства.

28 липня війська 1-го Білоруського фронту, розгромивши брестську групу противника, визволили місто Брест і героїчну Брестську фортецю, захисники якої першими прийняли на себе 1941 року удари ворога і на віки прославились масовим героїзмом.

Розгром німецької групи армій «Центр» тривав у тісній взаємодії з партизанами. В ході наступу наших військ партизани провели ряд операцій на залізниці та шосейних дорогах, руйнуючи мости і важливі залізничні споруди. Тільки протягом липня вони пустили під укіс 230 ешелонів з військами та бойовою технікою. Активні дії партизанів на тилкових шляхах німецьких військ паралізували діяльність постачальних органів та перевезення, а це ще більше підірвало моральний стан німецьких солдатів та офіцерів.

8-а гвардійська і 69-а армії, просуваючись слідом за 2-ю танковою армією та іншими рухомими частинами, 27 липня вийшли на річку Віслу і почали її енергійне форсування в районах Магнушева й Пулав, які згодом відіграли історичну роль при визволенні Польщі у Вісло-Одерській операції.

Німецьке командування, розуміючи, що означають захоплені радянськими військами на Віслі плацдарми, кинуло проти частин 8-ї та 69-ї армій значні сили, в тому числі танкову дивізію «Герман Герінг». За плацдарми розгорілись кровопролитні бої, та хоч як кидався

противник у шалені атаки, всі вони були відбиті радянськими військами з великими втратами для німців.

Треба віддати належне командуючому 69-ю армією генералові В. Я. Колпакчі та командуючому 8-ю гвардійською армією генералові В. І. Чуйкову. Вони з великим мистецтвом і рішучістю керували боями за захоплення й утримання плацдармів на Віслі.

Винятковий героїзм виявили солдати й офіцери, які першими переправилися через Віслу і висадились на її західному березі.

На магнушевському плацдармі я розмовляв з пораненими з 220-го гвардійського стрілецького полку 79-ї гвардійської стрілецької дивізії. Ось що вони мені розповіли:

— Нашій роті наказали на світанку переправитись на західний берег Вісли. Нас було трохи більше п'ятдесяти чоловік. Командував ротою лейтенант В. Т. Бурба. Як тільки висадились на березі, нас відразу ж обстріляв противник, а потім атакував. Першу атаку ми відбили, але слідом за нею почалася друга, а потім і третя. Наступного дня нас безперервно атакували ворожі танки й піхота. Остання атака була особливо шаленою. Лишилось нас не більше дванадцяти чоловік.

Перед останньою атакою противника лейтенант В. Т. Бурба сказав нам: «Хлопці, нас зосталось мало. Надвечір підійде підкріплення, а до вечора будемо битися до останньої краплі крові, але ворогові своєї позиції не здамо».

Незабаром розпочалась атака танків і до роти піхоти противника. Кілька танків підійшли до нас майже впритул. Командир метнув зв'язку гранат, підбив танк, а під другий кинувся сам із зв'язкою гранат у руці. Атаку ми відбили, але наш командир загинув. З усієї роти лишилось шість чоловік. Невдовзі підійшло підкріплення. Зайнятий рубіж ми утримали...

Розповідаючи про подвиг свого командира, солдати не могли стримати сліз. Та і я не міг слухати їх без хвилювання і почуття гіркоти від того, що гинуть такі сміливі, віддані Батьківщині люди. Лейтенанту В. Т. Бурбі було посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

Героїчний подвиг вчинив тоді і солдат 4-ї роти того ж 220-го полку комсомолец П. А. Хлюстін, котрий, так само як і лейтенант В. Т. Бурба, у напружений мо-

мент бою кинувся із зв'язкою гранат під ворожий танк і, жертвуючи своїм життям, зупинив атаку противника. Комсомольцеві П. А. Хлюстину теж було посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

Як у перші дні війни, так і тепер, на її завершальному етапі, незмінною була величезна готовність радянської людини до самопожертви в ім'я своєї Батьківщини...

Успішні дії ковельського ударного угруповання 1-го Білоруського фронту і швидкий вихід цього угруповання на Віслу зробили великий вплив на хід Львівсько-Сандомирської операції, яка спочатку на львівському напрямку розвивалась не так добре, як цього чекали командування фронту і Ставка.

Як я вже говорив, сил і засобів на 1-му Українському фронті було достатньо, проте під час підготовки операції було допущено серйозні недоробки, які позначилися на львівському напрямку, де наступ розвивався не тільки повільно, але й був зупинений на деякий час контрударами противника.

Тут ще раз хочу сказати про розвідку, цей найважливіший фактор збройної боротьби. Досвід війни довів, що розвідувальні дані та їх правильний аналіз повинні служити основою в оцінці обстановки, прийнятті рішення та плануванні операції. Якщо розвідка не зуміла дати правильні відомості або якщо при їх аналізі допущені огріхи, то й рішення всіх командно-штабних інстанцій піде хибним шляхом. В результаті хід самої операції розвиватиметься не так, як було задумано.

Організуюючи підготовку операції на львівському напрямку, розвідка 1-го Українського фронту цілком не змогла розкрити всю систему оборони противника, не виявила дислокації оперативних резервів німецького командування, і насамперед його бронетанкових військ. Тому командування не зуміло розгадати можливого контрманевру з боку противника в процесі прориву його оборони. Внаслідок *поверхового* вивчення розташування вогневої системи противника з великими дефектами була спланована артилерійська та авіаційна підготовка.

Як відомо, успіх артилерійської стрільби та авіаційного бомбування забезпечується тільки тоді, коли вогонь і бомбометання ведуться точно по цілях, а не по площинах чи по гаданих цілях. Ведення вогню та бомбометання по площинах не може знищити систему обо-

рони противника. Так і *сталося* на львівському напрямку: стріляли багато, *бомбили також немало*, а потрібних результатів не вийшло.

І ще одне важливе питання, яке необхідно висвітлити, щоб усвідомити помилки, допущені під час підготовки цієї операції. Йдеться про танки, що супроводжують атаку та наступ піхоти.

Відомо, що піхота в наступальних боях дуже чутлива до вогню оборони противника. Все уціліле під час артилерійської підготовки — кулемет, гармата, вкопаний у землю танк, дот чи вогневий вузол — спроможне «притиснути» наступаючу піхоту до землі і затримати її просування вперед. У цих випадках велику роль відіграють танки, які супроводжують піхоту і подавляють своїм вогнем уцілілі від артпідготовки вогневі засоби ворога.

Усього цього також повністю не врахували, *за що я частку відповідальності беру на себе, хоч мені й не довелося брати участь у практичній підготовці операції на львівсько-сандомирському напрямку*. Незрозуміло, чому історики, описуючи Львівсько-Сандомирську операцію, замовчують допущені помилки. Їх треба аналізувати й показувати нашим молодим кадрам, щоб зробити з минулого належні висновки.

Розгром великого угруповання німців у районі Броди, успішне просування лівого крила 1-го Білоруського фронту на люблінському напрямку і правого крила 1-го Українського фронту на рава-руському напрямку дали змогу командуванню 1-го Українського фронту рушити в обхід Львова з півночі та північного заходу танкову армію П. С. Рибалка. Цей обхідний марш-маневр мав на меті відрізати шлях відходу львівського угруповання на річці Сан і захопити Перемишль, а ударом із заходу сприяти 38, 60 та 4-й танковій арміям оволодіти Львовом. У цей час війська правого крила фронту успішно наступали далі в загальному напрямку на Сандомир.

22 липня в розмові з І. С. Коневим ми погодились, що захоплення 3-ю танковою армією тилівих шляхів на річці Сан змусить противника залишити Львів. По суті, ми прийшли до висновку, що задача німцями Львова справа майже вирішена, питання тільки в часі — на день пізніше, на день раніше.

Однак на світанку 23 липня мені подзвонив І. С. Конев і сказав:

— Мені щойно дзвонив Верховний. Що, каже, ви там з Жуковим затіяли із Сандомиром? Треба раніше взяти Львів, а потім думати про Сандомир.

— Ну а ви, Іване Степановичу, що відповіли?

— Я доповів, що ми кинули 3-ю танкову армію для удару по львівському угрупованню з тилу і Львів скоро візьмемо.

Ми домовились з І. С. Конєвим, що вдень я подзвоню Верховному, а військам фронту треба і далі діяти в заданих напрямках.

Одержавши дані про визволення Любліна 2-ю танковою армією 1-го Білоруського фронту, я подзвонив Верховному. Він був ще в себе на квартирі і вже знав про це.

Вислухавши мою доповідь про дії 1-го Українського фронту, Верховний спитав:

— Коли, за вашими розрахунками, візьмете Львів?

— Думаю, не пізніше ніж через два-три дні,— відповів я.

Й. В. Сталін сказав:

— Дзвонив Хрущов, він не згодний з рейдом армії Рибалка. Армія відхилилась від участі в наступі на Львів, і це, на його думку, може затягнути справу. Ви з Конєвим намагаєтесь захопити раніше Віслу. Вона від нас нікуди не дінеться. Закінчуйте скоріше справу зі Львовом.

Мені нічого не лишалось, як доповісти Верховному про те, що Львів визволимо раніше, ніж війська вийдуть на Віслу. І. С. Конєва я не став розстроювати подробицями цієї розмови.

Внаслідок блискучого обхідного 120-кілометрового марш-маневру танкової армії генерала П. С. Рибалка, натиску зі сходу 38-ї, 60-ї армій та боїв 4-ї танкової армії в південній частині Львова противник відійшов од міста на Самбір. 27 липня радянські війська визволили Львів.

27 липня було визволено й місто Белосток *військами 3-ї армії генерала О. В. Горбатова*. Цього самого дня Ставка своєю директивою підтвердила наше рішення розвивати удар 1-го Українського фронту на Віслу для захоплення плацдарму за прикладом 1-го Білоруського фронту. Мета його дій — забезпечення дальшої наступальної операції по завершенню визволення Польщі.

Одержавши директиву Ставки, командуючий фронтом І. С. Конев 28 липня поставив завдання 3-й гвардійській танковій армії стрімким кидком до кінця дня вийти до Вісли і з ходу захопити плацдарм, а потім оволодіти Сандомиром. 13-й армії М. П. Пухова було наказано вийти на ділянку Сандомир — гирло річки Віслоки й захопити плацдарм на фронті Конара — Поланець. 1-й гвардійській танковій армії генерала М. Ю. Катукова ставилося завдання завдати удару в напрямку Баранув і вийти в район Богорія.

На сандомирський напрямок підтягувалась і 5-а гвардійська армія, якою командував генерал-лейтенант О. С. Жадов.

Не можна не відзначити виняткову сміливість, ініціативність та добру злагодженість взаємодії всіх родів військ 1-го Українського фронту під час форсування такої складної повноводної річки, як Вісла. Сам я, на жаль, не мав можливості спостерігати цю операцію, але те, що розказували офіцери й генерали, справило на мене велике враження. Особливо відзначилися своєю організованістю та мужністю інженерні частини армій і фронту.

Німецьке командування, витративши свої резерви в Білоруській операції, а потім і в Львівсько-Сандомирській, не могло під час форсування Вісли вчинити 1-му Українському фронту належного опору. Війська маршала І. С. Конєва твердо стали на сандомирському плацдармі.

Удень 29 липня мені подзвонив Верховний і привітав з нагородженням другою медаллю «Золота Зірка» Героя Радянського Союзу. Потім подзвонив Михайло Іванович Калінін і теж привітав з нагородженням.

— Учора Державний Комітет Оборони з ініціативи Верховного Головнокомандуючого вирішив нагородити вас за Білоруську операцію та за операцію по вигнанню ворога з України,— сказав він.

Того пам'ятного для мене дня я одержав багато телеграфних та усних поздоровлень від бойових друзів і товаришів. Але найбільшою радістю, звичайно, було те, що Червона Армія укріпилась на західному березі Вісли і була готова до виконання своєї визвольної місії в Польщі, а потім і до вторгнення в межі фашистської Німеччини, з тим щоб завершити її розгром.

Командування німецьких військ розуміло значення

захоплених плацдармів на берлінському напрямку і робило все можливе, щоб ліквідувати магнусівський, пулавський та сандомирський плацдарми. До них противник стягнув великі сили, в тому числі максимум танкових і моторизованих дивізій, та було вже пізно.

Із свого боку 1-й Білоруський і 1-й Український фронти зосередили там стільки сил і засобів, що німецьким військам виявилось не під силу відкинути їх назад за Віслу.

У результаті двомісячних боїв радянські війська розгромили два найбільших стратегічних угруповання німецьких військ, визволили Білорусію, завершили визволення України, очистили значну частину Литви і східну частину Польщі.

1, 2, 3-й Білоруські та 1-й Прибалтійський фронти в цих битвах, беручи загалом, розбили близько 70 дивізій противника, з яких 30 дивізій були оточені, взяті в полон або знищені. У ході наступу військ 1-го Українського фронту на львівсько-сандомирському напрямку було розгромлено понад 30 дивізій та знищено 8 дивізій.

У Білоруській операції найповніше виявилось у радянського командування всіх ступенів уміння швидко оточувати й знищувати великі угруповання військ противника. Це мистецтво командування, майстерність і сміливість військ привели до краху найсильніше німецьке угруповання на берлінському стратегічному напрямі.

Розгром груп армій «Центр» і «Північна Україна» противника, захоплення трьох великих плацдармів на річці Віслі й вихід до Варшави наблизили наші ударні фронти до Берліна, до якого тепер залишалося близько 600 кілометрів.

Розгром ясько-кишинівського угруповання 2-м і 3-м Українськими фронтами та визволення Молдавії створили передумови виходу з війни Румунії та Угорщини.

Усе це, разом узятє, створювало ґрунт для остаточного розвалу фашистського блоку й розгрому фашистської Німеччини.

На західному стратегічному напрямі лінія фронту перемістилась уперед до 600 кілометрів. У кінці серпня вона вже проходила на захід від Єлгави, на захід від Шяуляя, Сувалок, Остроленки, Пултуска, Праги (Варшавської), Магнусева, Сандомира, Санока, Дрогобича, на захід від Чернівців, де з'єднувалася з лінією 2-го Українського фронту.

На північно-західному напрямі Прибалтійські фронти разом з Ленінградським фронтом та Балтійським флотом готувались завдати удару по групі «Північ», з тим щоб найближчим часом визволити всі прибалтійські республіки і розгромити ще одне найбільше угруповання німецьких військ.

На західному театрі воєнних дій для Німеччини склалась також несприятлива обстановка. Зазнавши значних втрат у боях за Нормандію і не маючи змоги зняти щось з інших фронтів для посилення військ у північній Франції, німецькі війська почали швидко відходити на всьому фронті до кордонів Німеччини, на так звану лінію Зігфріда.

Союзні війська на всіх напрямках переслідували німців. Захопивши Рим, вони готувались продовжувати наступ у Північній Італії. У всіх країнах Європи і на Балканах різко посилювався народно-визвольний рух. Особливо його відчували німці в Югославії, Польщі, Албанії, Греції та Франції. Верховне командування німецьких військ змушене було відтягувати значні сили для боротьби з силами Опору та національно-визвольними рухами.

До всього цього слід додати великі руйнування важливих промислових об'єктів у Німеччині від ударів союзної та радянської авіації, що ускладнювало загальну економічну і воєнно-політичну обстановку в Німеччині.

Здавалось, що верховне командування німецьких збройних сил, щоб зберегти свої війська, щоб побудувати на значно вужчому фронті глибоко ешелоновану оборону на сході й на заході, швидко відведе свою групу армій «Північ», де ще налічувалося близько 60 дивізій, понад 1200 танків та 7 тисяч гармат.

Проте гітлерівське керівництво не піднялося вище міркувань політичного престижу, і це наблизило його катастрофу. Очевидно, Гітлер все ще сподівався на змову з реакційними силами Заходу, з тим, щоб у подальшому вести спільну боротьбу проти «комуністичної загрози». У цілому в битвах за Україну, Білорусію та Прибалтику гітлерівське воєнно-політичне керівництво виявилось нездатним зрозуміти обстановку, що склалась, і знайти правильне рішення в такий важкий для нього момент.

Характерною особливістю літньої кампанії 1944 року було дальше нарощування бойової могутності Радян-

ських Збройних Сил і зростання оперативного-стратегічного мистецтва вищого командування і штабів.

Промисловість країни, яка швидко відновлювалася й зростала, забезпечила подальше технічне оснащення наших військ та зрослі потреби фронтів у озброєнні, боєприпасах, спорядженні та транспорті. Завдяки цим факторам літні стратегічні операції досягли величезного розмаху щодо ширини і особливо глибини їх здійснення, при великому темпі просування наступаючих угруповань.

Ці грандіозні операції підтримувало добре загальне тилове забезпечення бойових дій військ.

Разом з тим не можна не відзначити тих труднощів, з якими зустрілися тили фронтів під час виходу наших військ на територію Польщі, Словаччини та Румунії, дві залізниці, крім великих руйнувань, мали вузьку західноєвропейську колію. Ця обставина вимагала створення перевалочних баз на стиках загальносоюзної та європейської колій.

Під час літньої кампанії 1944 року радянські війська провели 7 великих операцій по оточенню й розгрому німецьких угруповань. Це було значно більше, ніж у попередніх кампаніях. Найбільшими операціями з рішучими цілями були Білоруська, Ясько-Кишинівська та Львівсько-Сандомирська, де було розгромлено понад 147 дивізій противника. Внаслідок оборонний фронт німецьких військ був розбитий на 2200-кілометровому протязі, від Західної Двіни до Чорного моря. Наші війська просунулись уперед на окремих напрямках до 700 кілометрів.

У літній кампанії 1944 року в наступальних операціях взяли участь всі 12 фронтів, Північний, Балтійський та Чорноморський флоти, всі озерні й річкові флотилії.

22 серпня мені подзвонили з Москви й передали наказ Верховного Головнокомандуючого негайно прибути в Ставку. Попередньо повідомили, що я маю виконати особливе завдання Державного Комітету Оборони.

Попрощавшись з друзями і бойовими соратниками, я 23 серпня вилетів до Москви. Прибувши в столицю надвечір того самого дня, я відразу пішов у Генеральний штаб.

Особливе завдання Державного Комітету Оборони полягало ось у чому. Я мав вилетіти в штаб 3-го Українського фронту, з тим щоб підготувати фронт до війни з Болгарією, царський уряд якої все ще продовжував співробітництво з фашистською Німеччиною.

Верховний порадив мені перед тим, як летіти, неодмінно зустрітися з Георгієм Димитровим, щоб краще ознайомитись із загальнополітичною обстановкою в Болгарії, діяльністю Болгарської робітничої партії та збройними діями антифашистських сил болгарського народу.

Георгій Димитров справив на мене велике враження. Це була винятково скромна й душевна людина. У всіх його роздумах і судженнях відчувались велика сила розуму й політична далекоглядність. Зустрілись ми тепло, і він дуже докладно розказав усе, про що мені корисно було довідатись. Видно було, що в нього є дуже добрі і швидко діючі зв'язки з підпільними організаціями Болгарської робітничої партії.

— Хоч ви і їдете на 3-й Український фронт із завданням підготувати війська до війни з Болгарією,— сказав Г. Димитров,— війни напевно не буде. Болгарський народ з нетерпінням чекає підходу Червоної Армії, щоб з її допомогою скинути царський уряд Багрянова і встановити владу Народно-визвольного фронту.

— Радянські війська,— вів далі Г. Димитров,— болгари зустрінуть не вогнем артилерії і кулеметів, а за нашим давнім слов'янським звичаєм — хлібом і сіллю. А щодо урядових військ, то навряд чи вони наважаться вступити в бій з Червоною Армією. За моїми даними, майже у всіх частинах армії наші люди проводять велику роботу. В горах і лісах — значні партизанські сили. Вони не сидять склавши руки, а готові зійти з гір і підтримати народне повстання.

Потім, трохи помовчавши, додав:

— Успіхи радянських військ зробили великий вплив на посилення народно-визвольного руху в Болгарії. Наша партія очолює цей рух і взяла твердий курс на збройне повстання, яке буде здійснене, коли підійде Червона Армія.

Подякувавши Г. Димитрову за розмову, я знову повернувся в Генеральний штаб, щоб остаточно уточнити питання підготовки майбутньої операції в Болгарії.

Я майже не мав сумніву в тому, що справа обійдеться без воєнних дій. Але ми, люди військові, одержавши завдання від політичного керівництва, повинні його виконувати якнайточніше.

Тоді царська болгарська армія налічувала в своїх рядах понад 510 тисяч чоловік. Частина цих сил протистояла військам 3-го Українського фронту.

В останніх числах серпня я прилетів у штаб 3-го Українського фронту, який розташувався у Фетешті, недалеко від Чорноводського мосту через Дунай. Цей міст у ході війни неодноразово бомбила наша авіація, щоб порушити вантажообіг між портом Констанца та основними районами Румунії.

3-м Українським фронтом командував Маршал Радянського Союзу Ф. І. Толбухін. На цей час війська фронту вийшли і зупинились на лінії Русе (Рушук) і далі по Дунаю до Чорного моря. У складі фронту були 37, 46, 57-а загальновійськові армії та 17-а повітряна армія. В оперативному відношенні маршалу Ф. І. Толбухіну були підпорядковані Чорноморський флот і Дунайська флотилія. Загальну координацію дій 2-го і 3-го Українських фронтів у цей час успішно здійснював Маршал Радянського Союзу С. К. Тимошенко. З ним ми зустрілись у Фетешті, щоб обговорити питання дій військ фронтів.

Оперативно-стратегічна обстановка на всьому південному напрямі складалась сприятливо. Успішно завершивши розгром ясько-кишинівського угруповання противника і визволивши значну частину Румунії, 2-й Український фронт швидко просувався на захід через Валахську рівнину. Німецькі війська, що діяли в Трансільванії і Карпатах, а також у Греції, Югославії та Албанії, були розсічені й відрізані одні від одних. На чорному морі цілковито панував Чорноморський флот, а в повітрі — радянська авіація.

Згідно з розробленим 3-м Українським фронтом планом, його 46-а армія підготувала наступ у загальному напрямку на Єсекей — Кубрат, 57-а — на Кочмар — Шумен, 37-а — на Добрич — Провадія; 7-й та 4-й гвардійські механізовані корпуси, діючи в напрямку Карнобат — Бургас, мали досягти цих пунктів на другий же день операції.

У зв'язку з тим, що профашистський уряд Болгарії, незважаючи на неодноразові попередження Радянського

уряду, продовжував порушувати зобов'язання нейтралітету й активно допомагав гітлерівській Німеччині, Радянський уряд 5 вересня оголосив Болгарії війну. 6 вересня Ставка Верховного Головнокомандування дала наказ командуванню 3-го Українського фронту розпочати військові дії.

Уранці 8 вересня все було готове, щоб відкрити вогонь, але ми із своїх спостережних пунктів не бачили цілей, по яких треба було вести цей огонь.

У стереотруби, біноклі і неозброєним оком ми спостерігали на болгарській території звичайне мирне життя: у населених пунктах з димарів вився димок, а люди займалися буденними справами. Присутності військових частин не виявили.

Маршал Ф. І. Толбухін наказав військам пустити в хід передові загони. Не минуло й півгодини, як командуючий 57-ю армією доповів, що одна з піхотних дивізій болгарської армії, вишикувавшись біля дороги, зустріла наші частини з розгорнутими червоними прапорами й урочистою музикою. Через деякий час такі самі події сталися й на інших напрямках. Командарми доповіли, що відбувається стихійне братання радянських воїнів з болгарським народом.

Я відразу ж подзвонив у Ставку.

И. В. Сталін сказав:

— Усю зброю болгарських військ залиште при них, хай вони займаються своїми звичайними справами і чекають наказу свого уряду.

Цей простий акт з боку Верховного Головнокомандування виявляв цілковиту довіру болгарському народові та болгарській армії, які по-братському зустріли Червону Армію, побачивши в ній свою визволительку від німецьких окупантів і царського профашистського режиму.

Просуваючись у глибину країни, радянські війська по всіх усюдах зустрічали найкраще ставлення. Незабаром ми зустрілися з партизанськими загонами, які були добре озброєні і вже зайняли ряд міст і військових об'єктів.

Через те, що виникла загроза удару німецьких військ з району на південь від Ніш у бік Софії, Ставка наказала розташувати в столиці Болгарії посилений стрілецький корпус.

У зв'язку з незаконним прибуттям до Софії англо-

американської військової місії та відвертими підступами англо-американських урядових кіл Ставка наказала розташувати в Софії підсилений стрілецький корпус.

8 вересня ми ввійшли в Варну, а 9 вересня — в Бургас та інші райони. Коли підходили наші чорноморські військово-морські сили до болгарських портів і викидався повітряний десант, то німці топили свої судна, але самі були захоплені нашими моряками в полон.

Болгарський народ, керований своєю Робітничою партією, 9 вересня скинув профашистський уряд і утворив демократичний уряд Вітчизняного фронту, який звернувся до Радянського уряду з пропозицією про перемир'я.

Державний Комітет Оборони негайно дав вказівку Ставці припинити просування наших військ у Болгарії.

Згідно з вказівкою Верховного Головнокомандування, о 21 годині 9 вересня ми закінчили рух військ і розташувались у визначених районах. Було радісно усвідомлювати, що в цій «війні» не було жертв ні з того, ні з іншого боку. Всі ці події стали яскравим виявом визвольної місії нашої армії. Вони продемонстрували дійову силу мас трудящих у знищенні антинародних режимів.

Мені не пощастило тоді ближче познайомитися з цією країною, з якою нас зв'язують узи вікової дружби, загартованої нашими народами в їхній спільній боротьбі з гнобителями.

Після війни, відпочиваючи у Варні з дружиною Галиною Олександрівною, ми об'їхали майже всю Болгарію. Галину Олександрівну, як підполковника медичної служби, терапевта Головного військового госпіталю ім. М. Н. Бурденка, особливо цікавила організація медичного обслуговування трудящих Болгарії, а мене — постановка військової справи в країні.

Скрізь ми бачили винятково дбайливе і любовне ставлення болгарського народу до пам'яті російських воїнів, які віддали своє життя за краще майбутнє болгарського народу. Було радісно спостерігати, з яким творчим піднесенням робітничий клас, селянство та інтелігенція Болгарії працюють під керівництвом своєї Комуністичної партії, перебудовуючи країну на соціалістичних основах.

Од Вісли до Одери

У кінці вересня 1944 року я повернувся з Болгарії в Ставку. Через кілька днів Верховний доручив мені терміново виїхати в район Варшави на ділянки 1-го і 2-го Білоруських фронтів.

Необхідно було з'ясувати обстановку в самій Варшаві, де мешканці міста незадовго до цього підняли повстання проти фашистських загарбників. Німецьке командування з особливою жорстокістю розправлялось з повсталими, піддавало звирячим репресіям мирне населення. Місто було зруйноване дощенту. Під його уламками загинули тисячі мирних жителів.

Встановили, що керівник повстання Бур-Комаровський заздалегідь не попередив ні командування фронту, ні командування 1-ї армії Війська Польського про те, що варшав'яни готуються повстати. Він не зробив ніяких спроб ув'язати їхні дії з діями 1-го Білоруського фронту. Командування радянських військ довідалось про повстання постфактум від місцевих мешканців, які перебралися через Віслу. Не була попереджена про це заздалегідь і Ставка Верховного Головнокомандування.

За завданням Верховного до Бур-Комаровського надіслали двох парашутистів-офіцерів для зв'язку і погодження дій, але він не захотів їх прийняти, і *нам залишилась невідомою їхня подальша доля.*

Щоб подати допомогу повсталим варшав'янам, радянські й польські війська переправились через Віслу і захопили у Варшаві частину набережної. Проте Бур-Комаровський знову не зробив ніяких спроб установити з нами взаємодію. Приблизно через день німці, підтягнувши до набережної значні сили, почали тиснути наші частини. Створилась важка обстановка. Ми зазнавали великих втрат. Обговоривши становище, яке склалося, і не маючи змоги оволодіти Варшавою, командування

фронту вирішило відвести війська з набережної на свій берег.

Я встановив, що наші війська зробили все, на що були спроможні, щоб допомогти повсталим, хоча, повторюю, це повстання жодною мірою не було погоджене з радянським командуванням.

Весь час — до і після вимушеного відведення наших військ — 1-й Білоруський фронт продовжував надавати допомогу, повсталим, скидаючи з літаків продовольство, медикаменти та боеприпаси. У західній пресі, я пам'ятаю, з цього приводу було чимало невірних повідомлень, які вводили в оману громадську думку.

У перших числах жовтня я прибув у 47-у армію генерала Ф. Й. Перхоровича, яка вела наступальні бої між Модліном і Варшавою. Ця армія, наступаючи по рівнинній місцевості, зазнавала великих втрат і була надто перевтомлена й ослаблена. Не краще йшли справи і в сусідній 70-й армії, що билася на ділянці Сероцьк — Пултуск.

Я не розумів оперативної мети цього наступу, який дуже виснажував наші війська. К. К. Рокоссовський був зі мною згодний, але, *за його словами*, Верховний вимагав, щоб 47-а армія вийшла на Віслу на ділянці Модлін — Варшава і розширила плацдарми на річці Нарев.

Подзвонивши *Й. В. Сталіну* і доповівши обстановку, я просив його дозволити припинити наступальні бої на ділянці 1-го Білоруського фронту, оскільки вони були безперспективні, і дати наказ військам правого крила 1-го Білоруського фронту і лівого крила 2-го Білоруського фронту перейти до оборони, щоб вони відпочили й поповнилися.

— Вилітайте завтра з Рокоссовським у Ставку, поговоримо на місці,— відповів Верховний.— До побачення.

Не встиг я відповісти, як він поклав трубку.

У другій половині наступного дня ми з К. К. Рокоссовським прибули в Ставку.

Крім Верховного там були О. І. Антонов, В. М. Молотов, *Л. П. Берія* та Г. М. Маленков.

Привітавшись, *Й. В. Сталін* сказав:

— Ну, доповідайте!

Я розгорнув карту і почав доповідати. Бачу, *Й. В. Сталін* нервує: то до карти підійде, то відійде, то знову підійде, пильно *поглядаючи своїм колючим поглядом*

то на мене, то на карту, то на К. К. Рокоссовського. Навіть люльку відклав убік, що бувало завжди, коли він починав втрачати спокій і *контроль над собою*.

— Товаришу Жуков,— перебив мене В. М. Молотов,— ви пропонуєте зупинити наступ тоді, коли розбитий противник неспроможний стримати натиск наших військ. Чи розумна ваша пропозиція?

— Противник уже встиг створити оборону й підтягти необхідні резерви,— заперечив я.— Він зараз успішно відбиває атаки наших військ. А ми зазнаємо нічим не виправданих втрат.

— *Жуков вважає, що всі ми тут витаємо в хмарах і не знаємо, що робиться на фронтах,— іронічно посміхнувшись, додав Берія.*

— Ви підтримуєте думку Жукова? — запитав Й. В. Сталін, звертаючись до К. К. Рокоссовського.

— Так, я вважаю, що треба дати військам перепочинок і привести їх після тривалого напруження в порядок.

— Гадаю, що перепочинок противник використає не гірше за вас,— сказав Верховний.— Ну, а якщо підтримати 47-у армію авіацією й посилити її танками та артилерією, чи зуміє вона вийти на Віслу між Модліном і Варшавою?

— Важко сказати, товаришу Сталін,— відповів К. К. Рокоссовський,— противник теж може посилити цей напрямок.

— А ви як думаєте? — звертаючись до мене, спитав Верховний.

— Вважаю, що цей наступ нам не дасть нічого, крім жертв,— знову повторив я.— А з оперативної точки зору нам не особливо потрібний район на північний захід від Варшави. Місто треба брати обходом з південного заходу, водночас завдаючи могутнього розтинаючого удару в загальному напрямку на Лодзь — Познань. Сил для цього зараз на фронті немає, але їх слід зосередити. Одночасно потрібно ґрунтовно підготувати до сумісних дій і сусідні фронти на берлінському напрямку.

— Ідіть і ще раз *подумайте, а ми тут порадилося,— несподівано зупинив мене Й. В. Сталін.*

Ми з К. К. Рокоссовським вийшли в бібліотечну кімнату і знову розклали карту.

Я спитав К. К. Рокоссовського, чому він не відкинув пропозицію Й. В. Сталіна у більш категоричній формі.

Адже йому було зрозуміло, що наступ 47-ї армії ні за яких обставин не міг дати позитивних результатів.

— А ти хіба не помітив, з якою злістю сприймалися твої міркування,— відповів К. К. Рокоссовський.— Ти що, не відчував, як Берія розпалює Сталіна. Це, брате, може погано скінчитися. Хто-хто, а я вже знаю, на що здатний Берія, побував у його катівнях.

За 15—20 хвилин до нас у кімнату увійшли Л. П. Берія, В. М. Молотов та Г. М. Маленков.

— Ну як, що надумали? — спитав Г. М. Маленков.

— Ми нічого нового не придумали,— відповів я.— Будемо відстоювати свої погляди.

— Правильно,— сказав Г. М. Маленков.— Ми вас підтримаємо.

Та не встигли ми як слід налаштуватися, як нас знову покликали до кабінету Верховного.

Зайшовши до кабінету, ми зупинилися, щоб вислухати рішення Верховного.

— Ми тут порадилися і вирішили погодитись на перехід наших військ до оборони,— сказав Верховний.— А щодо дальших планів, то ми їх обговоримо пізніше. Можете йти.

Усе це було вимовлено аж ніяк не приязним тоном. Й. В. Сталін майже не дивився на нас, а я знав, що це погана прикмета.

Із К. К. Рокоссовським ми розійшлися мовчки, кожний зайнятий своїми думками. Я пішов до Наркомату оборони, а Костянтин Костянтинович готувався відлітати до військ фронту.

Наступного дня Верховний подзвонив мені й сухо спитав:

— Як ви дивитеся на те, щоб керівництво всіма фронтами передати в руки Ставки?

Я зрозумів, що він має на увазі скасувати координацію фронтів представниками Ставки, і відчував, що ця ідея виникла не лише в результаті нашої вчорашньої суперечки.

Війна наближалася до кінця, лишалось здійснити кілька завершальних операцій, і Й. В. Сталін напевне хотів, щоб на чолі цих операцій стояв тільки він один.

— Звичайно, кількість фронтів зменшилась,— відповів я.— Довжина загального фронту також скоротилась, управління фронтами спростилося, і є цілковита можливість управляти ними безпосередньо із Ставки.

— Ви це без образи кажете?

— А на що ж ображатись? Гадаю, що ми з Василевським не залишимося безробітними,— пожартував я.

Увечері того самого дня Верховний викликав мене до себе і сказав:

— 1-й Білоруський фронт знаходиться на берлінському напрямі. Ми думаємо поставити вас на цей напрям.

Я відповів, що готовий командувати будь-яким фронтом, *але зауважив, що К. К. Рокоссовському навряд чи буде приємно, коли його увільнять з 1-го Білоруського фронту.*

— Ви й надалі залишитесь моїм заступником,— сказав Й. В. Сталін.— Що стосується образ — ми не красні дівці. Я зараз поговорю з Рокоссовським.

Оголосивши своє рішення, Й. В. Сталін у моїй присутності спитав його, чи не проти він перейти на 2-й Білоруський фронт.

К. К. Рокоссовський спитав, за що така немилість. І попросив залишити його на 1-му Білоруському фронті.

— На головний берлінський напрямок ми вирішили поставити Жукова,— сказав Й. В. Сталін,— а вам доведеться прийняти 2-й Білоруський фронт.

— Слухаюсь, товаришу Сталін,— відповів К. К. Рокоссовський.

Мені здається, що після цієї розмови між Костянтиним Костянтиновичем і мною зникли ті теплі, товариські стосунки, що існували між нами довгі роки. Мабуть, він вважав, що я якоюсь мірою сам напросився очолити війська 1-го Білоруського фронту. Якщо так, то це його глибока помилка.

Наприкінці жовтня 1944 року в Ставці за участю деяких членів Державного Комітету Оборони і начальника Генерального штабу розглядалось питання про завершальні операції Великої Вітчизняної війни.

Комуністична партія, як і раніше згуртовуючи й об'єднуючи зусилля народу навколо головної мети — найшвидшої перемоги над ворогом, в той же час дедалі більшого значення надавала створенню умов для всебічної післявоєнної відбудови господарства і швидкого переходу до мирного будівництва.

Успішно вирішувались паливно-енергетичні проблеми, в значних розмірах зростав випуск чавуну, прокату, сталі, верстатів, тракторів, ставали до ладу багато десят-

ків доменних і мартенівських печей і могутніх прокатних станів.

Люди в тилу, радіючи з перемог на фронті, подвоювали і потроювали свої зусилля. З винятковим ентузіазмом народ підводив з руїн заводи і фабрики, відновлював транспорт і затоплені шахти, засівав землю, ще не охололу від полум'я битв, просочену кров'ю радянських людей.

На зростаюче народне господарство дедалі міцніше спиралась Червона Армія. Збільшився розмах воєнних дій, зросли темпи наступу, вимоги до воєнної промисловості підвищились — і їх повністю задовольняли.

У 1944 році танків і самохідно-артилерійських гармат було виготовлено 29 тисяч, літаків — понад 40 тисяч. У два-три рази зростало надходження на фронт важких танків «ИС-2» із 122-міліметровою гарматою, модернізованих середніх танків Т-34, винищувачів Як-3, штурмовиків Іл-10, швидкісних бомбардувальників Ту-2.

Усе це була чудова військова техніка, створена талановитими конструкторами, поставлена на масове виробництво, і за своїми тактико-технічними даними вона перевершувала не тільки німецькі, але й інші зарубіжні бойові машини.

Успіхи радянської економіки дали змогу уже не тільки забезпечити всім необхідним Радянські Збройні Сили, але й надати допомогу озброєнням народам Центральної і Південно-Східної Європи в їхній визвольній боротьбі. Зокрема, Війську Польському Радянський Союз за час Великої Вітчизняної війни передав 8340 гармат і мінометів, 630 літаків, 670 танків і самохідно-артилерійських установок, понад 406 тисяч гвинтівок та автоматів, велику кількість транспортних машин, засобів зв'язку і різного спорядження. Війська Югославії одержали за цей час 5800 гармат і мінометів, близько 500 літаків, 69 танків, понад 193 тисячі гвинтівок, карабінів та автоматів, більше ніж 15,5 тисячі кулеметів¹.

На той час радянські війська завершили вигнання німецько-фашистських військ з території Радянського Союзу, відновили Державний кордон СРСР (за винятком Курляндії) і частково перенесли бойові дії на територію Німеччини і східноєвропейських держав.

---

¹ Див.: Освободительная миссия Советских Вооруженных Сил во второй мировой войне. М., 1974. С. 107, 228.

2-й і 1-й Прибалтійські фронти займали рубежі по лінії Тукумс — Мемель (виключно) — річка Неман до Юрбурга.

3-й і 2-й Білоруські фронти займали оборону по лінії Юрбург — Августовський канал — Ломжа — Сероцьк, маючи на річці Нарев два плацдарми.

1-й Білоруський і 1-й Український фронти займали рубежі по лінії передмістя Варшави Прага — річка Вісла — Ясло.

Ці два фронти займали три великих плацдарми в районах Магнушев, Пулави, Сандомир.

Далі фронт радянських військ проходив на лінії Левице — Естергом — озеро Балатон — Печ.

Потім фронт уже займали частини болгарської армії. На рубіж Вуковар — Чачак — Спліт до Адріатичного моря вийшла Югославська народно-визвольна армія, на чолі якої був маршал Йосип Броз Тіто.

Війська США, Англії та Франції, визволивши Францію, Бельгію та частину Голландії, вийшли на лінію від гирла річки Маас у Голландії і далі до кордонів Німеччини до Швейцарії, упритул підійшовши до укріпленого рубежу так званої лінії Зігфріда.

Для фашистської Німеччини настав важкий час. Під кінець 1944 року виробництво озброєння стало різко падати. Німеччина опинилась затиснутою зі сходу, південного сходу і заходу. Можна сказати, на кінець 1944 року вона потрапила у *військово-політичне і стратегічне оточення*, вихід з якого знайти було дуже важко. Надії на допомогу й підтримку західних імперіалістичних кіл не виправдались, а міць Червоної Армії з кожним днем дедалі більше зростала.

Скільки не доводилось нам у цей період опитувати полонених німців, ми не зустрічали таких, хто б ще вірив у можливу перемогу Німеччини. Всі вони заявляли: «Німеччина капут», «Гітлер капут». Однак Гітлер провів одну тотальну мобілізацію за одною. Фашисти нещадно придушували найменшу недовіру до свого режиму і всяке інакомислення. Особливо жорстокі розправи чинило гестапо після замаху на Гітлера 20 липня 1944 року.

18 жовтня був уведений в дію указ німецького уряду про утворення фольксштурму (народного ополчення), куди призивались особи віком від 18 до 60 років. Це

ополчення під керівництвом Гімлера мало бути резервною армією.

Ми добре знали, що німецький фольксштурм не зможе витримати ударів нашої досвідченої і добре озброєної кадрової армії. Гітлерівці створили навіть жіночий допоміжний корпус. Всі ці заходи були актом відчаю, і нам було ясно: Німеччина напружує останні сили, силкуючись відтягнути неминучу катастрофу.

Однак під кінець 1944 року гітлерівське командування було ще спроможне вести серйозні оборонні бої, чинити активний опір. У збройних силах противника все ще налічувалось понад 9,4 мільйона чоловік, при цьому в діючій армії — 5,4 мільйона. Як і раніше, гітлерівське командування і тепер, на завершальному етапі, тримало на Східному фронті велику частину своїх сил: 3,7 мільйона чоловік, понад 56 тисяч гармат і мінометів, більше ніж 8 тисяч танків і штурмових гармат, 4,1 тисячі літаків.

При цьому треба врахувати, що лінія радянсько-німецького фронту скоротилася майже вдвічі, і тому щільність оборони ворожих військ була високою.

Радянські війська на той час переважали ворога за всіма показниками. Наша діюча армія наприкінці 1944 року налічувала 6,7 мільйона чоловік. У неї було 107,3 тисячі гармат і мінометів, 2677 реактивних установок, 12,1 тисячі танків і самохідно-артилерійських установок, понад 14,7 тисячі бойових літаків.

Тільки завдяки далекоглядній політиці та впевненому керівництву партії, перевазі соціалістичної системи, самовідданий праці і колосальному напруженню радянських людей під кінець війни могла вийти до кордону Радянського Союзу така могутня армія. Нелегко далась нашому народові ця перемога — добитися такої разючої переваги його збройних сил над ворогом.

У цей час наша бойова міць посилилась польськими, чехословацькими, румунськими та болгарськими військами, які успішно громили фашистів. Їх загальна кількість на початок 1945 року становила 347 тисяч чоловік, вони мали близько 4000 гармат і мінометів та майже 200 танків.

У складі 3-го Білоруського фронту героїчно бились французькі льотчики авіаційного полку «Нормандія — Неман».

На Заході американські, англійські та французькі війська мали 76 добре укомплектованих і чудово озброєних дивізій та 15 окремих бригад, 16 100 танків і самохідно-артилерійських установок, понад 16,7 тисячі бойових літаків. Цим силам німецьке командування протипоставило всього лише 74 надто нечисленні і погано підготовлені дивізії та три окремі бригади, 3,5 тисячі танків і штурмових гармат, до 2700 бойових літаків.

Отже, союзники вже незабаром після відкриття другого фронту переважали противника за кількістю людей у 2 рази, по танках — у 4 рази, по літаках — у 6 разів.

Проти 22 дивізій союзних військ в Італії німці мали 31 малоукомплектовану дивізію.

Після всебічного аналізу обстановки і можливостей усіх сторін, що боролися, Ставка Верховного Головнокомандування вирішила підготувати й провести на початку 1945 року на всіх стратегічних напрямках могутні наступальні операції із такими основними завданнями:

— розгромити східнопруське угруповання й оволодіти Східною Пруссією;

— розгромити противника в Польщі, Чехословаччині, Угорщині, Австрії;

— вийти на рубіж у гирлі річки Вісли — Бромберг (Бидгощ) — Познань — Бреслау (Вроцлав) — Моравська-Острава — Відень.

Вирішили головні зусилля завершальної кампанії зосередити на варшавсько-берлінському напрямку, там, де мав наступати 1-й Білоруський фронт. Знищення курляндської групи (16-ї та 18-ї армій) противника покладалось на 2-й і 1-й Прибалтійські фронти та Балтійський флот, які повинні були не допустити перекидання сил, притиснутих до Балтійського моря, на інші фронти.

У цей період Ставка мала непогано налагоджений контакт з головним командуванням експедиційних союзних військ на Заході. Ми знали, що американське, англійське і французьке командування готували наступальну операцію з метою розгрому німців у районах Рура і Саара й виходу своїх військ у центральні райони Німеччини. У південному й південно-східному стратегічних напрямках вони планували завдати допоміжних ударів.

Тут слід відзначити одну істотну деталь. Берлін на цей час був від радянського фронту і фронту союзників майже на однаковій відстані. І не випадково У. Черчілль у своїх мемуарах не раз згадував про Берлін, як про ба-

жаний об'єкт для захоплення союзницькими військами, хоча взяття Берліна, згідно з домовленістю між главами урядів, входило у функцію радянських військ.

Координація дій союзних і радянських військ у цей період здійснювалась переважно шляхом взаємної передачі даних верховним командуванням обох сторін.

Я повинен сказати, що Й. В. Сталін у той час з довірою ставився до інформації Д. Ейзенхауера. Всі дані про плани і дії наших військ Генеральний штаб передавав через воєнні місії США та Англії. Крім того, глави урядів періодично обмінювались посланнями по принципових питаннях дій сторін.

Із листування з президентом Ф. Рузвельтом видно, що в той час була досягнута цілковита ясність у здійсненні угод між СРСР і США як щодо поставок по ленд-лізу, так і щодо стратегічних питань.

Цього не можна було сказати про У. Черчілля. В його листах не було відвертості, відчувалось якесь за-таєння, наполегливе намагання захопити центральні райони Німеччини. Це, природно, змушувало Радянський уряд бути настороженим.

Я не вважаю за потрібне наводити тут листування між У. Черчіллем, Ф. Рузвельтом і Й. В. Сталіним, оскільки воно опубліковане. Якщо його уважно перечитати сьогодні, то стане ще більш очевидним, як виношував У. Черчілль свої задуми післявоєнного влаштування держав Центральної Європи, на чолі яких мали стати уряди, залежні від імперіалістичного Заходу.

Наприкінці жовтня і на початку листопада 1944 року мені довелось за завданням Верховного Головнокомандуючого ґрунтовно попрацювати над основними питаннями завершальної кампанії війни, і насамперед над планами операцій на берлінському напрямку.

Повинен із задоволенням відзначити, що наш Генеральний штаб у цей період стояв на великій висоті щодо мистецтва планування значних стратегічних наступальних операцій.

Аналізуючи обстановку, Генштаб правильно вважав, що найбільший опір ворог чинитиме нашим військам на берлінському напрямку. Це підтверджували надто малі результати наступальних дій наших військ у жовтні (3, 2 і 1-го Білоруських фронтів) та їхній вимушений перехід до оборони в перших числах листопада 1944 року на західному стратегічному напрямі.

Я був цілком згодний з Генштабом, з його головними операторами О. І. Антоновим, С. М. Штеменком, А. О. Гризловим та М. А. Ломовим, які на всіх етапах роботи оперативного управління показали себе видатними знавцями оперативно-стратегічного планування.

На думку Генштабу, насамперед мали почати наступ наші південні фронти на віденському напрямку. Це неминуче змусило б німецьке командування перекинути значні сили, що стояли проти наших західних фронтів, щоб зміцнити південно-східний стратегічний напрям, від якого залежала доля півдня і південного сходу Німеччини.

Під час розгляду плану наступу фронтів на західному напрямі виникало серйозне питання про Східну Пруссію, де противник мав велике угруповання і дуже розвинуту оборону, що спиралася на довгочасні інженерні споруди, труднопрохідну місцевість та міцні кам'яні будівлі населених пунктів і міст.

Довелось з жалем констатувати ту похибку, яку допустив Верховний, не прийнявши пропозицію, внесenu ще влітку, про посилення фронтів, які діяли на східно-прусьському напрямку. Як пам'ятає читач, вона будувалась на тому, щоб з ходу зламати оборону противника при успішному розвитку Білоруської операції. Тепер вороже угруповання в Східній Пруссії могло серйозно загрожувати нашим військам під час наступу на берлінському напрямку.

Точно не пам'ятаю, 1 чи 2 листопада мене й О. І. Антонова викликав Верховний для розгляду плану зимових операцій. Доповідав проект О. І. Антонов, погодивши його попередньо зі мною. І знову Верховний не вважав за потрібне погодитися з нашою спільною пропозицією підсилити ще однією армією 2-й Білоруський фронт для розгрому східнопруського угруповання. Ми пропонували взяти цю армію за рахунок Прибалтійських фронтів, яким, на нашу думку, варто було б перейти до оборони, блокувавши 16-у та 18-у армії курляндської групи противника.

Генерал С. М. Штеменко у своїх спогадах писав¹, що до 7 листопада і в святкові дні у Генштабі працювали командуючі військами фронтів Маршали Радянського Союзу Ф. І. Толбухін, К. К. Рокоссовський, І. С. Конев,

¹ Воен.-ист. журн. 1965. № 5.

генерал армії І. Д. Черняхівський та представники Ставки, а потім відбулася нарада в Ставці ВГК.

Особисто я не знаю про таку нараду, хоч на той час працював у Москві в Наркоматі оборони на посаді заступника Верховного Головнокомандуючого. О. М. Василевський перебував у військах Прибалтійських фронтів, координуючи їхні дії по знищенню курляндського угруповання ворога.

Якби командуючі фронтами були викликані до Ставки, я мав би знати про це, зустрічався б з ними й разом прибув би до Й. В. Сталіна на «всебічне обговорення задуму».

Взагалі Й. В. Сталін ніколи не обговорював з командуючими фронтами задуму всієї кампанії. Він обмежувався обговоренням лише однієї конкретної операції фронту чи групи фронтів.

Після листопадових свят ми разом з Генштабом заходились докладно розробляти план наступу військ 1-го Білоруського фронту.

На цей час командування і штаб 1-го Білоруського фронту вже подали до Генштабу свої основні міркування про проведення операцій, які в основному відповідали обставині. Про них неодноразово розмовляли з К. К. Рокоссовським та М. С. Малініним.

Як уже відзначалось, я не був згодний з фронтальним ударом на Варшаву через річку Віслу, про що доповів Верховному Головнокомандуючому. Верховний затвердив мою пропозицію.

15 листопада я виїхав до Любліна, де мені передали наказ про моє призначення командуючим 1-м Білоруським фронтом (членом Військової ради фронту був генерал К. Ф. Телегін), а К. К. Рокоссовський цим самим наказом призначався командуючим 2-м Білоруським фронтом. Тут, у Любліні, я зустрівся з Б. Берутом та іншими керівниками Польської робітничої партії і Національного комітету визволення Польщі.

16 листопада я приступив до командування 1-м Білоруським фронтом, а К. К. Рокоссовський в цей самий день виїхав на 2-й Білоруський фронт.

До кінця листопада штаб фронту на чолі з М. С. Малініним відпрацьовував план наступу і готував необхідні заявки Ставці Верховного Головнокомандування на додаткові війська та матеріальні засоби. Штаб фронту, штаб тилу фронту і командуючі родами військ провели

титанічну працю по розрахунках сил і засобів на наступну операцію.

Наприкінці листопада план затвердили. Точних термінів початку наступальних операцій Верховний не назвав, проте вказав орієнтовну готовність до 15—20 січня.

Визначені завдання і строки вимагали великої і складної роботи у військах, штабах, тилових органах та в командних інстанціях.

Підготовка Вісло-Одерської операції значною мірою відрізнялась від підготовки попередніх операцій такого масштабу, здійснюваних на нашій території. Раніше ми одержували добрі розвідувальні відомості од наших партизанських загонів, які діяли в тилу ворога. Тут ми їх не мали.

Тепер треба було добувати дані про ворога переважно за допомогою агентурної та авіаційної розвідки і розвідки наземних військ. На цей важливий бік справи звернуло увагу командування штабів усіх ступенів.

Наші тиліві залізничні й ґрунтові шляхи тепер проходили по території Польщі, де, крім справжніх друзів і лояльних до нас жителів, була й ворожа агентура. Нові умови вимагали від нас особливої пильності, потайності зосереджень і перегрупувань військ.

На той час армійські партійні організації за вказівкою ЦК провели велику роз'яснювальну роботу щодо поведінки наших військ за рубежем, куди ми йшли не як завойовники, а як визволителі від ворожої окупації. У всіх частинах військ фронту слід було ще ширше розгорнути виховну роботу, щоб із самого початку нашого перебування в Польщі не виникало будь-яких непродуктивних актів з боку наших солдатів та офіцерів.

З органами місцевої влади і польською громадськістю ми встановили нормальні взаємини, і вони допомагали нам, чим могли. У свою чергу, наші війська ділилися з поляками всім, що мали. Так з перших кроків, з перших зустрічей закладався фундамент братської дружби радянського і польського народів, які зазнали важкого тягара окупації ворога.

Щоб зробити підготовку операції цілеспрямованою, Військова рада фронту вирішила провести гру, яка б відображала наступну операцію. Залучили всіх командуючих арміями, членів військових рад, начальників штабів, командирів окремих корпусів, заступника

командуючого по тилу фронту, командуючих і начальників родів військ і служб. Штаб фронту блискуче вправся з підготовкою цієї гри, і вона пройшла цікаво й повчально. Тут же, після доповіді керівництва тилу фронту, були ретельно обговорені питання матеріально-технічного забезпечення.

Командуючі арміями у свою чергу також провели ігри в армійському масштабі. Усе це, особливо обговорення питань, зв'язаних з наступною операцією, допомогло всьому керівному складові глибше усвідомити роль кожного і добитись повного розуміння щодо взаємодії із своїми сусідами, авіацією, рухомими військами, артилерією та інженерними військами.

У зв'язку з тим що операція нашого фронту розгорталася з двох порівняно невеликих плацдармів, на яких зосереджувалась величезна кількість військ, організація армійських і військових тилів була особливо складною. Це посилювалося ще й тим, що під час розвитку операції ми повинні були деякий час постачати війська всім необхідним для бою і життя тільки через плацдарми, що мали надто обмежені ґрунтові шляхи.

Щоб установити більш тісну взаємодію між плацдармами, в штабі 69-ї армії генерала В. Я. Колпакчі 4 січня була проведена гра з командирами всіх з'єднань армії. Для участі в ній я запросив командуючих 8-ю гвардійською армією В. І. Чуйкова, 5-ю ударною армією М. Е. Берзаріна та командуючих 1-ю і 2-ю гвардійськими танковими арміями М. Ю. Катукова і С. І. Богданова з їхніми начальниками штабів.

Наприкінці грудня мені довелося ще раз злітати у Ставку, щоб обговорити з Верховним ряд питань, пов'язаних з остаточним затвердженням загального плану завершальних операцій.

Задум Ставки Верховного Головнокомандування щодо цих операцій на західному стратегічному напрямі остаточно склався у кінці листопада 1944 року. Завчасне визначення стратегічного плану дало змогу фронтам з особливою ретельністю продумати всі оперативно-стратегічні, політичні та матеріальні питання.

Перш ніж завдати удару безпосередньо по Берліну, намічалось здійснити на західному стратегічному напрямі дві великі наступальні операції: одну — в Східній Пруссії силами 3-го і 2-го Білоруських фронтів, а другу — на варшавсько-берлінському напрямку. Другу до-

ручили військам 1-го Білоруського і 1-го Українського фронтів.

1-й Білоруський фронт мав завдати удару в загальному напрямку на Познань. Перед 1-м Українським фронтом стояло завдання вийти на Одер (Одра) на північний захід від Глогау (Глогув), Бреслау (Вроцлав), Ратібор (Рацібуж). 2-й Білоруський фронт повністю націлювався проти східнопруського угруповання противника. Основні його сили, яким випадало завдання відсікти це угруповання, до початку лютого вели бої в Східній Пруссії. Армії лівого крила 2-го Білоруського фронту, вийшовши на нижню Віслу, на північ від Бромберга (Бидгощ), повинні були перейти до оборони.

Найближча оперативна мета 1-го Білоруського фронту зводилась до того, щоб прорвати оборону противника водночас на двох напрямках і, розгромивши варшавсько-радомське угруповання, вийти на меридіан Лодзі. Далі намічалось наступати в загальному напрямку на Познань до рубежу Бромберг (Бидгощ) — Познань і на південь, де увійти в тактичний зв'язок з військами 1-го Українського фронту.

Дальше просування тоді не планувалось, бо Ставка не могла знати заздалегідь, як саме складеться обстановка, коли вийдуть війська 1-го Білоруського фронту на лінію Бромберг (Бидгощ) — Познань. Наступ 2-го Білоруського фронту міг затриматись, і в цьому випадку поставлена Верховним Головнокомандуванням мета — обійти й ізолювати східнопруське угруповання — могла бути не виконаною. І тоді 1-му Білоруському фронту, можливо, довелося б значну частину своїх сил кинути на північ для подання допомоги 2-му Білоруському фронтові.

Щодо сусіда ліворуч, то ми були певні, що він не відстане. 1-й Український фронт за своїми силами майже дорівнював 1-му Білоруському. До того ж обидва фронти завдавали мало не суміжних ударів. Виходячи з цього, ми вважали, що нам не доведеться розгортати свої сили у південному напрямку. Ставка теж не передбачала повертати угруповання 1-го Білоруського фронту на південно-західний і південний напрямки.

Та це й неможливо було намічати в умовах, коли операція планувалася на глибину в кількасот кілометрів, а вороже командування мало цілковиту можливість маневрувати своїми резервами. Наприклад, перекинути

додаткові сили із Заходу, взяти їх від блокованого курляндського угруповання, нарешті, маневруючи по фронті, зібрати необхідні сили на одній з ділянок і вчинити нам активну протидію.

Проте німецько-фашистське військове керівництво не зуміло повністю скористатися своїми можливостями. Це коштувало гітлерівцям надто дорого. У найкритичнішу мить у них не виявилось необхідних резервів для протидії могутнім ударам Червоної Армії на берлінському стратегічному напрямку.

Отже, Ставка вважала, що рішення про те, як діяти військам 1-го Білоруського фронту після виходу на лінію Бромберг (Бидгощ) — Познань, буде прийнято пізніше залежно від обстановки.

Операція 1-го Білоруського фронту спочатку називалась Варшавсько-Познанською, а коли війська фронту вийшли на Одер у районі Кюстріна, її найменували Вісло-Одерською.

Операцію планували здійснити так. Головного удару з магнусевського плацдарму завдавали сили 5-ї ударної, 61-ї та 8-ї гвардійської армій, 1-ї і 2-ї гвардійських танкових армій. Крім того, із-за правого флангу 61-ї армії генерала П. О. Белова після подолання річки Пилиці вводились основні з'єднання 1-ї армії Війська Польського під командуванням генерала Станіслава Поплавського, які націлювались на Варшаву.

Після подолання річки Пилиці 61-а армія наступала в обхід Варшави із заходу в загальному напрямку на Сохачів, маючи на увазі частиною сил ударити на Варшаву із заходу. 5-а ударна армія генерала М. Е. Берзаріна після прориву оборони противника завдавала удару в загальному напрямку на Озоркув і далі на Гнезно. 8-а гвардійська армія генерала В. І. Чуйкова після прориву наступала ліворуч від 5-ї ударної армії в загальному напрямку на Лодзь і далі на Познань.

2-а гвардійська танкова армія генерала С. І. Богданова, увійшовши в прорив на ділянці 5-ї ударної армії, стрімко виходила в район Сохачова із завданням відрізати шляхи відходу варшавського угруповання, після чого наступала на Кутно, Гнезно. 1-а гвардійська танкова армія генерала М. Ю. Катукіна, яка вводилася в прорив на ділянці 8-ї гвардійської армії, розвивала удар на Лодзь і далі на Познань.

Дії наземних військ підтримувались 16-ю повітряною армією генерала С. І. Руденка. 2-й гвардійський кавалерійський корпус генерала В. В. Крюкова висувався за 2-ю гвардійською танковою армією і мав наступати вздовж річки Вісли в загальному напрямку на Бромберг (Бидгощ). У другому ешелоні фронту рухалась 3-я ударна армія генерала В. І. Кузнецова.

Допоміжного удару завдавали з пулавського плацдарму 69-а і 33-я армії, підсилені 11-м і 9-м танковими корпусами, в загальному напрямку на Радом і далі на Лодзь. Після прориву частиною сил лівофлангової 33-ї армії та 9-м танковим корпусом треба було завдати удару на Скаржиська-Камінна з метою оточення і розгрому кельце-радомської групи противника. З 33-ю армією взаємодіяла 4-а танкова армія 1-го Українського фронту під командуванням генерала Д. Д. Лелюшенка.

У другому ешелоні рухався резерв фронту — 7-й кавалерійський корпус генерала М. П. Константинова.

На добу пізніше 47-а армія генерала Ф. Й. Перхоровича завдала удару на північний захід від Варшави. Тут же наступала 2-а дивізія 1-ї армії Війська Польського.

Більш детально планувалося найближче завдання фронту: розгром варшавсько-радомсько-лодзинського угруповання і захоплення Варшави. Дальше завдання планувалося тільки в загальних рисах. Малось на увазі (як це й заведено при плануванні фронтових операцій) уточнити його в ході виконання найближчого завдання.

У своїх розрахунках ми виходили з того, що нам доведеться битися з упертим і ще поки що сильним противником, якого ми вже добре знали.

Ми багато думали над тим, як краще організувати артилерійську та авіаційну підготовку, щоб здійснити прорив оборони на всю її тактичну глибину, швидше вести в прорив танкові війська, на які робили основну ставку.

У процесі підготовки операції ми провели багато дезінформаційних заходів, щоб приховати масштаб майбутнього наступу і напрямки ударів, особливо головного удару. Ми намагались створити у противника враження про зосередження основної маси військ фронту проти Варшави.

Однак ми не були цілком упевнені в тому, що обманули противника і що він не зрозумів наших справжніх

намірів. Ми побоювались, що, розгадавши нашу підготовку, він відведе свої основні сили з першої позиції в глибину, щоб примусити нас розстріляти сотні тисяч снарядів по пустих місцях.

Після всебічного аналізу обстановки та обговорення всіх «за» і «проти» з командуючими і начальниками родів військ вирішили безпосередньо перед генеральною атакою провести сильну бойову розвідку, підтримавши її могутнім тридцятихвилинним артилерійським вогнем, і, якщо противник подасться, то негайно почати загальну атаку головними силами.

Для атаки переднього краю від кожної дивізії виділялися один-два стрілецьких батальйони з танками й самохідно-артилерійськими установками. Розвідка боєм, крім артилерії, підтримувалась ударами авіації.

Атаку розвідувальних батальйонів противник не витримав і, видно, сприйнявши її за атаку головних сил фронту, почав відходити з переднього краю в глибину. Тоді, відкривши ще могутніший вогонь всієї артилерії і кинувши основну масу авіації по дальніх цілях оборони противника, армії фронту почали атаку всіма силами перших армійських ешелонів. У перший же день операції о 13 годині ми ввели в бій 11-й танковий корпус.

З цього моменту прорив розвивався нормально, а ми зекономили багато тисяч тонн снарядів, які дуже стали в пригоді пізніше під час розвитку операції.

На другий день операції ми ввели в дію 1-у та 2-у гвардійські танкові армії, 9-й танковий корпус. Їхній удар зразу потряс усю тактичну й оперативну оборону противника. Стрімкий вихід 2-ї гвардійської танкової армії в район Жирардув — Сохачів, захоплення 47-ю армією південного берега Вісли на північ від Варшави змусили противника розпочати швидке відведення військ з міста.

Залишаючи Варшаву, ворог піддав столицю Польщі суцільному руйнуванню, а мешканців — масовому знищенню.

Праворуч від 1-го Білоруського фронту діяли 2-й і 3-й Білоруські фронти. Перед ними було поставлене завдання: розгромити східнопруське угруповання німецьких військ й оволодіти Східною Пруссією.

2-й Білоруський фронт своїм головним угрупованням мав вийти в район Марієнбурга й відсікти східнопрусь-

ке угруповання від Східної Померанії, від Данціга і Гдині.

Війська фронту наступали з рожанського плацдарму через Млаву. Допоміжний удар завдавався з сероцького плацдарму в загальному напрямку на Бельськ, Ліпно. 70-а армія, рухаючись своїм лівим флангом вздовж північного берега Вісли, мала завдання не допустити відходу противника за Віслу із смуги наступу 1-го Білоруського фронту.

Наступ розпочався 13-січня. 2-й Білоруський фронт (командуючий Маршал Радянського Союзу К. К. Рокоссовський, член Військової ради генерал М. Є. Суботін, начальник штабу генерал О. М. Боголюбов) частиною своїх сил перейшов у наступ одночасно з 3-м Білоруським фронтом (командуючий генерал І. Д. Черняхівський, член Військової ради генерал В. О. Макаров, начальник штабу генерал О. П. Покровський). Наступного дня рушили головні сили військ К. К. Рокоссовського на млавському напрямку.

Противник учинив тут упертий опір. Прорив розвивався дуже повільно, і тільки 19 січня після введення в бій всіх танкових і механізованих військ фронту прорив було завершено, і 2-й Білоруський фронт оволодів Млавою, Пшаснишем і Цеханувом. Успішне і випереджаюче просування 47-ї армії та 2-ї гвардійської танкової армії на південь од Вісли міцно забезпечувало лівий фланг 2-го Білоруського фронту.

Ліворуч від 1-го Білоруського фронту з сандомирського плацдарму 12 січня почали наступ війська 1-го Українського фронту (командуючий Маршал Радянського Союзу І. С. Конев, член Військової ради генерал К. В. Крайнюков, начальник штабу генерал В. Д. Соколовський). Директивою Ставки 1-му Українському фронту були поставлені завдання на 10—11 день операції оволодіти рубежем Петрков — Ченстохова — Мехув і розвивати наступ на Бреславль.

Наступ військ 1-го Українського фронту розвивався успішно. Першого ж дня прорив головної смуги оборони було завершено, і війська першого ешелону фронту при підтримці частини сил танкових армій просунулись на 20 кілометрів. Введені в бій 3-я гвардійська танкова армія генерала П. С. Рибалка і 4-а танкова армія генерала Д. Д. Лелюшенка вийшли на оперативний простір, громлячи резерви противника, що підходили.

У своїх спогадах про битву на Віслі німецький генерал К. Тіппельскірх так описує ці бої:

«Удар був такий сильний, що відкинув не тільки дивізії першого ешелону, але й досить великі рухомі резерви, підтягнуті за категоричним наказом Гітлера зовсім близько до фронту. Останні зазнали втрат уже від артилерійської підготовки росіян, а в подальшому внаслідок загального відступу їх узагалі не вдалося використати відповідно до плану»¹.

До сказаного К. Тіппельскірхом треба тільки додати, що ці резерви не можна було ніяк використати, оскільки їх повністю розгромили війська 1-го Українського та 1-го Білоруського фронтів.

17 січня 3-я гвардійська танкова армія П. С. Рибалка і 5-а гвардійська армія О. С. Жадова захопили місто Ченстохова, а 59-а і 60-а армії зав'язали бої на північних підступах до Кракова.

За 6 днів наступу 1-й Український фронт просунувся до 150 кілометрів і вийшов на рубіж Радом — Ченстохова — на північ від Краків — Тарнув. Перед фронтом створилась сприятлива обстановка для дальшого наступу до Одери.

1-й Білоруський фронт, перейшовши в наступ 14 січня, також успішно розвивав операцію.

Той же К. Тіппельскірх писав:

«Надвечір 16 січня (тобто на третій день наступу.— Р. Ж.) на ділянці від річки Ніди до річки Пилиці вже не було суцільного, органічно зв'язаного німецького фронту. Грізна небезпека нависла над частинами 9-ї армії, які все ще оборонялися на Віслі біля Варшави і південніше. Резервів більше не було».

17 січня 1-й Білоруський фронт виявився на одній лінії з 1-м Українським фронтом. Того дня у Варшаву вступили війська 1-ї армії Війська Польського. Слідом за ними увійшли флангові частини 47-ї та 61-ї армій радянських військ.

На відзначення цієї події Радянський уряд встановив медаль «За визволення Варшави», а децю пізніше таку медаль було встановлено і польським урядом.

Як і після розгрому німецьких військ під Москвою, Гітлер учинив чергові езекуції над своїм генералітетом за поразку в районі Варшави. Командуючого групою

¹ Тіппельскірх К. История второй мировой войны. С. 503.

армій «А» генерал-полковника І. Гарпе він замінив генерал-полковником Ф. Шернером, а командуючого 9-ю армією генерала С. Лютвіца — генералом піхоти Т. Буссе.

Оглянувши знівечене місто, Військова рада 1-го Білоруського фронту доповіла Верховному:

«Фашистські варвари знищили столицю Польщі — Варшаву. З жорстокістю витончених садистів гітлерівці руйнували квартал за кварталом. Найбільші промислові підприємства стерті з лиця землі. Жилі будинки висаджені в повітря або спалені. Міське господарство зруйноване. Десятки тисяч мешканців знищені, решту вигнали. Місто мертве»¹.

Слухаючи розповіді про звірства, що їх коїли німецькі фашисти під час окупації і особливо перед відступом, важко було навіть зрозуміти психологію і моральне обличчя ворожих військ.

Особливо тяжко переживали зруйнування Варшави польські солдати й офіцери. Я бачив, як плакали загартовані в боях воїни і присягались покарати ворога, який втратив людську подобу. Щодо радянських воїнів, то всі ми були розлючені надзвичайно і сповнені рішучості повною мірою покарати фашистів за всі злочини.

Війська сміливо й швидко ламали всякий опір противника і стрімко просувались уперед.

У зв'язку з успішним розвитком операції Ставка 17 січня уточнила завдання фронтам на одерському напрямку.

1-му Білоруському фронту ставилось завдання не пізніше 2—4 лютого оволодіти рубежем Бидгощ — Познань;

1-му Українському фронту головними силами і далі наступати на Бреслау (Вроцлав), не пізніше 30 січня вийти на Одер на південь від Лешно і захопити плацдарми на західному березі цієї річки. Лівofланговими арміями 20—22 визволити Краків.

Головне командування німецьких військ перекинуло в район Лодзі зі Східної Пруссії танкову дивізію «Велика Німеччина» та ще п'ять дивізій із Заходу, щоб зупинити наступ 1-го Білоруського фронту, але ці війська, не встигнувши навіть як слід розгорнутись, були розбиті. Удар був настільки стрімкий і приголомшливий, що німці

---

¹ ЦАМО СРСР. Ф. 223. Оп. 2356. Спр. 570. Арк. 4.

втратили будь-яку надію на можливість зупинити радянські війська будь-де на території Польщі.

19 січня було взято місто Лодзь, а війська правого крила фронту 23 січня захопили місто Бидгощ. Уранці 22 січня війська 1-ї гвардійської танкової армії зав'язали бої за Познань. Незабаром до Познані підійшли війська 69-ї армії, а потім і 8-ї гвардійської армії. Ліве крило фронту вийшло в район Яроцин, де встановило тактичну взаємодію з правим крилом 1-го Українського фронту.

Удень 25 січня мені подзвонив Верховний. Вислухавши мою доповідь, він спитав, що ми збираємось робити далі.

— Противник деморалізований і не здатний зараз чинити серйозного опору,— відповів я.— Ми вирішили продовжувати наступ з метою виходу військ фронту на Одер. Основний напрям наступу — на Кюстрін (Костшин), де спробуємо захопити плацдарм. Праве крило фронту розгортається у північному й північно-західному напрямках проти східнопомеранського угруповання, яке не являє поки що серйозної безпосередньої небезпеки.

— З виходом на Одер ви відірветесь од флангу 2-го Білоруського фронту більше ніж на 150 кілометрів,— сказав Й. В. Сталін.— Цього зараз робити не можна. Треба почекати, поки 2-й Білоруський фронт закінчить операцію в Східній Пруссії і перегрупує свої сили за Віслу.

— Скільки часу це забере?

— Приблизно днів десять. Майте на увазі,— додав Й. В. Сталін,— 1-й Український фронт зараз не зможе просуватись далі і забезпечувати вас зліва, оскільки деякий час займатиметься ліквідацією противника в районі Оппелън — Катовіце.

— Я прошу не зупиняти наступу військ фронту, бо потім нам буде важче подолати мезерицький укріплений рубіж. Щоб забезпечити наш правий фланг, досить посилити фронт ще однією армією.

Верховний обіцяв подумати, але відповіді того дня ми не одержали.

26 січня розвідка 1-ї гвардійської танкової армії досягла мезерицького укріпленого рубежу й захопила велику групу полонених. З їхніх показань встановили, що цей укріплений район на багатьох ділянках ще не зайняли німецькі війська, їхні частини ще тільки сюди вису-

ваються. Командування фронту вирішило прискорити рух до Одера головних сил фронту і спробувати з ходу захопити плацдарм на його західному березі.

Щоб захистити головні сили фронту, які висувалися до Одера, від можливих ударів противника з боку Східної Померанії, вирішили розгорнути фронтом на північ 3-ю ударну армію, 1-у армію Війська Польського, 47-у, 61-у армії та 2-й гвардійський кавкорпус.

Для знищення гарнізону в Познані залишалась частина сил 8-ї гвардійської, 69-ї армії та 1-ї гвардійської танкової армії. Взяття Познані доручили особисто командуючому 8-ю гвардійською армією генералові В. І. Чуйкову¹. Тоді вважали, що там оточили не більше 20 тисяч військ, але насправді їх виявилось понад 60 тисяч, і боротьба з ними в укріпленому місті затягувалась до 23 лютого.

За нашими розрахунками, до виходу військ фронту на Одер ворог не міг організувати контрудар з Померанії, а на випадок серйозної небезпеки ми могли ще встигнути перегрупувати частину військ з Одера для розгрому померанського угруповання. Так воно потім і вийшло.

Після додаткових переговорів Верховний погодився з пропозицією командування фронту. Він зобов'язав нас добре подумати про свій правий фланг, але на прохання виділити додаткові сили відмовив. Турбота Ставки про прикриття нашого правого флангу була цілком обгрунтованою. Як показав наступний хід подій, загроза ударів з боку Східної Померанії безперервно зростала.

Наступ розвивався стрімко. Головні сили фронту, розгромивши розрізнені частини противника і зламавши його опір на мезерицькому укріпленому рубежі, до 1—4 лютого вийшли на Одер і захопили на його західному березі в районі Кюстріна дуже важливий плацдарм.

Не можу не сказати тут хоча б кілька слів про героїчні дії 5-ї ударної армії, яку очолювали генерал-лейтенант М. Е. Берзарін та член Військової ради генерал-лейтенант Ф. Ю. Боков.

Величезна заслуга в захопленні плацдарму належить передовому загону 5-ї ударної армії. Очолювали цей загін заступник командира 89-ї гвардійської стрілецької дивізії полковник Х. Ф. Єсипенко і представник Військо-

---

¹ Цього речення в рукопису немає.— *Прим. ред.*

вої ради 5-ї армії заступник начальника політвідділу армії підполковник Д. Д. Шапошников.

До складу загону входили 1006-й стрілецький полк 266-ї стрілецької дивізії, *командир полку полковник І. І. Терьохін*, 220-а окрема танкова бригада на чолі з полковником А. Н. Пашковим, 89-й окремий важкотанковий полк, винищувальний протитанковий полк, *командир полку підполковник В. Д. Дмитрієв*, і 489-й мінометний полк, *командир підполковник Б. Котов*.

На ранок 31 січня передовий загін форсував Одер і захопив плацдарм у районі Кінітц — Гросс — Нойендорф — Рефельд.

Поява радянських військ за 70 кілометрів від Берліна була приголомшуючою несподіванкою для німців.

У той час, коли загін увірвався до міста Кінітц, на його вулицях спокійно гуляли німецькі солдати, а в ресторани було повно офіцерів. Поїзди по лінії Кінітц — Берлін курсували за графіком, нормально діяв зв'язок.

На захопленому плацдармі полковник І. І. Терьохін, комбати Н. І. Кравцов, П. Є. Платонов та І. Я. Чередник, командири дивізіонів Н. А. Жарков та І. С. Ільяшенко організували міцну оборону. Бійці і командири розуміли, що німці докладуть максимум зусиль, щоб відкинути загін назад за Одер.

Уранці 2 лютого противник завдав могутнього артилерійсько-мінометного удару по бойових порядках загону. Невдовзі після цього з'явилась ворожа авіація. Район плацдарму здригався від вибухів бомб, снарядів та мін. Вогневий смерч вирував майже годину. Потім гітлерівці, підтримані танками, з трьох боків атакували передовий загін.

Противник, незважаючи на великі втрати, уперто ліз уперед. Його танкам навіть вдалося прорватись у район вогневих позицій нашої артилерії й подавити частину батарей. Створилась критична обстановка. Танки ворога загрожували вийти в тил загону, й тоді навряд чи можна було утриматись на захопленому рубежі. Діло дійшло до того, що в батареї капітана Н. І. Кравцова лишилась тільки одна протитанкова гармата. Її обслуга під командуванням старшого сержанта М. А. Бельського вступила у двобій з 8 танками противника.

Весь боезапас гармати становили тринадцять снарядів.

Микола Бельський ще раз їх перелічив.

— Справді, лише тринадцять, а танків вісім. Будемо стріляти впритул, напевно,— сказав він товаришам.— Помремо, але не пропустимо ворога.

Старший сержант М. А. Бельський і його бойові друзі Каргін та Кчерюсов були досвідченими бійцями. Від їхньої стійкості й майстерності залежав результат бою.

Вони заздалегідь закотили гармату в сарай і, проламавши отвір у стіні, встановили її на пряму наводку. Тут був захист від огню і водночас можна було бити в борт танків.

Уже чути брязкіт гусениць. Старший сержант М. А. Бельський сам став за приціл. До головного танка лишалось не більш як 150 метрів. Виразно видно фашистського хреста.

Намагаючись зберегти спокій, старший сержант М. А. Бельський прицілився, підпустив танк ще ближче. Постріл. Снаряд попав у бак з паливом. Над танком спалахнуло руде полум'я. Наступний снаряд теж влучив у ціль — другий танк безпомічно закрутився з перебитою гусеницею. Через хвилину полум'я огорнуло третій танк. Це була майстерна робота!

П'ять фашистських танків уже диміли перед нашими окопами. Інші три повернули назад.

За мужність і доблесть, виявлені в цьому бою, старший сержант Микола Бельський був удостоєний ордена Червоного Прапора. Нагороди одержали й інші бійці обслуги.

Слідом за передовим загonom почав захоплення й розширення плацдарму 26-й гвардійський стрілецький корпус (командир корпусу генерал-лейтенант П. А. Фіров, начальник політвідділу полковник Д. Н. Андреев).

94-а гвардійська дивізія цього корпусу під командуванням підполковника Б. І. Баранова і начальника політвідділу полковника С. В. Кузовкова форсувала Одер. 286-й та 283-й гвардійські полки (*командири підполковник А. Н. Кравченко і підполковник А. О. Ігнат'єв*) зав'язали бій на плацдармі, відкидаючи противника, який чинив опір. Тут самовіддано бився 199-й гвардійський артилерійський полк цієї дивізії (командир полка підполковник І. Ф. Жеребцов, заступник по політчастині майор В. І. Орябинський).

Особливо добре діяла батарея гвардії старшого лейтенанта П. А. Миронова. Під час атаки командира батареї поранило, і на його місце став гвардії старший лей-

тенант І. Т. Авелічев. Того дня батарея разом з піхотою мужньо відбила 6 атак противника.

Командир гармати цієї батареї старший сержант Сорокін, викотивши гармату попереду бойових порядків, влучними попаданнями зніс два будинки з кулеметними точками й подавив фашистську гармату, що вступила з ним у двобій. Безстрашністю відзначалися парторги батареї старший сержант Г. І. Швецов і сержант Іван Волков.

Масовий героїзм під час відбиття танкових атак противника виявили воїни 2-го батальйону 1050-го стрілецького полку (командир батальйону Ф. К. Шаповалов, заступник по політчастині І. Ф. Осипов).

Тут особливо відзначились солдати й офіцери 3-го батальйону під командуванням капітана О. Ф. Богомолува, який, будучи тяжко пораненим, не пішов з поля бою, а й далі керував батальйоном. О. Ф. Богомолува за героїзм і мужність було посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

За ці бої були нагороджені орденами й медалями всі солдати, сержанти й офіцери 1-го батальйону 1008-го стрілецького полку. Командир батальйону М. О. Алексєєв і парторг батальйону старший лейтенант Кулінурусенбеков були удостоєні високого звання Героя Радянського Союзу. 1008-й та 1010-й стрілецькі полки 266-ї стрілецької дивізії за масовий героїзм були нагороджені орденом Суворова III ступеня.

Винятково запеклі бої протягом ряду днів тривали на ділянці 1054-го полку (301-а стрілецька дивізія), яким командував підполковник Н. Н. Радаєв¹. Використовуючи вигідне розташування позицій на висотах і заздалегідь обладнані вузли опору в цегляних будинках населених пунктів, ворог чинив наступаючим підрозділам 1054-го полку впертий опір. Усі підходи до оборони противника, котру мав прорвати полк Н. Н. Радаєва, прострілювались гітлерівцями багаточаровим вогнем з усіх видів зброї. До того ж радянським воїнам доводилось наступати по затопленій розталою водою відкритій рівнинній місцевості.

Як тільки почало світати, уздовж бойової ділянки загуркотіли гармати. Це радянські артилеристи відкрили вогонь по окопах і заздалегідь виявлених опорних пунк-

¹ Прізвища Н. Н. Радаєва в даному контексті в рукопису немає — *Прим. ред.*

тах, по вузлах опору та інших вогневих точках гітлерівців. І майже зразу ж, слідом за розривами снарядів, в атаку кинулись стрілецькі підрозділи полку. У перших рядах, як звичайно, були комуністи й комсомольці. Добре виявив себе в цьому бою ватажок армійської молоді — комсомольський організатор 3-го стрілецького батальйону лейтенант І. Ф. Сенічкін¹, який очолив атаку батальйону.

У ході атаки нашим воїнам удалось вибити ворога з траншеї і знищити два його вузли опору. Та невдовзі, отямившись і зосередивши свої сили, гітлерівці перейшли в контратаку. На одній з ділянок вони навіть прорвалися й потіснили нашу роту.

Проте німці не змогли далеко просунутись. Могутнім ударом бійці 3-го батальйону відкинули їх, а потім успішно наступали далі. За виявлені в цьому бою відвагу і мужність І. Ф. Сенічкіна нагороджено орденом Вітчизняної війни II ступеня.

А скільки таких бойових епізодів, у яких відбитий весь цілісний, героїчний образ радянського солдата, знає історія Великої Вітчизняної війни!

У результаті багатоденних жорстоких битв плацдарм значно розширили. З нього й почався 16 квітня наступ ударного угруповання 1-го Білоруського фронту на Берлін.

На цей час на правому крилі фронту опір ворога значно зріс. Авіаційна та військова розвідки встановили, що до Східної Померанії підходять і зосереджуються значні ворожі сили.

Щоб ліквідувати небезпеку, що нависала з півночі, були потрібні швидкі й рішучі дії. Вже 2 лютого 1-а гвардійська танкова армія одержала наказ Військової ради фронту передати свої ділянки на Одері сусіднім військам і форсованим маршем перегрупуватися на північ і в район Арнсвальде. Туди ж перекидалися 9-й танковий і 7-й гвардійський кавалерійський корпуси, велика кількість артилерійських, інженерних частин та матеріальних засобів.

Загроза контрнаступу німецьких військ із Східної Померанії з дня на день зростала.

31 січня Військова рада фронту надіслала Верховному Головнокомандуючому донесення такого змісту:

¹ Прізвища І. Ф. Сенічкіна в даному контексті в рукопису немає.— Прим. ред.

«1. У зв'язку з великим відставанням лівого крила 2-го Білоруського фронту від правого флангу 1-го Білоруського фронту ширина фронту наприкінці 31 січня досягла 500 км.

Якщо лівий фланг К. К. Рокоссовського і далі стоятиме на місці, то противник безумовно розпочне активні дії проти правого флангу 1-го Білоруського фронту, який розтягнувся.

Прошу наказати К. К. Рокоссовському негайно наступати 70-ю армією в західному напрямку, хоча б на уступі за правим флангом 1-го Білоруського фронту.

2. І. С. Конєва прошу зобов'язати швидше вийти на р. Одер.

Жуков.

Телегін»¹

На це донесення ми не одержали від Верховного швидкої відповіді і конкретної допомоги фронту. Тільки 8 лютого Ставка дала завдання 2-му Білоруському фронтові перейти 10 лютого в наступ з рубежу Грауденц — Ратцебур, розгромити противника в Східній Померанії, оволодіти Данцігом і вийти на узбережжя Балтійського моря.

10 лютого 2-й Білоруський фронт почав наступ, але, не маючи в своєму розпорядженні достатньо сил, не зміг повністю виконати поставлене завдання. Однак 24 лютого, коли з резерву Ставки підійшла свіжа 19-а армія, 2-й Білоруський фронт посилив наступальні дії.

1 березня перейшли в наступ і війська 1-го Білоруського фронту, головною ударною силою якого були 1-а та 2-а гвардійські танкові армії. У зв'язку з могутнім ударом цієї групи військ наступ 2-го Білоруського фронту значно зріс.

4—5 березня війська 1-го Білоруського фронту вийшли на узбережжя Балтійського моря, а війська 2-го Білоруського фронту, вийшовши на узбережжя Балтійського моря і захопивши 4 березня Кезлін (Кошалін), повернули на схід, на Гдиню, Данціг (Гданськ). 1-у гвардійську танкову армію 1-го Білоруського фронту, яка вийшла в район Кольберга (Колобжег), Ставка своїм розпорядженням тимчасово передала до складу 2-го Білоруського фронту для розгрому противника в районі Гдині. Війська правого крила 1-го Білоруського фронту,

¹ ЦАМО СРСР. Ф. 233. Оп. 2307. Спр. 194. Арк. 48.

добиваючи рештки ворожих частин, виходили на узбережжя Балтійського моря і на Одер у його нижній течії.

Тут доречно, на мій погляд, більш докладно зупинитись на одному питанні, яке ставлять автори деяких мемуарів, зокрема Маршал Радянського Союзу В. І. Чуйков: чому командування 1-го Білоруського фронту після виходу в перших числах лютого на Одер не добилося від Ставки рішення без зупинки продовжувати наступ на Берлін.

У своїх спогадах, опублікованих у журналах «Октябрь» та «Новая и новейшая история», В. І. Чуйков стверджує, що «Берліном можна було оволодіти вже в лютому. А це, природно, наблизило б і закінчення війни»¹.

Багато військових спеціалістів виступили в пресі проти такої точки зору В. І. Чуйкова², але В. І. Чуйков вважає, що «заперечення йдуть не від активних учасників Вісло-Одерської операції, а від тих, хто був причетний до розробки наказів Й. В. Сталіна і фронту про припинення наступу на Берлін і про проведення Східно-Померанської операції, або від авторів деяких історичних праць»³.

Мушу сказати, що в наступальній операції на Берлін не все було так просто, як це здається В. І. Чуйкову.

26 січня, коли стало ясно, що противник не зможе стримати нашого наступу на укріпленнях на підступах до Одери, ми внесли в Ставку попередню пропозицію, суть якої полягала ось у чому.

До 30 січня війська фронту мали вийти на рубіж Берлінхен (Барлінек) — Ландсберг (Гожув-Велькопольський) — Грець (Грудзиськ), підтягнути тили, поповнити запаси і зранку 1—2 лютого продовжити наступ, з тим щоб з ходу форсувати Одер.

Далі передбачалося розвивати стрімкий наступ на берлінському напрямку, зосереджуючи головні зусилля в обхід Берліна з північного сходу, півночі та північного заходу.

27 січня Ставка Верховного Головнокомандування затвердила цю пропозицію.

28 січня аналогічну пропозицію надіслав у Ставку і

¹ Новая и новейшая история. 1965. № 2. С. 6.

² Воен.-ист. журн. 1965, № 3. С. 74—76, 80—81; № 4. С. 62—64.

³ Новая и новейшая история, 1965, № 2. С. 7.

командуючий 1-м Українським фронтом Маршал Радянського Союзу І. С. Конев. Вона зводилась до того, щоб розгромити бреславське угруповання противника і до 25—28 лютого вийти на Ельбу, а правим крилом фронту у взаємодії з 1-м Білоруським фронтом оволодіти Берліном.

Цю пропозицію Ставка також затвердила 29 січня.

Справді, як це твердить В. І. Чуйков, тоді противник на підступах до Берліна мав обмежені сили, і його оборона була досить слабкою. Це було нам ясно. У зв'язку з цим командування фронту дало військам фронту таке орієнтування:

«Військовим радам усіх армій, командуючим родами військ і начальникові тилу фронту. Повідомляю орієнтовні розрахунки на найближчий період і коротку оцінку обстановки:

1. Противник перед 1-м Білоруським фронтом якихось великих контрударних угруповань поки що не має.

Противник не має і суцільного фронту оборони. Він зараз прикриває окремі напрямки і на ряді ділянок намагається вирішити завдання оборони активними діями.

Ми маємо попередні дані про те, що противник зняв із Західного фронту чотири танкові дивізії і до 5—6 піхотних дивізій і ці частини перекидає на Східний фронт. Водночас противник продовжує перекидання частин з Прибалтики і Східної Пруссії.

Очевидно, противник у найближчі 6—7 днів ті війська, які він підвозить із Прибалтики і Східної Пруссії, зосереджуватиме на лінії Шведт — Штаргард — Нойштеттін, з тим щоб прикрити Померанію, не допустити нас до Штеттіна і не допустити нашого виходу до бухти Померанської.

Групу військ, що перекидається із Заходу, противник, видно, зосереджує в районі Берліна із завданням оборони підступів до Берліна.

2. Завдання військ фронту — у найближчі 6 днів активними діями закріпити досягнутий успіх, підтягнути все, що відстало, поповнити запаси до 2 заправок пального, до 2 боєкомплектів боєприпасів і стрімким кидком 15—16 лютого взяти Берлін.

Під час закріплення досягнутого успіху, тобто з 4 до 8 лютого, необхідно:

а) 5, 8, 69, 33-й арміям захопити плацдарми на за-

хідному березі р. Одер. При цьому бажано 8-й гвардійській та 69-й арміям мати один спільний плацдарм між Кюстріном і Франкфуртом. Якщо вдасться, добре було б з'єднати плацдарми 5-ї та 8-ї армій;

б) 1-й армії Війська Польського, 47, 61, 2-й танковим арміям та 2-му кавкорпусові необхідно відкинути противника за лінію Ратцебур — Фалькенбург — Штаргард — Альтдам — р. Одер. Після чого, залишивши за слін до підходу армій 2-го Білоруського фронту, перегрупуватись на р. Одер для прориву;

в) 7—8 лютого необхідно закінчити ліквідацію познансько-шнайдемюльської групи противника;

г) засоби підсилення для прориву в основному залишаться ті самі, що їх мають зараз армії;

д) танковим військам і самохідній артилерії до 10 лютого закінчити поточний і середній ремонт і поставити матеріальну частину в стрій;

е) авіації закінчити розгортання, маючи не менше ніж 6 заправок на аеродромах;

ж) тилові фронту, армійському й військовому тилові до 9—10 лютого мати цілковиту готовність до вирішального етапу операції.

Жуков.

Телегін.

Малінін»¹.

Однак, як уже сказано раніше, в перших числах лютого почала назрівати серйозна небезпека контрудару з боку Східної Померанії у фланг і тил головного угруповання фронту, що висувалося до Одера. Ось що свідчив з цього приводу німецький фельдмаршал Кейтель:

— У лютому — березні 1945 року передбачалось провести контрнаступ проти військ, що наступали на Берлін, використавши для цього померанський плацдарм. Планувалося, що, прикрившись у районі Грудзьондз, війська групи армій «Вісла» прорвуть російський фронт і вийдуть через долини рік Варта і Нетце з тилу на Кюстрін.

Цей задум підтверджує також і генерал-полковник Гудеріан. У своїй книзі «Спогади солдата» він писав: «Німецьке командування мало намір завдати могутнього контрудару силами групи армій «Вісла» з блискавичною

---

¹ ЦАМО СРСР. Ф. 233. Оп. 2307. Спр. 194. Арк. 111—113.

швидкістю, поки росіяни не підтягли до фронту великі сили або поки вони не розгадали наших намірів».

Наведені свідчення військових керівників фашистської Німеччини не залишають сумнівів у тому, що небезпека з боку Східної Померанії була реальною. Проте командування 1-го Білоруського фронту своєчасно вжило необхідних заходів, щоб активно протидіяти ворогові.

На початку лютого у межиріччі Одеру й Вісли діяли 2-а й 11-а німецькі армії, які мали 22 дивізії, в тому числі 4 танкові і 2 моторизовані дивізії, 5 бригад і 8 бойових груп. За свідченнями нашої розвідки, приплив сил туди продовжувався.

Крім того, в районі Штеттіна (Щецін) розташовувалась 3-я танкова армія, котру німецько-фашистське командування могло використати як на берлінському напрямку, так і для підсилення східно-померанського угруповання (що фактично й сталося).

Чи могло радянське командування піти на ризик наступати далі головними силами фронту на Берлін в умовах, коли з півночі нависла надто серйозна небезпека?

В. І. Чуйков пише: «... щодо ризику, то й на війні нерідко доводиться йти на нього. Але в даному випадку ризик був цілком обгрунтований. У Вісло-Одерській операції наші війська пройшли вже понад 500 км, і від Одеру до Берліна лишалось усього 60—80 км»¹.

Звичайно, можна було знехтувати цією небезпекою, пустити обидві танкові армії та 3—4 загальновійськові армії навпростець на Берлін і підійти до нього. Але противник ударом з півночі легко прорвав би наше прикриття, вийшов до переправ на Одері і поставив би війська фронту в районі Берліна в надто важке становище.

Досвід війни показує, що ризикувати треба, але не можна зариватись. Дуже показовим уроком щодо цього був наступ Червоної Армії на Варшаву в 1920 році, коли незабезпечене й необачне просування військ Червоної Армії призвело замість успіху до важкої поразки нашого Західного фронту.

«Якщо ми об'єктивно оцінимо силу угруповання військ гітлерівців у Померанії,— пише В. І. Чуйков,— то переконаємось, що з їхнього боку будь-яка загроза нашому ударному угрупованню на берлінському на-

---

¹ Новая и новейшая история. 1965. № 2. С. 7.

прямку цілком могла бути локалізована військами 2-го Білоруського фронту»¹.

Дійсність спростовує це твердження.

Спочатку завдання розгромити противника у Східній Померанії намічали вирішити саме силами 2-го Білоруського фронту, але їх виявилось аж ніяк не досить. Розпочатий 10 лютого наступ 2-го Білоруського фронту проходив дуже повільно. За 10 днів його війська змогли просунутись тільки на 50—70 кілометрів.

У цей же час ворог здійснив у районі на південь від Штаргарда контрудар, і йому навіть вдалося потіснити наші війська і просунутись у південному напрямку до 12 кілометрів.

Оцінюючи обстановку, що склалася, Ставка Верховного Головнокомандування вирішила з метою ліквідації гітлерівців у Східній Померанії, сили яких на цей час збільшилися до сорока дивізій, залучити чотири загальновійськові та дві танкові армії 1-го Білоруського фронту.

Як відомо, бойові дії двох фронтів по розгрому східно-померанського угруповання завершилися тільки наприкінці березня. Ось який це був міцний горішок!

В. І. Чуйков вважає, що для наступу на Берлін у лютому 1945 року 1-й Білоруський і 1-й Український фронти могли виділити 8—10 армій, у тому числі 3—4 танкові армії².

З цим також не можна погодитись. На початку лютого з восьми загальновійськових і двох танкових армій 1-го Білоруського фронту на берлінському напрямку лишались тільки чотири неповні армії (5-а ударна, половина 8-ї гвардійської, 69-а і 33-я)³. Всі інші сили фронту нам довелося повернути в бік Східної Померанії для розгрому померанського угруповання.

Щодо 1-го Українського фронту, то він у період з 8 по 24 лютого проводив наступальну операцію на південний захід від Бреслау (Вроцлав). У ній брали участь головні сили фронту (чотири загальновійськові, дві танкові армії та 2-а повітряна армія). Противник, підтягнувши значні сили, чинив там упертий опір.

За 17 днів наступу з'єднання 1-го Українського фрон-

¹ Новая и новейшая история. 1965. № 2. С. 7.

² Там же.

³ По одному корпусу від 8-ї гвардійської та 69-ї армій вели бої за Познань.— *Прим. авт.*

ту просунулись на 100 кілометрів, вийшовши на річку Нейсе. Спроби форсувати її і розвинути наступ на захід закінчились невдало, і війська фронту перейшли до обори на східному березі річки.

Треба також враховувати, що в ході Вісло-Одерської операції наші частини зазнали серйозних втрат.

На 1 лютого чисельність стрілецьких дивізій становила в середньому близько 5500 чоловік, а в 8-й гвардійській — від 3800 до 4800 чоловік. У двох танкових арміях було 740 танків (у танкових бригадах в середньому близько 40, а в багатьох із них по 15—20 танків). Таке саме становище було і на 1-му Українському фронті.

Крім того, фортеця й місто Познань, які лишились далеко в тилу фронту, все ще були в руках противника, і до 23 лютого війська, якими особисто керував В. І. Чуйков, їх не взяли.

Перебільшувати можливості своїх військ так само небезпечно, як і недооцінювати силу й спроможності ворога. Цього навчає досвід війни, який не можна ігнорувати.

Не слід, нарешті, забувати і про матеріальне забезпечення військ, які за 20 днів наступу просунулись більш ніж на 500 кілометрів. Природно, що при такому високому темпі просування тили відстали, і війська відчували потребу в матеріальних засобах, особливо в пальному. Авіація теж не могла перебазуватись, бо в цей час усі польові аеродроми розкисли від дощів.

В. І. Чуйков, не проаналізувавши всієї складності тилової обстановки в тих умовах, пише:

«...якби Ставка і штаби фронтів як слід організували постачання і зуміли вчасно доставити до Одера потрібну кількість боєприпасів, пального і продовольства, якби авіація встигла перебазуватись на приодерські аеродроми, а понтонно-мостобудівні частини забезпечили переправу військ через Одер, то наші чотири армії — 5-а ударна, 8-а гвардійська, 1-а та 2-а танкові — могли б на початку лютого розвинути дальший наступ на Берлін, пройти ще вісімдесят — сто кілометрів і закінчити цю гігантську операцію взяттям німецької столиці з ходу»¹.

Міркування про таку важливу річ з такою кількістю посилянь на «якби» не можна вважати серйозними навіть для мемуариста. Та вже саме визнання В. І. Чуйко-

¹ Октябрь, 1964. № 4. С. 128—129.

вим, що постачання розладналось, авіація та понтонно-мостобудівні частини відстали, свідчить про те, що за даних умов починати рішучий наступ на Берлін було б справжнісінькою авантюрою.

Таким чином, у лютому 1945 року ні 1-й Український, ні 1-й Білоруський фронти здійснювати Берлінську операцію не могли.

В. І. Чуйков пише: «4 лютого командуючий 1-м Білоруським фронтом зібрав на нараду в штаб 69-ї армії, куди він прибув сам, командармів Берзаріна, Колпакчі, Катюкова, Богданова і мене. Ми, вже сидячи за столами, обговорювали план наступу на Берлін, коли пролунав телефонний дзвінок по апарату ВЧ. Я сидів майже поруч і добре чув розмову по телефону. Дзвонив Сталін. Він запитав Жукова, де той є і що робить. Маршал відповів, що зібрав командармів у штабі армії Колпакчі і займається разом з ними плануванням наступу на Берлін.

Вислухавши доповідь, Сталін раптом зовсім несподівано, як я зрозумів, для командуючого фронтом зажадав припинити це планування і зайнятись розробкою операції по розгрому гітлерівських військ групи армій «Вісла», що були в Померанії»¹.

Але такої наради 4 лютого в штабі 69-ї армії не було. Тому й розмови по ВЧ з Й. В. Сталіним, про яку пише В. І. Чуйков, також не було.

4—5 лютого я був у штабі 61-ї армії, яка розгорталась на правому крилі фронту в Померанії для дій проти померанського угруповання противника. Не міг бути на цій міфічній нараді і командуючий 1-ю гвардійською танковою армією М. Ю. Катюков, бо згідно з директивою фронту від 2 лютого 1945 року за № 00244 він провадив з ранку 3 лютого перегрупування військ армії з Одери в район Фрідеберг — Берлінхен — Ландсберг².

Командуючий 2-ю гвардійською танковою армією генерал С. І. Богданов також не міг бути на нараді через хворобу (в цей час виконував обов'язки командарма генерал О. І. Радзівєвський). Та й сам В. І. Чуйков 3 лютого був у місті Познані, звідки він доповідав мені про хід боротьби за фортецю і місто³.

Видно, пам'ять зрадила В. І. Чуйкова.

¹ Новая и новейшая история. 1965. № 2. С. 6—7.

² ЦАМО СРСР. Ф. 233. Оп. 2307. Спр. 194. Арк. 92.

³ Там же. Арк. 95—96.

Слід зауважити, що на Одер тоді 8-а гвардійська армія В. І. Чуйкова вийшла тільки з 50-процентним складом своїх з'єднань. Всі інші сили до 23 лютого билися за Познань.

Після перегрупування військ фронту в Померанію на Одері, на берлінському напрямку лишалось три з половиною армії, а обстановка тут з перших же днів лютого почала ускладнюватись: 2 і 3 лютого німецька авіація безперервно бомбила бойові порядки 5-ї ударної армії М. Е. Берзаріна на захопленому плацдармі біля річки Одер. За ці дні авіація противника зробила понад 5 тисяч літако-вильотів — війська 5-ї ударної армії зазнали серйозних втрат.

Противник будь-що силкувався ліквідувати плацдарм у районі Кюстріна. Тут почали з'являтися його нові частини, перекинуті з інших фронтів. Командуючий 5-ю ударною армією М. Е. Берзарін просив посилити дії нашої авіації. Але через негоду завдавати активних ударів вона не могла.

Ось одна з моїх телеграм Військовій раді 5-ї ударної армії, з якої легко уявити обстановку, що склалась:

«Військовій раді 5-ї ударної армії, командирам корпусів і командирам дивізій 5-ї ударної армії.

5-й ударній армії доручене особливо відповідальне завдання утримати захоплений плацдарм на західному березі р. Одер і розширити його хоча б до 20 км по фронту і 10—12 км у глибину.

Я всіх вас прошу зрозуміти історичну відповідальність за виконання дорученого вам завдання і, розказавши своїм людям про це, зажадати од військ виняткової стійкості та доблесті.

На жаль, ми вам не можемо поки що допомогти авіацією, бо всі аеродроми розкисли і злетіти в повітря літаки не можуть. Противник літає з берлінських аеродромів, що мають бетонні смуги. Рекомендую:

- 1) зариватися глибоко в землю;
- 2) організувати масовий зенітний вогонь;
- 3) перейти до нічних дій, кожного разу атакуючи з обмеженою метою;
- 4) удень відбивати атаки ворога.

Мине 2—3 дні — противник видихнеться.

Бажаю вам і керованим вами військам історично

важливого успіху, який ви не тільки можете, але зобов'язані забезпечити.

Г. Жуков»¹.

В. І. Чуйков твердить, що питання про можливість взяття Берліна ще в лютому 1945 року він порушував уперше на військово-науковій конференції в Берліні у 1945 році, але тоді воно не набрало широкого висвітлення², бо було по суті пов'язане з критикою дій Й. В. Сталіна.

Справді, це питання порушував на конференції, але не В. І. Чуйков, а представник Генерального штабу генерал-майор С. М. Єнюков. В. І. Чуйков, як я пригадую і як це видно із стенограми його виступу³, по цьому питанню жодного слова не сказав.

Та повернемося до подій, які відбувалися в березні 1945 року.

2-й і 1-й Білоруські фронти завершили Східно-Померанську операцію, в ході якої вороже угруповання там було повністю розгромлене, і вся Східна Померанія наприкінці березня опинилась у наших руках. 1-й Український фронт у лютому — березні провів дві операції в Сілезії і до кінця березня висунувся на річці Нейсе на рівень військ 1-го Білоруського фронту, який раніше вийшов на річку Одер.

Таким чином, у результаті Вісло-Одерської операції була визволена значна частина Польщі, а бойові дії перенесені на територію Німеччини. Було розгромлено й знищено 60 дивізій німецьких військ. Щоб створити новий фронт оборони на берлінському напрямку, німецьке командування змушене було перекинути туди понад 29 дивізій та 4 бригади, зняті з інших ділянок радянсько-німецького фронту, із західного та італійського фронтів.

Наступ радянських військ од Вісли до Одери — блискучий зразок найбільшої стратегічної наступальної операції, яка без усяких пауз розвивалась із середньодобовим темпом по 25—30 кілометрів, а танковими арміями — із середнім темпом до 45 кілометрів, а інколи за цілу добу навіть до 70 кілометрів.

¹ ЦАМО СРСР. Ф. 233. Оп. 2307. Спр. 194. Арк. 100—101.

² Новая и новейшая история. 1965. № 2. С. 7.

³ ЦАМО СРСР. Ф. 14. Оп. 11 603. Спр. 162. Арк. 73—95.

Такої стрімкості ми досягли уперше в ході Великої Вітчизняної війни.

Великий розмах стратегічної операції, її швидкість були обумовлені насамперед поліпшенням загальної обстановки на фронті, високим бойовим духом радянських військ, дальшою зміною співвідношення сил на нашу користь і неухильним зростанням бойового та оперативного стратегічного мистецтва.

Основна роль у розвитку наступу на фронтах після прориву оборони противника належала танковим арміям, окремим танковим і механізованим корпусам, які у взаємодії з авіацією являли собою швидкорухомий таран величезної сили, що прокладав шлях загальновійськовим арміям.

Увійшовши в прорив, танкові армії та механізовані корпуси розвивали наступ з повним напруженням сил, удень і вночі не даючи ворогові перепочинку. Сильні передові загони завдавали глибоких ударів, у той же час не вступаючи у зтяжні бої з окремими угрупованнями противника.

Танкові армії та окремі танкові корпуси у тісній взаємодії з авіацією стрімкими ударами дробили ворожий фронт, виходили на комунікації його військ, захоплювали переправи і вузли доріг, сіяли паніку й дезорганізували тил противника.

Глибоке проникнення бронетанкових військ у тил противника не давало змоги німецько-фашистським військам використати для оборони більшість заздалегідь підготовлених рубежів. Після прориву привісленських укріплених рубежів до виходу на познанський меридіан противник не зумів практично бодай на одному із заздалегідь підготовлених рубежів організувати міцну оборону.

У Вісло-Одерській операції розроблений радянським командуванням план дезорієнтації противника вдалося здійснити повністю, внаслідок чого ми досягли оперативної тактичної раптовості. Є багато показань військовополонених офіцерів і солдатів, які свідчать, що німецьке командування перед нашим наступом не знало про справжні наміри наших військ.

Ось деякі з них.

Капітан Петцольд показав:

— Я переконаний, що навіть 14.1.45 р. німецьке командування не знало ще напрямку головного удару

росіян. Також було невідомо, якими силами росіяни наступають.

Обер-лейтенант Вісенгер показав:

— З досвіду минулих років ми були переконані, що росіяни і в цьому році почнуть зимовий наступ. Так вважало і німецьке командування. Проте початок наступу росіян довів, що наше командування, безперечно, не уявляло собі ні розмаху цього наступу, ні основного напрямку його.

Обер-лейтенант Косфельд показав:

— Німецьке командування чекало наступу росіян у кінці грудня 1944 року. Після цього офіцери неодноразово говорили, що він почнеться до 15.1.45 р., однак точний строк так і не став відомий.

Противник, звичайно, нервово реагував на кожний наш постріл. Він чекав нашого удару, хоч і не мав уявлення про силу наступу, який готувався і, безумовно, розраховував, що він почнеться з плацдармів. Бо навряд чи знайдеться аматор наступати великими силами з форсуванням такої могутньої і широкої річки, як Вісла, і зробити перший етап операції зтяжним. Щоправда, у нас були аналогічні пропозиції, які виходили від деяких операторів фронту. Вони вважали, що перед плацдармами знаходиться глибоко ешелонована оборона, а поза плацдармами по річці Віслі, по суті, лише прикриття противника.

Але прийняття такого варіанта означало йти на форсування кілометрової річки в абсолютно не вигідних умовах і при цьому не маючи можливості зразу ж ввести в бій танки як найважливіший засіб прориву. Рухомі війська і основну масу артилерії в такому разі не можна було швидко переправити, щоб забезпечити стрімкий розвиток наступу.

Безперечно, наступати з плацдармів було надзвичайно важко: противник міг завдати нам великих втрат своєю артилерією та авіацією. Але в нас був заздалегідь підготовлений могутній контрартилерійський вогонь та удар авіації.

Вісло-Одерська операція з матеріального боку була підготовлена добре, і тиллові організації фронту і армії із своїми завданнями впорались блискуче.

Та коли вийшли наші війська до мезерицького укріпленого рубежу і так званого померанського валу, то в арміях почали відчуватись перебої з поданням паливно-

мастильних матеріалів і найбільш ходових боєприпасів. Це сталося з ряду причин, і насамперед тому, що наступали ми майже вдвічі швидше, ніж передбачалось. Тилові комунікації розтяглися на сотні кілометрів, а залізничні магістралі в цей час ще не діяли із-за великих руйнувань та відсутності залізничних мостів через Віслу.

З інформації Верховного Головнокомандуючого і Генерального штабу я знав, що протягом січня, лютого і березня війська 4-го Українського фронту наступали в Карпатах, сприяючи військам 1-го Українського фронту у вирішенні поставлених завдань.

Війська 2-го і 3-го Українських фронтів протягом січня, лютого і першої половини березня 1945 року вели оборонні бої, відбиваючи удари німецько-фашистських військ, які силкувалися відкинути їх за Дунай, деблокувати своє угруповання, оточене в Будапешті, й тим самим зміцнити угорську ділянку фронту.

У ході напружених боїв війська 2-го і 3-го Українських фронтів завдали серйозної поразки ударним угрупованням противника, відбили всі їхні спроби вийти до Дунаю і на середину березня створили умови для переходу в наступ на віденському напрямку.

У період з 16 березня до 15 квітня війська 2-го і 3-го Українських фронтів провели Віденську наступальну операцію, в ході якої розгромили понад 30 дивізій групи армій «Південь».

Наші війська до середини квітня повністю очистили від німецько-фашистських військ Угорщину і значну частину Чехословаччини, вступили в Австрію, визволили Відень і відкрили шлях у центральні райони Чехословаччини. Німеччина остаточно втратила нафтові джерела Угорщини, Австрії та багато підприємств по виробництву озброєння і бойової техніки.

Внаслідок операцій 2-го і 3-го Українських фронтів у січні — квітні 1945 року південний фланг стратегічного фронту радянських військ був підтягнутий до рівня фронтів, які діяли на берлінському напрямку. Діставшись східного берега Одери і Нейсе від Балтійського моря до Гьорліца і забезпечивши фланги, радянські війська зайняли вигідні вихідні рубежі для остаточного розгрому берлінського угруповання противника і штурму Берліна.

На лівому крилі радянсько-німецького фронту наші війська, вийшовши в район Відня і на північ від нього,

зайняли вигідні позиції для наступу в глибину Австрії та південні райони Німеччини.

На Західному фронті збройні сили наших союзників, у лютому — березні форсувавши Рейн, оточили значне угруповання німецько-фашистських військ у Рурі. 17 квітня оточене рурське угруповання німецько-фашистських військ капітулювало.

Внаслідок розгрому основних сил німецьких військ на радянсько-німецькому фронті й виходу союзників за Рейн над фашистською Німеччиною нависла неминуча катастрофа. Німеччина вже не мала сил продовжувати збройну боротьбу.

Наближався кінець війни, і в наших взаємовідносинах із союзниками гостро постало ряд політичних питань. І зовсім не випадково.

Колишня повільність у діях американсько-англійського командування поступилася місцем надзвичайній поспішності. Уряди Англії та США квапили командування експедиційними силами в Європі, вимагаючи від нього найшвидшого просування в центральні райони Німеччини, щоб оволодіти ними раніше, ніж вийдуть туди радянські війська.

1 квітня 1945 року У. Черчілль писав Ф. Рузвельту:

«Російські армії, безперечно, захоплять всю Австрію і ввійдуть у Відень. Якщо вони захоплять також Берлін, то чи не створиться в них надто перебільшене уявлення про те, ніби вони внесли переважний внесок у нашу спільну перемогу, і чи не може це привести їх до такого умонастрою, який викличе серйозні і дуже значні труднощі в майбутньому? Тому я вважаю, що з політичної точки зору нам слід просуватись у Німеччині якомога далі на схід, і в тому разі, якщо Берлін опиниться в межах нашої досяжності, ми, безперечно, повинні його взяти»¹.

Як згодом мені стало відомо, командування англійських військ, а також ряд американських генералів вживали всіх заходів, щоб захопити Берлін і територію на північ і на південь від нього. *Всупереч домовленості між главами урядів американські війська захопили Тюрінгію і 25 квітня передовими частинами вийшли на Ельбу.*

У ході Східно-Померанської операції, здається 7 чи

---

¹ Churchill W. The World War. V. 6. P. 407.

8 березня, мені довелося терміново вилетіти в Ставку на виклик Верховного Головнокомандуючого.

Прямо з аеродрому я поїхав на дачу Й. В. Сталіна, де він перебував, почувуючи себе не зовсім здоровим.

Поставивши мені кілька питань про обстановку в Померанії та на Одері й вислухавши моє повідомлення, Верховний сказав:

— Ходімо розінемося трохи, а то я щось закис.

У всій його зовнішності, в рухах і розмові відчувалась велика фізична втома. За чотирирічний період війни Й. В. Сталін серйозно перевтомився. Працював він всю війну дуже напружено, систематично недосипав, болісно переживав невдачі, особливо 1941—1942 років. Усе це не могло не позначитись на його нервовій системі і здоров'ї.

Під час прогулянки Й. В. Сталін несподівано почав розповідати мені про своє дитинство. *Він сказав, що рід дуже кволою дитиною. Мати годувала його груддю майже до шестирічного віку й дуже його любила. За бажанням матері він навчався у духовній семінарії, щоб стати служителем культу. Але маючи з дитинства «йорджистий» характер, не ладив з адміністрацією, і його вигнали з семінарії.*

Так за розмовами минуло не менше години. Потім він сказав:

— Ходімо пити чай, нам треба про дещо поговорити.

Коли йшли назад, я запитав:

— Товаришу Сталін, я давно хотів узнати про вашого сина Якова. Чи не відомо щось про його долю?

На це питання він відповів не зразу. Пройшовши добру сотню кроків, він сказав якимось приглушеним голосом:

— Не вибратись Якову з полону. Розстріляють його *душогуби*. За наведеними довідками, тримають вони його ізольовано від інших військовополонених і агітують за зраду Батьківщині.

Помовчавши хвилину, твердо сказав:

— Ні, Яків віддасть перевагу будь-якій смерті над зрадою Батьківщині.

Сидячи за столом, Й. В. Сталін довго мовчав, нічого не їв. Відчувалось, що він глибоко переживає за сина.

Потім, ніби продовжуючи свої роздуми, з гіркотою сказав:

— Яка тяжка війна. Скількох наших людей вона по-

збавила життя. Мабуть, у нас мало залишиться родин, у яких не загинули близькі... Такі випробування змогли стійко перенести тільки радянські люди, загартовані в боротьбі, сильні духом, виховані Комуністичною партією.

Й. В. Сталін розказав мені про Ялтинську конференцію. Я зрозумів, що він лишився задоволений її результатами, він дуже добре відзивався про Ф. Рузвельта. Й. В. Сталін сказав, що він, як і раніше, добивався від союзників переходу їхніх військ у наступ, щоб скоріше добити фашистську Німеччину. Наші війська в період Кримської конференції були на Одері, вели напружені бої в Східній Пруссії, в Прибалтиці, в Угорщині та інших районах. Верховний наполягав, щоб союзні війська, які були за 500 кілометрів від Берліна, наступали. Дійшли згоди, і з цього часу значно поліпшилась координація дій сторін.

Верховний докладно розказав про домовленість із союзниками щодо управління Німеччиною після її капітуляції, про «контрольний механізм у Німеччині», про те, на які окупаційні зони буде розділена територія Німеччини, а також до якої лінії повинні просуватись війська союзників і радянські війська.

Деталей організації «контрольного механізму в Німеччині» і верховної влади в Німеччині він не торкався. Про це мене проінструували значно пізніше.

Небагатослівно він розповів про розбіжності з У. Черчіллем, що виникли під час обговорення польської проблеми.

Щодо майбутніх державних кордонів Польщі на заході, то було досягнуто цілковитої домовленості — ці кордони мають проходити по Одеру і Нейсе (Західній). Але виникли великі розбіжності відносно складу майбутнього польського уряду.

— Черчілль хоче, щоб з Радянським Союзом межувала буржуазна Польща, чужа нам, а ми цього допустити не можемо, — сказав Й. В. Сталін. — Ми хочемо, раз і назавжди, мати дружню нам Польщу, цього хоче і польський народ.

Трохи пізніше він зауважив:

— Черчілль щосили підштовхує Миколайчика, який понад чотири роки відсиджувався в Англії. Поляки не приймуть Миколайчика. Вони вже зробили свій вибір...

Зайшов О. М. Поскрьобишев і подав Й. В. Сталіну

якісь документи. Швидко їх переглянувши, Верховний сказав мені:

— Ідьте до Генштабу і разом з Антоновим подивіться розрахунки по Берлінській операції, а завтра о 13 годині зустрінемося тут же.

Решту дня і добру половину ночі ми з О. І. Антоновим просиділи у мене в кабінеті. Він теж розказав багато цікавого про Ялтинську конференцію.

Ми ще раз розглянули основні намітки плану і розрахунки на проведення Берлінської стратегічної операції, в якій мали взяти участь три фронти. Оскільки про це в Ставці і Генштабі неодноразово йшла мова, то ми зробили тільки уточнення у зв'язку з тим, що затяглася операція в Східній Пруссії, в районі Данціга та в Прибалтиці.

Наступного дня вранці Верховний подзвонив О. І. Антонову й передав, щоб ми приїхали не о 13, а о 20 годині.

Увечері під час обговорення питання про Берлінську операцію були присутніми *Г. М. Маленков*, *В. М. Молотов* та інші члени Державного Комітету Оборони. Доповідав О. І. Антонов.

Й. В. Сталін затвердив усі наші пропозиції і наказав дати фронтам необхідні вказівки про всебічну підготовку вирішальної операції на берлінському стратегічному напрямі.

Берлінська операція

Як заключна операція другої світової війни в Європі Берлінська операція займає особливе місце. Під час взяття Берліна дістали остаточне вирішення найважливіші військово-політичні питання, від яких багато в чому залежало післявоєнне влаштування Німеччини та її місце в політичному житті Європи.

Радянські Збройні Сили, готуючись до останньої сутички з фашизмом, суворо виходили із погодженої з союзниками політики беззастережної капітуляції Німеччини як у галузі військовій, економічній, так і політичній. Головною нашою метою на цьому етапі війни була цілковита ліквідація фашизму в суспільному і державному ладі Німеччини і притягнення до найсуворішої відповідальності всіх головних нацистських злочинців за їхні звірства, масові вбивства, руйнування і наругу над народами в окупованих країнах, особливо на нашій багатораждальній землі.

Задум Берлінської операції в Ставці в основному визначився у листопаді 1944 року. Уточнення його відбувалося в процесі Вісло-Одерської, Східно-Прусської та Померанської операцій.

Під час розробки плану Берлінської операції враховувались і дії експедиційних військ союзників, які наприкінці березня — початку квітня 1945 року широким фронтом вийшли на Рейн і почали його форсувати, з тим щоб розгорнути загальний наступ у центральні райони Німеччини.

Верховне командування союзних військ найближчою метою своїх дій ставило ліквідацію угруповання противника й оволодіння промисловим районом Руру. Потім воно планувало висунення американських та англійських військ на Ельбу на берлінському напрямку. Водночас розгортались операції американських і французьких

БЕЗЗАСТЕРЕЖНА
КАПІТУЛЯЦІЯ ФАШИСТСЬКОЇ НІМЕЧЧИНИ

Карлсхорст. 9 травня 1945 р. 00 г. 43 хв.

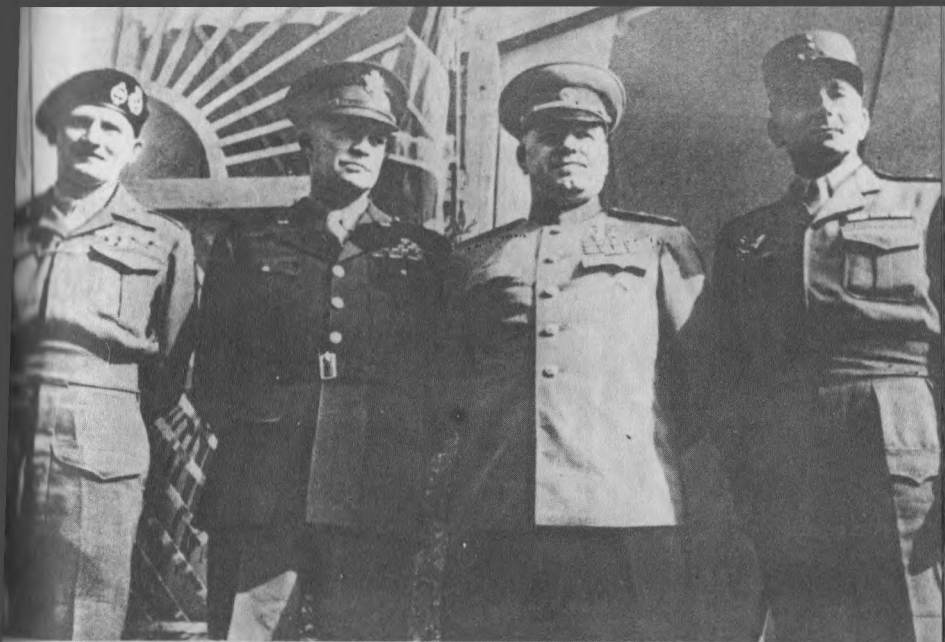
Переможці
крокують Берліном

Наказ
радянської військової
адміністрації

Вийшов перший номер газети «Берлінер цайтунг»

Головнокомандуючі союзними військами країн антигітлерівської коаліції. Зліва направо: фельдмаршал Б. Монтгомері, генерал Д. Ейзенхауер, маршал Г. К. Жуков, генерал Ж. Латр де Тассінї

Союзники

ДОДОМУ, З ПЕРЕМОГОЮ!

ВІЧНА СЛАВА ГЕРОЯМ, ЩО ЗАГИНУЛИ В БОРІТБІ
ЗА СВОБОДУ І НЕЗАЛЕЖНІСТЬ НАШОЇ БАТЬКІВЩИНИ!

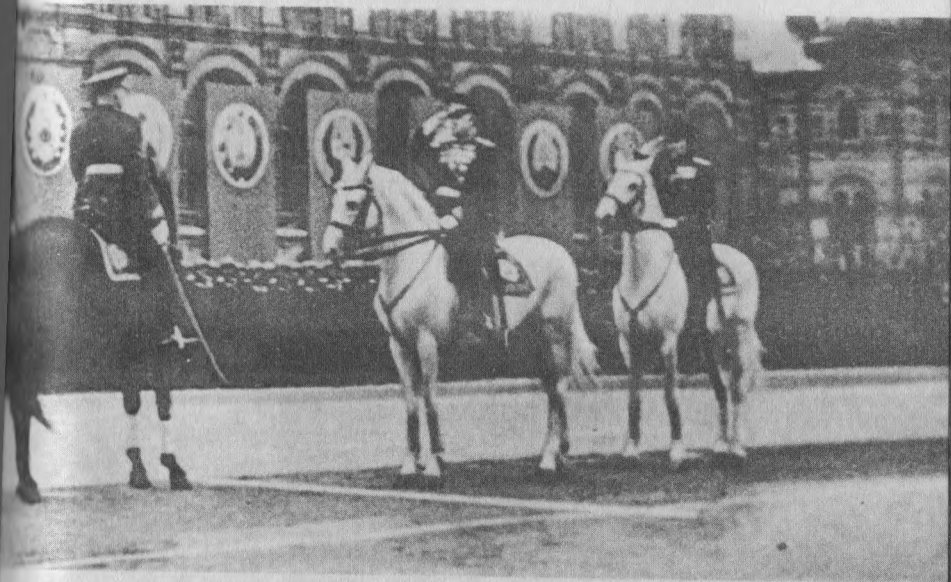

ПАРАД ПЕРЕМОГИ.

УНИВЕРСИТЕТ НА ТОВАРИЩА АРМИЯТА НА НАШЕТО ОТЕЧЕСТВО

Москва. Красна площа, 24 червня 1945 р.

9 ТРАВНЯ 1945 р.

МОНАХИ ПІСЛЯ ВІСВОЮ ВІЙНИ 1945 Р.

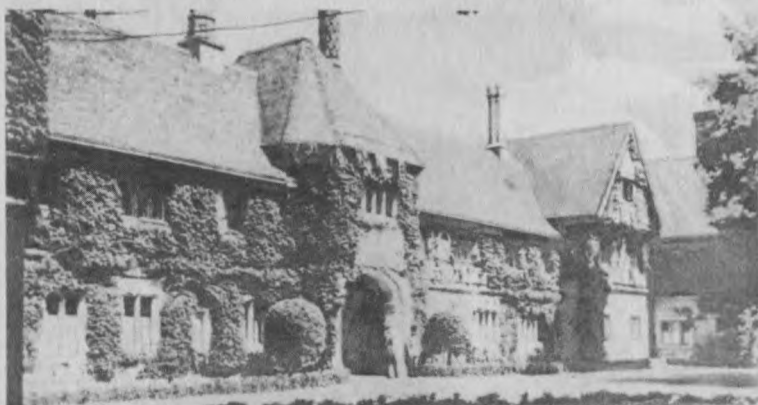

ПОТСДАМСЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ. Липень 1945 р.

Палац кронпринца,
де проходила Потсдамська конференція

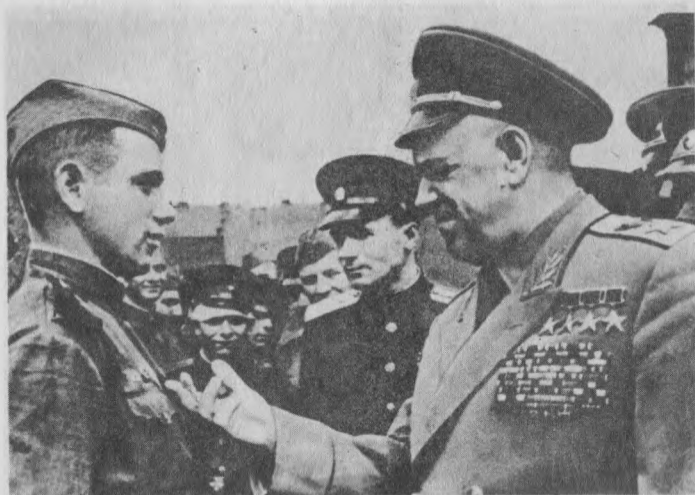
Військові радники

Зал засідань

ПІСЛЯ ВІЙНИ

Міністр оборони Маршал Радянського Союзу Г. К. Жуков під час розбору командно-штабних навчань, 1956 р.

Маршал Г. К. Жуков
у 1-му Московському медичному інституті

Маршал Г. К. Жуков
і льотчик-космонавт О. А. Леонов. 1971 р.

Маршал Г. К. Жуков
на сесії
Верховної Ради СРСР

Маршал К. К. Рокоссовський,
генерал Людвік Свобода
і маршал Г. К. Жуков

Прем'єр-міністр Індії Джавахарлал Неру
і маршал Г. К. Жуков у Делі. 1957 р.

Г. К. Жуков з дочками.
Справа наліво: Елла, Ера, Маша

Г. К. Жуков з дочкою Машею. Липень 1973 р.

Г. К. Жуков з дружиною Галиною Олександрівною
на відпочинку під Москвою

військ у південному напрямку з метою оволодіння районами Штутгарта, Мюнхена і виходу в центральні райони Австрії та Чехословаччини.

Незважаючи на те, що рішеннями Ялтинської конференції радянська зона окупації була визначена далеко на захід від Берліна і що радянські війська вже були на Одері й Нейсе (за 60—100 кілометрів від Берліна) і приготувалися почати Берлінську операцію, англійський уряд на чолі з У. Черчиллем все ще і далі плакав мрію захопити Берлін раніше, ніж туди прийде Червона Армія.

Хоча між американськими й англійськими політичними та військовими діячами не було єдності в стратегічних цілях на завершальному етапі війни, саме Верховне командування експедиційними силами союзників не відмовилось від думки при сприятливих умовах захопити Берлін.

Так, 7 квітня 1945 року, інформуючи об'єднаний штаб союзників про своє рішення щодо завершальних операцій, генерал Дуайт Ейзенхауер заявив:

— Якщо після взяття Лейпцига виявиться, що можна без великих втрат просуватись на Берлін, то я хочу це зробити.— І далі: — Я перший згодний з тим, що війна ведеться в інтересах досягнення політичної мети, і якщо об'єднаний штаб вирішить, що зусилля союзників по захопленню Берліна переважають на цьому театрі суто військові міркування, я з радістю виправлю свої плани і своє мислення так, щоб здійснити таку операцію¹.

В останні дні березня Й. В. Сталін через американську місію одержав інформацію Ейзенхауера про його план виходу на погоджену лінію на берлінському напрямку. З цього повідомлення було видно, що подальший наступ англійські та американські війська передбачали розгорнути на північний схід, щоб вийти в район Любека, і на південний схід з метою придушення противника на півдні Німеччини. *Ставка на той час уже мала деякі відомості про непорозуміння й суперечності, які виникали між англійським і американським політичним та військовим керівництвом з приводу стратегічних планів.*

---

¹ Див.: Погью Ф. С. Верховное командование. М., 1959. С. 458.

Й. В. Сталін знав, що гітлерівське керівництво за останній час розвинуло активну діяльність в пошуках сепаратних угод з англійським та американським урядами. Враховуючи безнадійне становище німецьких військ, можна було чекати, що гітлерівці припицять опір на заході й відкриють американським та англійським військам шлях на Берлін, щоб не здати його Червоній Армії. 27 березня 1945 року кореспондент агентства Рейтер при 21-й армійській групі Кемпбелл так повідомляв про наступ англо-американських військ: «Не зустрічаючи на своєму шляху опору, вони прямують до серця Німеччини». В середині квітня 1945 року американський радіооглядач Джон Гровер констатував: «Західний фронт фактично вже не існує».

Як же насправді відбувався «наступ» англо-американських військ у районі Рейну?

Відомо, що в гітлерівців тут було досить слабе прикриття. Свого часу, відійшовши за Рейн, німці могли організувати серйозний опір. Однак вони цього не зробили. І насамперед тому, що свої основні сили вони перекинули на захід проти радянських військ. Навіть у критичні для рурського угруповання дні верховне німецьке командування за рахунок свого західного угруповання посилювало фронт на сході проти радянських військ.

На початок англо-американської кампанії німці мали на заході 60 надзвичайно ослаблених дивізій, загальна боєздатність яких дорівнювала 26 штатним дивізіям. У союзників була 91 повнокровна дивізія.

Особливу перевагу союзники мали в авіації. Своїми авіаційними ударами вони практично могли в будь-якому районі цілком подавити всякий опір як на землі, так і в повітрі.

Таким чином, форсування Рейну американськими та англійськими військами тривало в облегшених умовах, і Рейн вони захопили, по суті, без опору німців.

Не чекаючи ліквідації рурського угруповання німецьких військ, головне командування військ союзників швидко кинуло основні сили на берлінський напрямок з метою вийти на Ельбу.

Із численних післявоєнних розмов з американськими та англійськими генералами, в тому числі з Ейзенхауером, Монтгомері, Латром де Тассіні, Клеєм, Робертсоном, Смітом та багатьма іншими, з'ясувалось, що питання про захоплення Берліна союзними військами було

остаточно зняте лише тоді, коли на Одері й Нейсе могутній удар артилерії, мінометів, авіації та дружня атака танків і піхоти радянських військ доценту потрясли оборону німецьких військ.

Коли в Ставці одержали повідомлення генерала Ейзенхауера про його рішення завдати двох ударів — на північному сході й на півдні Німеччини — і про те, що американські війська зупиняться на погодженій лінії на берлінському напрямку, Й. В. Сталін відіззався про Ейзенхауера як про людину, вірну взятим на себе зобов'язанням. Однак ця думка виявилася передчасною.

Під час висадження й наступу союзних військ у Франції між Генеральним штабом Червоної Армії та військовими місіями США й Англії існував тісний зв'язок, і ми часто обмінювались відомостями про дислокацію військ противника. Але в міру того, як наближалось закінчення війни, ми стали одержувати від своїх союзників відомості, дуже далекі від дійсного стану речей.

Дозволю собі навести листа начальника Генерального штабу О. І. Антонова главі військової місії США в СРСР генерал-майору Джону Р. Діну.

«Главі військової місії США в СРСР
генерал-майору Джону Р. Діну

Шановний генерал Дін!

Прошу Вас довести до відома генерала Маршалла таке:

20 лютого цього року я одержав повідомлення генерала Маршалла про те, що німці створюють на Східному фронті два угруповання для контрнаступу: одне в Померанії, щоб ударити на Торн, і друге в районі Відень — Моравська-Острава, щоб наступати в напрямку Лодзь. При цьому південне угруповання мало включати 6-у танкову армію СС. Аналогічні відомості я одержав 12.2 від глави армійської секції англійської військової місії полковника Брінкмана.

Я щиро вдячний генералу Маршаллу за інформацію, покликану сприяти нашій спільній меті, котру він так люб'язно дав нам.

Разом з тим вважаю своїм обов'язком повідомити генералу Маршаллу про те, що бойові дії на Східному фронті протягом березня місяця не підтвердили дану ним інформацію, тому що ці бої показали, що основне угруповання німецьких військ, яке включало і 6-у тан-

кову армію СС, було зосереджене не в Померанії і не в районі Моравська-Острава, а в районі озера Балатон, звідки німці наступали з метою вийти до Дунаю і форсувати його на південь від Будапешта.

Цей факт доводить, що інформація, якою користувався генерал Маршалл, не відповідала дійсному ходу подій на Східному фронті в березні місяці.

Не виключена можливість, що деякі джерела цієї інформації мали своєю метою дезорієнтувати як англо-американське, так і Радянське командування і відвернути увагу Радянського командування від того району, де готувалась німцями основна наступальна операція на Східному фронті.

Незважаючи на викладене, я прошу генерала Маршалла, якщо можна, і далі повідомляти мені наявні відомості про противника.

Це повідомлення я вважав своїм обов'язком довести до відома генерала Маршалла виключно для того, щоб він міг зробити відповідні висновки щодо джерела цієї інформації.

Прошу Вас передати генералу Маршаллу мою повагу і вдячність.

З пошаною до Вас генерал армії Антонов, начальник Генерального штабу Червоної Армії.
30 березня 1945 р.»¹.

29 березня на виклик Ставки я знову прибув до Москви, маючи при собі план 1-го Білоруського фронту по Берлінській операції. Цей план протягом усього березня опрацьовували штаб і командування фронту, всі принципи питання в основному заздалегідь погоджували з Генштабом і Ставкою. Це дало нам змогу подати на вирішення Верховного Головнокомандування детально розроблений план.

Пізно ввечері того самого дня Й. В. Сталін викликав мене до себе в кремлівський кабінет. Він був сам. Щойно закінчилась нарада з членами Державного Комітету Оборони.

Мовчки подавши руку, він, як завжди, ніби продовжуючи недавно перервану розмову, сказав:

— Німецький фронт на заході остаточно розвалився, і, видно, гітлерівці не хочуть вживати заходів, щоб зу-

---

¹ ЦАМО СРСР. Ф. 40. Оп. 11 549. Спр. 292. Арк. 10—11.

пинити просування союзних військ. А тим часом на всіх найважливіших напрямках проти нас вони посилюють свої угруповання. Ось карта, подивіться останні дані про німецькі війська.

Запаливши люльку, Верховний вів далі:

— Гадаю, що бійка має бути серйозною...

Потім він спитав, як я розцінюю противника на берлінському напрямку.

Діставши свою фронтову розвідувальну карту, я поклав її перед Верховним. Й. В. Сталін почав уважно розглядати все оперативно-стратегічне угруповання німецьких військ на берлінському стратегічному напрямі.

За нашими даними, німці мали тут чотири армії, до складу яких входило не менш ніж 90 дивізій, в тому числі 14 танкових і моторизованих, 37 окремих полків і 98 окремих батальйонів.

Згодом було встановлено, що на берлінському напрямку знаходилось не менше мільйона чоловік, 10,4 тисячі гармат і мінометів, 1500 танків та штурмових гармат, 3300 бойових літаків, а в самому Берліні, крім того, ще формувався двохсоттисячний гарнізон.

— Коли наші війська можуть почати наступ? — запитав Й. В. Сталін.

Я доповів:

— 1-й Білоруський фронт може почати наступ не пізніше ніж через два тижні. 1-й Український фронт, очевидно, теж буде готовий до цього строку. 2-й Білоруський фронт, за всіма даними, затримається з остаточною ліквідацією противника в районі Данціга і Гдині до середини квітня і не зможе почати наступу з Одера одночасно з 1-м Білоруським і 1-м Українським фронтами.

— Ну що ж,— сказав Й. В. Сталін,— доведеться почати операцію, не чекаючи дій фронту Рокоссовського. Якщо він і запізниться на кілька днів — не біда.

Потім він підійшов до письмового стола, перегорнув якісь папери і дістав листа.

— Ось, прочитайте.

Лист був від одного з іноземних доброзичливців. У ньому повідомлялось про залаштункові переговори гітлерівських агентів з офіційними представниками союзників, з яких ставало ясно, що німці пропонували союзникам припинити боротьбу проти них, якщо вони погодяться на сепаратний мир на будь-яких умовах.

У цьому повідомленні говорилося також, що союзники нібито відхилили домагання німців. Та все ж не виключалася можливість відкриття німцями шляхів союзним військам на Берлін.

— Ну, що ви про це скажете? — запитав Й. В. Сталін. І, не чекаючи відповіді, відразу ж зауважив: — Гадаю, що Рузвельт не порушить Ялтинської домовленості, а ось Черчілль, цей може піти на все.

Він знову підійшов до письмового стола, подзвонив О. І. Антонову і наказав йому зараз же прибути.

Через 15 хвилин О. І. Антонов був у кабінеті Верховного.

— Як справи в Рокоссовського?

О. І. Антонов доповів обстановку і хід бойових дій у районі Данціга й Гдині, після чого Верховний спитав про стан справ у О. М. Василевського в районі Кенігсберга.

Олексій Інокентійович доповів обстановку на 3-му Білоруському фронті.

Й. В. Сталін мовчки дав йому прочитати листа, якого щойно показав мені.

О. І. Антонов сказав:

— Це ще один доказ залаштункових махінацій, які ведуться між гітлерівцями та англійськими урядовими колами.

Звернувшись до О. І. Антонова, Верховний сказав:

— Подзвоніть Коневу і наказіть їй квітня прибути в Ставку з планом операції 1-го Українського фронту, а ці два дні попрацюйте з Жуковим над загальним планом.

Наступного дня О. І. Антонов познайомив мене з проектом стратегічного плану Берлінської операції, куди повністю було включено план наступу 1-го Білоруського фронту. Після уважного вивчення плану Берлінської операції, спроєктованого Ставкою, я прийшов до висновку, що він був підготовлений добре і цілком відповідав оперативно-стратегічній обстановці, яка тоді склалась.

31 березня до Генштабу прибув командуючий 1-м Українським фронтом маршал І. С. Конев і зразу ж включився до розгляду загального плану Берлінської операції, а потім доповів і проєкт плану наступу військ 1-го Українського фронту.

Наскільки пам'ять не зраджує мене, то всі ми були тоді однастайні у всіх принципових питаннях.

У своїх спогадах генерал С. М. Штеменко пише, що

«в ході обговорення плану маршал Конєв дуже розхвилювався з приводу розмежувальної лінії з 1-м Білоруським фронтом, бо вона, нібито, не давала змоги 1-му Українському фронту завдати удару по Берліну»¹.

Я не можу цього підтвердити. Заради справедливості я дозволю собі нагадати тут уривок з виступу Маршала Радянського Союзу І. С. Конєва на зборі вищого командного складу у лютому 1946 року.

І. С. Конєв сказав тоді: «Зразу ж товариш Сталін дав указівку щодо розмежувальної лінії між фронтами. До того ж звертаю увагу, це дуже важливо, що розмежувальну лінію провели за 50 кілометрів до Берліна...

Це давало змогу командуючим фронтами 1-го Білоруського й 1-го Українського, залежно від обстановки, скоригувати свої дії по захопленню Берліна».

І це було справді так.

1 квітня 1945 року в Ставці Верховного Головнокомандування заслухали доповідь О. І. Антонова про загальний план Берлінської операції, потім — мою доповідь про план наступу військ 1-го Білоруського фронту і доповідь І. С. Конєва про план наступу військ 1-го Українського фронту.

Верховний не погодився зі розмежувальною лінією між 1-м Білоруським та 1-м Українським фронтами, позначеною на карті Генштабу. Він заштрихував межу від Нейсе до Потсдама і прокреслив лінію тільки до Люббена (60 кілометрів на південний схід від Берліна).

Відразу ж він указав маршалові І. С. Конєву:

— Якщо противник зятято чинитиме опір на східних підступах до Берліна, що напевно буде, і наступ 1-го Білоруського фронту, можливо, затримається, 1-й Український фронт має бути готовий завдати удару танковими арміями з півдня на Берлін.

Існують неправильні уявлення про те, що 3-я і 4-а гвардійські танкові армії були введені в бій за Берлін нібито не за рішенням *Й. В. Сталіна*, а з ініціативи командуючого 1-м Українським фронтом. Щоб відновити істину, наведу слова маршала І. С. Конєва з цього питання, які він сказав на зборі вищого командного складу Центральної групи військ 18 лютого 1946 року, коли все було ще таким свіжим у пам'яті.

---

¹ Воєн.-іст. журн. 1965. № 5. С. 70.

«Коли близько 24 години 16 квітня я доповів, що наступ триває успішно, товариш Сталін дав таку вказівку: «У Жукова справи йдуть сутужно, поверніть Рибалка і Лелюшенка на Целендорф, пам'ятаєте, як домовились у Ставці.

Тому маневр, який здійснили Рибалко та Лелюшенко, є прямою вказівкою товариша Сталіна»¹.

Отже, усілякі вигадки щодо цього питання мають бути виключені з нашої літератури.

Наступ на Берлін було вирішено розпочати 16 квітня, не чекаючи дій 2-го Білоруського фронту, який, за всіма уточненими розрахунками, міг розпочати наступ з Одери не раніше ніж 20 квітня.

У ніч на 2 квітня в Ставці у моїй присутності Верховний підписав директиву 1-му Білоруському фронтові про підготовку і проведення операції з метою оволодіння Берліном і вказівку протягом 12—15 днів вийти на Ельбу.

Головного удару вирішили завдати з кюстрінського плацдарму силами чотирьох загальновійськових і двох танкових армій. Останні мали ввести в бій після прориву оборони противника в обхід Берліна з півночі й північного сходу. 2-й ешелон фронту (3-ю армію генерал-полковника О. В. Горбатова) намічали ввести в дію також на головному напрямку.

Проект директиви 1-му Українському фронтові у зв'язку із зміною розмежувальної лінії і вказівкою про те, щоб фронт був готовий повернути танкові армії з півдня на Берлін, Верховний Головнокомандуючий підписав на день пізніше після внесених ним необхідних виправлень.

Ця директива 1-му Українському фронту наказувала:

— розгромити угруповання противника в районі Котбуса і на південь від Берліна;

— ізолювати головні сили групи армій «Центр» від берлінського угруповання і цим забезпечити з півдня удар 1-го Білоруського фронту;

— за 10—12 днів, не пізніше, вийти на рубіж Беелітц — Віттенберг і далі по річці Ельбі до Дрездена;

— головного удару фронту завдати в напрямку на Шпребург;

¹ ЦАМО СРСР. Ф. ЦГВ. Оп. 70 500. Спр. 2. Арк. 145—149.

— 3-ю та 4-у гвардійські танкові армії ввести після прориву в напрямку головного удару.

У зв'язку з тим, що 2-й Білоруський фронт усе ще вів напружені бойові дії проти німецьких військ у районах на південний схід од Данціга і на північ від Гдині, Ставка Верховного Головнокомандування вирішила розпочати перегруповування основних сил цього фронту на Одер, змінивши не пізніше 15—18 квітня на ділянці Кольберг — Шведт 1-у армію Війська Польського та 61-у армію 1-го Білоруського фронту. Для остаточної ліквідації ворожого угруповання в районах Данціга і Гдині було наказано залишити там частину сил фронту К. К. Рокоссовського.

Під час обговорення в Ставці загального плану майбутніх дій на берлінському напрямку в основному були визначені мета й завдання 2-го Білоруського фронту.

Оскільки 2-й Білоруський фронт операцію починав на чотири доби пізніше, то маршала К. К. Рокоссовського не викликали в Ставку для обговорення Берлінської операції.

Виходило, що 1-й Білоруський фронт мав у перші, найнапруженіші дні наступати з відкритим правим флангом, без оперативно-тактичної взаємодії з військами 2-го Білоруського фронту.

Ми серйозно враховували не тільки вимушене запізнення 2-го Білоруського фронту щодо початку наступу, але й ті труднощі, з якими він неминуче зустрінеться в процесі форсування Одери в його нижній течії. Там річка має два значних річища — Ост- і Вест-Одер завширшки 150—250 метрів і завглибшки до 10 метрів. За нашими розрахунками, 2-й Білоруський фронт зможе досить швидко форсувати обидва річища річки і створити необхідний плацдарм, але не раніше як за дві-три доби. Отже, його реальний вплив на противника на північ від Берліна почне позначатися десь 23—24 квітня, тобто тоді, коли 1-й Білоруський фронт повинен буде вже штурмувати Берлін.

Звичайно, було б краще почекати п'ять-шість діб і почати Берлінську операцію одночасно трьома фронтами, але, як я вже казав раніше, враховуючи військово-політичну обстановку, що склалася, Ставка не могла відкладати операцію на більш пізній час.

Часу до 16 квітня в нас лишалось мало, а заходів, які треба було терміново провести, дуже багато. Потрібно

було організувати перегрупування військ, підвезти військам величезний запас матеріальних засобів, здійснити велику всебічну оперативно-тактичну і спеціальну підготовку фронту для такої винятково важливої і незвичайної операції, як взяття Берліна.

Протягом усієї війни мені довелося бути безпосереднім учасником багатьох великих і важливих наступальних операцій, але наступна битва за Берлін була особливою, ні з чим не порівнянною операцією. Війська фронту мали проривати суцільну ешелоновану зону могутніх оборонних рубежів, починаючи від самого Одеру і закінчуючи сильно укріпленим Берліном. Ми мали розгромити на підступах до Берліна найбільше угруповання німецько-фашистських військ і взяти столицю фашистської Німеччини, за яку ворог напевно битиметься смертним боем.

Розмірковуючи про наступну операцію, я не раз повертався до найбільшої битви під Москвою, коли могутні ворожі полчища, зосередившись на підступах до столиці, завдавали сильних ударів по радянських військах, які оборонялись. Ще й ще раз перебирав у пам'яті окремі епізоди, аналізував помилки воюючих сторін. Хотілось до дрібниць врахувати досвід цієї складної битви, щоб усе краще використати для проведення наступної операції і постаратися не допустити помилок.

Берлінською операцією закінчували свій переможний шлях героїчні радянські війська, які пройшли з боями тисячокілометрові відстані, були навчені досвідом величезних битв, загартовані в жорстоких боях. Вони горіли бажанням скоріше добити ворога й закінчити війну.

Увечері 1 квітня я подзвонив із Москви начальникові штабу фронту генерал-полковнику М. С. Малініну і сказав йому:

— Усе затверджене без особливих змін. Часу в нас мало. Вживайте заходів. Вилітаю завтра.

Цих лаконічних вказівок Михайлові Сергійовичу було досить, щоб негайно розпочати здійснення всіх запланованих заходів по підготовці операції.

У ході війни нам взагалі ще не доводилось брати такі великі, сильно укріплені міста, як Берлін. Його загальна площа дорівнювала майже 900 квадратним кілометрам. Розвинуті підземні споруди давали змогу ворожим військам здійснювати широкий прихований маневр.

Наша розвідувальна авіація шість разів знімала Берлін, всі підступи до нього та оборонні смуги. За результатами зйомок, з трофейних документів та опитувань полонених складалися докладні схеми, плани, карти, якими постачались усі війська і командно-штабні інстанції до рот включно.

Інженерні частини виготовили точний макет міста з його передмістями, який був використаний під час вивчення питань, зв'язаних з організацією наступу, загального штурму Берліна і боїв у центрі міста.

З 5 до 7 квітня дуже активно, творчо пройшли наради та командна гра на картах і на макеті Берліна. Учасниками цієї гри були командарми, начальники штабів армій, члени військових рад армій, начальник політуправління фронту, командуючі артилерією армій і фронту, командири всіх окремих корпусів і начальники родів військ фронту. Тут же був присутній і начальник тилу фронту, який ретельно вивчав питання матеріального забезпечення операції. З 8 до 14 квітня проводились детальніші ігри і заняття в арміях, корпусах, дивізіях і частинах усіх родів військ.

Зважаючи на надмірно велику довжину тилкових комунікацій фронту, а також витрати значних матеріальних запасів на Східно-Померанську операцію, до початку Берлінської операції ще не були створені необхідні запаси. Потрібні були справді героїчні зусилля працівників тилу фронту і армій. І вони виявились на висоті становища.

Готуючи операцію, всі ми думали над тим, що іще зробити, щоб більше приголомшити й подавити противника. Так виникла ідея нічної атаки із застосуванням прожекторів.

Вирішили обрушити наш удар за дві години до світанку. Сто сорок зенітних прожекторів повинні були раптово освітити позиції противника і об'єкти атаки.

Під час підготовки операції її учасникам показали ефективність дії прожекторів. Усі одностайно висловились за їхнє застосування.

Під час гри, у процесі програвання прориву тактичної оборони противника на Одері, серйозно обмірковувалося питання про застосування танкових армій. Враховуючи наявність сильної тактичної оборони на Зееловських висотах, вирішили ввести в бій танкові армії тільки після захоплення цих висот.

Ми, природно, не будували своїх розрахунків на тому, що, прорвавши тактичну оборону, наші танкові армії вирвуться на оперативний простір, як це було, наприклад, у попередніх Вісло-Одерській, Східно-Померанській та інших операціях. У цих операціях танкові армії йшли на значну відстань уперед і своїми діями створювали всі умови для стрімкого просування загальновійськових армій.

У ході Вісло-Одерської операції, наприклад, були моменти, коли 2-а гвардійська танкова армія відривалась від загальновійськових армій на відстань до 70 кілометрів. А тут цього не передбачали, бо відстань до Берліна по прямій лінії взагалі не перевищувала 60—80 кілометрів.

Тому мали на увазі таке. Якщо сила удару першого ешелону фронту виявиться недостатньою, щоб швидко подолати тактичну оборону противника, і виникнуть побоювання, що наступ затримається, тоді ввести обидві танкові армії, щоб зламати оборону. Це посилить удар загальновійськових армій і допоможе завершити прорив тактичної оборони противника в районі річки Одер і Зеловських висот.

Директивою Ставки передбачалось як 1-у, так і 2-у гвардійські танкові армії ввести в бій, щоб ударити по Берліну з північного сходу та обійти його з півночі. Однак під час програвання операції у мене і в керівного складу штабу фронту виникли серйозні побоювання за успішний прорив оборони противника на головному напрямку фронту, особливо в районі сильно укріплених Зеловських висот, що знаходились за 12 кілометрів від переднього краю німецької оборони.

А оскільки сусід праворуч, 2-й Білоруський фронт, починав наступ пізніше від нас, то будь-яка затримка з проривом оборони противника могла створити для фронту дуже невідгідну оперативну обстановку. Щоб гарантувати фронт від усяких несподіванок, ми вирішили поставити 1-у гвардійську танкову армію генерала М. Ю. Катукова на вихідну позицію за 8-ю гвардійською армією В. І. Чуйкова, з тим щоб у разі необхідності негайно ввести її в дію у смузі 8-ї гвардійської армії.

Узявши на себе відповідальність за зміну угруповання, визначеного в директиві Ставки, я все-таки вважав

своїм обов'язком доповісти про це Верховному Головнокомандуючому.

Вислухавши мої доводи, Й. В. Сталін сказав:

— Робіть, як вважаєте потрібним, вам на місці видніше.

Що ж відбувалося в цей час у противника?

Битву за Берлін німецьке верховне командування планувало як вирішальну битву на Східному фронті. Намагаючись надихнути свої війська, Гітлер у зверненні від 14 квітня писав:

«Ми передбачали цей удар і протипоставили йому сильний фронт. Противника зустрічає колосальна сила артилерії. Наші втрати піхоти поповнюються незліченною кількістю нових з'єднань, зведених формувань і частинами фольксштурму, які зміцнюють фронт. Берлін залишиться німецьким...»

Оборону основних стратегічних напрямів на Східному фронті здійснювали три групи гітлерівських армій. Група армій «Вісла», що оборонялася по Одеру і прикривала підступи до Берліна з північного сходу і сходу. На південь діяла центральна група армій, яка обороняла Саксонію та підступи до промислових районів Чехословаччини з північного сходу. Південна група армій перекривала Австрію та південно-східні підступи до Чехословаччини.

Група армій «Вісла» спочатку сама готувалась завдати контрудару військам 1-го Білоруського фронту. Однак після її розгрому і втрати померанського плацдарму війська, що лишились, відійшли за Одер і розпочали посилено готувати оборону берлінського напрямку. Щоб підсилити групи армій «Вісла», німецьке командування продовжувало спішно формувати нові частини і з'єднання, переважно есесівські. Так, тільки в одному навчальному таборі в районі Деберіц для цієї групи армій за короткий строк було сформовано три дивізії.

Оборону безпосередніх підступів до Берліна спочатку очолив Гімmlер, і всі керівні пости тут були передані есесівським генералам. Цим гітлерівське командування підкреслювало особливу відповідальність моменту. За березень і квітень 1945 року на берлінський напрямок було перекинуто з інших напрямків дев'ять дивізій.

— Для того щоб забезпечити необхідне поповнення

частин Східного фронту до початку майбутнього рішучого наступу росіян,— показав на допиті під час Нюрнберзького процесу колишній начальник оперативного штабу ставки німецького верховного командування генерал-полковник Йодль,— нам довелось розформувати всю резервну армію, тобто всі піхотні, танкові, артилерійські та спеціальні запасні частини, військові училища і військово-навчальні заклади, і кинути їх особовий склад на поповнення військ¹.

Німецьке командування розробило детальний план оборони берлінського напрямку. Воно сподівалось на успіх оборонної битви на річці Одер, що являла собою стратегічне передпілля Берліна. З цією метою здійснили таке.

9-а армія генерала Буссе, яка прикривала місто, посилювалась людським складом і технікою. В її тилу формувались нові дивізії і бригади. Укомплектованість з'єднань першої лінії доводилась майже до штатної кількості. Особливу увагу приділяли зосередженню й використанню в обороні танків та штурмової артилерії.

Від Одера до Берліна створювалася суцільна система оборонних споруд, що складалася з цілого ряду безперервних рубежів, по кілька ліній окопів. Головна оборонна смуга мала до п'яти суцільних траншей. Противник використав ряд природних рубежів: озера, річки, канали, яри. Усі населені пункти були пристосовані до кругової оборони.

У районі на північний схід від Берліна формувалася армійська група Штейнера, яка мала завдати удару у фланг військам 1-го Білоруського фронту. Сюди ж перекидалися добірні частини морської піхоти.

Крім того, проводились «спеціальні заходи» по обороні Берліна. Місто ділилося по окружності на вісім секторів оборони. Крім них був ще особливий дев'ятий сектор, що охоплював центр Берліна, де знаходились урядові будинки, імперська канцелярія, гестапо і рейстаг.

На безпосередніх підступах до міста створювались три рубежі оборони: зовнішня загороджувальна зона, зовнішній оборонний обвід і внутрішній оборонний обвід. На вулицях самого міста будувалися важкі барикади, протитанкові загородження, завали, бетоновані спо-

¹ Див.: Матеріали Нюрнберзького процесу.— *Прим. авт.*

руди. Вікна будинків укріплювалися й перетворювалися на бійниці.

Було створено штаб оборони Берліна, який попередив населення, що необхідно готуватись до запеклих вуличних боїв, до боїв у будинках, що боротьба триватиме на землі й під землею. Рекомендувалось використати метро, підземну каналізаційну мережу, засоби зв'язку. Спеціальний наказ штабу оборони пропонував житлові квартали перетворити на фортеці. Кожна вулиця, площа, кожний провулок, будинок, канал, міст ставали складовими елементами загальної оборони міста. Створені для ведення вуличних боїв двісті батальйонів фольксштурму проходили спеціальне навчання.

Щоб посилити артилерійську оборону підступів до Берліна і самого міста, залучалися всі сили зенітної артилерії. Понад шістсот зенітних гармат великого й середнього калібру були поставлені на протитанкову й протипіхотну оборону міста. Крім того, як вогневі точки використовувалися навіть танки, які перебували в ремонті, але мали справне артилерійське озброєння. Їх закопували на перехрестях вулиць, біля залізничних мостів. Із членів спілки фашистської молоді «Гітлерюгенд» були сформовані танковинищувальні загони. Їх озброювали фаустпатронами.

На оборонні роботи в Берліні фашисти залучили понад чотириста тисяч чоловік. У місті зосередились відбірні поліцейські та есесівські частини. Для оборони особливого сектора було стягнуто багато есесівських полків та окремих батальйонів, що розташувались у найближчих районах. Очолив ці есесівські війська начальник особистої охорони Гітлера Монке.

Німецько-фашистське командування розраховувало, що йому вдасться примусити нас послідовно прогризати рубіж за рубезем, затягнути битву до краю, знести наші війська і зупинити їх на найближчих підступах. Передбачалося зробити з нашими військами так само, як радянські війська зробили з німецькими на підступах до Москви. Але цим розрахункам не судилося збутися.

Події, що передували Берлінській операції, розвивались так, що приховати від противника наші наміри було дуже важко. Кожній, навіть не добре обізнаній з військовим мистецтвом людині було ясно, що ключ до Берліна лежить на Одері і слідом за проривом на

цій річці на черзі буде удар безпосередньо по Берліну. Німці цього чекали.

Згодом на Нюрнберзькому процесі генерал Йодль показав:

— Генеральний штаб розумів, що битва за Берлін вирішуватиметься на Одері, через те основну масу військ 9-ї армії, яка обороняла Берлін, ввели на передній край. Резерви, які терміново формували, передбачали зосередити на північ від Берліна, щоб потім завдати контрудару у фланг військам маршала Жукова...

Готуючи наступ, ми добре усвідомлювали, що німці чекають нашого удару на Берлін. Тому командування фронту до найменших деталей продумало, як організувати цей удар найнесподіваніше для противника.

Ми вирішили навалитися на війська противника, які оборонялися, з такою силою, щоб відразу приголомшити й потрясти їх дощенту, використавши масу авіації, танків, артилерії та матеріальних запасів. Але, щоб зуміти за короткий строк потай зосередити в районі бойових дій всю цю численну техніку й засоби, потрібна була титанічна і, треба сказати, майстерна робота.

Через усю Польщу рухалось безліч ешелонів з артилерійськими, мінометними, танковими частинами. Зовні це були зовсім не військові ешелони, на платформах перевозили дерево й сіно... Та тільки-но ешелон прибував на станцію розвантаження, маскування швидко прибиралось, з платформи з'їжджали танки, гармати, тягачі й відразу ж вирушали в укриття. Порожні ешелони поверталися на схід, а замість них з'являлись все нові й нові з бойовою технікою. Так на поповнення фронту прибула велика кількість важких гармат, мінометів, артилерійських тягачів та інших матеріальних засобів.

29 березня, коли відгрімилі останні постріли в Померанії, артилерія і танки, дотримуючись найсуворішого маскування, вирушили на південь. Усі ліси й гаї на східному березі Одери були забиті військами. На берлінському напрямку зосереджувались десятки тисяч гармат і мінометів різних калібрів. Для кожної гармати потрібно було обладнати вогневу позицію, вирити землянку для обслуги, рівчаки для снарядів.

Удень на плацдармі звичайно було безлюдно, а вночі він оживав. Тисячі людей з лопатами, ломачами, кирками тихо рили землю. Робота ускладнювалась тим, що близько були підгрунтові весняні води, до того ж розпо-

чалось бездоріжжя. Понад один мільйон вісімсот тисяч кубометрів землі було викинуто за ці ночі. А другого дня вранці ніяких слідів цієї колосальної нічної роботи не можна було помітити. Усе ретельно маскувалось.

Численними дорогами і без доріг уночі рухались величезні колони танків, артилерії, машини з боєприпасами, паливом і продовольством. Тільки артилерійських пострілів до початку операції було потрібно зосередити 7 147 000. Щоб забезпечити успіх наступальних дій наших військ, не можна було допустити ніяких перебоїв у постачанні. Характер операції вимагав просування боєприпасів з фронтових складів до військ без зупинок, минаючи проміжні ланки: армійські та дивізійні склади.

Залізничне полотно перешли на радянську колію, і боєприпаси підвозились майже до самого Одеру. Щоб уявити собі масштаб усіх цих перевезень, досить сказати, що якби вишикувати по прямій поїзди з вантажами, відправленими для цієї операції, то вони розтягнулися б більше ніж на 1200 кілометрів.

Ми були цілком певні, що війська не відчуватимуть нестачі боєприпасів, пального і продовольства. І справді, постачання було організоване так, що, коли ми починали штурм самого Берліна, боєприпасів виявилось стільки ж, скільки їх було під час виходу з плацдарму на Одері. За час наступу від Одеру до Берліна вони раз у раз рівномірно поповнювались.

У цілому проведена робота по підготовці Берлінської операції була небувалою за своїм розмахом і напруженням. На порівняно вузькій ділянці 1-го Білоруського фронту за короткий час ми зосредили 77 стрілецьких дивізій, 3155 танків і самохідних гармат, 14 628 гармат і мінометрів та 1531 установку реактивної артилерії. Ми були впевненими в тому, що з цими засобами й силами наші війська розгромлять противника в найкоротший строк.

Уся ця маса бойової техніки, людей і матеріальних засобів переправлялася через Одер. Потрібно було побудувати багато мостів і переправ, які забезпечили б не тільки перекидання військ, але й подальше їхнє постачання. Ширина Одеру подекуди досягала 380 метрів. Почався весняний льодохід. Інженерно-будівельні роботи проходили безпосередньо поблизу лінії фронту під систематичним обстрілом артилерії та мінометів противника, при нальотах його авіації. Проте до початку

виходу з'єднань в райони зосередження через Одер було зведено 25 мостів і 40 поромних переправ. Район переправ прикривався багат шаровим вогнем зенітних гармат і патрулюванням багатьох десятків винищувачів.

Починаючи з перших чисел лютого противник на Одері весь час діяв активно. Протягом березня і першої половини квітня ні на один день не припинялася напружена боротьба за наші плацдарми в районі Кюстріна. Крім масованих ударів бомбардувальної авіації, для знищення мостів і поромних переправ ворожі війська застосовували літаки-снаряди та плавучі міни, але мости існували й далі. Зруйноване швидко відновлювали. Тисячі кілометрів телефонних проводів, заритих у землю й підвішених на жердинах, були готові до роботи.

На ділянці головного удару військ фронту артилерійська щільність створювалася до 270 гармат калібром від 76 міліметрів і вище на один кілометр фронту прориву.

Водночас із оперативно-тактичною і матеріальною підготовкою операції військові ради, політоргани та партійні організації проводили велику партійно-політичну роботу по підготовці завершальної Берлінської операції.

У ці дні ми відзначали 75-у річницю від дня народження В. І. Леніна. Вся виховна робота з військами була одухотворена іменем вождя революції. Партійна свідомість бійців та офіцерів у цей історичний період завершення війни була надзвичайно високою. Збільшилась кількість вступаючих до лав Комуністичної партії. Мені довелось у середині квітня бути присутнім на одних із партійних зборів у 416-й стрілецькій дивізії 5-ї ударної армії.

Усі промовці говорили про те, що кожний комуніст у наступній операції, особливо при штурмі Берліна, повинен особистим прикладом вести за собою бійців. З великим піднесенням виступали не тільки комуністи, але й безпартійні солдати, які запевнили партію в своїй готовності швидше покінчити з фашизмом.

Повинен сказати добре слово про члена Військової ради фронту генерал-лейтенанта Костянтина Федоровича Телегіна, який з великою творчою енергією спрямовував через політуправління фронту всю партійно-політичну роботу у військах. Він зумів особисто побувати в багатьох частинах і підрозділах, закликаючи бійців і

командирів до бойового подвигу в ім'я нашої Батьківщини.

Одночасно проводилась велика роз'яснювальна робота про лояльне ставлення до мирного населення Німеччини, котре було жорстоко обмануте гітлерівцями і тепер відчувало на собі всі тяготи війни. Завдяки своєчасним вказівкам ЦК нашої партії і широкій роз'яснювальній роботі нам вдалося уникнути небажаних явищ, котрі могли виявити наші бійці, сім'ї яких тяжко постраждали від звірств і насильств гітлерівців.

Як я вже казав, розгромити берлінське угруповання і взяти Берлін мав 1-й Білоруський фронт при сприянні частини сил 1-го Українського фронту.

Між 1-м Білоруським та 1-м Українським фронтами передбачалась постійна оперативна й тактична взаємодія, що координувалася й коригувалася Ставкою.

Як уже сказано, головного удару війська 1-го Білоруського фронту завдавали з кюстрінського плацдарму. Перед арміями правого крила фронту (61-а, 1-а армія Війська Польського, 47-а армія, 9-й танковий та 7-й гвардійський кавалерійський корпуси) стояло завдання наступати в обхід Берліна з півночі. Досягнувши району Берліна, переважна частина цих сил мала швидко вийти на Ельбу.

У ході операції Ставка уточнила взаємодію групи військ правого крила 1-го Білоруського фронту з 4-ю танковою армією 1-го Українського фронту, яка виходила в район Потсдам — Ратенов — Бранденбург, з тим щоб замкнути оперативне оточення всього берлінського угруповання противника.

Щоб не допустити відходу в Берлін 9-ї армії противника після прориву 1-го Білоруського та 1-го Українського фронтів на Одері й Нейсе, плануючи операцію, ми вирішили завдати допоміжного удару силами 69-ї та 33-ї армій з району Франкфурт-на-Одері (на південь від залізниці Франкфурт—Берлін) у загальному напрямку на Бонсдорф.

Ставка наказала командуючому 1-м Українським фронтом завдати удару частиною сил правого крила фронту з району Котбус на Вендіш—Бухгольц з тим, щоб відсікти від Берліна війська 9-ї армії і разом з військами лівого крила 1-го Білоруського фронту розгромити їх.

Ударами 69, 33, 3-ї армій 1-го Білоруського фронту

та 3-ї гвардійської, 13-ї, частиною сил 3-ї гвардійської танкової і 28-ї армій 1-го Українського фронту все двохсоттисячне південно-східне угруповання німецьких військ 9-ї армії генерала Буссе було відсічене од Берліна і незабаром розгромлене.

Слід підкреслити значну роль 1-ї гвардійської танкової армії 1-го Білоруського фронту, яка, вийшовши на південно-східну околицю Берліна, відрізала шляхи відходу 9-ї армії в Берлін. Це полегшило дальшу боротьбу 8-ї гвардійської армії в самому місті.

Тепер я хотів би якоюсь мірою послідовно нагадати, як проходила історична Берлінська операція.

За два дні до початку нашого наступу ми провели розвідку по всьому фронту. 32 розвідувальних загони силою до підсиленого стрілецького батальйону цілих дві доби, 14 і 15 квітня, боєм уточняли вогневу систему оборони противника, його угруповання, визначали сильні та найуразливіші місця оборонної смуги.

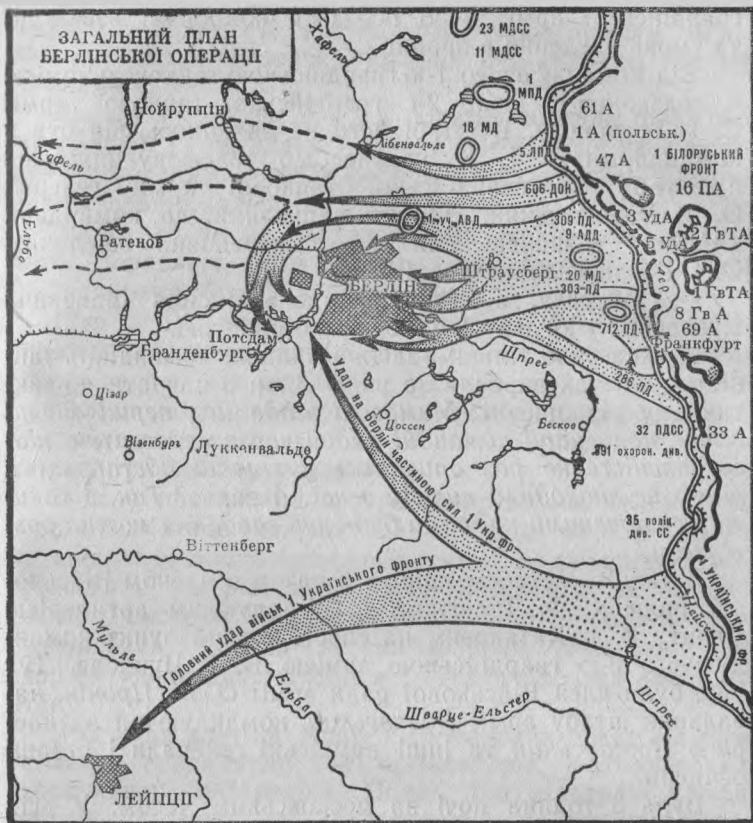
Ця силова розвідка мала й іншу мету. Нам було вигідно примусити німців підтягнути на передній край якнайбільше живої сили і техніки, щоб під час артпідготовки наступу 16 квітня накрити їх вогнем усієї артилерії та мінометів фронту. Розвідку 14 і 15 квітня супроводжував могутній артилерійський вогонь.

Противник сприйняв цю розвідку за початок нашого наступу. Досить сказати, що внаслідок дій наших розвідувальних загонів деякі німецькі частини були вибиті із зайнятих ними перших позицій, а у відбитті наступу розвідувальних частин брала участь майже вся німецька артилерія.

Сталось те, чого ми прагнули. Противник почав швидко підтягувати на другу позицію свої резерви. Однак наші війська припинили просування вперед і закріпились на досягнутих рубежах. Це спантеличило командування противника. Як потім з'ясувалось, дехто з німецьких командуючих вважав, що наш наступ не вдався.

За роки війни ворог звик до того, що артилерійську підготовку перед проривом ми починали звичайно зранку, бо атака піхоти й танків лімітується денним світлом. Тому він не чекав нічної атаки. Цим ми й вирішили скористатись.

Глибокої ночі, за кілька годин до початку артилерійської та авіаційної підготовки, я вирушив на

спостережний пункт командуючого 8-ю гвардійською армією генерала В. І. Чуйкова.

По дорозі мені вдалося побачитись із багатьма командирами загальновійськових і танкових з'єднань і командуючим 1-ю гвардійською танковою армією генералом М. Ю. Катюковим та його начальником штабу генералом М. А. Шаліним. Усі вони не спали і ще раз перевіряли деталі бойової готовності довірених їм військ.

Мене порадувала передбачливість генералів М. Ю. Катюкова та М. А. Шаліна. Виявляється, вони ще з учорашнього ранку послали своїх командирів з'єднань, призначених до дії в першому ешелоні танкової армії, на спостережні пункти командирів корпусів 8-ї

гвардійської армії, щоб погодити подробиці взаємодії та умови введення в прорив.

Від командуючого 1-ю гвардійською танковою армією подзвонив у штаб 2-ї гвардійської танкової армії С. І. Богданову. В штабі його не виявилось, він був у командарма В. І. Кузнецова. До телефону підійшов начштабу 2-ї гвардійської танкової армії генерал О. І. Радзівеський. На моє запитання, де командири з'єднань, визначені для дій у передових ешелонах, О. І. Радзівеський відповів:

— Попереду, в «господарствах» Василя Івановича Кузнецова у зв'язку з майбутньою роботою.

Можна було тільки радіти за наших командирів-танкістів, які так виростили за роки війни в оперативно-тактичному відношенні. *Мимоволі згадалися перші місяці війни, коли наші командні кадри через недостатню підготовленість не раз опинялись у тяжкій обстановці й часто не знаходили виходу з неї. А зараз? Так, з такими досвідченими кадрами будь-яке завдання можна розв'язати.*

З таким настроєм прибув я разом з членом Військової ради К. Ф. Телегіним і командуючим артилерією фронту В. І. Казаковим на спостережний пункт командуючого 8-ю гвардійською армією В. І. Чуйкова. Тут уже були член Військової ради армії О. М. Пронін, начальник штабу армії *Белявський*, командуючий артилерією *Пожарський* та інші армійські генерали і старші офіцери.

Була 3 година ночі за московським часом. У всіх частинах тривала остання перевірка бойової готовності до початку дій. Усе робилося діловито, спокійно і водночас без зайвої самовпевненості й недооцінки противника. Відчувалося, що армія готується битись по-справжньому, як і годиться битися з сильним і досвідченим ворогом.

Член Військової ради О. М. Пронін розповів про піднесення у військах та їхнє бажання швидше прорватися до Берліна.

Через півтори години повністю закінчили перевірку. Артпідготовку призначили на п'яту годину ранку за московським часом. Стрілки годинника як ніколи повільно рухались по колу. Щоб заповнити якимось хвилини, що лишилися, ми вирішили випити гарячого міцного чаю, що його тут же, в землянці, приготувала нам дів-

чина. Пригадую, її чомусь звали неросійським ім'ям Марго. Чай пили мовчки, кожний був зайнятий своїми думками.

Рівно за три хвилини до початку артпідготовки всі ми вийшли із землянки і зайняли свої місця на спостережному пункті, який з особливим старанням підготував начальник інженерних військ 8-ї армії.

Звідси удень проглядалась уся приодерська місцевість. Зараз тут стояв передранковий туман. Я глянув на годинника: була рівно п'ята ранку.

І в ту ж хвилину від пострілів багатьох тисяч гармат, мінометів і наших легендарних «катюш» яскраво освітілася вся місцевість, а слідом за цим пролунав приголомшуючої сили гуркіт пострілів і розривів снарядів, мін та авіаційних бомб. У повітрі наростав нестихаючий гул бомбардувальників.

З боку противника протріскотіло кілька кулеметних черг, а потім усе затихло. Здавалося, що на боці ворога не лишилося живої істоти. Протягом 30-хвилинного могутнього артилерійського вогню противник не зробив жодного пострілу. Це свідчило про його цілковите приголомшення і розлад системи оборони. Тому вирішили скоротити час артпідготовки і негайно почати загальну атаку.

У повітря злетіли тисячі різнобарвних ракет. За цим сигналом спалахнули 140 прожекторів, розташованих через кожні 200 метрів. Понад 100 мільярдів свічок освітлювали поле бою, засліплюючи противника і вихоплюючи з темряви об'єкти атаки для наших танків і піхоти. Це була картина величезної вражаючої сили, і, скажу, за все своє життя я не пам'ятаю такого видовища!..

Артилерія ще більше посилила вогонь, піхота й танки дружно кинулись уперед, їхню атаку супроводжував подвійний могутній вогневий вал. До світанку наші війська подолали першу позицію і почали атаку другої позиції.

Противник, який мав у районі Берліна велику кількість літаків, не зміг уночі ефективно використати свою авіацію, а вранці наші атакуючі ешелони були настільки близько од військ противника, що їхні льотчики неспроможні були бомбити наші передові частини, бо побувалися вдарити по своїх.

Гітлерівські війська були буквально потоплені в морі вогню й металу. Суцільна стіна пилу й диму висіла в повітрі, і подекуди навіть могутні промені зенітних прожекторів не могли її пробити, але це нікого не бентежило.

Наша авіація йшла над полем бою хвилями. Уночі кількесот бомбардувальників ударили по далеких цілях, куди не діставала артилерія. Інші бомбардувальники взаємодіяли з військами вранці і вдень. Протягом першої доби бою ми здійснили понад 6550 літако-вильотів.

На перший день було заплановано тільки для самої артилерії один мільйон 197 тисяч пострілів, а фактично зробили один мільйон 236 пострілів. 2450 вагонів снарядів, тобто майже 98 тисяч тонн металу обрушилось на голову ворога. Оборона противника знищувалася й подавлялася на глибину до 8 кілометрів, а окремі вузли опору — на глибину до 10—12 кілометрів.

Ось як розказав згодом про цей день командир 56-го танкового корпусу німецький генерал артилерії Вейдлінг на допиті в штабі фронту:

— 16 квітня у перші ж години наступу росіяни прорвалися на правому фланзі 101-го армійського корпусу на ділянці дивізії «Берлін», створивши цим самим загрозу для лівого флангу 56-го танкового корпусу. В другій половині дня російські танки прорвалися на ділянці 303-ї піхотної дивізії, яка входила до складу 11-го танкового корпусу СС, і створили загрозу завдати ударів з флангу по частинах дивізії «Мюнхеберг». Водночас росіяни сильно натискали з фронту на ділянці мого корпусу. В ніч на 17 квітня частини мого корпусу, зазнаючи великих втрат, змушені були відійти на висоти на схід від Зеєлова...

Уранці 16 квітня на всіх ділянках фронту радянські війська успішно просувались уперед. Однак противник, отямившись, почав виявляти протидію з боку Зеєловських висот своєю артилерією, мінометами, а з боку Берліна з'явилися групи бомбардувальників. І чим ближче підходили наші війська до Зеєловських висот, тим сильніший наростав опір ворога.

Цей природний рубіж панував над навколишньою місцевістю, мав круті схили і був з усіх поглядів серйозною перешкодою на шляху до Берліна. Суцільною стіною стояв він перед нашими військами, закрив-

ши собою плато, на якому мав розгорнутись бій на ближніх підступах до Берліна.

Саме тут, біля його підніжжя, німці розраховували зупинити наші війська. Тут вони зосредили найбільшу кількість сил і засобів.

Зееловські висоти обмежували не тільки дії наших танків, але були серйозною перешкодою і для артилерії. Вони закривали глибину оборони противника, робили неможливим її спостереження із землі з нашого боку. Артилеристам доводилось долати ці труднощі посиленням вогню і часто-густо стріляти по площинах.

Для противника утримання цього найважливішого рубежу мало ще й моральне значення. Адже за ним лежав Берлін! Гітлерівська пропаганда всіляко підкреслювала вирішальне значення і нездоланність Зееловських висот, називаючи їх то «замком Берліна», то «нездоланною фортецею».

Близько 13 години я раптом зрозумів, що вогнева система оборони противника тут в основному уціліла, і в тій бойовій побудові, в якій ми починали атаку й ведемо наступ, ми Зееловські висоти не візьмемо.

Для того щоб посилити удар атакуючих військ і напевно прорвати оборону, ми вирішили, порадившись з командармами, ввести в бій додатково обидві танкові армії генералів М. Ю. Катукіна та С. І. Богданова. О 14 годині 30 хвилин я вже бачив із свого спостережного пункту, як рухались перші ешелони 1-ї гвардійської танкової армії.

О 15 годині я подзвонив у Ставку й доповів, що першу і другу позиції оборони противника ми прорвали, війська фронту просунулись уперед до шести кілометрів, але зустріли серйозний опір біля рубежу Зееловських висот, де, видно, в основному уціліла оборона противника. Щоб посилити удар загальновійськових армій, ввів у бій обидві танкові армії. Вважаю, що завтра наприкінці дня ми прорвемо оборону противника.

Й. В. Сталін уважно вислухав і спокійно сказав:

— У Конєва оборона противника виявилась слабкою. Він без труднощів форсував річку Нейсе і просувається вперед без особливого опору. Підтримайте удар своїх танкових армій бомбардувальною авіацією. Увечері подзвоніть, як у вас складуться справи.

Увечері я знову доповів Верховному про труднощі

на підступах до Зееловських висот і сказав, що раніше, ніж завтра увечері, цей рубіж взяти не вдасться.

Цього разу Й. В. Сталін говорив зі мною не так спокійно, як удень.

— Ви даремно пустили в хід 1-у гвардійську танкову армію на ділянці 8-ї гвардійської армії, а не там, де вимагала Ставка,— сказав він різко і додав:

— А чи упевнені ви в тому, що завтра візьмете зееловський рубіж?

Намагаючись бути спокійним, я відповів:

— Завтра, 17 квітня, наприкінці дня оборону на зееловському рубежі прорвемо. Вважаю, що чим більше своїх військ противник кидатиме назустріч нашим військам тут, тим скоріше ми візьмемо потім Берлін, бо війська противника легше розбити у відкритому полі, ніж у місті.

— Ми думаємо наказати Коневу рушити танкові армії Рибалка і Лелюшенка на Берлін з півдня, а Рокоссовському прискорити форсування і теж ударити в обхід Берліна з півночі,— сказав Й. В. Сталін.

Я відповів:

— Танкові армії Конєва мають повну можливість швидко просуватись, і їх слід спрямувати на Берлін, а Рокоссовський не зможе почати наступ раніше ніж 23 квітня, бо затримається з форсуванням Одєру.

— До побачення,— досить сухо сказав Й. В. Сталін замість відповіді і поклав трубку.

Настрій у мене був поганий. Але я знав Й. В. Сталіна: навіть коли не ладилися дрібниці, він дуже роздратовувався.

Незабаром ми одержали директиву Ставки 1-му Українському та 2-му Білоруському фронтам. У ній значилось: І. С. Конєву — наступати 3-ю гвардійською танковою армією через Цоссен на Берлін з півдня, 4-й гвардійській танковій армії вийти в район Потсдама, а К. К. Рокоссовському прискорити форсування Одєру і частиною сил наступати в обхід Берліна з півночі.

Щоб не засмучувати начштабу фронту, а він, треба сказати, був досить чутливим до подібних явищ з боку вищих інстанцій, я сказав, що мені все це було відомо ще вчора з розмови з Й. В. Сталіним.

З раннього ранку 17 квітня на всіх ділянках фронту розгорілися запеклі бої. Ворог чинив шалений опір. Проте надвечір, не витримавши удару танкових армій,

введених напередодні, які у взаємодії із загальновійськовими арміями пробили на ряді ділянок оборону на Зеєловських висотах, противник почав відступати. Уранці 18 квітня Зеєловські висоти ми взяли.

Прорвавши оборону зеєловського рубежу, ми дістали можливість ввести в бій усі танкові з'єднання вже на широкому фронті.

Однак і 18 квітня противник усе ще силкувався зупинити просування наших військ, кидаючи назустріч їм усі свої наявні резерви і навіть частини, зняті з оборони Берліна. Тільки 19 квітня, зазнавши великих втрат, німці не витримали могутнього натиску наших танкових та загальновійськових армій і стали відходити на зовнішній обвід Берлінського району оборони. *За ці три дні Й. В. Сталін мені не дзвонив. Не дзвонив і я йому.*

Кілька днів пізніше М. С. Малінін доповів мені, що одержано вказівку Ставки про скасування директиви К. К. Рокоссовському, яка наказувала 2-му Білоруському фронту наступати в обхід Берліна з півночі.

Є таке прислів'я: «Поспішиш — людей насмішиш». Так вийшло і з цією директивою Ставки.

Було ясно, що війська 2-го Білоруського фронту, форсуючи найскладнішу водну систему на Одері й долаючи там оборону німців, не зможуть раніше ніж 23 квітня рушити всіма силами в наступ. *Як же можна було в цих умовах ставити завдання К. К. Рокоссовському: не пізніше 22-числа розвивати наступ в обхід Берліна з півночі?*

Як показав справжній хід подій, розвивати наступ головними силами 2-й Білоруський фронт міг не раніше 24 квітня, тоді як у Берліні вже тривали вуличні бої, а правофлангове угруповання військ 1-го Білоруського фронту на цей час вже обійшло місто з півночі і північного заходу.

У ході боїв 16 і 17 квітня, та й потім я ще і ще раз повертався до аналізу побудови операції військ фронту, з тим щоб переконатись, чи немає в наших рішеннях помилок, які можуть зірвати операцію.

Помилки не було. Проте слід визнати, що ми допустились недогляду, через який затягнувся бій під час прориву тактичної зони на один-два дні.

Готуючи операцію, ми дещо недооцінювали складність характеру місцевості в районі Зеєловських висот, де противник мав можливість організувати труднопере-

борну оборону. Перебуваючи за 10—12 кілометрів від наших вихідних рубежів, глибоко зарившись у землю, особливо за протилежними схилами висот, противник зміг уберегти свої сили і техніку від вогню нашої артилерії та бомбардувань авіації. Правда, на підготовку Берлінської операції ми мали надто обмежений час, але й це не може бути виправданням.

Провину за недоробку питання насамперед я мушу взяти на себе. Гадаю, що коли не публічно, то в роздумах наодинці з самим собою відповідальність за недостатню готовність до взяття Зееловських висот в армійському масштабі візьмуть на себе і відповідні командуючі арміями, і *командуючий артилерією фронту І. В. Казаков*, якому під час планування артилерійського наступу *варто б* передбачити труднощі знищення оборони противника в цьому районі.

Зараз, через багато часу, міркуючи про план Берлінської операції, я прийшов до висновку, що розгром берлінського угруповання противника і взяття самого Берліна ми провели правильно, але можна було б цю операцію здійснити і дещо по-іншому.

Що й казати, тепер, коли з вичерпуючою повнотою все ясно, набагато легше в думках будувати наступальний план, ніж тоді, коли треба було практично розв'язувати рівняння з багатьма невідомими. І все-таки хочу поділитися своїми міркуваннями з цього приводу.

Взяття Берліна слід би зразу, і в обов'язковому порядку, доручити двом фронтам: 1-му Білоруському і 1-му Українському, а розмежувальну лінію між ними провести так: Франкфурт-на-Одері—Фюрстенвальде—центр Берліна. При цьому варіанті головне угруповання 1-го Білоруського фронту могло завдати удару на значно вужчій ділянці і в обхід Берліна з північного сходу, півночі й північного заходу. 1-й Український фронт завдав би удару своїм головним угрупованням по Берліну на найкоротшому напрямку, охоплюючи його з півдня, південного заходу і заходу.

Міг бути, звичайно, й інший варіант: доручити узяти Берлін лише 1-му Білоруському фронтові, підсиливши його ліве крило не менше ніж двома загальновійськовими і двома танковими арміями, однією авіаційною армією та відповідними артилерійськими й інженерними частинами.

При цьому варіанті дещо ускладнилася б підготовка

операції та управління нею, але значно спростилася б загальна взаємодія сил і засобів по розгрому берлінського угруповання противника, особливо під час взяття самого міста. Менше було б усяких непорозумінь і неясностей.

Щодо наступу 2-го Білоруського фронту, то його можна було б організувати дещо простіше.

Можна було залишити на ділянці Штеттін—Шведт невелике прикриття, а головні сили фронту зосередити на південь від Шведта і примкнути їх до правого крила 1-го Білоруського флангу (який форсував Одер), завдаючи удару в північно-західному напрямку, і відрізати штеттінсько-шведтську групу противника.

З ряду причин, *і в першу чергу суб'єктивного характеру*, під час розгляду й затвердження плану в Ставці згадані варіанти не фігурували. Верховне Головнокомандування проводило в життя варіант удару широким фронтом. *Для Ставки він був дещо простіший, але з точки зору оперативно-стратегічного мистецтва недостатньо оригінальний, а отже, менш ефективний.*

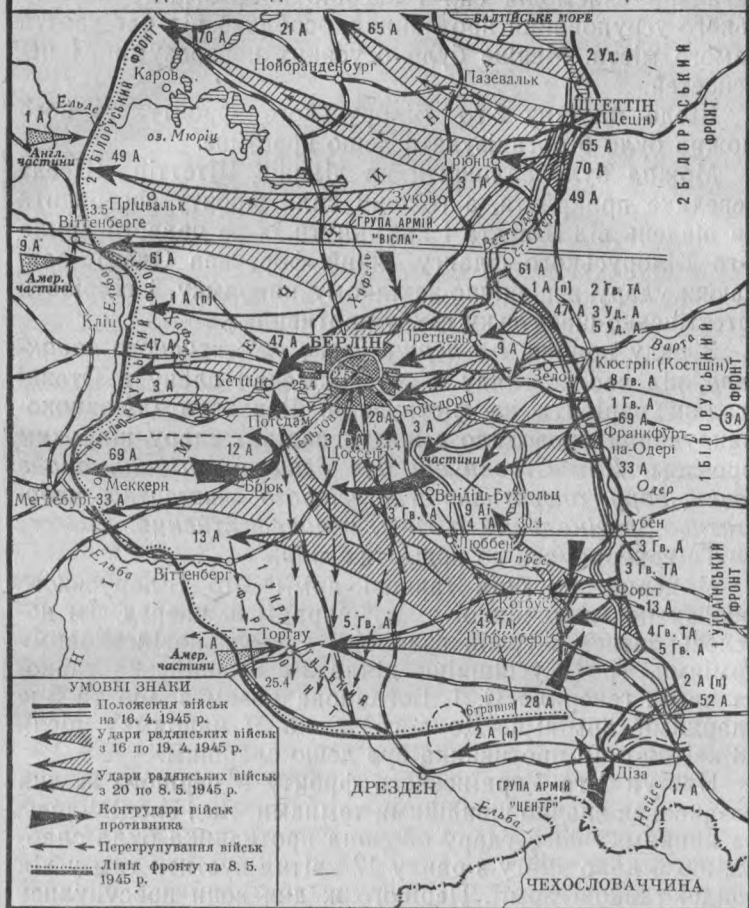
Та повернемося до подій тих днів.

У перші дні боїв танкові армії 1-го Білоруського фронту не мали ніякої змоги вирватись уперед. Їм довелося битися в тісній взаємодії з загальновійськовими арміями. Трохи успішніше діяла 2-а гвардійська танкова армія генерала С. І. Богданова разом з 3-ю та 5-ю ударними арміями. До того ж на її напрямку після 18 квітня опір противника був дещо слабшим.

Наступ 1-го Українського фронту з першого ж дня розвивався значно швидшими темпами. Як і сподівались, на напрямку його удару оборона противника була слабка, що й дало змогу з ранку 17 квітня пустити там у хід обидві танкові армії. Першого ж дня вони просунулись на 20—25 кілометрів, форсуючи річку Шпрее і з ранку 19 квітня почали просуватись на Цоссен і Луккенвальде.

Проте з підходом військ І. С. Конєва до району Цоссена опір з боку противника посилювався, темп просування частин 1-го Українського фронту сповільнився. До того ж і характер місцевості утруднював танковій армії П. С. Рибалка дії розгорнутим бойовим порядком. З цього приводу командуючий фронтом І. С. Конєв передав генералові П. С. Рибалку таку радіограму:

ХІД БОЙОВИХ ДІЙ ФРОНТІВ У БЕРЛІНСЬКІЙ ОПЕРАЦІЇ

«Тов. Рибалку. Знову рухається кишкою. Одна бригада б'ється, а вся армія стоїть. Наказую: рубіж Барут—Луккенвальде через болото переходити кількома маршрутами розгорнутим бойовим порядком... Виконання доповіді. Конев. 20.4.45 р.»¹

20 квітня, на п'ятий день операції, далекобійна артилерія 79-го стрілецького корпусу 3-ї ударної армії 1-го Білоруського фронту, якою командував генерал-полков-

¹ ЦАМО СРСР. Ф. 236. Оп. 2712. Спр. 359. Арк. 35.

ник В. І. Кузнецов, відкрила вогонь по Берліну. Почався історичний штурм столиці фашистської Німеччини. У цей же час 1-й дивізіон 30-ї гвардійської гарматної бригади 47-ї армії, яким командував майор А. І. Зюкін, також дав залп по фашистській столиці.

21 квітня частини 3-ї ударної, 2-ї гвардійської танкової, 47-ї та 5-ї ударної армій увірвались на околиці Берліна і зав'язали там бої. 61-а армія, 1-а армія Війська Польського та інші з'єднання 1-го Білоруського фронту швидко рухались, обійшовши Берлін, на Ельбу, де передбачалася зустріч з військами союзників.

Велику партійно-політичну роботу по забезпеченню високого наступального духу воїнів проводили політвідділи наступаючих військ — 47-ї армії (начальник політвідділу полковник М. Х. Калашник), 61-ї армії (начальник політвідділу генерал-майор А. Г. Котиков), 2-ї гвардійської танкової армії (начальник політвідділу полковник М. М. Литвяк), 3-ї ударної армії (начальник політвідділу полковник Ф. Я. Лисицин), 5-ї ударної армії (начальник політвідділу генерал-майор Є. Є. Кошцев) ¹.

Військова рада фронту звернулася до військ з такою вимогою:

«Бійцям, сержантам, офіцерам і генералам 1-го Білоруського фронту.

Дорогі товариші!

Настав вирішальний час боїв. Перед вами Берлін, столиця німецької фашистської держави, а за Берліном — зустріч з військами наших союзників і повна перемога над ворогом. Приречені на загибель рештки німецьких частин ще продовжують чинити опір. Німецьке командування вишкрібає рештки фольксштурмівських резервів, не милуючи ні стариків, ні 15-річних дітей, і силкується стримати наш наступ, щоб відтягти на годину свою загибель.

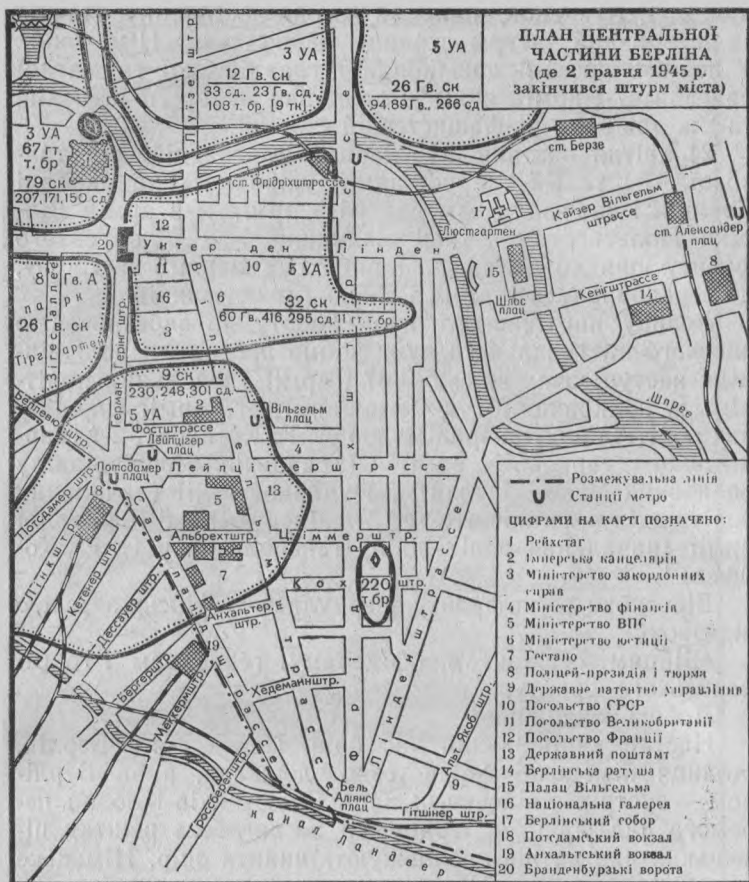
Товариші офіцери, сержанти і червоноармійці! Ваші частини укрили себе невмирущою славою. Для вас не було перешкод ні біля стін Сталінграда, ні в степах України, ні в лісах і болотах Білорусії. Вас не стримали могутні укріплення, які ви зараз подолали на підступах до Берліна.

Перед вами, радянські богатири, Берлін. Ви повинні

---

¹ Цього абзаца в даному контексті в рукопису немає.— *Прим. ред.*

взяти Берлін, і взяти його якомога скоріше, щоб не дати ворогові отямитись. Обрушимо ж на ворога всю міць нашої бойової техніки, мобілізуємо всю нашу волю до перемоги, весь розум. Не осоромимо своєї солдатської честі, честі свого бойового прапора.

На штурм Берліна — до повної і остаточної перемоги, бойові товариші! Відвагою і сміливістю, дружною узгодженістю всіх родів військ, доброю взаємною підтримкою змитати всі перешкоди і рватися уперед, тільки вперед, до центру міста, до його південних і західних околиць — назустріч союзним військам, які рухаються із заходу. Вперед до перемоги!

Військова рада фронту вірить, що славні воїни 1-го Білоруського фронту з честю виконають покладене на них завдання, зметуть з лиця землі останні перешкоди і з новою перемогою і славою піднімуть свій бойовий прапор над Берліном.

Вперед на штурм Берліна!

Командуючий військами
1-го Білоруського фронту
Маршал Радянського Союзу
Г. Жуков.

Член Військової ради
1-го Білоруського фронту
генерал-лейтенант
К. Телегін».

Щоб усіяко прискорити розгром оборони противника в самому Берліні, вирішили 1-у і 2-у гвардійські танкові армії кинути разом з 8-ю гвардійською, 5-ю ударною, 3-ю ударною та 47-ю арміями в бій за місто. Могутнім вогнем артилерії, ударами авіації і танковою лавиною вони повинні були швидко подавити ворожу оборону в Берліні.

Слід відзначити важливу обставину: просторового розмаху, що відповідав маневреним можливостям танкових військ, тоді вже не було.

23—24 квітня війська 1-го Білоруського фронту громили гітлерівців на підступах до центру Берліна. У південній частині міста зав'язали бій підрозділи 3-ї гвардійської танкової армії 1-го Українського фронту.

25 квітня 328-а стрілецька дивізія 47-ї армії та 65-а танкова бригада 2-ї гвардійської танкової армії 1-го Білоруського фронту, що наступали на захід від Берліна, з'єдналися в районі Кетціна з 6-м гвардійським механізованим корпусом 4-ї гвардійської танкової армії 1-го Українського фронту.

Так берлінське угруповання ворога загальною кількістю понад 400 тисяч чоловік виявилось розсіченим на дві ізольовані групи: берлінську та франкфуртсько-губенську.

Уведена в дію з резерву фронту 3-я армія генерала О. В. Горбатова, розвиваючи наступ уздовж каналу Одер—Шпree і використовуючи успіх 1-ї гвардійської танкової армії, швидко вийшла в район Кенігсвустерхаузена.

Звідси, круто повернувши на південь і південний схід, вона завдала удару на Тойпітц і 25 квітня з'єдналась із частинами правого крила військ 1-го Українського фронту, які наступали в північно-західному напрям-

ку. Щільно замкнулось кільце оточення навколо ворожого угруповання на південний схід від Берліна в районі Вендіш—Бухгольд.

Успішно розгорталися бої і в самому Берліні. Коли війська фронту увірвалися в столицю Німеччини, оборона міста в деяких районах уже ослабла, оскільки частину військ берлінського гарнізону німецьке командування зняло, щоб посилити оборону на Зеєловських висотах. Наші частини швидко нащупували ці райони і, маневруючи, обходили головні вогнища опору.

Та чим ближче підходили до центральної частини міста, тим більше посилювався опір. Загострення боротьби наростало з обох боків. Оборона противника була суцільною. Німці використовували всі переваги, які давали їм перед наступаючою стороною бої в місті. Багатоповерхові будинки, масивні стіни і особливо бомбосховища, каземати, зв'язані між собою підземними ходами, відіграли важливу роль. Цими шляхами німці могли з одного кварталу виходити в інший і навіть появлятися в тилу наших військ.

Річка Шпрее в самому місті з її високими цементованими берегами, розтинаючи Берлін на дві частини, оперізувала міністерські будинки в центрі міста. Кожний будинок тут захищав гарнізон, часто силою до батальйону.

Наш наступ не припинявся ні вдень ні вночі. Всі зусилля були спрямовані на те, щоб не дати змоги противнику організувати оборону в нових опорних пунктах. Бойові порядки армій були ешелоновані вглиб. Вдень наступали першим ешелоном, уночі — другим.

Заздалегідь підготовленій обороні Берліна з його секторами, районами й ділянками був протипоставлений детально розроблений план наступу.

Кожній армії, яка штурмувала Берлін, завчасно визначались смуги наступу. Частинам і підрозділам давали конкретні об'єкти — райони, вулиці, площі. За хаосом, як здавалось, міських боїв стояла струнка, ретельно продумана система. Нищівному вогню були піддані всі основні об'єкти міста.

Найважчий тягар боїв у центральній частині Берліна прийняли на себе штурмові групи та штурмові загони, створені з усіх родів військ.

Завдання вуличних боїв у Берліні полягало в тому, щоб позбавити противника можливості зібрати свої сили

в кулак, розколоти гарнізон на окремі вогнища і в швидкому темпі знищити їх.

Щоб його вирішити до початку операції, ми створили необхідні передумови. По-перше, наші війська на підступах до міста перемололи значну частину живої сили і техніки противника. По-друге, швидко оточивши Берлін, ми позбавили німців можливості маневрувати резервами. По-третє, і самі резерви німців, стягнуті до Берліна, були швидко розгромлені.

Усе це дало нам змогу, незважаючи на численні перешкоди, скоротити до мінімуму вуличні бої і полегшити військам умови знищення ворожої оборони всередині міста.

Кожна атака піхоти й танків супроводжувалась масованими ударами артилерії та авіації, котрих завдавали на всіх ділянках фронту. 11 тисяч гармат різного калібру через певні проміжки часу відкривали одночасний вогонь. З 21 квітня до 2 травня по Берліну було зроблено майже 1 мільйон 800 тисяч артилерійських пострілів. А всього на ворожу оборону в місті обрушено понад 36 тисяч тонн металу.

На третій день боїв у Берліні спеціально розширеною колією до Сілезького вокзалу підвели фортечні гармати, які відкрили вогонь по центру міста. Вага кожного снаряда становила півтонни.

Оборона Берліна розліталась в пух і в прах.

— На 22 квітня,— показав потім на допиті Кейтель,— стало ясно, що Берлін упаде, якщо не будуть зняті всі війська з Ельби й перекинуті проти наступаючих росіян. Після спільної наради Гітлера і Геббельса зі мною і Йодлем було вирішено: 12-а армія залишає проти американців слабкі ар'єргарди і наступає проти російських військ, що оточили Берлін.

Йодль показав:

— 22 квітня Геббельс запитав мене: чи можна військовим шляхом запобігти падінню Берліна. Я відповів, що це можливо, але тільки в тому разі, якщо ми зніmemo з Ельби всі війська і кинемо їх на захист Берліна. За порадою Геббельса я доповів свої міркування фюреру, він погодився і наказав Кейтелю й мені разом із штабом перебувати поза Берліном і особисто керувати контрнаступом.

Командуючий берлінським гарнізоном генерал Вейдлінг на допиті показав:

— 25 квітня Гітлер мені заявив: «Становище повинно поліпшитись (!). 9-а армія підійде до Берліна і завдасть удару по противнику разом з 12-ю армією. Цей удар буде завдано по південному фронту росіян. З півночі підійдуть війська Штейнера і завдадуть удару по північному крилу».

Усі ці плани були фантазією Гітлера і його однодумців, які вже втратили здатність мислити реально. В ніч на 23 квітня Кейтель виїхав з Берліна в штаб 12-ї армії, маючи завдання з'єднати її з 9-ю армією. Наступного дня він просто не зміг повернутися до міста. Радянські війська громили обидві ці армії.

Щоденно за підписом Гітлера передавались істеричні радіотелеграми такого змісту: «Де 12-а армія?»; «Чому Венк не наступає?»; «Де Шернер?»; «Негаймо наступати!»; «Коли ви почнете наступати?»...

У зв'язку з тим, що дії військ 5-ї ударної армії під командуванням генерал-полковника М. Е. Берзаріна майже не висвітлені в нашій пресі, я хочу розказати про деякі її героїчні подвиги. Одні я спостерігав особисто, про інші мене інформувало командування армії та командири з'єднань.

Враховуючи особливу важливість бойового завдання цієї армії — оволодіння районом урядових кварталів, розташованих у центрі міста, в тому числі імперською канцелярією, де знаходилась ставка Гітлера і де він *переховувався* сам зі своїми *соратниками*, ми підсилили її крім раніше доданих засобів 11-м танковим корпусом генерала І. І. Ющука.

Найскладнішим завданням на першому етапі був штурм сильно укріпленого Сілезького вокзалу і форсування річки Шпрее з її високими бетонними берегами.

Першими увірвалися в Берлін зі сходу такі війська, що входили до складу 26-го гвардійського корпусу генерала П. А. Фірсова та 32-го корпусу генерала Д. С. Жеребіна:

— 94-а гвардійська дивізія (командир генерал І. Г. Гаспарян, начальник політвідділу полковник С. В. Кузовков);

— 89-а гвардійська дивізія (командир генерал М. П. Серюгін, начальник політвідділу полковник П. Х. Гордієнко);

— 266-а дивізія (командир полковник С. М. Фомиченко, начальник політвідділу полковник В. І. Логінов);

— 60-а гвардійська дивізія (командир генерал В. П. Соколов, начальник політвідділу полковник І. Н. Артамонов);

— 416-а дивізія (командир генерал Д. М. Сизранов, начальник політвідділу полковник Р. А. Меджидов);

— 295-а дивізія (командир генерал О. П. Дорофеев, начальник політвідділу полковник Г. Т. Луконін).

Майже чотири роки чекали цього історичного моменту наші героїчні воїни. І ось цей час, час остаточної розплати з фашизмом, настав.

Важко передати словами те хвилювання, яке охопило всіх радянських воїнів.

Ось що згадує командир гармати 6-ї батареї 832-го артполку 266-ї стрілецької дивізії старший сержант Микола Васильєв:

— Уже надвечір наша батарея вийшла на висоти, і ми побачили величезне місто. Почуття радості й триумфу охопило нас: це був останній ворожий рубіж, і час розплати настав!.. Ми навіть не помітили, як під'їхала машина і з неї вийшов наш командуючий генерал Берзарін. Привітавшись з нами, він наказав нашому командирі: «По фашистах у Берліні — огонь!» Мабуть, ми ніколи так стрімко і злагоджено не діяли, ведучи вогонь... *Ад'ютант командарма підійшов до мене й записав моє прізвище і номер гаубиці. Після війни мою гаубицю за № 2586 відправили до Москви, в Музей Радянської Армії.*

На снарядах батареї санінструктор Меланія Юрченко написала: «За Сталінград, за Донбас, за Україну, за сиріт і вдів. За сльози матерів!»

Під час штурму східної частини Берліна в боях особливо відзначились 286-й гвардійський стрілецький полк 94-ї гвардійської дивізії (командир підполковник А. Н. Кравченко) та 283-й гвардійський стрілецький полк тієї ж дивізії під командуванням підполковника А. А. Ігнат'єва.

Бійці рвались уперед, виявляючи масовий героїзм. Переконавшись, що лобовою атакою важко захопити сильно укріплений будинок на розі вулиць, який перешкоджає просуванню полку, парторг роти 283-го гвардійського полку Олексій Кузнецов з групою бійців потайними шляхами обійшов цей будинок і вдарив по фашистах з тилу. Опорний пункт ворога був захоплений.

Безприкладну відвагу виявив старший лейтенант І. П. Українцев із 283-го гвардійського полку. Під час атаки одного з будинків бій перейшов у рукопашну сутичку. Він кинувся на ворогів. Дев'ятьох фашистів заколов відважний офіцер. Наслідуючи його приклад, гвардії сержант Степан Гробазай із своїм відділенням знищив кілька десятків гітлерівців.

У цих боях загинув героїчною смертю славний ватажок комсомольців 94-ї гвардійської дивізії, помічник начальника політвідділу дивізії по комсомольській роботі капітан Микола Горшелев. Особистим бойовим прикладом він запалював солдатів, завжди перебуваючи там, де вирішувався успіх бою. Його поважали й любили воїни дивізії за відвагу й душевну турботу про солдатів та офіцерів.

23 квітня найбільшого успіху в штурмі Берліна добився 9-й стрілецький корпус під командуванням Героя Радянського Союзу генерал-майора І. П. Рослого. Воїни цього корпусу рішучим штурмом оволоділи Карлсхорстом, частиною Копеніка і, вийшовши до Шпрее, з ходу форсували її.

Тут, як мені розповідали, в боях особливо відзначився штурмовий загін на чолі із заступником командира дивізії підполковником Ф. У. Галкіним. Після захоплення Карлсхорста він під час наступу на Трепов-парк з ходу захопив найбільшу електростанцію Берліна — Румельсбург, яку гітлерівці підготували, щоб висадити в повітря. Коли загін Ф. У. Галкіна увірвався на електростанцію, вона ще повним ходом працювала. Станцію негайно розмінували. З робітниками, які залишились, встановили тісний контакт. Вони взяли на себе зобов'язання щодо технічного обслуговування станції.

За організованість, мужність і героїзм, виявлені під час захоплення електростанції Румельсбург, навальне форсування річки Шпрее, за оволодіння багатьма об'єктами підполковнику Ф. У. Галкіну, підполковнику А. М. Ожогіну та підполковнику О. І. Левіну було присвоєне звання Героя Радянського Союзу.

Під час форсування Шпрее сміливо діяла 1-а бригада річкових кораблів Дніпровської військової флотилії, особливо загін напівглісерів цієї бригади на чолі з командиром лейтенантом М. М. Калініним. Незважаючи на сильний вогонь противника, старшина 1-ї статті Георгій Дудник на своєму катері перевіз на ворожий

берег кілька стрілецьких рот 301-ї стрілецької дивізії.

Під час переправи від прямого попадання ворожої міни на катері виникла пожежа. Старшина Георгій Дудник був тяжко поранений. Незважаючи на поранення й опіки, він довів катер до берега, висадив десант, погасив на катері пожежу і вирушив назад на свій берег. Але він не досяг його і загинув від мінометного вогню...

Моторист іншого катера О. Є. Самохвалов під час переправи наших частин виявив виняткову сміливість і винахідливість. Під вогнем противника він усував пошкодження на катері, а коли від ворожого вогню загинув його командир, взяв на себе командування і далі переправляв наші війська.

За бойову доблесть і героїзм, виявлені моряками 1-ї Бобруйської бригади Дніпровської флотилії, Указом Президії Верховної Ради СРСР від 31 травня 1945 року були удостоєні звання Героя Радянського Союзу лейтенант М. М. Калінін, старшини Г. Г. Дудник, Г. П. Казаків та О. П. Пашков, матроси М. А. Баранов, О. Є. Самохвалов, М. Т. Сотников, М. А. Філіпов та В. В. Черінов. Дніпровська Червонопрапорна флотилія була нагороджена орденом Ушакова I ступеня.

24 квітня 5-а ударна армія, ведучи запеклі бої, продовжувала успішно просуватись до центру Берліна, до площі Александерплац, до палацу кайзера Вільгельма, берлінської ратуші та імперської канцелярії.

Враховуючи найуспішніше просування 5-ї ударної армії, а також особливо видатні особисті якості її командарма Героя Радянського Союзу генерал-полковника М. Е. Берзаріна, 24 квітня командування призначило його першим радянським комендантом і начальником радянського гарнізону Берліна.

У ті дні письменник Всеволод Вишневський у своєму щоденнику записав так: «Комендантом міста призначений командуючий Н-ською ударною армією генерал-полковник Берзарін. Це один з найкультурніших генералів Червоної Армії. У нього є масштаб»¹.

Микола Ерастович Берзарін був відданий син Комуністичної партії, патріот Батьківщини, досвідчений, вольовий, дисциплінований командир. Командуючи арміями, М. Е. Берзарін в Ясько-Кишинівській, Вісло-Одерській, Берлінській та інших операціях виявив себе

¹ Вишневский В. В. Дневники военных лет // Сочинения: В 5 т. М., 1958. Т. 4. С. 853.

талановитим воєначальником. До опрацювання операцій та керівництва військами ставився вдумливо, творчо виконуючи накази вищого командування. У своїй роботі він завжди спирався на комуністів, комсомольців та актив безпартійних воїнів.

Йому добре допомагав у справах армійських член Військової ради генерал-лейтенант Ф. Ю. Боков. Працюючи раніше в Генеральному штабі, Ф. Ю. Боков набув значного досвіду в оперативних питаннях та організації операцій.

З наростаючою жорстокістю 25 квітня тривали бої в центрі Берліна. Противник, спираючись на міцні вузли оборони, чинив шалений опір.

Наші війська зазнавали великих втрат, але, натхнені успіхами, рвалися вперед — до самого центру Берліна, де все ще знаходилось головне командування противника на чолі з Гітлером. Про це ми добре знали з німецьких радіопередач: Гітлер істерично закликав свої армії до врятування Берліна, не знаючи, що їх уже розбили війська 1-го Білоруського та 1-го Українського фронтів.

29 квітня в центрі міста розгорнулись найжорстокіші битви.

На ратушу наступали 1008-й стрілецький полк (командир полковник В. Н. Борисов) та 1010-й полк (командир полковник М. Ф. Загородський) 266-ї стрілецької дивізії. Багато хвилюючих подвигів вчинили воїни цієї дивізії, про котрі мені в ті дні розповідали безпосередні учасники штурму.

Батальйон капітана Н. В. Бобилева одержав завдання пробитись до ратуші і разом з батальйоном майора М. О. Алексеєва оволодіти нею. Наших воїнів, які наступали при підтримці танків, самохідної артилерії, зустрів такий сильний шквал вогню, що просування вулицею стало просто неможливим.

Тоді було вирішено пробиватися до ратуші крізь стіни будинків, роблячи проходи в них вибухівкою. Під вогнем противника сапери закладали тол і одну за одною висаджували в повітря стіни будинків. Ще не встигав розсіятися дим від вибухів, як у проходи кидались штурмові групи і після рукопашного бою очищали від ворога будинки, що прилягали до ратуші.

У бій були введені танки і важкі самохідні гармати. Кількома пострілами вони розбили важкі металеві ворота ратуші, зробили пробоїни в стінах, водночас ставлячи

димову завісу. Весь будинок заволокло густим димом.

Першим сюди увірвався взвод лейтенанта К. Маденова. Разом з відважним лейтенантом сміливо діяли бійці Н. П. Кондрашев, К. Є. Крютченко, І. Ф. Кашпуровський та інші. Вони закидали вестибюль і коридори ручними гранатами. Кожну кімнату брали з боєм.

Комсорг 1-го батальйону 1008-го стрілецького полку молодший лейтенант К. Г. Громов проліз на покрівлю ратуші. Скинувши на брук фашистський прапор, Костянтин Громов водрузив над ратушею наш Червоний стяг. За героїзм і мужність, виявлені в цих боях, Костянтину Григоровичу Громову було присвоєне звання Героя Радянського Союзу.

5-а ударна армія, яка успішно наступала в центрі Берліна, добре взаємодіяла з 3-ю ударною та 2-ю гвардійською танковою арміями, 8-ю гвардійською армією, 16-ю повітряною армією та іншими військами. Швидкий успіх, якого досягли в битвах за центр міста, був наслідком умілої організації взаємодії між усіма наступаючими арміями.

Тут я насамперед повинен відзначити блискучу роботу начальника штабу 5-ї ударної армії генерала А. М. Кущева, його заступника генерала С. П. Петрова, начальника розвідвідділу А. Д. Синяєва, парторга штабу В. К. Попова, начальника зв'язку В. Ф. Фаліна та інших офіцерів. Отже, розв'язка наближалась до кінця.

На що ж сподівалося гітлерівське керівництво в цей критичний для Німеччини момент?

Кейтель на допиті показав:

— Ще з літа 1944 року Німеччина вела війну за виграш часу, сподіваючись на те, що у війні, де з обох боків брали участь різні держави, різні полководці, різні армії і різні флоти, в будь-який час могла виникнути абсолютно несподівана зміна обстановки внаслідок комбінації різних сил. Таким чином, ми вели війну і чекали подій, котрі повинні були статися, але не стались.

У момент падіння Берліна Гітлер уже не міг розраховувати на ці події і викинув гасло: «Краще здати Берлін американцям та англійцям, ніж пустити в нього росіян». Полонені німецькі солдати в Берліні свідчили: «Офіцери твердили, що всіх зусиль докладуть до того, щоб не допустити захоплення Берліна росіянами. Якщо здавати місто, то тільки американцям».

Битва в Берліні підійшла до свого кульмінаційного

моменту. Всі ми хотіли покінчити з берлінським угрупованням до 1 травня. Та ворог, хоча й конав, а все-таки продовжував битися, чіпляючись за кожний будинок, за кожний підвал, за кожний поверх і покрівлю.

Незважаючи на цей запеклий, але безглуздий опір, радянські воїни брали квартал за кварталом. Війська генералів В. І. Кузнецова, М. Е. Берзаріна, С. І. Богданова, М. Ю. Катукіна та В. І. Чуйкова все ближче просувались до центру Берліна. 30 квітня 1945 року назавжди залишиться в пам'яті радянського народу та в історії його боротьби з фашистською Німеччиною.

У цей день, о 14 годині 25 хвилин, війська 3-ї ударної армії (командуючий генерал-полковник В. І. Кузнецов, член Військової ради генерал А. І. Литвинов) взяли основну частину будинку рейхстагу.

За рейхстаг тривала кровопролитна битва. Підступи до нього прикривались міцними будинками, що входили в систему дев'ятого центрального сектора оборони Берліна. Район рейхстагу обороняли добірні есесівські частини загальною кількістю близько шести тисяч чоловік, оснащені танками, штурмовими гарматами і численною артилерією.

Ось як розгорталася подія. *Безпосередній штурм рейхстагу здійснювала 150-а Ідрицька стрілецька дивізія (3-ї ударної армії) досвідченого генерала, Героя Радянського Союзу В. М. Шатілова. Дивізію підтримувала 23-я танкова бригада й інші частини армії.* Загальний штурм¹ рейхстагу здійснював підсилений 79-й стрілецький корпус 3-ї ударної армії у складі 150-ї стрілецької дивізії та 171-ї стрілецької дивізії під командуванням А. І. Негоди і 23-ї танкової бригади. Командував корпусом талановитий командир — Герой Радянського Союзу Семен Никифорович Переверткін, один з найактивніших учасників битви під Москвою в 1941 році.

Ще 22 квітня з'єднання 79-го стрілецького корпусу увірвалися в Берлін. Просуваючись уперед, вони визволяли один квартал за одним. Завдяки їхнім успішним діям створилася реальна можливість для 3-ї ударної армії завдати удару по центру Берліна з півночі.

79-й стрілецький корпус було повернуто на південь з метою оволодіння північною частиною міста і розвитку наступу на райони Плетцензее, Моабіт.

¹ Епізоди про штурм рейхстагу доповнені за життя автора й підписані ним до 2-го видання. — Прим. ред.

Надвечір 26 квітня частини корпусу форсували Фер-
біндунгс-канал й оволоділи станцією Бойсельштрассе,
а в ніч на 27 квітня очистили від противника північно-
західну частину району Моабіт. Передові частини 150-ї
та 171-ї стрілецьких дивізій вийшли до головної берлін-
ської електростанції, до станції Путліцштрассе, до теат-
ру «Коміше Опер».

150-а стрілецька дивізія в цих боях оволоділа в'язни-
цею Моабіт, звідки визволила тисячі військовополоне-
них і політичних в'язнів. Тут, як і у в'язниці Плетцен-
зее, воїни Червоної Армії виявили машини для відти-
нання голови — гільйотини.

У бойовому розпорядженні № 0025 від 28 квітня
1945 року генерал-майор С. Н. Переверткін визначив
завдання з'єднанням 79-го стрілецького корпусу на ово-
лодіння рейхстагом:

«...3. 150-й стрілецькій дивізії — одним стрілецьким
полком — оборона на р. Шпрее. Двома стрілецькими
полками наступати далі із завданням форсувати
р. Шпрее й оволодіти західною частиною рейхстагу...

4. 171-й стрілецькій дивізії наступати далі в своїх
межах із завданням форсувати р. Шпрее й оволодіти
східною частиною рейхстагу...

Командир 79-го стрілецького корпусу
генерал-майор Переверткін,
Начальник штабу полковник Летунов»¹.

150-а і 171-а стрілецькі дивізії, посилені 23-ю танко-
вою бригадою, в ніч на 29 квітня на напрямку головного
удару корпусу діями передових батальйонів під команду-
ванням капітана С. А. Неустроева і старшого лейтенан-
та К. Я. Самсонова захопили міст Мольтке.

З ранку 29 квітня і цілу ніч на 30 квітня тривали
запеклі бої безпосередньо поблизу рейхстагу. Частини
згаданих дивізій готувались до штурму рейхстагу.

Об 11 годині 30 квітня після артилерійського та
мінометного нальоту штурмові батальйони полків цих
дивізій і групи артилеристів-розвідників майора
М. М. Бондаря і капітана В. Н. Макова перейшли в
атаку, намагаючись з трьох напрямків захопити будинок
рейхстагу.

¹ ЦАМО СРСР. Ф. 3-ї уд. армії. Оф. 4306. Спр. 530, Арк. 315.

О 13 годині після 30-хвилинної повторної артпідготовки почалась нова навальна атака. Зав'язався вогневий і рукопашний бій безпосередньо перед будинком рейхстагу і за головний вхід.

О 14 годині 25 хвилин батальйон старшого лейтенанта К. Я. Самсонова 171-ї стрілецької дивізії, батальйон капітана С. А. Неустроева та батальйон майора В. І. Давидова 150-ї стрілецької дивізії увірвалися в будинок рейхстагу.

Та й після того як оволоділи нижніми поверхами рейхстагу, гарнізон противника не здавався. Тривав запеклий бій усередині будинку.

О 18 годині штурм рейхстагу повторили. Частини 150-ї та 171-ї стрілецької дивізій очищали від противника поверх за поверхом. О 21 годині 50 хвилин 30 квітня сержант М. О. Єгоров і молодший сержант М. В. Кантарія підняли вручений їм Військовою радою армії Прапор Перемоги над головним куполом рейхстагу.

Командуючий 3-ю ударною армією генерал В. І. Кузнецов, який особисто спостерігав за історичним боєм взяття рейхстагу, негайно подзвонив мені на командний пункт і радісно повідомив:

— На рейхстазі — Червоний прапор! Ура, товаришу маршал!

— Дорогий Василю Івановичу, сердечно вітаю тебе і всіх твоїх солдатів із видатною перемогою. Цього історичного подвигу військ ніколи не забуде радянський народ!

У наказі Військової ради 1-го Білоруського фронту № 06 від 30 квітня 1945 року відзначалось:

«1. Район рейхстагу в місті Берлін обороняли добірні частини СС. Щоб посилити оборону цього району, противник у ніч на 28.4.45 р. викинув на парашутах батальйон морської піхоти. Противник у районі рейхстагу чинив шалений опір нашим наступаючим військам, перетворивши кожний будинок, сходи, кімнату, підвал на опорні пункти й вогнища оборони. Бої усередині головного будинку рейхстагу переходили в неодноразові рукопашні сутички.

2. Війська 3-ї ударної армії генерал-полковника Кузнецова, продовжуючи наступ, зламали опір ворога, зайняли головний будинок рейхстагу і сьогодні, 30.4.45 р. ...підняли на ньому наш Радянський прапор. У боях за

район і головний будинок рейхстагу відзначився 79-й стрілецький корпус генерал-майора Переверткіна і його 171-а стрілецька дивізія полковника Негоди та 150-а стрілецька дивізія генерал-майора Шатілова.

3. Вітаючи із здобутою перемогою, за виявлену хоробрість, уміле й успішне виконання бойового завдання всім бійцям, сержантам, офіцерам і генералам 171-ї та 150-ї стрілецьких дивізій та командир 79-го стрілецького корпусу генерал-майору Переверткіну, який безпосередньо керував боєм, оголошую подяку. Військовій раді 3-ї ударної армії представити до урядових нагород бійців, сержантів, офіцерів та генералів, які найбільше відзначились у боях за рейхстаг.

4. Наближається час остаточної перемоги над ворогом. Наш Радянський прапор уже майорить над головним будинком рейхстагу в центрі міста Берлін.

Товариші бійці, сержанти, офіцери й генерали 1-го Білоруського фронту! Вперед на ворога — останнім стрімким ударом доб'ємо фашистського звіра в його барлозі і прискоримо наближення години остаточної і повної перемоги над фашистською Німеччиною.

Наказ оголосити у всіх ротах, ескадронах і батареях військ фронту.

Командуючий військами 1-го
Білоруського фронту
Маршал Радянського Союзу
Г. Жуков.

Член Військової ради
1-го Білоруського фронту
генерал-лейтенант
К. Телегін.

Начальник штабу 1-го Білоруського
фронту генерал-полковник
М. Малінін»¹.

Наприкінці дня 1 травня гітлерівці, що були в рейхстазі, не витримавши боротьби, здалися. Тільки окремі групи фашистів, що засіли в різних відсіках підвалів рейхстагу, продовжували чинити опір до ранку 2 травня.

Комендантом рейхстагу був призначений командир полку 150-ї стрілецької дивізії полковник Федір Матвійович Зінченко.

Боротьба за Берлін точилася не на життя, а на смерть. Із глибини матінки Росії — з Москви, з міст-ге-

¹ Наказ доповнено за життя автора і підписано ним до 2-го видання. — Прим. ред.

роїв Сталінграда, Ленінграда, з України, з Білорусії, з прибалтійських, закавказьких та інших республік прийшли сюди наші люди, щоб завершити справедливу війну з тими, хто зазіхнув на свободу їхньої Батьківщини. У багатьох не зарубцювалися ще рани від минулих боїв. Поранені не залишали строю. Всі прагнули вперед. Наче й не було чотирьох років важкої війни: всі піднеслись духом, щоб здійснити велику справу — підняти Прапор Перемоги в Берліні.

Смертельно поранений червоноармієць Меленчук обабрив у власній крові хустину й, не маючи сил рухатися, попросив товаришів:

— Донесіть мій прапор до Берліна й водрузіть його там!

Багато натхнення, героїзму й відваги виявили в бойових діях наші воїни. Зрілість нашої армії, її зростання за роки війни повністю відбилися в Берлінській битві. Солдати, сержанти, офіцери й генерали показали себе в Берлінській операції творчо зрілими, рішучими і відчайдушно сміливими людьми. Наша Комуністична партія під час Великої Вітчизняної війни зробила з них винятково досвідчених воїнів, справжніх майстрів бойової справи, а досвід і знання є найсприятливішим ґрунтом для всебічного розвитку військового мистецтва.

Скільки думок промайнуло в голові у ті радісні хвилини! І найтяжча битва під Москвою, де наші війська стояли на смерть, не пропустивши ворога в столицю, і Сталінград в руїнах, але нескорений, і доблесний Ленінград, що витримав найжахливішу блокаду, і Севастополь, який так героїчно бився проти відбірних гітлерівських військ, і торжество перемоги на Курській дузі, і тисячі зруйнованих сіл і міст, багатомільйонні жертви радянського народу, який героїчно вистояв і переміг...

І ось, нарешті, найголовніше, заради чого переніс великі страждання наш народ,— цілковитий розгром фашистської Німеччини, торжество нашої справедливої справи!

І травня в руках німців залишились тільки Тіргартен та урядовий квартал. Тут розташовувалась імперська канцелярія, у дворі якої знаходився бункер ставки Гітлера.

У цей день Мартін Борман записав у своєму щоденнику: «Наша імперська канцелярія перетворюється на руїни».

Беззастережна капітуляція фашистської Німеччини

О 3 годині 50 хвилин 1 травня на командний пункт 8-ї гвардійської армії був доставлений начальник генерального штабу німецьких сухопутних військ генерал піхоти Кребс. Він заявив, що уповноважений встановити безпосередній контакт з Верховним Головнокомандуванням Червоної Армії для проведення переговорів про перемир'я.

О 4 годині генерал В. І. Чуйков доповів мені по телефону, що генерал Кребс повідомив йому про самогубство Гітлера. За словами Кребса, це сталося 30 квітня о 15 годині 50 хвилин. Василь Іванович відразу ж зачитав мені зміст листа Геббельса і *Бормана* до радянського Верховного Головнокомандування. В ньому говорилося:

«Згідно з заповітом фюрера, який пішов від нас, ми уповноважуємо генерала Кребса у такому. Ми повідомляємо вождю радянського народу, що сьогодні о 15 годині 50 хвилин добровільно пішов із життя фюрер. На підставі його законного права фюрер всю владу в залишеному ним заповіті передав Деніцу, мені й Борману. Я уповноважив Бормана встановити зв'язок з вождем радянського народу. Цей зв'язок необхідний для мирних переговорів між державами, у яких найбільші втрати. Геббельс».

До листа Геббельса було додано заповіт Гітлера із списком нового імперського уряду. Заповіт був підписаний Гітлером і скріплений свідками. (Він датований 4 годинаю 30 квітня 1945 року.)

Зважаючи на важливість повідомлення, я негайно направив свого заступника генерала армії В. Д. Соколовського на командний пункт В. І. Чуйкова для переговорів з німецьким генералом, В. Д. Соколовський мав

зажадати від Кребса беззастережної капітуляції фашистської Німеччини.

Відразу ж з'єднавшись із Москвою, я подзвонив Й. В. Сталіну. Він був на дачі. До телефону підійшов начальник управління охорони генерал Власик і сказав:

— Товариш Сталін щойно ліг спати.

— Прошу розбудити його. Справа термінова й до ранку чекати не може.

Дуже скоро Й. В. Сталін підійшов до телефону. Я доповів про самогубство Гітлера, про появу Кребса і про рішення доручити переговори з ним генералу В. Д. Соколовському і попросив його вказівок.

Й. В. Сталін відповів:

— Догрався, падлюка! Шкода, що не вдалося взяти його живим. Де труп Гітлера?

— За повідомленням генерала Кребса, труп Гітлера спалений на вогнищі.

— Передайте Соколовському,— сказав Верховний,— ніяких переговорів, крім беззастережної капітуляції, ні з Кребсом, ні з іншими гітлерівцями не вести. Якщо нічого не буде надзвичайного, то не дзвоніть до ранку, хочу трохи відпочити. Сьогодні в нас Першотравневий парад.

Першотравневий парад... Першотравневі демонстрації... Яке все це близьке й дороге радянській людині, особливо тій, що перебуває за межами Батьківщини! Я виразно уявив собі, як зараз до Красної площі рухаються війська Московського гарнізону. Вранці вони стануть на свої місця і після промови того, хто приймає парад, пройдуть урочистим маршем перед Мавзолеєм В. І. Леніна, перед урядом і керівниками партії. Пройдуть вздовж стін сивого Кремля, карбуючи крок, з гордістю являючи собою переможну могутність Радянських Збройних Сил, які визволили Європу від загрози фашизму...

Близько 5 годин ранку мені подзвонив генерал В. Д. Соколовський і доповів про першу розмову з генералом Кребсом.

— Щось хитрують вони,— сказав В. Д. Соколовський.— Кребс заявляє, що він не уповноважений вирішувати питання про беззастережну капітуляцію. За його словами, це може вирішити тільки новий уряд Німеччини на чолі з Деніцем. Кребс добивається перемир'я нібито для того, щоб зібрати в Берліні уряд Деніца. Га-

даю, нам слід послати їх під три чорти, якщо вони зараз же не погодяться на беззастережну капітуляцію.

— Правильно, Василю Даниловичу, — відповів я. — Передай, що, коли до 10 години не дадуть згоду Геббельс і Борман про беззастережну капітуляцію, то ми завдамо такого удару, від якого в Берліні не залишиться нічого, крім руїн. Хай гітлерівці подумують про безглузді жертви німецького народу і про свою особисту відповідальність за безрозсудність.

У призначений час відповідь від Геббельса й Бормана не надійшла.

О 10 годині 40 хвилин наші війська відкрили ураганний вогонь по рештках особливого сектору оборони центру міста. О 18 годині В. Д. Соколовський доповів, що німецьке керівництво прислало свого парламентаря. Він повідомив, що Геббельс і Борман відхилили вимогу про беззастережну капітуляцію.

У відповідь на це о 18 годині 30 хвилин з неймовірною силою почався останній штурм центральної частини міста, де була імперська канцелярія і засіли рештки гітлерівців.

Не пригадую точно, коли, але як тільки стемніло, подзвонив командуючий 3-ю ударною армією генерал В. І. Кузнецов і схвильованим голосом доповів:

— Щойно на ділянці 52-ї гвардійської стрілецької дивізії генерала Козіна прорвалася група німецьких танків, близько 20 машин, які на великій швидкості пройшли на північно-західну околицю міста.

Було ясно, що хтось тікає з Берліна.

Виникли найнеприємніші припущення. Хтось навіть сказав, що, можливо, танкова група, яка прорвалася, вивозить Гітлера, Геббельса й Бормана.

Негаймо підняли війська по бойовій тривозі, з тим щоб не випустити жодної живої душі з району Берліна. Відразу дали вказівку командарму 47-ї армії Ф. Й. Перхоровичу, командарму 61-ї армії П. О. Белову, командарму 1-ї армії Війська Польського С. Поплавському щільно закрити всі шляхи й проходи на захід і північний захід. Командуючому 2-ю гвардійською танковою армією генералу С. І. Богданову та командарму генералу В. І. Кузнецову було наказано вмить організувати переслідування на всіх напрямках, знайти і знищити танки, які прорвалися.

На світанку 2 травня групу танків виявили за 15 кілометрів на північний захід від Берліна, їх швидко знищили наші танкісти. Частина машин згоріла, а частину розбили. Серед загиблих екіпажів нікого з ватажків гітлерівців не знайшли. Те, що лишилось у згорілих танках, розпізнати було неможливо.

Уночі 2 травня, о 1 годині 50 хвилин, радіостанція штабу берлінської оборони передала і кілька разів повторила німецькою і російською мовами:

«Висилаємо своїх парламентарів на міст Бісмаркштрассе. Припиняємо військові дії».

О 6 годині 30 хвилин ранку 2 травня доповіли: на ділянці 47-ї гвардійської стрілецької дивізії здався в полон командир 56-го танкового корпусу генерал Вейдлінг. Разом з Вейдлінгом здалися офіцери його штабу. На попередньому допиті генерал Вейдлінг повідомив, що кілька днів тому його особисто Гітлер призначив командуючим обороною Берліна.

Генерал Вейдлінг відразу ж погодився дати наказ своїм військам припинити чинити опір. Ось текст, який він уранці 2 травня підписав і оголосив по радію:

«30 квітня фюрер покінчив з собою і, таким чином, залишив нас, тих, хто присягав йому на вірність, самих. За наказом фюрера ми, німецькі війська, повинні були ще битися за Берлін, незважаючи на те, що вичерпалися бойові запаси, і незважаючи на загальну обстановку, яка робить безглуздим наш дальший опір.

Наказую: негайно припинити опір.

Підпис: Вейдлінг (генерал артилерії, колишній командуючий зоною оборони Берліна)».

Того самого дня близько 14 години мені повідомили, що заступник міністра пропаганди доктор Фріче, який здався в полон, запропонував виступити по радію із зверненням до німецьких військ берлінського гарнізону про припинення будь-якого опору. Щоб усіляко прискорити закінчення боротьби, ми погодилися надати йому радіостанцію.

Після виступу по радію Фріче доставили до мене. На допиті він повторив те, що в основному ми вже знали з переговорів з Кребсом. Як відомо, Фріче був одним із найближчих до Гітлера, Геббельса і Бормана людей.

Він повідомив, що 29 квітня Гітлер скликав нараду свого оточення, на якій були присутніми Борман, Геббельс, Аксман, Кребс та інші відповідальні особи з фа-

пистського керівництва, Особисто він, Фріче, нібито не був на цій нараді, але згодом Геббельс докладно поінформував його.

За словами Фріче, в останні дні, особливо після 20 квітня, коли радянська артилерія відкрила вогонь по Берліну, Гітлер здебільшого перебував у стані отупіння, яке переривалося істеричними випадками. Іноді він починав нескладно говорити про близьку перемогу.

На моє запитання про останні плани Гітлера Фріче відповів, що точно не знає, але чув, що на початку наступу росіян на Одері дехто з керівництва поїхав у Берхтесгаден і Південний Тіроль. З ними надсилалися якісь вантажі. Туди ж мало вилетіти і головне керівництво на чолі з Гітлером. У самий останній момент, коли радянські війська підійшли до Берліна, точилися розмови про евакуацію в Шлезвіг-Гольштейн. Літаки тримали в повній готовності в районі імперської канцелярії, але незабаром їх розбила радянська авіація.

Більше Фріче нічого нам сказати не міг.

Наступного дня його відправили в Москву для проведення докладнішого допиту.

Кілька слів про останній, завершальний бій у Берліні.

248-а (командир дивізії генерал Н. З. Галай) та 230-а (командир дивізії полковник Д. К. Шишков) стрілецькі дивізії 5-ї ударної армії М. Е. Берзаріна 1 травня штурмом оволоділи державним поштамтом і зав'язали бій за будинок міністерства фінансів, розташований напроти імперської канцелярії. 1 травня 301-а дивізія армії М. Е. Берзаріна (командир дивізії полковник В. С. Антонов) у взаємодії з 248-ю стрілецькою дивізією штурмом оволоділа будинками гестапо та міністерства авіації. Під прикриттям піхоти вперед рвонувся артилерійський самохідний дивізіон. А. Л. Денисюк, командир установки, поставив свою самохідку в проріз огорожі і в туманній імлі приблизно за сто метрів побачив сірий будинок імперської канцелярії, на фасаді якого красувався величезний орел із свастикою. Денисюк подав команду: «По фашистському хижаківі — вогонь!..» Фашистський герб був збитий.

Останній бій за імперську канцелярію, який вели 301-а та 248-а стрілецькі дивізії, був дуже важкий. Сутичка на підступах і всередині цього будинку мала особливо жорстокий характер. Гранично сміливо діяла старший інструктор політвідділу 9-го стрілецького кор-

пусу майор Ганна Володимирівна Нікуліна. У складі штурмової групи *1050-го стрілецького полку разом з бійцями І. Давидовим і Ф. К. Шаповаловим* вона пробралася крізь пролом у покрівлі нагору і, витягнувши з-під куртки червоне полотнище, за допомогою шматка телеграфного дроту прив'язала його до металевого шпилья. Над імперською канцелярією замайорів прапор Радянського Союзу.

Після захоплення імперської канцелярії комендантом її було призначено заступника командира 301-ї стрілецької дивізії полковника В. Є. Шевцова, а з 4 травня, після того як дивізію перевели в Трептов-парк, — старшого офіцера по оперативній роботі штабу 5-ї ударної армії майора Ф. Г. Платонова¹.

До 15 години 2 травня з ворогом повністю покінчили. Рештки берлінського гарнізону здалися в полон загальною кількістю понад 134 тисячі чоловік. Багато з тих, хто бився із зброєю в руках, очевидно, в останні дні розбіглися й поховалися.

Це був день великого торжества радянського народу, його збройних сил, наших союзників у цій війні та народів усього світу.

У наказі Верховного Головнокомандуючого говорилося:

«Війська 1-го Білоруського фронту за допомогою військ 1-го Українського фронту після завятих вуличних боїв завершили розгром берлінської групи німецьких військ і сьогодні, 1 травня, повністю оволоділи столицею Німеччини містом Берліном — центром німецького імперіалізму й вогнищем німецької агресії».

Після захоплення імперської канцелярії ми поїхали туди з генерал-полковником М. Е. Берзаріним, членом Військової ради армії генерал-лейтенантом Ф. Ю. Боконим та іншими учасниками штурму, щоб переконатися в самогубстві Гітлера, Геббельса та інших керівників гітлерівців.

Прибувши на місце, ми опинилися у скрутному становищі. Нам доповіли, що всі трупи німці нібито закопали у місцях поховання, а де і хто закопав — тільки ніхто не знав. Висловлювалися різні версії.

Захоплені полонені, переважно поранені, про Гітлера і його оточення нічого не могли сказати.

¹ Прізвище Ф. Г. Платонова в даному контексті в рукопису відсутнє. — *Прим. ред.*

Людей в імперській канцелярії виявили мало, лише кілька десятків чоловік. Видно, керівні офіцери й есесівці, які там були, в найостанніший момент утекли через потайні виходи з будинку імперської канцелярії і сховалися в місті.

Ми шукали місце спалення трупів Гітлера і Геббельса, але так їх і не знайшли. Щоправда, лишилися сліди якихось потухлих багать, але вони були малі: мабуть, там кип'ятили воду німецькі солдати.

Ми вже закінчували огляд імперської канцелярії, коли нам доповіли, що в підземеллі знайшли трупи шістьох дітей Геббельса. Признаюсь, що в мене не вистачило духу зійти туди й подивитись на дітей, умертвлених матір'ю і батьком. Невдовзі недалеко від бункера були знайдені трупи Геббельса і його дружини. Для розпізнання залучили доктора Фріче, який підтвердив, що це саме вони.

Обставини спочатку спонукали мене взяти під сумнів правдивість версії про самогубство Гітлера, тим більше, що нам не вдалося виявити і Бормана. Я тоді подумав: а чи не втік Гітлер у найостанніший момент, коли вже не було надії на допомогу Берлінові ззовні?

Таке припущення я висловив у Берліні на прес-конференції радянських та іноземних кореспондентів.

Трохи пізніше внаслідок проведених розслідувань, опитувань особистого медичного персоналу Гітлера і т. д. до нас почали надходити додаткові важливі відомості, що підтверджували самогубство Гітлера. *Про те, як велося розслідування, з вичерпною повнотою описала Олена Ржевська в книзі «Кінець Гітлера — без мифа и детектива».* (Видавництво АПН, Москва, 1965).

Я переконався, що для сумнівів у самогубстві Гітлера підстав немає.

Більшість фашистських главарів, у тому числі Герінг, Гімmlер, Кейтель і Йодль, завчасно утекли з Берліна в різних напрямках.

До останньої хвилини вони разом з Гітлером, як азартні картярі, не втрачали надії на «щасливу карту», яка може врятувати фашистську Німеччину і їх самих. 30 квітня і навіть 1 травня гітлерівські верховоди все ще силкувалися відтягнути час остаточного краху, затіючи переговори про виклик до Берліна новоявленого уряду Деніца нібито для вирішення про капітуляцію Німеччини.

Генерал Кребс, досвідчений військовий дипломат, всіма способами намагавсь утягнути нас у тривалі переговори, але ця хитрість не вдалася. Я вже казав, що В. Д. Соколовський, котрий був уповноважений вести переговори, категорично заявив Кребсу: припинення воєнних дій можливе тільки за умов повної і беззастережної капітуляції німецько-фашистських військ перед усіма союзниками. На цьому переговори закінчились.

Оскільки німці не прийняли тоді наших вимог про беззастережну капітуляцію, то радянським військам було віддано наказ: негайно добити ворога.

Уранці 3 травня разом з комендантом Берліна М. Е. Берзаріним, членом Військової ради 5-ї армії Ф. Ю. Боковим, членом Військової ради фронту К. Ф. Телегіним та іншими ми оглянули рейхстаг і місця боїв у цьому районі. Супроводжував нас і давав пояснення син Вільгельма Піка Артур, який воював під час війни в лавах Червоної Армії. Він добре знав Берлін, і це полегшило вивчення умов, у яких довелося боротись нашим військам.

Кожний крок, кожний клаптик землі, кожний камінь тут ясніше за всякі слова свідчив, що на підступах до імперської канцелярії та рейхстагу, в самих цих будинках боротьба точилася не на життя, а на смерть.

Рейхстаг — це величезний будинок, стіни якого артилерією середніх калібрів не проб'єш. Тут потрібні були важкі калібри. Купол рейхстагу і різні масивні верхні надбудови давали змогу ворогові зосередити багатозаровий вогонь на всіх підступах. Умови боротьби в самому рейхстазі були дуже важкі й складні. Вони вимагали від бійців не тільки мужності, але й миттєвого орієнтування, пильної обережності, швидких переміщень від укриття до укриття і влучних пострілів по ворогові. З усіма цими завданнями наші бійці добре впорались, *але багато полягло смертю хоробрих.*

Колони при вході в рейхстаг і стіни були помережані написами наших воїнів. У лаконічних фразах, у простих підписах солдатів, офіцерів і генералів відчувалася їхня гордість за радянських людей, за Радянські Збройні Сили, за Батьківщину і ленінську партію.

Поставили й ми свої підписи, по яких присутні там солдати пізнали нас, оточили щільним кільцем. Довелося затриматись на годинку й відверто поговорити. Запитань було багато. Бійців цікавило, коли можна буде

повернутись додому, чи залишаться війська для окупації Німеччини, чи воюватимемо з Японією тощо.

7 травня мені в Берлін подзвонив Й. В. Сталін і повідомив:

— Сьогодні в місті Реймсі німці підписали акт беззастережної капітуляції. Головний тягар війни,— продовжував він,— на своїх плечах виніс радянський народ, а не союзники, тому капітуляція мусить бути підписана перед Верховним командуванням усіх країн антигітлерівської коаліції, а не тільки перед Верховним командуванням союзних військ.

— Я не погодився і з тим,— говорив далі Й. В. Сталін,— що акт капітуляції підписаний не в Берліні, центрі фашистської агресії. Ми домовилися із союзниками вважати підписання акта в Реймсі попереднім протоколом капітуляції. Завтра до Берліна прибудуть представники німецького головного командування і представники Верховного командування союзних військ. Представником Верховного Головнокомандування радянських військ призначається ви. Завтра до вас прибуде Вишинський. Після підписання акта він залишиться в Берліні як ваш помічник по політичній частині.

Рано-вранці 8 травня до Берліна прилетів перший заступник народного комісара закордонних справ СРСР А. Я. Вишинський. Він привіз усю потрібну документацію по капітуляції Німеччини і повідомив склад представників від Верховного командування союзних військ.

Зранку 8 травня почали прибувати в Берлін журналісти, кореспонденти всіх найбільших газет і журналів світу, фотожурналісти, щоб зафіксувати історичний момент юридичного оформлення розгрому фашистської Німеччини, визнання нею необоротного краху всіх фашистських планів, усіх її людиноненависницьких цілей.

Опівдні на аеродром Темпельгоф прибули представники Верховного командування союзних військ.

Верховне командування союзних військ представляли маршал авіації Великобританії Артур В. Теддер, командуючий стратегічними повітряними силами США генерал Карл Спаатс та головнокомандуючий французькою армією генерал Ж. Латр де Тассіні.

На аеродромі їх зустрічали мій заступник генерал армії В. Д. Соколовський, перший комендант Берліна генерал-полковник М. Е. Берзарін, член Військової ради армії генерал-лейтенант Ф. Ю. Боков та інші представ-

ники Червоної Армії. З аеродрому союзники прибули в Карлсхорст, де було вирішено прийняти від німецького командування беззастережну капітуляцію.

На той самий аеродром з міста Фленсбурга прибули під охороною англійських офіцерів генерал-фельдмаршал Кейтель, адмірал флоту фон Фрідебург і генерал-полковник авіації Штумпф, які мали повноваження від Деніца підписати акт про беззастережну капітуляцію Німеччини.

Тут, у Карлсхорсті, в східній частині Берліна, у двоповерховому будинку колишньої їдальні німецького військово-інженерного училища підготували зал, де мала відбуватися церемонія підписання акта.

Трохи відпочивши з дороги, всі представники командування союзних військ прибули до мене, щоб домовитися по процедурних питаннях такої хвилюючої події.

Не встигли ми зайти в приміщення, відведене для розмови, як туди буквально ринув потік американських та англійських журналістів, які відразу з місця в кар'єр почали штурмувати мене запитаннями. Від союзних військ вони піднесли мені прапор дружби, на якому золотими літерами були вигаптувані слова привітання Червоної Армії від американських військ.

Після того як журналісти залишили зал засідань, ми почали обговорювати ряд питань, що торкалися капітуляції гітлерівців.

Генерал-фельдмаршал Кейтель і його супутники перебували в цей час в іншому приміщенні.

За словами наших офіцерів, Кейтель та інші члени німецької делегації дуже нервували. Звертаючись до присутніх, Кейтель сказав:

— Проїжджаючи вулицями Берліна, я був надзвичайно приголомшений тим, до якої міри його зруйнували.

Хтось із наших офіцерів йому відповів:

— Пане фельдмаршал, а ви не були приголомшені, коли за вашим наказом стиралися з лиця землі тисячі радянських міст і сіл, під уламками яких були задавлені мільйони наших людей, і серед них багато тисяч дітей?

Кейтель зблід, нервово знизав плечима й нічого не відповів.

Як ми домовились завчасно, о 23 годині 45 хвилин Tedder, Spaats і Latr de Tassinь, представники від союзного командування, А. Я. Вишинський, К. Ф. Теле-

гін, В. Д. Соколовський та інші зібрались у мене в кабінеті, що знаходився поряд із залом, де мало відбутися підписання німцями акта про беззастережну капітуляцію.

Рівно о 24 годині ми зайшли в зал.

Починалось 9 травня 1945 року...

Усі сіли за стіл. Він стояв біля стіни, на якій були прикріплені державні прапори Радянського Союзу, США, Англії, Франції.

У залі за довгими столами, застеленими зеленим сукном, розташувались генерали Червоної Армії, війська яких за найкоротший строк розгромили оборону Берліна і змусили противника скласти зброю. Тут же були присутні численні радянські та іноземні журналісти, фоторепортери.

— Ми, представники Верховного Головнокомандування Радянських Збройних Сил та Верховного командування союзних військ,— заявив я, відкриваючи засідання,— уповноважені урядами антигітлерівської коаліції прийняти беззастережну капітуляцію Німеччини від німецького військового командування. Запросіть до залу представників німецького головного командування.

Усі присутні повернули голови до дверей, де зараз мали появитись ті, хто хвалькувато заявляв про свою здатність блискавично розгромити Францію, Англію і не пізніше як за півтора-два місяці роздавити Радянський Союз, підкорити увесь світ.

Першим, не поспішаючи і стараючись зберегти видимий спокій, переступив поріг генерал-фельдмаршал Кейтель, найближчий сподвижник Гітлера. *Вище середнього зросту, у парадній формі, підтягнутий.* Він підняв руку зі своїм фельдмаршальським жезлом угору, вітаючи представників Верховного командування радянських і союзних військ.

За Кейтелем появився генерал-полковник Штумпф. Невисокий, очі повні злості й безсилля. Водночас зайшов адмірал флоту фон Фрідебург, який здавався передчасно постарілим.

Німцям запропонували сісти за окремий стіл, який спеціально для них поставили недалеко від входу.

Генерал-фельдмаршал не поспішаючи сів і підвів голову, звернувши свій погляд на нас, тих, хто сидів за столом президії. Поруч з Кейтелем сіли Штумпф і Фрі-

дебург. Офіцери, які їх супроводжували, стали за їхніми стільцями.

Я звернувся до німецької делегації:

— Чи є у вас на руках акт про беззастережну капітуляцію Німеччини, чи вивчили його і чи маєте повноваження підписати цей акт?

Мое питання англійською мовою повторив головний маршал авіації Теддер.

— Так, вивчили і готові підписати його,— притише-ним голосом відповів генерал-фельдмаршал Кейтель, передаючи нам документ, підписаний гросс-адміралом Деніцем. У документі було написано, що Кейтель, фон Фрідебург і Штумпф уповноважені підписати акт про беззастережну капітуляцію.

Це був далеко не той гордовитий Кейтель, який приймав капітуляцію від переможеної Франції. Тепер він мав вигляд побитого, хоча й силкувався зберегти якусь позу.

Я встав і сказав:

— Пропоную німецькій делегації підійти сюди, до стола. Тут ви підпишете акт про беззастережну капітуляцію Німеччини.

Кейтель швидко підвівся, спрямувавши на нас недобрый погляд, а потім опустив очі і, повільно взявши зі столика фельдмаршальський жезл, невпевненим кроком попрямував до нашого стола. Його монокль упав і повис на шнурку. Обличчя вкрилось червоними плямами. Разом з ним підійшли до стола генерал-полковник Штумпф, адмірал флоту фон Фрідебург та німецькі офіцери, які їх супроводжували. Поправивши монокль, Кейтель сів на край стільця і трохи тремтячою рукою підписав п'ять примірників акта. Відразу ж поставили свої підписи Штумпф і Фрідебург.

Після підписання акта Кейтель встав із-за стола, надів праву рукавичку і знову спробував покрасуватися військовою виправкою, але це в нього не вийшло, і він тихо відійшов до свого стола.

У 0 годин 43 хвилини 9 травня 1945 року підписання акта про беззастережну капітуляцію Німеччини було закінчене. Я запропонував німецькій делегації залишити зал.

Кейтель, Фрідебург, Штумпф, підвівшись із стільців, уклонились і, похиливши голови, вийшли із залу. За ними вийшли їхні штабні офіцери...

Від імені радянського Верховного Головнокомандування я сердечно привітав усіх присутніх із довгожданою перемогою. У залі зчинився неймовірний гомін. Усі один одного вітали, тиснули руки. У багатьох на очах були сльози радості. Мене оточили бойові друзі — В. Д. Соколовський, М. С. Малінін, К. Ф. Телегін, М. О. Антипенко, В. Я. Колпакчі, В. І. Кузнецов, С. І. Богданов, М. Е. Берзарін, Ф. Ю. Боков, П. О. Белов, О. В. Горбатов та інші.

— Дорогі друзі,— сказав я товаришам по зброї,— нам з вами випала велика честь. У заключній битві нам була виявлена довіра народу, партії й уряду вести доблесні радянські війська на штурм Берліна. Цю довіру радянські війська, в тому числі й ви, хто очолював війська в битвах за Берлін, з честю виправдали. Шкода, що багатьох немає серед нас. А як би вони порадувались довгожданій перемозі, за яку, не вагаючись, віддали своє життя!..

Згадавши близьких друзів і бойових товаришів, котрим не довелось дожити до цього радісного дня, ці люди, що звикли без найменшого страху дивитися смерті в очі, як не кріпились, та не змогли стримати сліз.

У 0 годин 50 хвилин 9 травня 1945 року засідання, на якому була прийнята беззастережна капітуляція німецьких збройних сил, закрилось.

Потім відбувся прийом, який пройшов з великим піднесенням. Відкривши банкет, я запропонував тост за перемогу антигітлерівської коаліції над фашистською Німеччиною. Далі виступив маршал А. Теддер, за ним Ж. Латр де Тассіньї і генерал Ж. Спаатс. Після них виступали радянські генерали. Кожний говорив про те, що наболіло на душі за всі ці тяжкі роки. Пригадую, говорили багато, щиро й висловлювали велике бажання зміцнити назавжди дружні відносини між країнами антифашистської коаліції. Говорили про це радянські генерали, говорили американці, французи, англійці, і всім нам хотілося тоді вірити, що так воно й буде.

Святкова вечеря закінчилась уранці піснями й танцями. Поза конкуренцією танцювали радянські генерали. Я теж не втримався і, пригадавши свою молодість, утнув «руську». Розходилися і роз'їжджалися під звуки канонади з нагоди перемоги. Стрілянина тривала в усіх районах Берліна і його передмістях. Стріляли вгору, та осколки мін, снарядів і кулі падали на землю, й ходити

вранці 9 травня було не зовсім безпечно. Проте як відрізнялась ця небезпека від тієї, з якою всі ми зжилися за довгі роки війни!

Підписаного акта про беззастережну капітуляцію вранці того самого дня доставили в Ставку Верховного Головнокомандування.

У першому пункті акта сказано:

«1. Ми, нижчепідписані, діючи від імені німецького верховного командування, погоджуємося на беззастережну капітуляцію всіх наших збройних сил на суші, на морі і в повітрі, а також усіх сил, що знаходяться зараз під німецьким командуванням, Верховному Головнокомандуванню Червоної Армії і водночас Верховному Командуванню союзних експедиційних сил».

Удень мені подзвонили з Москви і повідомили, що всю документацію про капітуляцію німецько-фашистської Німеччини одержали і вручили Верховному Головнокомандуючому.

Отже, закінчилась кровопролитна війна. Фашистська Німеччина і її союзники були остаточно розгромлені.

Важким був шлях до перемоги для радянського народу. Він коштував мільйонів життів. І сьогодні всі чесні люди світу, оглядаючись на минулі страшні дні другої світової війни, зобов'язані з глибокою повагою і співчуттям згадати тих, хто боровся з фашизмом і віддав своє життя за визволення від фашистського рабства всього людства.

Комуністична партія і Радянський уряд, виходячи із свого інтернаціонального обов'язку і гуманних переконань, вжили всіх заходів до того, щоб своєчасно роз'яснити радянським воїнам, хто є справжнім винуватцем війни і вчинених злочинів. Не допускалось і думки про те, щоб карати трудовий німецький народ за ті злочини, котрі *фашисти* коїли на нашій землі. Щодо *німецьких трудящих* радянські люди мали ясну позицію: їм необхідно допомогти усвідомити свої помилки, швидше викорчувати рештки нацизму і влитись у загальну сім'ю волелюбних народів, вищим девізом яких у майбутньому повинні *бути* мир і демократія.

У Берліні та на його околицях ще точилися бої, а радянське командування на основі рішень ЦК партії і Радянського уряду вже приступило до організації нормальних життєвих умов для населення Берліна.

Основою для створення і діяльності військових і

цивільних органів влади був наказ Військової ради 1-го Білоруського фронту № 5 від 23 квітня 1945 року. В наказі сказано:

«Вся влада управління на території Німеччини, зайнятій Червоною Армією, здійснюється військовим командуванням за посередництвом військових комендантів міст і районів.

Військові коменданти призначаються в кожному місті. Виконавча влада створюється з місцевих мешканців: у містах — бургомістри, у малих містах і селах — старости, які відповідають перед військовим командуванням за виконання населенням усіх наказів і розпоряджень...»

Згідно з цим наказом 28 квітня 1945 року був опублікований наказ № 1 радянського військового коменданта Берліна Героя Радянського Союзу генерал-полковника М. Е. Берзаріна про перехід усієї повноти влади в Берліні в руки радянської військової комендатури.

У цьому наказі він оголосив населенню міста, що фашистська партія Німеччини та її організації розпускаються і їхня діяльність забороняється.

Наказ установлював порядок поведінки населення і визначав основні положення, необхідні для нормалізації життя в Берліні.

Центральна військова комендатура створила в усіх двадцяти районах Берліна районні військові комендатури, які були укомплектовані нашими офіцерами, і насамперед спеціалістами-господарниками та інженерно-технічним персоналом. У деяких підрайонах були створені дільничні комендатури. З самого початку своєї роботи радянським військовим комендатурам довелося в дуже складній обстановці вирішувати багато важких завдань.

Унаслідок боїв у Берліні з 250 тисяч будинків міста близько 30 тисяч були зовсім зруйновані, понад 20 тисяч будинків були напівзруйновані, понад 150 тисяч будинків мали середні пошкодження.

Міський транспорт не працював. Понад третину станцій метро було затоплено, 225 мостів висаджено в повітря німецько-фашистськими військами. Вагонний парк і силова мережа міського трамвая майже цілком були виведені з ладу. Вулиці, особливо в центрі, завалені уламками. Вся система комунального господарства

припинила свою роботу — електростанції, водокачки, газові заводи, каналізація.

Необхідно було врятувати берлінське населення від голодної смерті, організувати продовольче постачання, яке припинило перед вступом радянських військ у Берлін. Були виявлені численні факти, коли цілі групи населення протягом кількох тижнів не одержували ніякого продовольства. Радянські війська, розташовані в Берліні, почали гасити пожежі, організували прибирання й поховання трупів, провадили розмінування.

Проте радянське командування не могло вирішити всі ці завдання без масового залучення до активної роботи місцевого населення.

Військові ради, військові коменданти, працівники політичних органів насамперед залучали до роботи в районні магістрати німецьких комуністів, визволених з концтаборів, антифашистів та інших німецьких демократів, з якими у нас відразу встановилось дружнє взаєморозуміння.

Так почали створюватись німецькі органи самоуправління — органи антифашистсько-демократичної коаліції. Приблизно одну третину в них складали комуністи, які діяли в товариській згоді з соціал-демократами і лояльно настроєними спеціалістами.

Велику роботу в Берліні проводив політичний відділ комендатури на чолі з полковником А. І. Єлізаровим.

У травні 1945 року Військова рада фронту з метою нормалізації життя в Берліні прийняла ряд найважливіших рішень, зокрема:

11 травня — постанову № 063 про постачання продовольством німецького населення Берліна. В ній установлювався порядок і норми видачі продовольства;

12 травня — постанову № 064 про відновлення й забезпечення нормальної роботи комунального господарства Берліна;

31 травня — постанову № 080 про постачання молоком дітей Берліна.

Були прийняті й інші рішення про нормалізацію харчування й побуту населення, і передусім трудового народу, зайнятого на відбудовних роботах.

Як перша допомога з боку Радянського уряду в Берлін надійшло 96 тисяч тонн зерна, 60 тисяч тонн картоплі, до 50 тисяч голів худоби, цукор, жири та інші продукти.

Внаслідок цих термінових заходів була ліквідована загроза голоду німецького населення.

Значну роль в упорядкуванні життя в Берліні відіграли радянські комендатури, політоргани фронту, гарнізону й комендатур, навколо яких швидко наростала активність демократично настроєного населення. Поступово зникла непевність і побоювання репресій, якими всіх лякали нацисти.

Якось, проїжджаючи околицями Берліна, я звернув увагу на незвичайно строкатий натовп, в якому були й наші солдати. Там же — багато дітей і жінок. Зупинивши машину, ми підійшли, вважаючи, що цивільні особи — це наші радянські люди, визволені з фашистських таборів. Та виявилось, що це жителі Берліна. Стою, спостерігаю і чую, як один із солдатів, тримаючи на руках білявого німецького хлопчика років чотирьох, каже:

— Я втратив дружину, маленьку доньку й синочка, коли сім'я евакуювалась із Конотопа. Загинули вони в поїзді від бомбування. Війна закінчується, що ж я житиму як бурлака? Віддайте мені хлопчика. Його ж батька й матір розстріляли есесівці.

Хтось пожартував:

— А хлопчина, бач, схожий на тебе...

Жінка, що стояла поруч, сказала по-німецькому:

— Ні, не можу віддати. Це мій племінник, виховуватиму сама.

Хтось переклав. Солдат засмутився.

Я втрутився:

— Слухай, друже, повернешся на Батьківщину, там знайдеш собі сина — скільки в нас сиріт зосталось! А ще краще — візьмеш дитину разом з матір'ю!

Солдати зареготали, усміхнувся й німецький хлопчина. Наші бійці, розв'язавши свої речові мішки, зразу ж роздали дітям і жінкам хліб, цукор, консерви, сухарі, а хлопчик, що сидів на руках солдата, одержав ще й цукерки. Солдат розцілував хлопчину й тяжко зітхнув.

І яка ж добра душа в радянського солдата, подумав я і, підійшовши до солдата, міцно потиснув йому руку. Я був без погонів, у шкірянці, але скоро мене впізнали, довелося затриматись ще на півгодини й відповісти на багато запитань присутніх. Шкода, що я не записав прізвищ тих солдатів. Запам'ятав тільки, що ця

група була з 5-ї ударної армії генерала М. Е. Берзаріна.

9 травня за дорученням Державного Комітету Оборони до нас у Берлін прилетів Анастас Іванович Мікоян. Він зразу ж захотів подивитись, як налагоджується мирне життя.

Вийшовши з машини біля одного з продовольчих магазинів, де вже видавали по радянських картках хліб німецьким мешканцям, А. І. Мікоян звернувся до жінок, які стояли в черзі. Вигляд вони мали дуже виснажений.

— Як почуваете себе після того, як радянські війська зайняли Берлін? — запитав Анастас Іванович. — Кажіть сміливіше, ось маршал Жуков, він зважить на ваші потреби і зробить усе, що ми тільки зможемо.

— Це Анастас Іванович Мікоян, — сказав я, — заступник Голови Ради Народних Комісарів. Він прибув за дорученням Радянського уряду подивитись, як ви живете і в чому маєте потребу, щоб надати берлінцям можливу допомогу.

Перекладач переклав.

Нас відразу ж оточили й заговорили навперебій:

— Ніколи б не повірили, що такий великий російський начальник може ходити по чергах і цікавитись, чого потребують прості німці. А нас весь час лякали росіянами...

Літня жінка, підійшовши до А. І. Мікояна, помітно хвилюючись сказала:

— Велике спасибі від нас, німецьких жінок, за те, що рятуєте нас від голодної смерті.

І зразу ж звернулась до хлопчика, що стояв поруч:

— Кланяйся радянським начальникам за хліб і добре ставлення!

Хлопчик мовчки поклонився.

Разом з А. І. Мікояном, А. В. Хрульовим та М. О. Антипенком ми ретельно вивчили наші можливості щодо надання продовольчої та медичної допомоги населенню. Незважаючи на власні великі труднощі, ми знайшли засоби і подали допомогу. Треба було бачити обличчя мешканців Берліна, коли їм видавали хліб, крупу, каву, цукор, іноді трохи жирів і м'яса...

Керуючись вказівками Центрального Комітету партії та Радянського уряду, ми допомагали німецькому народові усім, чим тільки могли, щоб швидше організувати його трудове життя. Із наявного трофейного майна

виділялися вантажні машини, насіння, а коні і сільськогосподарський реманент, узяті в маєтках німецьких баронів, передавалися сільськогосподарським робітникам, які створювали трудові артілі.

У Берлін прибули керівники німецьких комуністів. Німецькі товариші підкреслювали, що робітники, прості люди вже бачать у Червоній Армії не карателя, а визволителя німецького народу від фашизму.

Ми рекомендували німецьким комуністам піти в частини Червоної Армії і порозмовляти з радянськими бійцями. Цю пропозицію вони прийняли. Повернувшись, вони з великим душевним теплом відізналися про наших бійців, про їхній широкий політичний кругозір і людяність.

Після захоплення Берліна нам довелось часто зустрічатися з В. Піком, В. Ульбріхтом та іншими керівниками Комуністичної партії Німеччини. Не покладаючи рук всі вони працювали над ліквідацією тяжких наслідків війни і панування фашизму.

Я познайомився з Отто Гротеволем, який тоді був визнаний керівником лівого угруповання соціал-демократичної партії Німеччини, котра явно тяжіла до комуністів. Незабаром між Вільгельмом Піком, Вальтером Ульбріхтом і Отто Гротеволем почалися активні переговори про утворення з числа комуністів і лівих соціал-демократів єдиної соціалістичної партії. Через рік, 21 квітня 1946 року, ці переговори закінчились утворенням Соціалістичної єдиної партії Німеччини (СЕПН). Були обрані керівні органи партії, розгорнута велика робота серед робітників, селян і трудової інтелігенції.

У середині травня 1945 року Військова рада фронту скликала нараду за участю німецької громадськості, працівників промисловості, транспорту, охорони здоров'я, комунального господарства, культурних закладів та офіцерів військових комендатур. У роботі наради взяли участь заступник Голови Раднаркому А. І. Мікоян, німецькі партійні і громадські діячі.

Були обговорені питання дальшої нормалізації життя в місті, постачання населення та заходи щодо відбудови транспорту, комунальних підприємств, організації культурного життя в Берліні.

Уже 14 травня військовий комендант Берліна генерал-полковник М. Е. Берзарін разом з новою дирекцією метро відкрив рух на першій лінії метрополітену, а на-

прикінці травня було введено в експлуатацію п'ять ліній метрополітену загальною довжиною 61 кілометр.

19 травня відбулися урочисті установчі збори берлінського магістрату, де М. Е. Берзарін виступив з доповіддю про політику радянських властей у Берліні, а обер-бургомістр доктор Вернер представив магістрат громадськості. Він складався з осіб, відомих своєю колишньою антифашистською демократичною діяльністю.

По всьому місту провадилися великі відбудовчі роботи, розчистка завалів, в яких поряд з німецькими спеціалістами і населенням взяли участь радянські інженери й спеціальні війська. Наприкінці травня в межах міста частково стали до ладу основні залізничні станції та річкові порти, які забезпечували нормальне постачання Берліна паливом і продовольством.

До цього ж часу було введено в дію 21 насосну станцію міського водопроводу; 7 відновлених газових заводів подавали для потреб міста 340 тисяч кубічних метрів газу на добу. Підприємства і населення основних районів Берліна майже повністю були забезпечені газом і водою. В червні міський трамвай уже перевозив пасажирів і вантажі на 51 лінії загальною довжиною 498 кілометрів.

25 травня за наказом М. Е. Берзаріна було дозволено організувати міську поліцію, суд і прокуратуру. Очолити поліцейський апарат у Берліні доручили активному учасникові руху «Вільна Німеччина» Паулю Маркграфу.

Військові комендатури Берліна з допомогою німецьких комуністів і демократів провели значну роботу по організації й розвитку демократичного устрою в місті.

Берлінське радіо почало свої передачі 13 травня. Наступного дня керівництво військової комендатури разом з директорами театрів Густавом Грюндгенем, Ернстом Легалем та Паулем Вегнером обговорили підготовчі заходи до відкриття берлінських театрів.

У середині червня в Берліні працювало 120 кінотеатрів, у них демонструвалися радянські художні й документальні кінофільми. Їх з цікавістю дивилися десятки тисяч берлінців.

Дуже важливим політичним і культурним заходом радянських властей було видання для населення газети радянських окупаційних військ «Тегліхе рундшау» («Що»

денний огляд») німецькою мовою. Перший номер цієї газети вийшов 15 травня, і вона швидко завоювала популярність.

Перед газетою поставили завдання: роз'яснити німецькому народові зовнішню й внутрішню політику нашої партії і Радянського уряду, розказати правду про Радянський Союз, про інтернаціональну місію Червоної Армії. Докладно висвітлювалися заходи по відбудові комунального господарства й піднесенню культури в Берліні, розвінчувалася сутність фашизму. Німців закликали напружити всі сили, щоб найскоріше відновити нормальне життя в Берліні.

Через кілька днів почала видаватись газета «Берлінер цайтунг», орган берлінського магістрату.

У червні відбулося об'єднання берлінських демократичних культурних сил. Було створено «Культурбунд» — культурну спілку демократичного оновлення Німеччини.

У середині травня за вказівкою радянської комендатури й магістрату в більшості районів відновились шкільні заняття. Наприкінці червня вже йшли уроки в 580 школах, де навчалася 233 тисячі дітей. Було організовано 88 дитячих будинків.

Наказом № 2 Головноначальствующого радянської військової адміністрації була дозволена на території Радянської зони окупації діяльність антифашистських партій. Працюючому населенню було гарантоване право об'єднання у вільні профспілки й організації з метою забезпечення своїх інтересів і прав. Докладно про цей захід радянської військової адміністрації я розкажу далі. А тут хочу навести слова Отто Гротеволья, який підкреслював, що цей наказ «дав могутній імпульс політичного життя в Радянській зоні окупації».

«Де можна знайти в історії таку окупаційну армію,— писав він,— яка через п'ять тижнів після закінчення війни дала б можливість населенню окупованої держави створювати партії, видавати газети, надала б свободу зборів і виступів?»

«Цей крок соціалістичних військових властей виявився несподіваним і вражаючим для переважної більшості німецького населення. Він був вираженням довір'я радянських властей до демократичних сил німецького народу та їх послідовної програми викорінення фашизму

й демократичного перетворення Німеччини», — пише історик НДР Хорст Шюцлер.

11 червня Центральний Комітет Комуністичної партії Німеччини виступив з програмним зверненням до німецького народу. Це був документ виняткової історичної ваги, у ньому було викладено програму побудови антифашистсько-демократичної Німеччини.

Німецький народ одержав право будувати своє життя на демократичній основі.

У перші ж місяці після закінчення війни демократичні органи самоврядування Берліна, як, до речі, в усій радянській зоні окупації, під керівництвом КПН і за участю радянського командування здійснили ряд соціально-економічних перетворень. Було ліквідовано великі капіталістичні монополії, розпущено спілки підприємців, колишніх нацистів було усунуто з керівних постів у різних галузях економічного, суспільного та культурного життя міста. На заводах було встановлено 8-годинний робочий день і декларовану єдину систему відпусток для трудящих.

На час прибуття у західні сектори Берліна військ та адміністрації США, Англії і Франції у місті в основному було нормалізовано життя населення й створено всі умови для подальшого його розвитку.

16 червня 1945 року радянську комендатуру і 5-у ударну армію спіткало велике нещастя. Командуючий армією, перший радянський комендант Берліна, Герой Радянського Союзу генерал-полковник Микола Ерастович Берзарін, який так багато зробив для відновлення Берліна, загинув під час виконання службових обов'язків в автомобільній катастрофі.

На посту військового коменданта і командуючого 5-ю ударною армією його змінив Герой Радянського Союзу генерал-полковник О. В. Горбатов. Командуючи під час Берлінської операції військами 3-ї армії, він блискуче впорався із завданням розгрому німецьких військ, оточених на південний схід від Берліна. Як комендант Берліна, Олександр Васильович виявив себе видатним організатором і зробив усе можливе, щоб активно продовжити роботу по відновленню нормального життя трудового німецького народу.

Хочеться добрим словом відзначити плідну діяльність члена Військової ради 5-ї ударної армії генерал-лейтенанта Ф. Ю. Бокова і полковника С. І. Тюльпано-

ва¹, які подавали велику допомогу німецьким товаришам в організації берлінського магістрату, місцевих органів самоврядування і в роботі радянських військових комендатур у Берліні.

Заключною операцією радянських військ у Великій Вітчизняній війні стала Празька операція. Радянські війська мали завершити розгром решток німецьких військ у Чехословаччині й визволити її від німецької окупації.

5 травня Ставці стало відомо про повстання чехів у Празі та боях з німецькими військами. Ставка наказала 1, 2 та 4-му Українським фронтам прискорити рух наших військ у район Праги, щоб підтримати повсталих і не дати гітлерівцям придушити повстання.

Виконуючи наказ Ставки, фронти кинули туди свої рухомі війська. В ніч на 9 травня вони вийшли в район Праги, а вранці увійшли в місто, де їх палко вітало населення.

З цього часу організований опір німецьких військ у Чехословаччині, Австрії та на півдні Німеччини припинився. Німецькі війська швидко відходили на захід, намагаючись здатися в полон американським військам. Там, де радянські війська заступали їм дорогу, вони силкувалися пробитися з допомогою зброї, зазнаючи при цьому великих втрат. Командування американських військ, порушивши свої союзницькі зобов'язання, не перепинило німецько-фашистським військам відхід у їхню зону, а навіть сприяло цьому.

Такі самі явища ми спостерігали і на ділянках англійських військ. Радянське командування заявило протест союзникам, *але це нічого не дало, наші вимоги залишились без відповіді.*

У розташування американських військ поспішала відійти і дивізія власовців, зрадників Батьківщини. У дивізії був сам Власов. Проте її відхід рішуче припинив 25-й танковий корпус, яким командував генерал-майор Є. І. Фоміних. Було вирішено взяти Власова в полон живим, щоб відплатити сповна за зраду Батьківщині. Виконати це завдання доручили командирові 162-ї танкової бригади полковникові І. П. Міщенку, а безпосе-

---

¹ Прізвище С. І. Тюльпанова в цьому контексті в рукопису відсутнє.— *Прим. ред.*

редньо захопити Власова доручили загонові під командуванням капітана М. І. Якушова.

Власова захопили в легковій машині колони, яка відходила. Сховавшись під купою речей і вкрившись ковдрою, він прикинувся хворим солдатом, але був викритий його ж охоронцями. Пізніше Власов і його співники були засуджені Військовим трибуналом і страчені.

* * *

Отже, остаточно впала страхітлива фашистська держава. Радянські Збройні Сили і війська союзників за допомогою народно-визвольних сил Франції, Югославії, Польщі, Чехословаччини та інших країн завершили розгром фашизму в Європі. З переможним закінченням війни з фашистською Німеччиною були пов'язані кращі надії всього прогресивного людства.

Мені важко, та й у цьому немає потреби, особливо виділити когось із учасників Берлінської операції — цієї найбільшої фінальної битви кінця другої світової війни. Кожний радянський воїн бився і виконував доручене йому завдання з максимальним напруженням своїх сил і можливостей.

Розгром противника в операції, битві чи в бою — справа всього колективу, загальна справа. Той, хто намагається піднятися над колективом, чи той, хто намагається будь-кого звеличити, — поводяться фальшиво.

В управлінні військами фронту в цій завершальній операції мені добре допоміг досвідчений колектив штабу 1-го Білоруського фронту, на чолі якого стояв генерал М. С. Малінін. *Взагалі повинен сказати, що штаби наших військ в усіх операціях відігравали домінуючу роль. Від їхньої діяльності в основному залежав успіх операцій.* І, підбиваючи підсумок війни, необхідно віддати належне трудівникам наших штабних колективів.

Хотілося б звернути увагу на те, що розгром берлінського угруповання німецьких військ і взяття німецької столиці — Берліна — були здійснені усього тільки за 16 діб. Це рекордно короткий строк для такої складної, найбільшої стратегічної операції.

Тепер дехто на Заході намагається надто зменшити труднощі, з якими довелося зіткнутись радянським військам у завершальних операціях 1945 року та під час взяття Берліна зокрема.

Як учасник Берлінської операції, мушу сказати, що це була одна з найважчих операцій другої світової війни. Угрупування противника загальною кількістю близько мільйона чоловік, яке оборонялось на берлінському стратегічному напрямі, билось запекло. Особливо на Зееловських висотах, на околицях міста і в самому Берліні. Радянські війська в цій завершальній операції зазнали великих втрат — близько трьохсот тисяч убитих і поранених.

Із розмов з Ейзенхауером, Монтгомері, офіцерами й генералами союзних військ мені тоді було відомо, що після форсування Рейну союзні війська серйозних боїв з німцями не вели. Німецько-фашистські частини швидко відходили і без особливого опору здавались у полон американцям та англійцям. Ці дані підтверджуються надзвичайно малими втратами союзних військ на завершальних операціях.

Так, наприклад, за даними Ф. С. Пог'ю, викладеними в його книзі «Верховне командування», 1-а американська армія Паттона за 23 квітня 1945 року втратила усього тільки три чоловіки, тоді як у цей самий день узяла в полон 9 тисяч німецьких солдатів та офіцерів.

Яких втрат зазнала тримільйонна американська армія, прямуєчи від Рейну на схід, південний схід і північний схід? Виявляється, американці втратили усього на всього 8351 чоловіка, тоді як кількість полонених німців обчислювалась сотнями тисяч солдатів та офіцерів.

Багато керівних військових діячів Заходу, а серед них і колишнє Верховне командування експедиційними союзними військами в Європі, продовжують робити неправильні висновки про те, що після битви в Арденнах і виходу союзних військ на Рейн німецька воєнна машина була розбита і взагалі не було потреби проводити весняну кампанію 1945 року. Так, колишній президент США Д. Ейзенхауер у своєму інтерв'ю, яке він дав у 1965 році в Чикаго вашінгтонському кореспондентові Едварду Фольянцу, заявив: «Німеччина зазнала цілковитої поразки після битви в Арденнах... До 16 січня все було закінчено, і всяка розумна людина зрозуміла, що це кінець... Від будь-якої весняної кампанії варто було б відмовитись. Війна закінчилася б на 60 або 90 днів раніше».

Не могу з цим погодитись.

Червона Армія, як ми вже знаємо, в середині січня 1945 року щойно розгорнула наступ з рубежу Тільзіт — Варшава — Сандомир, маючи на меті розгромити противника у Східній Пруссії та Польщі. А далі планувався наступ у центр Німеччини, щоб оволодіти Берліном і вийти на Ельбу, а на південному крилі готувалося остаточне визволення Чехословаччини та Австрії.

Згідно з міркуваннями Ейзенхауера, виходило, що радянські війська повинні були в січні 1945 року теж відмовитись від весняної кампанії. Це означало закінчити війну, не досягши ні основної військово-політичної мети, ні навіть кордонів фашистської Німеччини, не кажучи вже про взяття Берліна. Коротше кажучи, зробити те, на що сподіватися, про що так мріяли Гітлер і його оточення, сидячи в підземеллях імперської канцелярії, зробити те, за чим так сумують сьогодні всі ті, кому не до вподоби великі прогресивні зміни наших днів, ті, хто проповідує політику в дусі відродження фашизму.

Розгром фашизму в Європі вимагав від країн антигітлерівської коаліції мобілізації величезних збройних сил і матеріальних засобів. У вирішенні цього найважливішого завдання було продемонстровано взаєморозуміння і бажання довести боротьбу з фашизмом до переможного кінця.

Ніхто не може заперечувати ту обставину, що головний тягар боротьби з фашистськими збройними силами випав на долю Радянського Союзу. Це була найжорстокіша, найкривавіша і найважча з усіх війн, які коли-небудь довелось вести нашому народові. Досить сказати, що понад 20 мільйонів радянських людей загинули під час війни.

Жорстока й руйнівна війна близько трьох років точилася безпосередньо на радянській території, були стерті з лиця землі багато тисяч міст і населених пунктів, ущент зруйновано тисячі найважливіших промислових об'єктів.

Жодна країна, жодний народ антигітлерівської коаліції не зазнав таких тяжких жертв, як Радянський Союз, і ніхто не доклав стільки сил, щоб розбити ворога, який загрожував усьому людству. На американську територію не було скинуто жодної бомби. На міста США не впав жодний снаряд. У війні з Німеччиною і Японією Америка втратила вбитими 405 тисяч чоловік.

Англія — 375 тисяч чоловік. Тоді як, наприклад, Польща — 6 мільйонів чоловік, Югославія — 1 мільйон 706 тисяч чоловік.

Радянські люди віддають належне народам США, Англії, їхнім солдатам, матросам, офіцерам і генералам, які робили все можливе, щоб наблизити час перемоги над фашистською Німеччиною. Ми щиро шануємо пам'ять загиблих англійських та американських моряків, котрі, незважаючи на складну морську обстановку, на те, що на кожній милі на них чатувала смертельна небезпека, доставляли нам вантажі, обумовлені договором по ленд-лізу. Ми високо цінуємо самовідданість учасників Опору в багатьох європейських країнах.

Щодо бойової доблесті воїнів усіх родів військ експедиційних сил союзників у Європі, то мушу об'єктивно визнати їхні високі бойові якості та бойовий дух, з яким вони билися з нашим спільним ворогом.

Не випадково, коли наші війська зустрілися з союзниками на Ельбі та в інших районах, вони щиро вітали одні одних з перемогою над фашистською Німеччиною, висловлюючи надію на післявоєнну дружбу.

Ніхто з нас тоді не припускав, що скоро настануть роки «холодної війни».

Війна, розв'язана гітлерівськими правителями, коштувала дуже дорого й німецькому народові — 7 мільйонів тільки вбитими втратила Німеччина в цій війні. Загинули й ті, хто самовіддано боровся проти фашизму. В авангарді антифашистських сил завжди стояла Комуністична партія Німеччини. Понад триста тисяч комуністів було знищено у фашистських катівнях. Немало загинуло й борців з лівого крила соціал-демократії. Німецькому народові, серед інших народів світу, довелось зазнати тяжких страждань і мук.

Гітлерівський фашизм перетворив німецьку молодь, яка не досягла ще зрілого віку, в душогубів. Без краплі жалю вони розстрілювали, спалювали в печах і розтоптували живих людей, незважаючи на вік і стать.

Як це могло статися з народом, що дав світові К. Маркса і Ф. Енгельса, К. Лібкнехта і Р. Люксембург, Е. Тельмана та інших борців за справедливу народну справу і комунізм?

Як це могло статися з країною, яка подарувала людству найвидатніші наукові відкриття, шедеври літератури й музики, живопису й архітектури, країною, де жили

й творили геніальні Бах, Бетховен, Гете, Гейне і Альберт Ейнштейн?

Історики ще не розкрили всієї системи й методів, що застосовувалися в гітлерівській Німеччині для формування в свідомості людей сліпої віри в фашизм, у чванливу, невинуватну величність «німецької раси» як вищої і «надлюдської», у всеперемагаючу могутність німецької держави.

Щоб перевиховати людей в дусі фашизму, гітлерівці створили по всій країні величезну розгалужену мережу стеження й шпигунства. Всіх інакомислячих фашисти кидали в катівні гестапо. Широко застосовувалась система «батого й пряника». Слухняним, тим, яких приваблювала міфічна величність Німеччини та світове панування, широко роздавались різні нагороди, ордени й підвищення в званні.

Усе це, разом узяте, робило свою справу. Одурманені промовами своїх фашистських главарів, у тому числі й самого фюрера, запалені легкими перемогами над країнами Європи, гітлерівці слухняно йшли завойовувати й знищувати. Доти, поки їм не заступили шлях Радянські Збройні Сили, натхнені найсправедливішими в світі ідеями — свободи своєї Батьківщини, рівноправності й незалежності всіх народів на земній кулі.

Війна піддала суворому випробуванню і всебічній перевірці радянський суспільний і державний лад. Ця перевірка підтвердила його повну перевагу й життєву силу. Хід і результат війни показали вирішальну роль у ній народних мас. Кожна радянська людина, яка перебувала в лавах військ, у партизанських загонах, на заводах, у конструкторських бюро, колгоспах і радгоспах, не шкодуючи сил, укладала свою частку в розгром ворога.

У важких умовах, недоїдаючи й недосипаючи, працювали робітники, колгоспники, інтелігенція. Жінки й підлітки заміняли тих, хто йшов на фронт. Усе народне господарство, побудоване на новій економічній базі, довело свою прогресивність. Наша промисловість у найважчих умовах збройної боротьби з сильним ворогом, який завдав нам такої величезної матеріальної шкоди, зуміла за роки війни виробити майже вдвоє більше сучасної бойової техніки, ніж гітлерівська Німеччина, що спиралася на військовий потенціал Європи.

Навіть у найтяжчі моменти, коли, здавалось, ворог

повинен був узяти гору, радянський народ не опустив руки, не зігнувся під ударами противника, а, згуртувавшись навколо Комуністичної партії, з честю подолав усі труднощі й добився всесвітньо-історичної перемоги.

Всесоюзна Комуністична партія дійсно була справжнім натхненником і організатором нашої перемоги. У важку годину суворих воєнних випробувань вона стояла на чолі народу, що боровся, її кращі сини були на передньому краї збройної боротьби. Наприкінці війни на фронті було понад 3 мільйони комуністів — більш ніж половина всіх членів партії (кожний четвертий воїн був комуністом!), а найбільший приплив воїнів у партію був у найважчі місяці 1941 і 1942 років. Комуністи й комсомольці на фронті і в тилу були прикладом у героїчній боротьбі за Батьківщину. Народ і його армія бачили в комуністах і лєнінській партії зразок високого радянського патріотизму й відданості інтернаціоналізмові.

Хотів би особливо підкреслити ту величезну важливість патріотичну й пропагандистську роль, яку відіграла радянська преса в роки Великої Вітчизняної війни. Героїчно, в перших лавах, в найнебезпечніших і найскладніших фронтових умовах діяли спецкори, кореспонденти центральних і фронтових газет, безстрашні й всюдишні фотокореспонденти, працівники радіо й кіно. Величезний і заслужений авторитет мало у всьому світі Радінформбюро як джерело найвірогіднішої інформації з фронтів Великої Вітчизняної війни.

Німецький імперіалізм ставив перед собою мету — знищити першу в світі соціалістичну державу, поневолити народи багатьох країн. Тепер уже пожовтіли документи, директиви й карти, на яких гітлерівська верхівка розписала долю Європи, Азії, Африки та Америки, після того як удасться розгромити СРСР. Але про них варто згадувати щоразу, коли думаєш про значення Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу, про те, до чого взагалі можуть привести зазіхання на світове панування.

Класова непримиренність і безкомпромісність у боротьбі з фашизмом і його збройними силами справили визначальний вплив на стратегію, оперативне мистецтво і тактику радянських військ, які спрямовувалися Центральним Комітетом партії та Ставкою Верховного Головнокомандування.

У розділі про Ставку Верховного Головнокомандування я вже торкався питань воєнно-стратегічного мистецтва. Вважаю необхідним зупинитися тут на цьому ще раз.

Радянське військове керівництво, яке досконало оволоділо воєнним мистецтвом, спираючись на масовий героїзм, на всенародну підтримку, зуміло вирвати у ворога ініціативу й організувати ряд успішних найбільших стратегічних наступальних операцій.

Удосконалюючи форми й способи ведення війни, Верховне Головнокомандування, Генеральний штаб, командування фронтів, армій та їхні штаби в ході війни проводили величезну роботу по узагальненню передового досвіду збройної боротьби і впровадженню його у війська, що й сприяло загальному успіхові.

Найважливішими факторами успіху наступальних операцій 1943—1945 років були новий метод артилерійського та авіаційного наступу; масоване застосування танкових та авіаційних об'єднань і їхня вміла взаємодія із загальновійськовими арміями в операціях стратегічного масштабу; докорінне поліпшення підготовки операцій і методів управління військами.

У ході війни поряд із сухопутними силами швидко розвивались і наші військово-повітряні сили, їхня тактика й оперативне мистецтво. Це забезпечувало в завершальному періоді цілковите панування в повітрі. Бойові дії наших льотчиків під час війни відзначалися масовим героїзмом. Діючи разом із сухопутними військами, авіація здійснювала могутні й невідхильні удари на всю тактичну, оперативну й стратегічну глибину. Під кінець війни наші військово-повітряні сили мали на озброєнні чудову матеріальну частину, *і ми не можемо не відзначити величезної заслуги перед Батьківщиною конструкторів літаків, авіаційних двигунів, інженерів, техніків та робітників авіаційної промисловості.*

Створюючи першокласну військову техніку, видатні творчі перемоги одержали колективи, якими керували А. М. Туполев, А. І. Мікоян, А. А. Благонравов, О. О. Архангельський, М. М. Полікарпов, О. С. Яковлев, С. В. Ільюшин, С. О. Лавочкін, В. М. Петляков, С. П. Корольов, П. О. Сухой, Ж. Я. Котін, О. М. Крилов, В. Я. Климов, М. І. Кошкін, В. Г. Грабін, П. М. Горюнов, М. Й. Гуревич, В. О. Дегтярьов, О. О. Мікулін, Б. І. Шавирін, Г. С. Шпагін.

Поряд із сухопутними і військово-повітряними силами успішно здійснював операції і наш Військово-Морський Флот. Багато десятків з'єднань і сотні загонів морської піхоти діяли на суші, і скрізь вони виявляли чудеса хоробрості, чим і заслужили від народу велику подяку.

Починаючи з 1944 року радянська воєнна стратегія, спираючись на величезний воєнний та економічний потенціал країни і маючи переважаючі сили й засоби, проводила наступальні операції, в яких одночасно брали участь два, три, чотири і більше фронтів, десятки тисяч гармат, тисячі танків, реактивних мінометів та бойових літаків. Ці могутні сили й засоби давали змогу радянському командуванню проривати будь-яку оборону противника, завдавати глибоких ударів, оточувати великі угруповання, швидко розсікати їх і за короткі строки знищувати.

Якщо в районі Сталінграда Південно-Західному, Донському й Сталінградському фронтам потрібно було майже два з половиною місяці для повного розгрому армії Паулюса, то в завершальній Берлінській операції, як уже відзначалось, *більш як 400-тисячне* угруповання німецьких військ розгромили і взяли в полон за 16 діб.

У підготовці всіх наступальних операцій радянських військ велика увага приділялася фактору раптовості, яка досягалась ретельним оперативним і тактичним маскуванням, системою розробок у глибокій таємниці оперативної документації і суворо обмеженої інформації всіх інстанцій від Ставки до військ включно. При цьому особлива увага приділялась потайному зосередженню сил і засобів на напрямках головних ударів і демонстрації удаваних перегруповань на ділянках, де не передбачався наступ.

Якщо говорити про німецьке командування і взагалі про нашого противника у другій світовій війні, то я не можу приєднати свій голос до тих, хто вважає неповноцінним оперативно-стратегічне й тактичне мистецтво німецьких збройних сил. На початку війни воно було на високому рівні й спиралося на реальну силу та засоби, які перебували в розпорядженні німецького командування. Ця перевага відчутно давалася взнаки на початку 1941 і влітку 1942 року.

На другому етапі війни співвідношення воєнного мистецтва супротивних сторін почало вирівнюватися, та

коли наші війська набули досвіду ведення війни і радянське командування одержало в своє розпорядження необхідну кількість сил і засобів, воно значно перевершило у воєнному мистецтві німецьке командування, особливо у вирішенні стратегічних завдань.

На третьому етапі війни, коли співвідношення сил і засобів різко зросло на користь радянських військ, радянське воєнне мистецтво досягло вищого ступеня досконалості, і ворога за короткий час було розгромлено. Стратегічне мистецтво німецького командування, починаючи з битви на Волзі, пішло на різкий спад, дійшовши в 1945 році до занепаду.

Що ж до верховного військово-політичного керівництва фашистської Німеччини — Гітлера та його найближчого оточення — воно з самого початку було явно авантюристичним. В усіх своїх агресивних політичних і воєнних діях воно не бачило того, що веде Німеччину по шляху до безодні, до державної катастрофи, особливо, коли воно ризикнуло розпочати війну з Радянським Союзом. Це було явно не під силу фашистському блоку.

Гітлер та його оточення не змогли правильно оцінити обороноздатність Радянського Союзу й ті сили, що містилися в надрах радянського суспільного й державного ладу, в основах радянської економіки й високому патріотизмі радянських людей.

За час війни з фашистською Німеччиною радянські війська провели багато великих операцій, чимало з яких є безприкладними в історії війн як за своїми масштабами, так і за їхнім класичним здійсненням. До таких операцій слід віднести боротьбу за Ленінград, битви під Москвою, Сталінградом і на Курській дузі, Яссько-Кишинівську операцію, розгром німецьких військ у Білорусії, Вісло-Одерську операцію і завершальну, Берлінську операцію. Із оборонних операцій незабутніми щодо стійкості і масового героїзму є битви під Смоленськом, Ленінградом, Севастополем та Одесою.

Мимоволі спадає на думку порівняння битв за Москву і за Берлін.

Битва під Москвою відбувалася в умовах значної переваги сил противника над нашими військами. На підступах до Берліна противник мав більш міцну оборону, ніж ми її мали під Москвою. І все ж радянські війська розгромили німецьку оборону на підступах до Берліна і в гранично короткий час оволоділи Берліном, а в

1941 році німецькі війська розбилися об стійкість радянських військ під Москвою і були відкинуті на захід на значну відстань.

Усі великі наступальні й контрнаступальні операції радянських військ починаючи з осені 1942 року відзначались оригінальністю, рішучістю, стрімкістю й цілковитою завершеністю. Битви й операції тривали майже безперервно у всі пори року. Ні морозна й снігова зима, ні зливи й весняно-осіннє непролазне бездоріжжя не зупиняли ходу операцій, хоча це вимагало надзвичайного фізичного й духовного напруження військ.

Найважливішою відмінною рисою радянської стратегії в 1944—1945 роках була її виняткова активність, розгортання наступальних операцій на всьому радянсько-німецькому фронті з вирішальною метою. Якщо в першому й частково в другому періодах війни радянські війська переходили в наступ найчастіше після того, як вичерпувались наступальні можливості німецьких військ (перехід у контрнаступ), то кампанії в завершальному періоді війни відразу ж починалися могутнім наступом наших військ на підготовлену оборону противника.

Одночасність розгортання і безперервність проведення великих наступальних операцій на ряді напрямків у ході *всієї кампанії* стали можливими завдяки дальшій зміні співвідношення сил на користь радянських військ, скороченню довжини радянсько-німецького фронту. Такий спосіб ведення стратегічного наступу був винятково ефективним, бо скрізь позбавляв противника свободи маневру.

У цих великих наступальних операціях брала участь величезна кількість військ: по 100—150 дивізій, 20—30—40 тисяч гармат і мінометів, до 5—6 тисяч танків і стільки ж літаків.

За своєю формою стратегічні наступальні операції були дуже різноманітними. Найхарактерніші з них — операції на оточення й знищення супротивних великих угруповань противника ударами по напрямках, що сходяться, або шляхом притиснення до моря; завдання роздроблюючих ударів з метою розчленування угруповання противника і знищення його частинами. Найефективнішою формою стратегічної наступальної операції була операція на оточення. Сприятливою умовою для початку такої операції було те, що наші війська займали вигідні позиції, охоплюючи угруповання противника.

Радянські війська протягом усієї війни винятково уміло й відважно оперували в нічний час. Цей вид бойових дій, що вважався до війни «дією в особливих умовах», у ході війни став звичайним. Особливо великого розмаху нічні дії набули в 1943—1945 роках, коли наші війська проводили найбільші наступальні операції. Війська противника, як правило, уникали діяти вночі, а коли їм це доводилось робити, то вони не були ініціативними.

Починаючи з 1943 року великого значення набули зустрічні битви. Досвід війни показав, що в зустрічних діях перемагає той, хто заздалегідь добре підготовлений до цього складного виду бою. Тут особливо важливо пам'ятати, що завжди і в усьому при першому ж зіткненні слід випереджати противника: у захопленні вигідних рубежів, у розгортанні, у відкритті вогню, в охопленні флангів, у стрімкості атаки. Зустрічні дії за своєю природою вимагали від командирів широкої і сміливої ініціативи, постійної готовності взяти на себе відповідальність за розумну бойову активність.

Успішний хід наших наступальних операцій підтримувався героїчними діями партизанських сил Радянського Союзу, які понад три роки не давали ворогові перпочинку, руйнуючи ворожі комунікації і тероризуючи його тил. А коли радянські війська вийшли на території Польщі, Чехословаччини, Румунії, Болгарії, Югославії та Угорщини, радянським військам велику допомогу подавали патріоти цих країн, які боролися проти гітлерівських загарбників під керівництвом своїх комуністичних і соціалістичних партій.

В окупованих областях РРФСР, за далеко не повними даними, в організованих загонах партизанів було 260 тисяч народних месників, на Україні — 220 тисяч, у Білорусії — 374 тисячі. Командуванню ворожих військ довелось у себе в тилу практично створювати другий фронт для боротьби з партизанами, на що відтягувались великі сили військ. Це серйозно позначилося на загальному стані німецького фронту і в кінцевому підсумку на результаті війни.

Хочеться згадати видатних керівників підпільних партійних організацій та командирів партизанських загонів і з'єднань, які зробили все можливе для боротьби з ворожими силами, уміло взаємодіючи з нашими регулярними військами: В. А. Бегму, П. П. Вершигору,

С. Я. Вершиніна, П. К. Пономаренка, Т. А. Строкача, О. Ф. Федорова, С. С. Бельченка, М. Гусейн-Заде, Ф. А. Баранова, С. А. Ковпака, І. А. Козлова, В. І. Козлова, С. В. Руднева, К. С. Заслонова, О. М. Сабурова, М. Шумаускаса, Д. М. Медведева, М. І. Наумова, П. З. Калініна.

Велика заслуга перед Батьківщиною належить прикордонникам. Вони першими прийняли удари німецьких військ і зробили все можливе, щоб зірвати гітлерівський план блискавичної війни, згідно з яким прикордонні загопи мали бути зметені за одну-дві години після вторгнення.

Прикордонні війська завзято билися на кордоні з переважаючими силами противника, а потім вони разом з військами Червоної Армії самовіддано боролись за кожну п'ядь радянської землі.

У битві за Москву ряд прикордонних полків (колишніх прикордонних загонів) разом з частинами Червоної Армії на смерть стояли на волоколамському, можайському, нарофомінському, малоарославецькому напрямках. У битві на Курській дузі блискучі успіхи показала 70-а армія, укомплектована прикордонниками Далекого Сходу, Середньої Азії та Забайкалля.

Прикордонники виконували важливі завдання і в тилу противника, знищуючи його адміністрацію та руйнуючи комунікації. У ході війни прикордонні війська охороняли тили Червоної Армії, успішно боролись з проникненням усякої фашистської агентури та диверсантів. Там, де билися частини і з'єднання прикордонників, ми завжди були упевнені в їхніх успішних діях.

В сучасних війнах величезне значення має чітке управління військами у всіх ланках. Воно охоплює широке коло військово-політичних, моральних, матеріальних і психологічних факторів і становить найважливішу частину військової науки і військового мистецтва.

У передвоєнні роки радянська військова наука недостатньо глибоко дослідила й науково обґрунтувала цю найважливішу проблему.

З перших моментів війни радянському командуванню довелося мати справу з такими категоріями стратегії й оперативного мистецтва, які практично йому не були добре відомі. Всім нам довелося уже в ході війни багато в чому освоювати науку й практику управління військами. В цьому питанні радянське командування було в

менш вигідному становищі, ніж командування німецьких військ, яке до моменту нападу на Радянський Союз мало достатню практику в управлінні військами в сучасних умовах.

Із зростанням загальної переваги наших збройних сил над німецько-фашистськими військами зростало містецтво управління людьми і військовою технікою.

* * *

В середині травня 1945 року *Й. В. Сталін* наказав мені прибути в Москву. Чого викликають, я не знав, а запитувати було незручно, та це у військових і не заведено.

Я пішов прямо в Генеральний штаб до *О. І. Антонова*, від якого дізнався, що Державний Комітет Оборони розглядає зараз питання, зв'язані з виконанням наших нових зобов'язань перед США і Англією — вступ Радянського Союзу в війну з Японією.

У Генеральному штабі в цей час на повний хід тривала робота по плануванню майбутніх бойових дій сухопутних військ, ВПС та Військово-Морського Флоту на Далекому Сході.

Із Генштабу я подзвонив *Й. В. Сталіну* і доповів, що прибув. Відразу одержав вказівку з'явитись о восьмій годині вечора в Кремль. Часу в моєму розпорядженні було достатньо, і я поїхав до Михайла Івановича *Калініна*, який дзвонив мені в Берлін і просив, коли я приїду в Москву, щоб неодмінно зайшов до нього і розказав про Берлінську операцію.

Я щиро любив Михайла Івановича за його простоту, за мудрість життєву, за те, що він звичайними словами умів пояснити найскладніші явища життя.

Михайло Іванович зустрів мене дуже привітно. Він за ці роки сильно подався і мав стомлений вигляд. Незважаючи на свій вік, він не раз виїжджав у війська діючої армії, зустрічався з бійцями, командирами і завжди знаходив для них розумне, тепле слово.

Михайло Іванович розпитував, як узяти Берлін, як налагоджується життя німецького народу, як організовується діяльність німецької Комуністичної партії, значна частина якої була по-звірячому знищена гітлерівцями.

Після розмови з Михайлом Івановичем я пішов до Верховного. В кабінеті були, крім членів Державного Комітету Оборони, нарком Військово-Морського Флоту М. Г. Кузнецов, О. І. Антонов, начальник тилу Червоної Армії А. В. Хрульов, кілька генералів, які відали в Генеральному штабі організаційними питаннями.

Олексій Інокентійович доповідав розрахунки Генштабу щодо перекидання військ і матеріальних засобів на Далекий Схід і зосередження їх на майбутніх фронтах. За намітками Генштабу *виходило*, що на всю підготовку до бойових дій з Японією буде потрібно близько трьох місяців.

Потім Й. В. Сталін спитав:

— Чи не слід нам на ознаменування перемоги над фашистською Німеччиною провести в Москві Парад Перемоги і запросити героїв, які найбільше відзначились,— солдатів, сержантів, старшин, офіцерів і генералів?

Цю ідею всі палко підтримали й почали зразу ж вносити ряд практичних пропозицій.

Питання про те, хто прийматиме Парад Перемоги і хто командуватиме парадом, тоді не обговорювалось. Проте кожний з нас вважав, що Парад Перемоги повинен приймати Верховний Головнокомандуючий.

Відразу О. І. Антонову дали завдання підготувати всі необхідні розрахунки щодо параду і проект директиви. Наступного дня всі документи були представлені Й. В. Сталіну, і він їх затвердив.

На парад передбачалося запросити по одному зведеному полку від Карельського, Ленінградського, 1-го Прибалтійського, 1, 2, 3-го Білоруських, 1, 2, 3 і 4-го Українських фронтів, зведені полки Військово-Морського Флоту і Військово-Повітряних Сил.

До складу полків включались Герої Радянського Союзу, кавалери орденів Слави, прославлені снайпери та орденоносці, які найбільше відзначились,— солдати, сержанти, старшини й офіцери.

Зведені фронтові полки мали очолювати командуючі фронтами.

Було вирішено привезти з Берліна Червоний прапор, який водрузили над рейхстагом, а також бойові прапори німецько-фашистських військ, захоплені в боях радянськими військами.

У кінці травня й на початку червня тривала посилена підготовка до параду. В десятих числах червня весь

склад учасників уже був одягнутий у нову парадну форму й приступив до тренування.

12 червня Михайло Іванович Калінін вручив мені третю Золоту Зірку Героя Радянського Союзу.

Точно не пригадую, здається, 18—19 червня мене викликав до себе на дачу Верховний.

Він спитав, чи не розучився я їздити на коні.

— Ні, не розучився.

— Ось що, вам доведеться приймати Парад Перемоги. Командувати парадом буде Рокоссовський.

Я відповів:

— Дякую за таку честь, та чи не краще парад приймати вам? Ви Верховний Головнокомандуючий, за правом і обов'язками парад слід приймати вам.

Й. В. Сталін сказав:

— Я вже старий приймати паради. Приймайте ви, ви молодший.

Прощаючись, він зауважив, як мені здалося, не без натяку:

— *Раджу приймати парад на білому коні, якого вам покаже Будьонний...*

Наступного дня я поїхав на Центральний аеродром подивитися, як проходить тренування до параду. Там зустрів сина Сталіна Василя. Він відкликав мене вбік і розповів цікаву історію:

— *Кажу вам під великим секретом. Батько сам готувався приймати Парад Перемоги. Та стався казус. Три дні тому під час їзди через невміле застосування острогів кінь поніс батька по манежу. Батько, вхопившись за гриву, намагався втриматися в сідлі, але не зміг і впав. При падінні забив собі плече й голову, а коли підвівся — сплюнув і сказав: «Нехай приймає парад Жуков, він старий кавалерист».*

— *А на якому коні батько тренувався? — запитав я Василя.*

— *На білому арабському коні, на якому він рекомендував вам приймати парад. Тільки прошу про це нікому не говорити, — знову повторив Василь.*

І я досі нікому не говорив. Однак минуло вже багато років після Параду Перемоги, і гадаю, що тепер про цей випадок можна розповісти...

Шикування параду визначили в порядку загальної лінії діючих фронтів, справа наліво. На правому фланзі був вишикуваний полк Карельського, потім Ленінград-

ського, 1-го Прибалтійського фронтів і так далі. На лівому фланзі стрій замикали 4-й Український, зведений полк Військово-Морського Флоту та частини гарнізону Московського військового округу.

Для кожного зведеного полку були спеціально вибрані військові марші, які вони особливо любили. Передостання репетиція до параду відбулася на Центральному аеродромі, а остання, генеральна, — на Красній площі. За короткий строк усі зведені полки були чудово підготовлені й справляли велике враження.

22 червня в газетах був опублікований такий наказ Верховного Головнокомандуючого:

«На ознаменування перемоги над Німеччиною у Великій Вітчизняній війні призначаю 24 червня 1945 року в Москві на Красній площі парад військ діючої армії, Військово-Морського Флоту і Московського гарнізону — Парад Перемоги...

Парад Перемоги прийняти моему заступникові Маршалу Радянського Союзу Г. К. Жукову, командувати парадом Маршалу Радянського Союзу К. К. Рокоссовському.

Верховний Головнокомандуючий
Маршал Радянського Союзу
Й. Сталін.

Москва, 22 червня 1945 року».

Ось він, довгожданий і незабутній день! Радянський народ твердо вірив, що він настане. Героїчні воїни, натхнені партією Леніна, під командою своїх прославлених командирів пройшли важкий чотирилітній бойовий шлях і закінчили його блискучою перемогою в Берліні.

24 червня 1945 року я встав раніше ніж звичайно. Зразу ж подивився у вікно, щоб переконавшись, чи правильне повідомлення наших синоптиків, які напередодні завбачували на ранок хмарну погоду і мрячний дощ. А як хотілося, щоб на цей раз вони помилились!

Та, на жаль, цього разу погоду передбачили правильно. Над Москвою було хмарне небо і мжичив дощ. Подзвонив командуючому Військово-Повітряними Силами, який сказав, що на більшості аеродромів погода нелітна. Здавалось, Парад Перемоги не пройде так урочисто, як хотілося.

Але ні! Москвичі з піднесеним настроєм ішли з оркестрами до району Красної площі, аби взяти участь у

демонстрації в той історичний день. Їхні щасливі обличчя, сила-силенна гасел, транспарантів, пісні створювали загальний радісний настрій.

А ті, хто не брав участі в демонстрації на Красній площі, заповнили всі тротуари. Радісне хвилювання й вигуки «ура» на честь перемоги над фашизмом об'єднували їх з демонстрантами і військами. В цьому єднанні відчувалась нездоланна сила й могутність Країни Рад.

Без трьох хвилин десять я був на коні біля Спаських воріт.

Виразно чую команду: «Парад, струнко!» Слідом за командою прокотився гул аплодисментів керівникам партії й уряду, які з'явилися на Мавзолеї. Годинник відбивав 10.00.

Що й казати, серце стукотіло прискорено... Послав уперед коня й попрямував на Красну площу. Гримнули могутні й урочисті звуки такої дорогої для кожного росіянина мелодії «Слався!» Глінки. Потім зразу запанувала цілковита тиша, пролунали чіткі слова командуючого парадом Маршала Радянського Союзу К. К. Рокоссовського, який, звичайно, хвилювався не менш, ніж я. Його рапорт поглинув усю мою увагу, і я заспокоївся.

Бойові прапори військ, під якими завершився розгром ворога, обпалені війною мужні обличчя воїнів, їхні захоплено сяючі очі, нові мундири, на яких виблискували бойові ордени й відзнаки, створювали хвилюючу й незабутню картину.

Як шкода, що багатьом вірним синам Батьківщини, які загинули в боях з кривавим ворогом, не довелось дожити до цього радісного дня, дня нашого торжества!

Під час об'їзду й привітання військ я бачив, як з козирків кашкетів струмочками збігала вода, але душевне піднесення було таким великим, що ніхто цього не помічав.

Особливе захоплення пройняло всіх, коли урочистим маршем рушили полки героїв повз Мавзолей В. І. Леніна. На чолі їх ішли генерали, маршали родів військ і Маршали Радянського Союзу, які прославилися в битвах з фашистськими військами.

Ні з чим не можна порівняти той момент, коли двісті бійців — ветеранів війни під барабанний бій кинули до підніжжя Мавзолею В. І. Леніна двісті прапорів німецько-фашистської армії.

Хай пам'ятають цей історичний акт реваншисти, любителі воєнних авантур!

Після Параду Перемоги відбувся урядовий прийом на честь учасників параду. На прийомі були присутні керівники партії і уряду, члени Президії Верховної Ради СРСР, члени ЦК партії, наркоми, найвидатніші діячі Червоної Армії і Флоту, науки, промисловості й сільського господарства, мистецтва, літератури.

Було виголошено багато щирих промов на честь партії, яка згуртувала радянський народ на боротьбу з ворогом і організувала збройні сили на розгром ворога; на честь Радянських Збройних Сил, які здійснили цілковитий розгром фашистської Німеччини; на честь діячів науки, техніки, промисловості, сільського господарства й мистецтва, які забезпечили матеріальну й духовну могутність наших збройних сил у боротьбі з сильним, досвідченим і лютим ворогом; на честь великого радянського народу.

Роз'їхавшись потім на свої місця служби, учасники Параду Перемоги тривалий час перебували під його враженням.

Повернувшись у Берлін, ми запропонували американцям, англійцям і французам провести парад військ на честь перемоги над фашистською Німеччиною в самому Берліні. Через деякий час ми одержали їхню позитивну відповідь. Парад радянських військ і військ союзників вирішили провести у вересні в районі рейхстагу і Бранденбурзьких воріт, де проходили завершальні бої під час взяття радянськими військами Берліна 1—2 травня 1945 року.

Згідно з домовленістю парад військ мали приймати головнокомандуючі військами Радянського Союзу, США, Англії та Франції.

У берлінському параді брали участь всі роди сухопутних військ. Військово-повітряні сили, військово-морські сили вирішили не залучати, бо вони були значно віддалені від Берліна.

Наближався час параду. Радянські війська провели ретельну підготовку. На парад ми намагалися запросити насамперед солдатів, сержантів, старшин, офіцерів і генералів, які особливо відзначилися під час штурму Берліна і його головних вогнищ опору — рейхстагу та імперської канцелярії. Все йшло так, як було погоджено з союзниками.

Але напередодні парад у нас несподівано попередили про те, що з ряду причин головнокомандуючі союзними військами не можуть прибути в Берлін на парад і уповноважили своїх генералів узяти в ньому участь.

Я відразу ж подзвонив Й. В. Сталіну.

Вислухавши мою доповідь, він сказав:

— Вони хочуть принизити політичне значення парад у військ країн антигітлерівської коаліції. Стривайте, вони ще й не такі викидатимуть фокуси. Не звертайте уваги на відмову союзників і приймайте парад самі, тим більше, що ми маємо на це прав більше, ніж вони.

Парад військ у Берліні відбувся 7 вересня 1945 року в точно призначений час. У ньому взяли участь радянські війська, які штурмували Берлін, американські, англійські та французькі війська, котрі знаходились у Берліні й несли окупаційну службу у відведених їм секторах західної частини міста.

Об'їхавши війська, вишикувані для урочистого маршу, я виголосив промову, де відзначив історичні заслуги радянських військ та експедиційних сил союзників.

Наша піхота, танкісти й артилеристи пройшли бездоганним строем. Особливо велике враження справили танки і самохідна артилерія. Із союзних військ кращою стройовою підготовкою відзначились англійські війська.

У районі, де відбувався парад, зібралося близько двадцяти тисяч берлінців. Це було торжество, яке символізувало перемогу антигітлерівської коаліції над кривавою фашистською агресією.

Потсдамська конференція. Контрольна рада по управлінню Німеччиною

У травні 1945 року, приблизно у двадцятих числах, пізно ввечері мені подзвонив О. М. Поскрьобишев і передав, щоб я приїхав у Кремль до *Й. В. Сталіна*.

У кабінеті Верховного, крім нього, були В. М. Молотов і К. Є. Ворошилов.

Після взаємних привітань *Й. В. Сталін* сказав:

— Тоді як ми всіх солдатів та офіцерів німецької армії роззброїли і направили в табори для військовополонених, англійці зберігають німецькі війська в повній бойовій готовності і встановлюють з ними співробітництво. Досі штаби німецьких військ на чолі з їхніми колишніми командуючими мають повну свободу і за вказівкою Монтгомері збирають і доводять до ладу зброю і бойову техніку своїх військ.

— Я гадаю,— вів далі Верховний,— англійці намагаються зберегти німецькі війська, щоб використати пізніше. А це — пряме порушення домовленості між главами урядів про негайний розпуск німецьких військ.

Звертаючись до В. М. Молотова, *Й. В. Сталін* сказав:

— Треба прискорити виїзд нашої делегації в Контрольну комісію, котра повинна рішуче зажадати від союзників арешту всіх членів уряду Деніца, німецьких генералів та офіцерів.

— Радянська делегація завтра виїжджає у Фленсбург,— відповів В. М. Молотов.

— Тепер, після смерті президента Рузвельта, Черчіль швидко порозуміється з Труменом,— зауважив *Й. В. Сталін*.

— Американські війська й досі знаходяться в Тюрингії і, як видно, поки що не збираються іти в свою зону окупації,— сказав я.— За наявними у нас відомостями, американці охотяться за найновішими патентами, розшукують і відправляють в Америку видатних німецьких учених. Таку саму практику вони проводять і в інших

європейських країнах. З цього приводу я вже писав Ейзенхауеру і просив його прискорити відведення американських військ із Тюрінгії. Він мені відповів, що збирається найближчими днями приїхати в Берлін, щоб установити особистий контакт зі мною та обговорити всі питання.

Гадаю, що слід зажадати від Ейзенхауера негайного виконання домовленості про розташування військ у призначених зонах окупації. У противному разі нам слід утриматись від допуску військового персоналу союзників у зони великого Берліна.

— Правильно,— схвалив Й. В. Сталін.— Тепер послухайте, чого я вас викликав. Військові місії союзників повідомили, що на початку червня у Берлін прибудуть Ейзенхауер, Монтгомері і Латр де Тассіньї для підписання декларації про взяття Радянським Союзом, США, Англією і Францією верховної влади по управлінню Німеччиною на період її окупації. Ось текст, прочитайте,— сказав Й. В. Сталін, передаючи мені згорнутий аркуш паперу.

Там було сказано:

«Уряди Радянського Союзу, США, Англії і Франції беруть на себе верховну владу в Німеччині, включаючи всю владу, яку має німецький уряд, верховне командування і будь-який обласний, муніципальний або місцевий уряд чи влада».

Декларація передбачала:

— цілковите роззброєння всіх німецьких збройних сил, включаючи сухопутні, повітряні, протиповітряні і військово-морські сили, СС, СА, гестапо і всі інші сили або допоміжні організації, що мають зброю, з передачею зброї союзникам;

— арешт усіх головних фашистських лідерів і осіб, підозрюваних у воєнних злочинах;

— вжиття союзниками таких заходів по роззброєнню й демілітаризації Німеччини, які вони вважатимуть необхідними для майбутнього миру і безпеки.

Я повернув Верховному документ.

— У цьому зв'язку,— продовжував Й. В. Сталін,— виникає питання про заснування Контрольної ради по управлінню Німеччиною, куди ввійдуть представники всіх чотирьох країн. Ми вирішили доручити вам посаду Головноначальствующого по управлінню Німеччиною від Радянського Союзу. Крім штабу Головному, потріб-

но створити радянську військову адміністрацію. Вам треба мати заступника по військовій адміністрації. Кого ви хочете мати своїм заступником?

Я назвав генерала В. Д. Соколовського. Й. В. Сталін погодився.

Потім він ознайомив мене з основними питаннями організації Контрольної ради:

— В цю раду, крім вас, призначаються від США генерал армії Ейзенхауер, від Англії — фельдмаршал Монтгомері, від Франції — генерал Латр де Тассіньї. У кожного з вас буде політичний радник. У вас буде Вишинський, у Ейзенхауера — Роберт Мерфі, у Монтгомері — Стронг. Хто буде від Франції, поки що невідомо.

Усі постанови Контрольної ради дійсні при умові одностайного вирішення питання. Мабуть, в ряді питань вам доведеться діяти одному проти трьох.

Запалюючи люльку, він додав, усміхаючись:

— Ну, та нам не звикати битися одним... Найголовнішою метою Контрольної ради, — вів далі Й. В. Сталін, — має стати швидке налагодження мирного життя німецького народу, цілковите знищення фашизму та організація роботи місцевих властей. До складу місцевих органів влади в Німеччині слід відбирати трудящих, із тих, хто ненавидить фашизм.

Нашу країну фашисти розорили й розграбували, тому вам, *Соколовському, Сабурову і Зоріну*, треба серйозно попрацювати над тим, щоб швидше здійснити договір із союзниками про демонтаж деяких військово-промислових підприємств у рахунок репарацій.

Одержавши ці вказівки, я незабаром виїхав у Берлін. Наступного ж дня після приїзду до мене прибув з візитом генерал Д. Ейзенхауер із своїм численним почтом, в якому був і командуючий стратегічною авіацією США генерал К. Спаатс.

Генерала Д. Ейзенхауера ми приймали в штабі фронту у Венденшлоссі. Разом зі мною був А. Я. Вишинський.

Зустрілись ми по-солдатському, можна сказати, дружньо. Д. Ейзенхауер, узявши мене за руки, довго розглядав, а потім сказав:

— Так ось ви який!

Потиснувши міцно йому руку, я подякував у його особі військам союзників, які боролися разом з нами проти фашизму, і з задоволенням відзначив, що між на-

шими арміями і народами в роки війни з гітлерівською Німеччиною встановилася плідна співдружність.

Спочатку розмова точилася навколо минулих подій. Д. Ейзенхауер розказав про великі труднощі під час проведення десантної операції через Ла-Манш у Нормандію, складності по влаштуванню комунікацій, в управлінні військами і особливо під час несподіваного контрнаступу німецьких військ в Арденнах.

Переходячи до справи, він сказав:

— Нам доведеться домовитись по цілому ряду питань, зв'язаних з організацією Контрольної ради і забезпеченням наземних комунікацій через радянську зону в Берлін для персоналу США, Англії і Франції.

— Очевидно, треба буде домовитись не тільки про наземні комунікації,— відповів я Д. Ейзенхауеру,— доведеться вирішити питання про порядок польотів у Берлін американської і англійської авіації через радянську зону.

На це генерал Спаатс, відкинувшись на спинку стільця, недбало кинув:

— Американська авіація скрізь літала і літає без будь-яких обмежень.

— Через радянську зону ваша авіація літати без обмежень не буде,— відповів я Спаатсу.— Будете літати тільки в установлених повітряних коридорах.

Тут швидко втрутився Д. Ейзенхауер і сказав Спаатсу:

— Я не доручав вам так ставити питання про польоти авіації.

А потім, звернувшись до мене, зауважив:

— Зараз я приїхав до вас, пане маршал, тільки з тим, щоб особисто познайомитись, а ділові питання вирішимо тоді, коли організуємо Контрольну раду.

— Думаю, що ми з вами, як давні солдати, знайдемо спільну мову і будемо дружно працювати,— відповів я.— А зараз я хотів би просити вас тільки про одне: скоріше виведіть американські війська із Тюрінгії, котра, згідно з домовленістю на Кримській конференції між главами урядів союзників, повинна окупуватись тільки радянськими військами.

— Я згоден з вами і на цьому наполягатиму,— відповів Д. Ейзенхауер.

Я не хотів розпитувати його, перед ким він наполяга-

тиму. Для мене було ясно, що це питання упирається в велику політику, вірніше — в Черчілля і Трумена.

Тут же, в моєму кабінеті, було влаштовано для Д. Ейзенхауера і його супутників сніданок, після чого вони вилетіли в свою Ставку у Франкфурт-на-Майні.

Зовні Д. Ейзенхауер справив на мене добре враження. Мені сподобалися його простота, невимушеність і почуття гумору.

5 червня у Берлін прибули Д. Ейзенхауер, Б. Монтгомері, Ж. Латр де Тассіньї для підписання Декларації про поразку Німеччини і прийняття верховної влади в Німеччині урядами СРСР, США, Англії і Франції.

Перед засіданням Д. Ейзенхауер приїхав до мене в штаб, щоб вручити вищий військовий орден США — «Легіон пошани» ступеня Головнокомандуючого.

Я подзвонив Верховному і доповів про це.

Й. В. Сталін сказав:

— Нам, у свою чергу, треба нагородити Ейзенхауера і Монтгомері орденами «Перемога», а Латра де Тассіньї орденом Суворова I ступеня.

— Чи можу я оголосити їм про це?

— Так, звичайно.

При підписанні Декларації я вперше особисто познайомився з фельдмаршалом Монтгомері.

Під час війни я уважно стежив за діями англійських військ під його командуванням. У 1940 році експедиційний корпус англійців спіткала катастрофічна невдача в районі Дюнкерка. Потім англійські війська під командуванням Монтгомері розгромили німецький корпус генерала Роммеля в районі Ель-Аламейна. Під час здійснення десантної операції через Ла-Манш в Нормандію Монтгомері вміло керував військами союзників і їхнім наступом до самої Сени.

Монтгомері був вищий від середнього зросту, дуже рухливий, по-солдатському підтягнутий і справляв враження жвавої і думаючої людини. Він заговорив зі мною про операції в районі Ель-Аламейна і в Сталінграді. В його уявленні обидві ці операції були рівноцінні.

Жодною мірою не бажаючи применшити заслуги англійських військ, я все-таки був змушений роз'яснити йому, що операція в районі Ель-Аламейна була операцією армійського масштабу. А в Сталінграді діяла група фронтів, що здійснювала операцію великого стратегічного значення, внаслідок якої найбільше угруповання

німецьких військ і військ їхніх союзників було розгромлене в районі Волги і Дону, а потім і Північного Кавказу. Ця операція, як відомо, стала початком докорінного зламу у війні і поклала початок масовому вигнанню німецьких військ з нашої країни.

Після підписання Декларації Монтгомері, звернувшись до мене, сказав:

— Пане маршал, ми вирішили найближчими днями зайняти в Берліні свою зону, і, мабуть, наші друзі американці й французи так само захочуть одночасно з нами зайняти кожний свою зону. У зв'язку з цим я хотів би зараз домовитися з вами про встановлення комунікацій для наших окупаційних частин у Берліні.

— Перш ніж вирішувати питання про комунікації, по яких англійські й американські частини ввійдуть у Берлін, треба, щоб війська союзників розташувались у тих районах Німеччини, які були передбачені рішеннями Кримської конференції. Через те доти, поки американські війська не вийдуть з Тюрінгії, а англійські — з району Віттенберга, я не можу погодитись на пропуск у Берлін окупаційних військ союзників, а також розташування персоналу адміністративних органів Контрольної ради.

Б. Монтгомері почав був заперечувати, але тут швидко втрутився Д. Ейзенхауер:

— Монті, не сперечайся! Маршал Жуков має рацію. Тобі треба скоріше забиратися з Віттенберга, а нам із Тюрінгії.

— Ну, гаразд, — здався Монтгомері, — не будемо зараз сперечатись. Давайте краще на пам'ять про першу нашу зустріч сфотографуємося. З цієї нагоди я привіз із собою чудового фотографа...

Після того як фотограф, нарешті, «вистріляв» увесь свій запас плівки, я оголосив командуючим військами союзників про рішення Радянського уряду нагородити їх вищими радянськими військовими орденами. На моє запитання, де й коли можна вручити їм ордени, Ейзенхауер і Монтгомері відповіли, що просять прибути до них у Франкфурт-на-Майні 10 червня.

Провівши своїх майбутніх колег по Контрольній раді, я подзвонив Й. В. Сталіну і розказав про претензії Монтгомері і про позицію, зайняту Ейзенхауером.

Й. В. Сталін, розсміявшись, сказав:

— Треба якось запросити Ейзенхауера в Москву. Я хочу з ним познайомитись.

10 червня, як домовились, ми вилетіли в штаб Д. Ейзенхауера у Франкфурт-на-Майні, де нас зустрів великий почесний караул американських військ, який справив на мене добре враження своєю зовнішньою виправкою.

Штаб Ейзенхауера розміщався у величезних приміщеннях хімічного концерну «І. Г. Фарбеніндустрі», який уцілів під час жорстоких бомбардувань Франкфурта, хоча саме місто авіацією союзників було перетворене в руїни.

Слід відзначити, що і в інших районах Німеччини об'єкти хімічного концерну «І. Г. Фарбеніндустрі» лишились також незайнаними, хоч цілі для бомбардувань були чудові. Ясно, що відносно цього командуванню союзників з Вашингтона й Лондона давалися особливі вказівки.

Збереглося й багато інших військових заводів. Як потім з'ясувалось, фінансові нитки від цих найбільших військових об'єктів простягалися до монополій Америки й Англії.

Відбулася церемонія нагородження радянськими орденами Ейзенхауера й Монтгомері, американських та англійських генералів і офіцерів. Після вручення орденів відбувся повітряний парад американської та англійської авіації, в якому брало участь кілька сот літаків. Потім усіх нас запросили на сніданок.

Виїжджали ми з Франкфурта з надією на встановлення дружніх взаємин і погоджених дій у роботі по чотиристоронньому управлінню Німеччиною.

Незабаром американці й англійці відвели свої війська з районів, які вони зайняли на порушення домовленості. Услід за цим до Берліна прибули окупаційні частини військ США, Англії та Франції і персонал адміністративних органів Контрольної ради.

У другій половині червня до мене з візитом прибув фельдмаршал Монтгомері. Після взаємних привітань він повідомив, що англійський уряд нагородив мене, маршала К. К. Рокоссовського, генералів В. Д. Соколовського та М. С. Малініна військовими орденами Великобританії.

Б. Монтгомері просив призначити день, коли він змо-

же вручити нам ордени, і місце для церемонії. Я попросив його, щоб він сам призначив день і місце.

Фельдмаршал Б. Монтгомері з великим тактом сказав:

— Радянські війська зробили свій завершальний удар у районі Бранденбурзьких воріт, де вони водрузили над рейхстагом Червоний прапор. Я вважаю, що саме в цьому місці і слід вручити вам ордени Великобританії, якими відзначаються заслуги керованих вами радянських військ.

У призначений день і годину Костянтин Костянтинович Рокоссовський, Василь Данилович Соколовський, Михайло Сергійович Малінін і я прибули до Бранденбурзьких воріт, де нас урочисто зустрів почесний караул англійських гвардійських військ і велика група генералів та офіцерів.

Нагородження відбулося біля рейхстагу. Мене нагородили орденом «Бані» I ступеня і Великим рицарським хрестом, К. К. Рокоссовського — орденом «Бані» II ступеня, В. Д. Соколовського та М. С. Малініна — орденами «За заслуги».

Увечері фельдмаршал Монтгомері у своїй резиденції влаштував прийом, де були присутніми багато наших генералів та офіцерів.

Церемоній нагороджень я торкнувся тому, що в свій час деякі газети подали не зовсім точну інформацію про ці події.

Спочатку Контрольна рада і всі її органи працювали без особливих незгод. Засідання Ради відбувалися в міру необхідності, але не частіше ніж один раз на тиждень. Між засіданнями питання звичайно попередньо обговорювались у *робочих* комітетах *Контрольної ради*.

Цікава деталь. У процесі роботи Контрольної ради харчування учасників засідань союзники здійснювали по черзі: один місяць годували американці, другий — англійці, потім — французи, а тоді — ми. Коли наставала наша черга, кількість учасників засідань збільшувалась удвічі. Це пояснювалося широкою російською гостинністю, російською кухнею, яка добре себе зарекомендувала і, зрозуміло, знаменитою російською ікрою і горілкою...

З перших кроків нашої роботи відчувалося, що у всіх комітетах Контрольної ради триває ретельне вивчення радянських представників, політики й тактики радянської сторони, наших сильних і слабких позицій.

Ми теж придивлялися до своїх західних партнерів і до їхніх дій.

Треба сказати, що американський і англійський персонал був заздалегідь підготовлений для роботи в Контрольній раді. Вони добре опрацювали всю довідкову документацію по Німеччині, її господарському і військовому потенціалові, їх завчасно проінструктували в питаннях економічної політики щодо майбутнього Німеччини. *На жаль, усього цього в нас не було. Доводилося багато що освоювати на ходу, часто звертаючись до Москви за консультацією і вказівками, що заважало оперативності в розв'язанні питань у Контрольній раді.*

Обстановка, в якій почала свою роботу Контрольна рада, *характеризувалася такими моментами.*

Народи країн — союзників СРСР були сповнені вдячності Радянським Збройним Силам за розгром Німеччини і знищення тієї небезпеки, котру являв собою гітлеризм для всіх народів світу. До фашистів ставлення було суто ворожим. У цих умовах правлячі кола США вважали передчасним і небезпечним розкривати справжні плани й наміри, вважали за краще продовжувати співробітництво з Радянським Союзом.

До того ж, як і правлячі кола Англії, вони були зацікавлені в участі СРСР у війні проти Японії і з нетерпінням чекали, коли ми вступимо в цю війну. Природно, вони не хотіли починати що-небудь таке, що могло б погіршити відносини з Радянським Союзом.

Ось чому робота Контрольної ради на початку проходила порівняно гладко.

Однак слід відзначити, що поведінка представників США, Англії та Франції не була щирою. Рішення Кримської конференції та Контрольної ради здійснювалися в їхніх зонах окупації однобічно, суто формально, а в ряді випадків і просто саботувалися. Це стосується і рішення про демілітаризацію Німеччини. Ні в економічній, ні в політичній, ні безпосередньо у військовій галузі це рішення вповні виконаним не було.

На початку роботи Контрольної ради ми домовилися з Д. Ейзенхауером послати групу радянських офіцерів розвідвідділу штабу фронту в американську зону для допиту головних воєнних злочинців, яких в американській зоні зібралось більше, ніж у будь-якій іншій.

Там були Герінг, Ріббентроп, Кальтенбруннер, генерал-фельдмаршал Кейтель, генерал-полковник Йодль

та інші не менш важливі персони третього рейху. Проте американці, маючи відповідні вказівки, не дозволили нашим офіцерам допитати всіх воєнних злочинців. Удалося допитати тільки деяких. У своїх показаннях гітлерівці петляли як зайці, силкуючись у всіх злочинах перед людством звинуватити тільки Гітлера, і всіляко ухилились від визнання своєї особистої провини.

Матеріали допитів підтверджували наявність залаштункових переговорів гітлерівців з розвідувальними органами США та Англії про можливість сепаратного миру з цими країнами.

У процесі дальшої роботи в Контрольній раді нам стало важче домовлятися з американцями та англійцями. Наші пропозиції про виконання тих чи інших пунктів Декларації про поразку Німеччини, підписаної і погодженої на конференції глав урядів, викликали опір з боку наших колег по Контрольній раді.

Незабаром ми одержали вірогідні відомості про те, що ще в ході заключної кампанії Черчілль надіслав фельдмаршалу Монтгомері секретну телеграму з наказом: «Ретельно збирати німецьку зброю та бойову техніку і складати її, щоб легко можна було б знову роздати цю зброю німецьким частинам, з якими нам довелося б співробітничати, якби радянський наступ продовжувався».

На черговому засіданні Контрольної ради нам довелося зробити гостру заяву з цього приводу, підкресливши, що історія знає мало прикладів такого віроломства і зрадництва союзницьким зобов'язанням і обов'язку.

Радянський Союз, вказали ми, чітко виконує свої зобов'язання, котрі були прийняті всіма союзниками в цій війні. Ми вважаємо, що англійське командування і його уряд заслуговують серйозного засудження.

Монтгомері намагався відвести радянське обвинувачення. Його колега американський генерал Клей мовчав. Очевидно, він знав про цю директиву прем'єр-міністра Англії.

Згодом Черчілль, виступаючи перед виборцями округу Вуддфорд, відкрито заявив, що коли німці здавалися сотнями тисяч у полон, він справді надіслав такий секретний наказ фельдмаршалу Монтгомері. Через деякий час і сам Монтгомері підтвердив одержання цієї телеграми від Черчілля.

За роки війни, як відомо, гітлерівці вигнали мільйони

радянських людей у Німеччину на примусові роботи та в концтабори. Всіх визволених у східній частині Німеччини ми старались якомога швидше повернути на Батьківщину, за якою люди протягом тяжких років у неволі так знудьгувались. Але значна частина радянських громадян і тих, що були в німецькому полоні, наших солдатів і офіцерів, перебували в зонах союзників.

Природно, ми стали наполегливо добиватись, щоб їх передали в нашу зону для повернення в Радянський Союз. Я звернувся до Д. Ейзенхауера, який з розумінням поставився до цього прохання, і нам пощастило значну частину радянських людей вивезти з американської, а тоді й з англійської зон.

Але потім нам стало відомо, що серед радянських громадян, солдатів і офіцерів, що перебували в таборах військовополонених, американці й англійці посилено агітують за неповернення на Батьківщину. Їх переконували залишитись на Заході, обіцяючи добре оплачувану роботу і різні блага. При цьому були пущені в хід звичайні в таких випадках наклепи на Радянський Союз і всілякі залякування.

Зустрічаючись з Ейзенхауером і його заступником генералом Клеем, ми гостро протестували проти цієї антирадянської пропаганди. Ейзенхауер і Клей спочатку намагалися прикритись «гуманними цілями», але потім дозволили нашим офіцерам зустрітись для розмови із затриманими радянськими людьми в американських таборах.

Після відвертих розмов і роз'яснень радянськими офіцерами питань, які хвилювали цих людей, багато хто, зрозумівши свою помилку і фальшивість пропаганди американських розвідників, заявили про своє рішення повернутись до Радянського Союзу і прибули в радянську зону, щоб виїхати на Батьківщину.

Наприкінці травня 1945 року Й. В. Сталін попередив мене про те, що, повертаючись після відвідання Москви, проїздом через Берлін, мені зробить візит Гаррі Гопкінс, особливо довірена особа президента США.

Г. Гопкінс, на думку Й. В. Сталіна, був видатною особою. Він багато зробив для зміцнення ділових зв'язків США з Радянським Союзом.

Прямо з аеродрому Гаррі Гопкінс із дружиною, дуже вродливою жінкою років тридцяти, приїхали до ме-

не. Середній на зріст, дуже худий, Г. Гопкінс мав надто перевтомлений і хворобливий вигляд.

У розмові взяв участь А. Я. Вишинський.

За сніданком Г. Гопкінс сказав, що в Москві його приймав Й. В. Сталін. Під час цієї зустрічі обговорювались питання майбутньої Конференції глав урядів.

— Черчілль наполягає зібратися в Берліні 15 червня,— сказав Г. Гопкінс,— але ми не будемо готові для участі в такій відповідальній нараді до цього строку. Наш президент запропонував призначити конференцію на середину липня. Ми дуже раді, що пан Сталін погодився з нашою пропозицією. Мають відбутися вельми складні розмови про майбутнє Німеччини та інших країн Європи, а вже зараз накопичилось багато «горючого матеріалу».

— Якщо наші країни в складних умовах війни знаходили спільну мову для організації розгрому фашистської Німеччини,— відповів йому А. Я. Вишинський,— то, треба думати, що тепер глави урядів зможуть домовитись про заходи щодо остаточної ліквідації фашизму і влаштування життя Німеччини на демократичній основі.

Г. Гопкінс нічого на це не відповів. Ковтнувши кави, він сказав, глибоко зітхнувши:

— Шкода, не дожив президент Рузвельт до цих днів, з ним легше дихалось.

Г. Гопкінс з дружиною пробув у мене близько двох годин. Прощаючись, він сказав, що вилітає в Лондон, де візьме участь у переговорах з У. Черчіллем.

— Я поважаю *старого*, — сказав він,— але він важка людина. З ним міг легко розмовляти тільки Франклін Рузвельт...

Незабаром до нас прибула група відповідальних працівників *Комітету держбезпеки* і Наркомату закордонних справ для підготовки майбутньої конференції.

Я пояснив їм, що в Берліні немає належних умов для проведення конференції глав урядів, і запропонував ознайомитися з районом Потсдама.

Потсдам теж був дуже зруйнований, розміщати там делегації було важко. Єдиний великий будинок, який уцілів, був палац німецького кронпринца. Тут було достатньо приміщень для засідань і роботи численних експертів і радників.

Для розквартирування глав делегацій, міністрів за-

кордонних справ, основних радників та експертів підходило передмістя Потсдама — Бабельсберг, яке майже не постраждало від бомбувань. У Бабельсберзі до війни жили найбільші урядові чиновники, генерали та інші значні фашистські діячі. Численні двоповерхові вілли передмістя потопали в зелені й квітниках.

Москва санкціонувала нашу пропозицію про підготовку конференції в районі Потсдама. погодилися проводити конференцію в цьому районі англійці та американці.

Почали поспішно, як належить, упорядковувати територію, будинки, шляхи сполучення. Довелося виділити багато загонів і команд інженерних частин. Працювали майже 24 години на добу. До 10 липня закінчили, завершувалось і обладнання приміщень.

Треба віддати належне енергійним зусиллям господарських працівників тилу, які за короткий строк провели найколосальнішу роботу. Особливо багато довелося попрацювати начальникові квартирно-експлуатаційного відділу полковникові Г. Д. Косогляду.

У приміщенні палацу, де мала відбутися конференція, капітально відремонтували 36 кімнат і конференц-зал з трьома окремими входами. Американці вибрали для апартаментів президента і його найближчого оточення голубий колір, англійці для У. Черчилля — рожевий. Для радянської делегації зал був опоряджений у білий колір. У Нойен Гартен спорудили багато клумб, посадили до десяти тисяч різних квітів, сотні декоративних дерев.

13 і 14 липня прибула група радників та експертів делегації Радянського Союзу.

Серед них — начальник Генерального штабу генерал армії О. І. Антонов, нарком Військово-Морського Флоту адмірал М. Г. Кузнецов, начальник Головного військово-морського штабу С. Г. Кучеров. Наркомат закордонних справ представляли А. Я. Вишинський, А. А. Громико, С. І. Кавтарадзе, І. М. Майський, Ф. Т. Гусев, К. В. Новиков, С. К. Царапкін, С. П. Козирев, Ф. Я. Фалалеев. Водночас прибув і численний дипломатичний апарат.

16 липня спеціальним поїздом мали прибути Й. В. Сталін, В. М. Молотов і особи, що їх супроводили.

Напередодні мені подзвонив Й. В. Сталін і сказав: — Ви не здумайте для зустрічі шикувати всякі там почесні караули з оркестрами. Приїжджайте на вокзал

самі й візьміть з собою тих, кого ви вважаєте потрібним. Про охорону на вокзалі подбав генерал Власик. Вам нічого робити не треба.

Усі ми прибули на вокзал приблизно за півгодини до приходу поїзда. Тут були А. Я. Вишинський, О. І. Антонов, М. Г. Кузнецов, К. Ф. Телегін, В. Д. Соколовський, М. С. Малінін та інші відповідальні особи.

Я зустрів Й. В. Сталіна біля вагона. В нього був гарний настрій. Привітавшись, він сказав:

— Відчувається, наші війська зі смаком попрацювали над Берліном. Проїздом я бачив хіба що десяток уцілілих будинків.

А потім додав:

— Отаке буде й надалі з усіма любителями воєнних авантур.

Потім Й. В. Сталін підійшов до групи тих, хто його зустрічав, і привітався, піднявши руку, як він завжди це робив, вітаючись з тими, кому не подавав руки. Обвівши поглядом привокзальну площу, повільно сів у машину, а потім, знову відчинивши дверці, запросив мене сісти поруч. По дорозі він цікавився, чи все підготовлено до відкриття конференції.

Й. В. Сталін обійшов відведену йому віллу й запитав, кому вона належала раніше. Йому відповіли, що це вілла генерала Людендорфа. Й. В. Сталін не любив надмірностей в обстановці. Після обходу приміщень він попросив забрати зайві меблі. Потім він поцікавився, де знаходиться я, начальник Генерального штабу О. І. Антонов та інші військові, що прибули з Москви.

— Тут же, у Бабельсберзі, — відповів я.

Після сніданку я доповів основні питання по групі радянських окупаційних військ у Німеччині і розказав про чергове засідання Контрольної ради, де, як і раніше, найбільше труднощів ми зазнавали під час погодження проблем з англійською стороною.

Того самого дня прибули урядові делегації Англії на чолі з прем'єр-міністром У. Черчіллем та США на чолі з президентом Г. Труменом. Зразу ж відбулися зустрічі міністрів закордонних справ, а прем'єр-міністр У. Черчілль і президент Г. Трумен зробили візит Й. В. Сталіну. Наступного дня вранці Й. В. Сталін зробив їм візити у відповідь.

Потсдамська конференція була не тільки черговою зустріччю керівників трьох великих держав, а й торже-

ством політики, що увінчалася цілковитим розгромом фашистської Німеччини і беззастережною капітуляцією.

Радянська делегація прибула до Потсдама з твердим наміром досягти взаємно погодженої політики по врегулюванню післявоєнних проблем в інтересах миру й безпеки народів і створення умов, за яких виключалося б відродження німецького мілітаризму.

Під час розгляду цих найважливіших завдань учасники конференції були зв'язані рішеннями, раніше прийнятими на Кримській конференції трьох великих держав. Радянській делегації знову вдалося поламати розрахунки реакційних сил і добитися як найважливішої умови миру — дальшої конкретизації планів демократизації і демілітаризації Німеччини. Разом з тим у Потсдамі набагато сильніше, ніж на попередніх конференціях, виявилось прагнення урядів США та Англії скористатися поразкою Німеччини для посилення своїх позицій в їхній боротьбі за світове панування.

Потсдамська конференція відкрилась у другій половині дня 17 липня 1945 року. Її засідання проходили в найбільшій кімнаті палацу, посередині якої стояв круглий, добре відполірований стіл. Своєрідна деталь: досить великого круглого стола в Берліні ми не знайшли. Довелося терміново зробити його в Москві на фабриці «Люкс» і привезти в Потсдам.

На першому офіційному засіданні були присутні глави урядів, міністри закордонних справ, їхні перші заступники, військові й цивільні радники та експерти. У перервах між наступними засіданнями військові й цивільні експерти й радники зустрічалися окремо й вели між собою переговори по доручених їм питаннях.

У процесі роботи конференції основний тягар ліг на плечі міністрів закордонних справ, дипломатичних працівників. Вони мали вивчати, аналізувати й оцінювати всю документацію сторін, розробляти свої пропозиції і захистити їх на попередніх переговорах і тільки після цього складати документи для глав урядів.

Військові радники обговорювали основні пропозиції про поділ бойових кораблів військово-морського флоту фашистської Німеччини. По цих питаннях попередні переговори з представниками військово-морських сил Англії і США вели наші адмірала на чолі з адміралом флоту М. Г. Кузнецовим.

Американська та англійська сторони всіляко зволіка-

ли ці переговори. Й. В. Сталіну довелося в розмовах за круглим столом з Г. Труменом та У. Черчіллем висловити ряд досить гострих зауважень про різні обсяги втрат, що їх зазнали у війні Радянський Союз і союзники, і про право нашої країни вимагати відповідну компенсацію.

На початку конференція проходила дуже напружено. Радянській делегації довелося зіткнутись з єдиним фронтом і заздалегідь погодженою позицією США і Англії.

Основним питанням на конференції було питання про післявоєнний устрій країн Європи, і головним чином перевлаштування Німеччини на демократичній основі. Німецьке питання перед Потсдамською конференцією готувалося Європейською консультативною комісією, Міжнародною репараційною комісією і детально розглядалося на Кримській конференції.

Дискусії по німецькому питанню, як відомо, точилися, починаючи з Тегеранської конференції. Як і передбачало раніше проголошена союзниками політика беззастережної капітуляції фашистської Німеччини, глави урядів були одностайні в питаннях демілітаризації та денацифікації Німеччини, повного роззброєння й розпуску вермахту, знищення нацистської партії і всіх її філіалів, арешту й відданню під суд Міжнародного трибуналу головних воєнних злочинців, а також суворого покарання всіх воєнних злочинців. Рішення Потсдамської конференції передбачали заборону виробництва Німеччиною будь-якої зброї.

На Потсдамській конференції дійшли до згоди про політичні й економічні принципи координованої політики союзників щодо Німеччини на період союзного контролю над нею.

Було встановлено, що подальша робота по координації політики союзників щодо контролю над Німеччиною повинна в майбутньому входити до компетенції Контрольної ради в Берліні. Після конференції ми одержали випуску з рішень, де, зокрема, вказувалося:

«Німецький мілітаризм і нацизм будуть викоренені, і союзники в згоді один з одним, зараз і в майбутньому, вживуть і інших заходів, необхідних для того, щоб Німеччина ніколи більше не загрожувала своїм сусідам або збереженню миру в усьому світі».

Текст угоди¹, якою керувалася радянська сторона в Контрольній раді по Німеччині, гласив:

«А. Політичні принципи

1. Відповідно до Угоди про контрольний механізм у Німеччині верховна влада в Німеччині здійснюватиметься головнокомандуючими збройними силами Союзу Радянських Соціалістичних Республік, Сполучених Штатів Америки, Сполученого Королівства Великобританії і Французької Республіки, кожним у своїй зоні окупації, за інструкціями своїх відповідних урядів, а також спільно по питаннях, що торкаються Німеччини в цілому, які діють як члени Контрольної ради.

2. Оскільки це практично здійснимо, то має бути однакове поводження з німецьким населенням по всій Німеччині.

3. Цілями окупації Німеччини, якими має керуватись Контрольна рада, зокрема, є:

— цілковите роззброєння і демілітаризація Німеччини та ліквідація всієї німецької промисловості, яка може бути використана для військового виробництва, або контроль над нею;

— знищення націонал-соціалістської партії та її філіалів і підконтрольних організацій, розпуск усіх нацистських закладів, забезпечення того, щоб вони не відродилися ні в якій формі, відвернення всякої нацистської і мілітаристської діяльності або пропаганди;

— підготовка до остаточної реконструкції німецького політичного життя на демократичній основі і до еventуального мирного співробітництва Німеччини в міжнародному житті;

— воєнні злочинці і ті, хто брав участь у плануванні або здійсненні нацистських заходів, які тягли за собою або мали своїм результатом звірства чи воєнні злочини, повинні бути арештовані й віддані під суд. Нацистські лідери, впливові прибічники нацистів і керівний склад нацистських закладів та організацій і всякі інші особи, небезпечні для окупації і її цілей, мають бути арештовані й інтерновані;

— всі члени нацистської партії, які були більше ніж номінальними учасниками її діяльності, та всі інші особи, ворожі союзним цілям, мають бути усунуті з гро-

¹ Подається скорочено.— *Прим. ред.*

мадських чи напівгромадських посад та з відповідальних постів у важливих приватних підприємствах. Такі особи мають бути замінені особами, які за своїми політичними й моральними якостями вважаються здатними допомогти розвитку по-справжньому демократичних закладів у Німеччині;

— освіту в Німеччині слід так контролювати, щоб цілком усунути нацистські й мілітаристські доктрини і зробити можливим успішний розвиток демократичних ідей.

Б. Економічні принципи

З метою знищення німецького військового потенціалу виробництво озброєння, військового спорядження і знарядь війни, а також виробництво всіх типів літаків і морських суден має бути заборонене й відвернуте. Виробництво металів, хімічних продуктів, машинобудування й виробництво інших предметів, необхідних безпосередньо для воєнної економіки, має бути суворо контролюване та обмежене відповідно до схваленого рівня післявоєнних мирних потреб Німеччини...

У практично найкоротший термін німецька економіка повинна бути децентралізована з метою знищення існуючої надмірної концентрації економічної сили, представлені особливо у формі картелів, синдикатів, трестів та інших монополістичних погоджень.

У період окупації Німеччина повинна розглядатись як єдине економічне ціле. З цією метою має бути встановлена спільна політика щодо:

а) виробництва й розподілу продукції гірничої та обробної промисловості;

б) сільського господарства, лісівництва й рибальства;

в) зарплати, цін і раціонування;

г) програми імпорту й експорту для Німеччини в цілому;

д) грошової та банківської системи, централізованих податків і мита;

е) репарацій та усунення воєнно-промислового потенціалу;

ж) транспорту й комунікацій.

Під час проведення цієї політики в міру потреби повинні братися до уваги різні місцеві умови».

Доводиться дивуватися тому, з якою легкістю ці

принципові рішення, одностайно прийняті в Потсдамі великими державами, незабаром були перекреслені державними керівниками США та Англії. Внаслідок знову відродився мілітаризм. Дальший хід подій відомий кожному.

Як тут не згадати чудові слова президента США Франкліна Рузвельта, які він сказав у 1943 році:

«Після перемир'я 1918 року ми думали й сподівалися, що дух німецького мілітаризму викоренений. Під впливом «набожного напруженого думок» ми потратили наступні п'ятнадцять років на те, щоб роззброїтись, тоді як німці підняли такий несамовитий галас, що інші народи не тільки дозволили їм озброїтись, але навіть полегшили їм це завдання. Доброзичливі, але невдалі спроби попередніх років виявилися непридатними. Я сподіваюсь, що ми їх не повторимо... Ні, я мушу сказати сильніше. Як президент і Верховний Головнокомандуючий збройними силами Сполучених Штатів, я маю намір зробити в межах людських можливостей усе, щоб уникнути повторення цієї трагічної помилки».

Однак після смерті Ф. Рузвельта, як відомо, політика США пішла зовсім іншим шляхом...

Ми вже казали, що в ході Потсдамської конференції не всі питання вирішувались легко. Найагресивнішим був У. Черчілль. Проте Й. В. Сталіну досить спокійним тоном удавалось швидко переконувати його в неправильному підході до розглядуваних питань. Г. Трумен, видно, через свій тоді ще обмежений дипломатичний досвід рідше вступав у гострі політичні дискусії, полишаючи пріоритет У. Черчіллю.

Серйозно обмірковувалося питання, вдруге поставлене делегаціями США та Англії, про розчленування Німеччини на три держави: 1) Південнонімецьку; 2) Північнонімецьку; 3) Західнонімецьку. Уперше вони це питання висували на Кримській конференції, де його відхилила радянська делегація. У Потсдамі глава Радянського уряду знову відхилив постановку питання про розчленування Німеччини.

Й. В. Сталін говорив:

— *Ми не повинні допускати по відношенню до німецького народу такої історичної несправедливості. Німецький народ ніколи не погодиться із штучним розчленуванням своєї батьківщини. Цю пропозицію ми відхиляємо, вона протиприродна: треба не розчленувати*

Німеччину, а зробити її демократичною, миролюбною державою.

На настійну вимогу радянської делегації в потсдамські рішення союзних держав включили положення про створення центральних німецьких адміністративних департаментів. Однак через протидію представників західних властей згодом це рішення було зірване. Департаменти не були створені, та й об'єднання Німеччини на миролюбних і демократичних основах, як це передбачалося в Потсдамі, не було досягнуте.

Щодо відновлення економіки Німеччини, то було вирішено, що головну увагу слід приділити розвиткові мирної промисловості і сільського господарства. Конференція визначила заходи по знищенню німецького військового потенціалу.

Були визначені обсяг репарацій і порядок їх одержання. Щоправда, Г. Трумен і особливо У. Черчілль не хотіли, щоб у рахунок репарацій демонтувалися підприємства важкої індустрії західної частини Німеччини. Проте кінець кінцем вони погодились, хоча й з усілякими застереженнями, виділити частину обладнання військових заводів із західних зон. На жаль, це рішення було прийняте тільки на папері: як і деякі інші постанови Потсдамської конференції, воно не було реалізоване.

Конференція прийняла також ухвалу про передачу Радянському Союзові Кенігсберга та прилягаючого до нього району.

Для проведення підготовчої роботи по укладенню мирних договорів було ухвалено заснувати Раду міністрів закордонних справ п'яти держав. До цієї Ради включили міністрів закордонних справ СРСР, США, Англії, Франції і Китаю. Раді доручили скласти проект мирного договору для Італії, Румунії, Болгарії, Угорщини та Фінляндії, а також підготувати мирний договір з Німеччиною.

Незабаром зони окупації США, Англії і Франції перетворилися у Федеративну Республіку Німеччини. Так союзники здійснили на практиці свою ідею розчленування Німеччини.

Досить гостро обговорювали питання про Польщу і її західні кордони. І, незважаючи на те, що ці проблеми були в основному вже вирішені на Кримській конферен-

ції, У. Черчілль силкувався під різними, явно безпідставними приводами відхилити радянську пропозицію про західні кордони Польської держави по річках Одеру і Західній Нейсе з включенням Свінемюнде і Штеттіна. Після докладної й аргументованої заяви делегації Польщі, очолюваної Б. Берутом, яку спеціально викликали у цьому зв'язку до Потсдама, питання про західні кордони було вирішено *компромісно*. В прийнятому рішенні зазначається:

«Надалі до остаточного визначення кордонів у мирному договорі передати Польщі території на схід від лінії, що проходить від Балтійського моря, трохи на захід від Свінемюнде, і далі по Одеру і Західній Нейсе до кордону Чехословаччини».

Англійська сторона наполягала на тому, щоб народний польський уряд взяв на себе відшкодування всіх позик, субсидованих Англією емігрантському польському урядові Т. Арцишевського, який утік в 1939 році з Польщі в Лондон. Радянська і польська делегації рішуче відхилили такі домагання Великобританії.

Водночас було досягнуто домовленості про припинення з боку США і Англії дипломатичних відносин з колишнім польським (емігрантським) урядом, що перебував у Лондоні.

Пропозицію про передачу Радянському Союзу Кенігсберга та прилягаючих до нього районів було прийнято без дискусії, оскільки в принципі це питання було вирішено ще на Тегеранській конференції. Г. Трумен і У. Черчілль урочисто проголосили від імені своїх урядів, що вони твердо підтримають це рішення під час підписання мирної угоди.

Ліквідація Східно-Прусського плацдарму мала винятково важливе значення. З цього плацдарму німецька воєнна агресія неодноразово спрямовувала свої збройні полчища проти сусідніх держав.

Розглянувши й вирішивши ряд інших не менш важливих питань, Потсдамська конференція закінчила свою роботу 2 серпня.

Перемога Радянського Союзу над фашистською Німеччиною була такою переконливою, що правлячі кола США і Англії на ту пору змушені були йти на погоджені рішення. Це й забезпечило успіх Потсдамської конференції.

В цілому рішення цього високого форуму свідчать про перемогу демократичних принципів післявоєнного влаштування світу. Радянському Союзові, який активно сприяв створенню ще в ході війни антифашистської коаліції, належить у цьому важлива роль.

У ході конференції глава американської делегації — президент США Г. Трумен, напевне, з метою політичного шантажу, намагався повести на Й. В. Сталіна психологічну атаку.

Не пригадую точно якого числа, в ході конференції після одного із засідань глав урядів Г. Трумен повідомив Й. В. Сталіну про наявність у США бомби надзвичайно великої сили, не назвавши її атомною. *Проте це повідомлення не здивувало Й. В. Сталіна, бо з відомостей, що просочилися, він знав про те, що американці вели посилену роботу над атомною бомбою.*

У момент цієї інформації, як потім писали за рубежем, У. Черчілль уп'явся очима в обличчя Й. В. Сталіна, спостерігаючи за його реакцією. Але той не видав своїх почуттів, вдавши, ніби нічого особливого не вбачає в словах Г. Трумена. У. Черчілль, як і багато інших англо-американських діячів, потім твердив, що, мабуть, Й. В. Сталін не зрозумів значення зробленого йому повідомлення.

Насправді, повернувшись із засідання, Й. В. Сталін у моїй присутності розказав В. М. Молотову про розмову, що відбулася з Г. Труменом. В. М. Молотов відразу ж сказав:

— Ціну собі набивають.

Й. В. Сталін розсміявся:

— Хай набивають. Треба буде сьогодні ж переговирити з Курчатовим про прискорення нашої роботи.

Я зрозумів, що мова йшла про створення атомної бомби.

Уже тоді було ясно, що уряд США має намір використати атомну зброю для досягнення своїх імперіалістичних цілей з позиції сили. 6 і 9 серпня 1945 року це підтвердилось на практиці: американці без будь-якої на те воєнної необхідності скинули дві атомні бомби на мирні густонаселені японські міста Хіросіму й Нагасаки.

Те, про що я розповів вище, в основному відомо. Однак Потсдамська конференція стала таким важливим етапом в історії другої світової війни, що обминути її

я, природно, не міг. Тепер хочеться зупинитися на своїх особистих враженнях як очевидець цієї важливої наради.

Як і головнокомандуючі американськими та англійськими військами, я теж не був офіційним членом делегації, проте мені доводилось бути присутнім під час розгляду питань, які обговорювалися на Потсдамській конференції.

Мушу сказати, що Й. В. Сталін був надто педантичний щодо найменших спроб делегацій США та Англії вирішувати питання на шкоду Польщі, Чехословаччині, Угорщині й німецькому народові. Особливо гострі розбіжності у нього бували з У. Черчіллем як у ході засідань, так і в приватних розмовах. Слід підкреслити, що У. Черчілль з великою повагою ставився до Й. В. Сталіна і, як мені здалося, побоювався вступати з ним у гострі дискусії. Й. В. Сталін у суперечках з У. Черчіллем був завжди гранично конкретний і логічний.

Незадовго до свого від'їзду з Потсдама У. Черчілль влаштував прийом у себе на віллі. Від Радянського Союзу були запрошені Й. В. Сталін, В. М. Молотов, О. І. Антонов і я. Від США — президент Г. Трумен, державний секретар по закордонних справах Джемс Бірно, начальник генерального штабу генерал армії Маршалл. Від англійців були фельдмаршал Александер, начальник генерального штабу фельдмаршал Ален Брук та інші.

У. Черчілля до Потсдамської конференції я зустрічав усього тільки один раз у Москві, та й то побіжно, розмовляти мені з ним не доводилось. На прийомі він приділив мені багато уваги, розпитував про окремі битви.

Він цікавився моєю оцінкою головного командування англійських військ і думкою про операції, проведені експедиційними військами союзників у Західній Німеччині. На його втіху, я високо оцінив організацію десантної операції через Ла-Манш.

— Проте я мушу вас засмутити, містер Черчілль, — сказав я зразу ж.

— А саме? — насторожився Черчілль.

— Я вважаю, що після висадки союзних військ у Нормандії було допущено ряд серйозних промахів. І якби не помилка в оцінці обстановки з боку головного німецького командування, то просування союзних військ після їхнього висадження могло значно затриматись.

Черчілль нічого мені на це не заперечив. Видно, не в його інтересах було заглиблюватися в цю тему.

Під час прийому перше слово взяв президент США Г. Трумен.

Відзначивши видатний внесок Радянського Союзу в розгром фашистської Німеччини, Г. Трумен запропонував перший тост за Верховного Головнокомандуючого Збройними Силами Радянського Союзу Й. В. Сталіна.

У свою чергу Й. В. Сталін запропонував тост за У. Черчілля, який у важкі для Англії воєнні роки взяв на свої плечі керівництво боротьбою з гітлерівською Німеччиною і успішно впорався із своїми великими завданнями.

Зовсім несподівано У. Черчілль запропонував тост за мене. Мені нічого не лишалось, як запропонувати свій тост у відповідь. Дякуючи У. Черчіллеві за виявлену до мене люб'язність, я машинально назвав його «товариш». Відразу ж помітив здивовані погляди Й. В. Сталіна і В. М. Молотова і трохи знітився. Проте швидко заспокоївся й, імпровізуючи, запропонував тост за «товаришів по зброї», наших союзників у цій війні — солдатів, офіцерів і генералів армій антифашистської коаліції, які так блискуче закінчили розгром фашистської Німеччини. Тут я вже не помилився.

Наступного дня, коли я був у Й. В. Сталіна, він і всі присутні сміялися з того, як швидко я придбав «товариша» в особі У. Черчілля.

З 28 липня главою англійської делегації на Потсдамській конференції став лідер лейбористської партії К. Еттли, який змінив У. Черчілля на посту прем'єр-міністра Англії. На відміну від У. Черчілля К. Еттли тримався стриманіше, але проводив ту саму політичну лінію, що й У. Черчілль, не вносячи ніяких коректив у політику попереднього консервативного уряду.

Під час конференції Й. В. Сталін розглянув і вирішив ряд найважливіших питань по Німеччині. *Ним було затверджено рішення Державного Комітету Оборони про сформування залізничних вертушок для вивезення обладнання, що демонтувалося, з військових об'єктів Німеччини в рахунок часткового погашення репараційних платежів Радянському Союзу й Польській Народній Республіці, а також про організацію на західному кордоні Радянського Союзу перевалочних баз і перевезення вантажів з Німеччини морським і річковим флотом.*

Зокрема, було затверджено рішення Військової ради фронту «Про організацію вилову риби на узбережжі Балтійського моря». Війська колишнього 1-го Білоруського фронту повинні були виловити в другому півріччі 1945 року двадцять одну тисячу тонн риби.

Треба сказати, що це було дуже важливе рішення, бо поголів'я худоби у східній частині Німеччини на час, коли зайняли її радянські війська, набагато скоротилося. Тому поставка риби мала велике народногосподарське значення для німецького населення.

Напередодні від'їзду в Москву Й. В. Сталін докладно ознайомився з планом відправлення військ у Радянський Союз і ходом репатріації радянських громадян з Німеччини. Й. В. Сталін вимагав вжити всіх заходів, щоб радянські люди одержали можливість скоріше повернутися на Батьківщину.

Як тільки закрилася Потсдамська конференція, Й. В. Сталін дав нам вказівки щодо реалізації її рішень у Контрольній раді і зразу ж виїхав у Москву.

Щоб виробити рішення про розподіл флоту фашистської Німеччини, була створена потрійна комісія, в яку від Радянського Союзу був призначений наш адмірал Г. І. Левченко. Англійці уповноважили для цієї мети Дж. Майлса і адмірала Барроу, американці — адмірала Кінга.

Адміралові Г. І. Левченку довелось чимало попрацювати над тим, щоб союзники виконали цей пункт рішень Потсдамської конференції. *Найбільше в усьому чинили опір англійці, котрі всіляко гальмували розподіл бойових кораблів і транспортних суден.* Він був змушений багаторазово й наполегливо розмовляти з цього приводу з фельдмаршалом Монтгомері, адміралом Барроу та Ейзенхауером, а потім зажадати обговорення на Контрольній раді. Зрештою питання було вирішене, і Радянський Союз одержав, беручи загалом, 656 кораблів і різних транспортних суден, значна частина яких не потребувала ремонту.

Незважаючи на неминучі дискусії і розбіжності, в цілому на Потсдамській конференції було висловлено бажання закласти основу для співробітництва великих держав, від політики яких так багато залежало в післявоєнний час.

Це позначилось і на взаєминах членів Контрольної ради під час конференції і безпосередньо після її за-

криття. Радянські представники у Контрольній раді намагалися виконувати рішення, прийняті на конференції. Наші колеги — американці й англійці — в перший час після конференції також дотримувалися зобов'язань, викладених у рішеннях конференції.

На жаль, така політична атмосфера скоро змінилась. Серйозним поштовхом до зміни курсу стали розбіжності на конференції Ради міністрів закордонних справ у Лондоні. Особливо цьому сприяла антирадянська промова У. Черчілля, виголошена в Фултоні. Адміністрація Контрольної ради США і Англії, як по команді, стала у всіх питаннях менше згідливою і по всіх принципових проблемах почала безцеремонно зривати проведення в життя погоджених потсдамських рішень.

Добрі взаємини, що встановилися в мене з перших днів заснування Контрольної ради з Ейзенхауером, Монтгомері й Кьонігом, а також між моїм заступником по радянській адміністрації В. Д. Соколовським і Клеєм, Робертсоном, стали дедалі частіше й частіше затьмарюватись. Все важче ставало знаходити можливість урегулювання спірних питань, особливо тоді, коли розглядалися головні проблеми. До них належали: ліквідація військово-економічного потенціалу німецького мілітаризму, роззброєння військових частин, рішуче викорчовування фашизму і ліквідація всіляких нацистських організацій у зонах Англії і США. Відчувалося, що наші західні військові колеги одержали нові інструкції, які впливали з ворожої до Радянського Союзу політики імперіалістичних кіл США та Англії.

Повторною перевіркою нам удалося цілком певно встановити, що англійці в своїй зоні, незважаючи на наш протест, все ще продовжували зберігати німецькі війська. Тоді я був змушений вручити Контрольній раді меморандум про наявність в англійській зоні організованих частин колишньої гітлерівської армії. Ось його зміст:

«Відповідно до Декларації про поразку Німеччини, підписаної 5 червня 1945 року, а також рішень Потсдамської конференції по Німеччині:

— всі збройні сили Німеччини або сили, що знаходяться під німецьким контролем, де б вони не розташовувались, включаючи сухопутні, повітряні, протиповітряні і військово-морські сили, СС, СА і гестапо, а також

всі інші сили або допоміжні організації, що мають зброю, повинні бути цілком роззброєні...

— всі сухопутні, морські й повітряні збройні сили Німеччини, СС, СА, СД і гестапо зі всіма їхніми організаціями, штабами й закладами, включаючи генеральний штаб, офіцерський корпус, корпус резервістів, військові училища, організації ветеранів війни і всі інші військові й напіввійськові організації разом з їхніми клубами та асоціаціями, які служать інтересам підтримання військових традицій у Німеччині, будуть повністю й остаточно ліквідовані, щоб назавжди запобігти відродженню або реорганізації німецького мілітаризму й нацизму...

Тим часом, за наявними в радянського командування даними, даними закордонної преси, в англійській зоні окупації Німеччини продовжують існувати німецькі збройні сили та німецькі військові, військово-морські та військово-повітряні сили. До цього часу існує німецька армійська група Мюллера, перейменована в групу Норд. Вона має польове управління й штаб. Її штаб включає такі відділи: оперативний, обер-квартирмейстера, інтендантський, офіцерського складу, автотранспорту, сан-службу.

Армійська група Норд має сухопутні, повітряні й протиповітряні з'єднання та частини. Вона включає в себе корпусні групи Штокхаузен і Вітхоф кількістю понад сто тисяч особового складу кожна.

В англійській зоні окупації Німеччини створено п'ять німецьких військових корпусних округів з управліннями та службами. Управління німецьких військових корпусних округів дислокуються в Хамморі, Ітцехо, Неймюнстер-Рендсбурзі, Фленсбурзі, Гамбурзі.

На додаток до німецьких військових округів в англійській зоні окупації Німеччини створено 25 окружних і місцевих німецьких військових комендатур в таких містах і пунктах: Піннеберг, Зегеберг, Любек, Лауенберг, Ітерзен, Херкеркірхен, Берінгштедт, Ітцехо, Шлезвіг, Еккернфьорде, Хузум, Вестерланд, Венсбург, Хайбе, Марне, Вессельюрен, Ханштедт, Мельдорф, Альберсдорф.

Німецькі військово-повітряні сили утримуються в англійській зоні у вигляді II повітряного округу, який включає в себе протиповітряні з'єднання (частини 18-ї зенітної дивізії), бомбардувальні ескадри, винищувальні ескадри, штурмові ескадри та близькорозвідувальні

групи. II повітряний округ має штаб, подібний до штабу повітряної армії воєнного часу.

Німецькі збройні сили в англійській зоні окупації Німеччини мають понад п'ять полків зв'язку і танкові частини, а також розгорнуту мережу військових госпіталів. Військово-морські сили Німеччини іменуються тепер німецькою службою тралення. У неї є штаб, і вона має сторожові дивізії та флотилії.

Крім указаних німецьких з'єднань, частин та служб, у провінції Шлезвіг-Гольштейн знаходиться близько одного мільйона німецьких солдатів та офіцерів, не переведених на становище військовополонених, з якими проводяться заняття по бойовій підготовці.

Усі вищеперелічені військові, військово-морські та військово-повітряні частини, з'єднання і служби перебувають на всіх видах постачання за армійськими нормами. Особовий склад перелічених з'єднань, частин і управлінь носить відзнаки та військові ордени. Всьому особовому складові надають відпустки з виплатою їм коштів.

Як видно з вищевикладеного, наявність німецьких військових, військово-морських, військово-повітряних властей, а також сухопутних, повітряних, протиповітряних і військово-морських з'єднань, частин і служб в англійській зоні окупації Німеччини не можна пояснити ніякими особливостями окупації англійської зони.

Утримання в англійській зоні окупації:

- німецької армійської групи Норд,
- корпусної групи Штокхаузен,
- корпусної групи Вітхоф,
- II повітряного округу,
- управління військових округів у Хамморі, Ітцехо, Неймюнстер-Рендсбурзі, Фленсбурзі, Гамбурзі,
- 25 військових окружних і місцевих німецьких комендатур,
- військ зв'язку,
- танкових підрозділів

суперечить рішенням Потсдамської конференції і Декларації про поразку Німеччини.

Радянське командування вважає необхідним поставити питання — надіслати комісію Контрольної ради в англійську зону окупації для ознайомлення на місці із станом справ по роззброєнню та ліквідації німецьких збройних сил».

Під час обговорення цього меморандуму на Контрольній раді Б. Монтгомері під тиском фактів змушений був визнати наявність в англійській зоні організованих німецьких військ, начебто таких, що «чекали розпуску або працювали» під його командуванням.

Він силкувався пояснити все це «технічними труднощами», нібито зв'язаними з розпуском німецьких солдатів.

Зразу ж, на засіданні Контрольної ради, нам стало ясно, що про все це знав і Д. Ейзенхауер.

Пізніше, на засіданні Контрольної ради в листопаді 1945 року, Б. Монтгомері з цього приводу сказав:

— Я б здивувався, якби мені сказали, що існує різниця між нашою лінією поведінки з цього питання і лінією поведінки мого американського колеги, бо лінія поведінки, якої ми дотримуємось, була з самого початку встановлена під час об'єднаного командування під керівництвом генерала Ейзенхауера.

Все стало ясніше ясного. У. Черчілль, підписуючи від імені своєї країни зобов'язання негайно, раз і назавжди викоринити німецький мілітаризм і ліквідувати німецький вермахт, відразу ж давав секретні накази військовому командуванню про збереження озброєння і військових частин колишньої гітлерівської армії як бази відтворення західнонімецької армії з далекосяжними антирадянськими цілями. І все це, виявляється, було відомо Верховному командуванню експедиційних сил союзників і особисто Ейзенхауеру! Не питаю, тоді це мене дуже засмутило, і моя колишня думка про Д. Ейзенхауера дещо змінилась. Та, очевидно, по-іншому тоді вже не могло бути...

Коли Й. В. Сталін довідався про дворушництво У. Черчілля, він міцно вилаявся і сказав:

— Черчілль завжди був антирадянщиком номер один. Він ним і залишився.

Це було справедливе зауваження на адресу У. Черчілля.

Чим більше минало часу, тим важче доводилося радянській стороні працювати в Контрольній раді. Відчувалось, що Д. Ейзенхауер і Б. Монтгомері з багатьох питань мали особливі вказівки, які суперечили прийнятим раніше рішенням.

Пригадуються гострі розбіжності й тривалі суперечки з англійцями та американцями в питанні про встанов-

лення рівня виплавки сталі для потреб Німеччини. З реальних підрахунків виходило, що для задоволення мирних потреб Німеччини потрібно п'ять мільйонів тонн сталі, і ми запропонували узаконити цю обгрунтовану цифру. Англіїці та американці не погодились і наполягали на 11 мільйонах тонн. Сперечалися, доводили один одному протягом 40 днів і ледь-ледь домовилися на 8—9 мільйонів.

Та насправді вся суть полягала не в піклуванні про потреби німецького народу, а в збереженні військово-економічного потенціалу західних районів Німеччини, якому відводилася особлива роль, що впливала з післявоєнної імперіалістичної політики США й Англії.

Під час Потсдамської конференції Й. В. Сталін знову заговорив зі мною про запрошення в Радянський Союз Д. Ейзенхауера. Я запропонував запросити його в Москву на фізкультурне свято, яке призначили на 12 серпня.

Пропозицію було прийнято. Й. В. Сталін наказав надіслати у Вашингтон офіційне запрошення. В запрошенні було сказано, що під час перебування в Москві Д. Ейзенхауер буде гостем маршала Жукова. Це означало, що генерал Дуайт Ейзенхауер запрошувався в Радянський Союз не як державний політичний діяч, а як визначний військовий діяч другої світової війни.

Оскільки він вважався моїм офіційним гостем, то я мав разом з ним прибути в Москву і супроводжувати його в подорожі до Ленінграда й назад до Берліна.

Із Д. Ейзенхауером у Москву виїхали його заступник генерал Клей, генерал Девіс, син Д. Ейзенхауера — лейтенант Джон Ейзенхауер і сержант Л. Драй. Під час цієї подорожі ми багато про що переговорили, і мені здавалося, що тоді в своїх міркуваннях Ейзенхауер був відвертий.

Мене цікавила практична діяльність Верховного командування експедиційних сил у Європі.

— Влітку 1941 року, — розказував Ейзенхауер, — коли фашистська Німеччина напала на Радянський Союз, а Японія виявляла агресивні наміри в зоні Тихого океану, американські збройні сили були доведені до півтора мільйона чоловік.

Воєнний напад Японії в грудні 1941 року в П'єрл-Харборі для більшості співробітників військового відомства й урядових кіл був несподіваним.

У цьому відношенні японський уряд діяв таким самим

хитрим і підступним методом, як німецький уряд щодо Радянського Союзу.

Спостерігаючи за боротьбою Радянського Союзу з Німеччиною, що розгорнулась, нам важко було тоді визначити, як довго протримається Росія і чи зможе вона взагалі чинити опір натискові німецької армії. Ділові кола США разом з англійцями були тоді серйозно занепокоєні проблемами сировинних ресурсів Індії, середньосхідної нафти, долею Персидської затоки і взагалі Близьким і Середнім Сходом.

Із сказаного Д. Ейзенхауером було ясно, що головною турботою США в 1942 році було забезпечення своїх військово-економічних позицій, а не відкриття другого фронту в Європі. Планами відкриття другого фронту в Європі США і Англія почали теоретично займатися з кінця 1941 року, але практичних рішень не приймали аж до 1944 року.

— Ми відхилили вимогу Англії розпочати вторгнення в Німеччину через Середземне море з суто воєнних міркувань, а не з якихось інших причин,— говорив Д. Ейзенхауер.

Було ясно, що союзників дуже лякав опір німців у Ла-Манші, особливо на узбережжі Франції, надто турбував широко розрекламований «Атлантичний вал».

План нападу через Ла-Манш був остаточно погоджений з англійцями в квітні 1942 року, але й після цього У. Черчилль продовжував вживати серйозних спроб умовити Рузвельта здійснити вторгнення через Середземне море. Відкрити фронт у 1942—1943 роках, на думку Ейзенхауера, союзники нібито не могли, бо не були готові до цієї великої комбінованої стратегічної операції. Це, звичайно, було далеким від істини. Вони могли в 1943 році відкрити другий фронт, але свідомо не поспішали, чекаючи, з одного боку, значно відчутнішої поразки збройних сил Німеччини, а з другого — більшого виснаження збройних сил СРСР.

— Вторгнення в Нормандію через Ла-Манш в червні 1944 року почалося в легких умовах і проходило без особливого опору німецьких військ на узбережжі, чого ми просто не чекали,— говорив Д. Ейзенхауер.— Німці не мали тут тієї оборони, про яку вони кричали на весь світ.

— А що фактично являв собою отой «Атлантичний вал»? — спитав я.

— Ніякого «валу» взагалі не виявилось. Це були звичайні окопи, та й ті не суцільні. На протязі всього цього «валу» було не більше ніж три тисячі гармат різних калібрів. У середньому це трохи більше однієї гармати на один кілометр. Залізобетонних споруд, оснащених гарматами, були одиниці, і вони не могли стати на перешкоді нашим військам.

До речі, слабкість «валу» відверто визнав і колишній начальник генерального штабу німецьких сухопутних військ генерал-полковник Ф. Гальдер. У своїх спогадах в 1949 році він писав: «Німеччина не мала ніяких оборонних засобів проти десантного флоту, який був у розпорядженні союзників і діяв під прикриттям авіації, яка цілком і неподільно панувала в повітрі»¹.

Головні труднощі під час вторгнення в Нормандію, за словами Д. Ейзенхауера, полягали в перекиданні військ і їх матеріальному постачанні через Ла-Манш. А опір німецьких військ був тут незначний.

Відверто кажучи, я був трохи здивований, переглянувши в 1965 році американську кінокартину «Найдовший день». У цьому фільмі, де в основі лежить історичний факт — вторгнення союзних військ через Ла-Манш у червні 1944 року, противник показаний набагато сильнішим, ніж він був насправді. Політична спрямованість цього фільму, звичайно, зрозуміла, та все-таки треба знати міру...

Величезна за своїми масштабами морська десантна операція в Нормандії не потребує фальшивого лакування. Треба сказати об'єктивно: вона була підготовлена й проведена вміло. Найбільший опір основним експедиційним силам союзників німці чинили тільки в липні 1944 року, коли вони перекинули в цей район свої сили з усього узбережжя північної частини Франції. Але й тоді вони були приголомшені багаторазовою перевагою сухопутних і повітряних сил союзників. У повному розумінні наступальних операцій союзників, таких, які були зв'язані з проривом глибоко ешелонованої оборони, боротьбою з оперативними резервами, з контрударами, як це траплялося на радянсько-німецькому фронті, там не було і бути не могло через відсутність значних супротивних сил противника.

Наступальні операції американських і англійських

---

¹ Гальдер Ф. Гитлер как вождь. Мюнхен, 1949. С. 58.

військ, за винятком поодиноких, проходили у вигляді подолання рухомої оборони німців. Головні труднощі в просуванні союзних військ, за словами Д. Ейзенхауера, полягали в складностях по влаштуванню тилових шляхів і подоланню місцевості.

Мене дуже цікавив контрнаступ німецьких військ в Арденнах у кінці 1944 року та оборонні заходи союзних військ у цьому районі. Треба сказати, що Д. Ейзенхауер і його супутники без особливого бажання вступали в розмови на цю тему. З їхніх скупих розповідей все-таки випливало, що удар німецьких військ в Арденнах для штабу Верховного командування і командування 12-ї групи армій генерала Бредлі був несподіваним і американці не могли витримати ударів противника.

Верховне командування союзників дуже турбувалося і побоювалося дальших дій противника в Арденнах. Ці побоювання цілком поділяв У. Черчилль. 6 січня 1945 року він звернувся до Й. В. Сталіна з особистим листом, у якому відчувалось занепокоєння. В ньому він повідомляв, що на Заході тривають дуже важкі бої і що в союзників створилося складне становище в зв'язку з великими загальними втратами і втратою ініціативи.

Про те, наскільки союзники були заінтересовані в швидкій реакції на це повідомлення з боку Радянського Союзу, свідчить хоча б той факт, що цього листа надіслали в Москву з головним маршалом авіації Англії Артуром Теддером. Розрахунок їхній був такий: якщо Радянський уряд саме в цей період дасть вказівку своїм військам перейти в наступ, то Гітлер змушений буде зняти свої ударні війська із Західного фронту й перекинути їх на схід проти Червоної Армії.

Як відомо, Радянський Союз, вірний своїм союзницьким зобов'язанням, рівно через тиждень розгорнув грандіозний наступ по всьому фронту, який буквально приголовив угруповання німецьких військ на всіх стратегічних напрямках і змусив їх з величезними втратами відійти на Одер — Нейсе — Моравську-Оставу, а весною залишити Відень і південно-східну частину Австрії.

Згадуючи про це, Ейзенхауер сказав:

— Для нас це був довгожданий момент. У всіх полегшало на душі, особливо, коли ми одержали повідомлення про те, що наступ радянських військ розвивається з великим успіхом. Ми були певні, що німці тепер уже не зможуть посилити свій Західний фронт.

Це було дуже важливе визнання Верховного командування союзних військ про велике значення для союзників січневого наступу радянських військ.

На жаль, після війни, коли уцілілі гітлерівські генерали, як, зрештою, і деякі відомі військові діячі з числа наших союзників у минулій війні, почали наповнювати книжковий ринок воєнними мемуарами, така об'єктивна оцінка подій другої світової війни, що її дав Д. Ейзенхауер у 1945 році, появлялася дедалі рідше, а перекручення фактів та інсинуації дедалі частіше. Занадто запопадливі почали договорюватися навіть до того, що нібито не Червона Армія своїми активними діями проти німців сприяла успіхові американців у період їхніх боїв у районі Арденн, а що американці мало не врятували цим Червону Армію.

Торкалися ми в розмові з Ейзенхауером питання про поставки по ленд-лізу. І тут тоді все було ясно. Однак на протязі багатьох післявоєнних років буржуазна історіографія твердила, як і досі продовжує твердити, що нібито вирішальну роль у досягненні нашої перемоги над ворогом відіграли поставки союзниками озброєння, матеріалів, продовольства.

Справді, Радянський Союз одержав від союзників під час війни важливі поставки для народного господарства — машини, обладнання, матеріали, паливо, продовольство. Із США та Англії було доставлено, наприклад, понад 400 тисяч автомобілів, велику кількість паровозів, засобів зв'язку. Та хіба все це могло зробити вирішальний вплив на хід війни? Я казав уже про те, що радянська промисловість досягла в роки війни величезного розмаху і забезпечила фронт і тил усім необхідним. Повторюватися немає рації.

Щодо озброєння, то можу сказати таке. Ми одержали по ленд-лізу із США та Англії близько 18 тисяч літаків, понад 11 тисяч танків. До загальної кількості озброєння, яким радянський народ оснастив свою армію за роки війни, поставки по ленд-лізу становили всього тільки 4 проценти. Отже, про вирішальну роль поставок говорити не доводиться.

Щодо танків і літаків, які англійський та американський уряди нам поставляли, то скажемо прямо, що вони не відзначалися високими бойовими якостями, особливо танки, котрі, працюючи на бензині, горіли як смолоскипи.

Велику цікавість виявив Ейзенхауер до операції по прориву лєнінградської блокади, битви за Москву, Сталінградської та Берлінської операцій. Він запитав, наскільки фізично важкою була обстановка особисто для мене, як командуючого фронтом, під час битв під Москвою.

— Битва за Москву,— відповів я,— була однаково важкою як для солдата, так і для командуючого. За період особливо жорстоких битв з 16 листопада до 6 грудня я спав не більше 2 годин на добу, та й то уривками. Щоб підтримати фізичні сили й працездатність, доводилось удаватися до коротких, але частих фізичних вправ на морозі і до міцної кави, а іноді й до двадцятихвилинного бігу на лижах.

А коли криза битви за Москву минула, я так міцно заснув, що мене довго не могли розбудити. Мені тоді двічі дзвонив Й. В. Сталін. Йому відповідали: «Жуков спить, і ми не можемо його розбудити». Верховний сказав: «Не будіть, поки сам не прокинеться». За той час, що я спав, Західний фронт наших військ перемістився уперед не менше ніж на 10—15 кілометрів. Пробудження було приємним.

Після прибуття Ейзенхауера у Москву Й. В. Сталін наказав начальникові Генерального штабу О. І. Антонову познайомити його з усіма планами дій наших військ на Далекому Сході.

Багато що говорилося про Берлін, про останні завершальні операції. З усього сказаного Д. Ейзенхауером про Берлін можна було зрозуміти, що йому довелось витримати досить серйозний тиск У. Черчілля, який наполягав на захопленні союзними військами Берліна. За словами Д. Ейзенхауера, його як Верховного головнокомандуючого мало цікавив Берлін, тому що радянські війська стояли вже на Одері і знаходились від Берліна в чотири рази ближче, ніж союзні війська.

— Ми прагнули взяти в першу чергу Бремен, Гамбург, Любек, щоб захопити німецькі порти, а на півдні Південну Баварію, Північну Італію, Західну Австрію і перепинити німцям доступ у гори Південної Баварії, де, за нашими даними, гітлерівські війська мали намір укріпитися для подальшої боротьби, щоб уникнути беззастережної капітуляції,— сказав Д. Ейзенхауер.

— Прем'єр-міністр У. Черчілль категорично заперечував проти моїх планів, вважаючи, що подальші дії

союзних військ набувають суто політичного значення і не можуть здійснюватися без координації політичних керівників союзних держав. Він продовжував вимагати захоплення Берліна і був незадоволений тим, що моїми планами не передбачається взяття Берліна. У. Черчілль наполягав перед Рузвельтом і Комітетом начальників штабів союзних військ, щоб ми взяли Берлін раніше росіян, із захопленням якого малося на увазі здійснити свій політичний вплив на подальшу долю Німеччини. Однак усі атаки У. Черчілля в цьому напрямку,— говорив Ейзенхауер,— було відбито Вашингтоном, і я діяв у дусі раніше прийнятих рішень.

— На жаль,— продовжував Ейзенхауер,— мені дали зрозуміти, щоб я обмежив свої інформаційні повідомлення радянському Верховному командуванню, хоча в них нічого не було, крім питань військових, тим більше що радянське Верховне командування мене інформувало про дії своїх військ.

И. В. Сталін багато говорив з Д. Ейзенхауером про бойові дії радянських військ і військ союзників проти фашистської Німеччини і Японії, підкреслював, що друга світова війна була результатом надзвичайної обмеженості політичних керівників західних імперіалістичних держав, які потурали невтримній военній агресії Гітлера.

— Війна дорого коштувала народам усіх країн, що воювали, а особливо радянським людям,— сказав И. В. Сталін.— Ми зобов'язані зробити все, щоб не допустити подібного в майбутньому.

Ейзенхауер тоді з цим гаряче погодився.

Тоді мені здавалося, що Д. Ейзенхауер ставився з розумінням до тяжких жертв радянського народу. Він неодноразово повторював: «Усю гітлерівську зграю треба привселюдно повісити й гідно покарати фашистів, які виявили звіряче ставлення до людей».

Востаннє з Д. Ейзенхауером ми зустрілися в Берліні на нашому прийомі, влаштованому з приводу річниці Жовтневої революції, в 1945 році.

Після офіційної частини ми запросили Д. Ейзенхауера та його найближче оточення до окремого кабінету поговорити в зв'язку з його від'їздом до США, де він мав зайняти пост начальника Генерального штабу американської армії замість генерала Маршалла.

Під час цієї останньої бесіди ми підбили загальний

підсумок нашої діяльності по чотиристоронньому управлінню Німеччиною. І разом дійшли до висновку, що, незважаючи на ряд суперечностей і перешкод, ми все ж успішно співробітничали в органах Контрольної ради по Німеччині. Я сказав Д. Ейзенхауеру, що ми могли б досягти значно більших результатів, якби всі сторони виконували взяті на себе зобов'язання на Потсдамській конференції.

Ще раз я бачився з Ейзенхауером на Женевській конференції глав урядів США, Англії, Франції та Радянського Союзу в 1955 році. Він був тоді вже президентом США. Ми з ним зустрічалися кілька разів. Під час цих зустрічей точилися розмови не тільки про минулі дні війни і співробітництво наших країн у Контрольній раді по управлінню Німеччиною, але й про найгостріші проблемні питання співіснування наших держав і зміцнення миру між народами. Ейзенхауер говорив уже зовсім по-іншому, ніж у 1945 році. Тепер він твердо висловлював і обстоював політику імперіалістичних кіл США.

Як людина й полководець, генерал армії Дуайт Ейзенхауер мав великий авторитет у союзних військах, якими він успішно керував у другій світовій війні. Він міг би багато що зробити і для розрядки міжнародної напруженості в післявоєнний період, і насамперед для відвернення агресії у В'єтнамі. На жаль, він у цьому напрямку нічого не зробив і, більше того, був її прихильником.

Після війни прогресивні люди сподівалися, що найголовніші держави світу зважать на уроки минулого: Німеччина буде перебудована на демократичній основі, а німецький мілітаризм і фашизм будуть з корінням вирвані. Але так склалося тільки в східній частині Німеччини, де пізніше виникла Німецька Демократична Республіка.

Коли Радянські Збройні Сили визволили від фашистської окупації країни Східної Європи, народи цих держав рішуче брали в свої руки державне управління, перебудовуючи життя на демократичній основі. Східноєвропейські демократичні країни ясно бачили в Радянському Союзі не тільки свого рятівника від фашизму, але й надійну гарантію на майбутнє від усяких зазіхань на їхню долю з боку агресивних сил.

Обстановка, що склалася наприкінці війни, була серйозним випробуванням для політичних партій, які були при владі західних країн, їхніх керівників, випробуванням їхньої політичної далекоглядності. Питання стояло так: чи зможуть вони повести свої країни у фарватері дружби між народами, чи поведуть до ворожнечі з іншими країнами, до нової світової війни.

Радянський уряд, наша партія, керуючись заповітами В. І. Леніна, тримали твердий курс на мирне співіснування з усіма державами й робили все для зміцнення миру й співробітництва.

Незабаром після відвідання Д. Ейзенхауером Радянського Союзу мені подзвонив у Берлін В. М. Молотов.

— Одержали запрошення для вас від американського уряду відвідати Сполучені Штати. Товариш Сталін вважає такий візит корисним. Яка ваша думка?

— Я згоден.

Якось після засідання Контрольної ради до мене підійшов генерал Д. Ейзенхауер.

— Дуже радий, що ви, пане маршал, відвідаєте Штати,— сказав він.— На жаль, обставини так складаються, що я не зможу летіти зараз з вами у Вашингтон. Якщо не заперечуєте, то вас супроводжуватимуть мій син Джон, генерал Клей та інші особи штабу Верховного головнокомандування США.

Я погодився.

— Оскільки ваші льотчики не знають умов польоту через океан і в Штатах,— вів далі Ейзенхауер,— то я пропоную вам свій особистий літак «Фортеця».

Я подякував Ейзенхауеру і доповів про все особисто Й. В. Сталіну.

Й. В. Сталін сказав:

— Ну що ж, готуйтеся.

На жаль, перед польотом я захворів. Мусив ще раз дзвонити Й. В. Сталіну.

— В такому стані летіти не можна. З'єднайтеся з американським послом Смітом і скажіть йому, що політ через стан здоров'я не відбудеться.

Повернувшись у Берлін, я знову з головою поринув у роботу Контрольної ради.

Добре допомагав мені у вирішенні питань, зв'язаних з демократичними перетвореннями в радянській зоні, політичний радник при Головноначальствуючому Радянської військової адміністрації в Німеччині Володи-

мир Семенович Семенов. У Контрольній раді ми разом працювали над проблемами реалізації потсдамських угод, що торкалися Німеччини в цілому. Працювали дружно і з великою користю.

Багато працювали в Контрольній раді наші офіцери, генерали і товариші, відряджені урядом для роботи в радянській військовій адміністрації, якою керував генерал В. Д. Соколовський. На їхні плечі лягли обов'язки, зв'язані не тільки з діяльністю Контрольної ради, але й з організацією всього громадського, виробничого і державного життя німецького народу в східній частині Німеччини.

Свою роботу по згуртуванню й активізації прогресивних сил німецького народу в радянській зоні окупації ми почали з видання наказу № 2 від 10.6.45 р., про який я вже згадував дещо вище. Зважаючи на значення цього наказу, дозволю собі навести його з деякими скороченнями:

«2 травня ц. р. радянські війська зайняли Берлін. Гітлерівські армії, які захищали Берлін, капітулювали, а через кілька днів Німеччина підписала акт про беззастережну воєнну капітуляцію. 5 червня від імені Урядів Союзу Радянських Соціалістичних Республік, Сполучених Штатів Америки, Великобританії і Франції була обнародована Декларація про поразку Німеччини та про взяття на себе Урядами вказаних Держав верховної влади на всій території Німеччини. З того часу, як радянські війська зайняли Берлін, на території радянської зони окупації Німеччини встановився твердий порядок, організувалися місцеві органи самоуправління і виникли необхідні умови для вільної громадської та політичної діяльності німецького населення.

З огляду на вищевикладене наказую:

1. Дозволити на території радянської зони окупації в Німеччині утворення й діяльність усіх антифашистських партій, що ставлять своєю метою остаточне викоренення решток фашизму і зміцнення основ демократизму й громадянських свобод у Німеччині та розвитку в цьому напрямку ініціативи і самодіяльності широких мас населення.

2. Надати працюючому населенню радянської зони окупації в Німеччині право об'єднання у вільні професійні спілки та організації з метою захисту інтересів і

прав працюючих. Надати професійним організаціям та об'єднанням право укладати колективні договори з підприємцями, а також організувати страхові каси та інші заклади по взаємодопомозі, культурно-освітні й інші виховні установи та організації...

3. Відповідно до викладеного вище скасувати все фашистське законодавство, а також усі фашистські постанови, накази, розпорядження, інструкції і т. ін., що стосуються діяльності антифашистських політичних партій і вільних професійних спілок, спрямовані проти демократичних свобод, громадянських прав та інтересів німецького народу.

Головноначальствующий Радянської військової адміністрації в Німеччині

Маршал Радянського Союзу — Г. Жуков.

Начальник штабу Радянської військової адміністрації в Німеччині генерал-полковник — В. Курасов.

10 червня 1945 р.

м. Берлін».

Я вже казав про те, яку важливу роль в установленні мирного життя в Німеччині на демократичних основах відіграли німецькі комуністичні організації, навколо яких незабаром згуртувалися робітники та прогресивні люди східної частини Німеччини.

Радянський уряд, керуючись гуманними цілями, в цей важкий для німецького народу час продовжував багато піклуватися про населення, і насамперед про мешканців Берліна, які опинилися в надто скрутному становищі.

Коли Берлін зайняли наші війська, в ньому було не більше ніж один мільйон мешканців, а через тиждень їх уже було понад два мільйони, а в другій половині травня налічувалося близько трьох мільйонів. Населення і далі збільшувалося за рахунок тих, що прибували з інших районів Німеччини.

Велику активність у ліквідації наслідків війни в Берліні виявляли німецькі робітники і технічна інтелігенція. Дні і ночі вони були на доручених ділянках, сумлінно виконуючи завдання.

Значну допомогу надавали радянським комендатурам групи сприяння, що склалися з німецьких антифашистів. Вони брали участь у всіх заходах, в охороні громадського порядку, розподілі продовольчих карток серед

населення, у контролі за видачею продовольства, охороні фабрик, заводів, найважливіших об'єктів міста і майна.

11 червня ЦК Комуністичної партії Німеччини виступив з програмною відозвою до німецького народу. Це був документ виняткової історичної ваги, він викладав програму створення антифашистської демократичної Німеччини.

Німецький народ одержав право будувати своє життя на демократичній основі.

У перші ж місяці після закінчення війни демократичні органи самоуправління Берліна, зрештою, як і по всій радянській зоні окупації, провели під керівництвом КПН та з участю радянського командування ряд соціально-економічних перетворень. Було проведено демократичну земельну реформу, яка дала землю майже мільйону німецьких трудящих. Були ліквідовані великі капіталістичні монополії, розпущені спілки підприємців. Колишніх нацистів було усунуто з керівних постів у різних галузях економічного, суспільного й культурного життя міста. На заводах запроваджувався 8-годинний робочий день і вводилася єдина система відпусток для трудящих.

Добре пам'ятаю, з якою великою увагою і конкретним знанням умов життя німецьких трудящих стежив за цими найважливішими процесами ЦК ВКП(б). Багато цінних порад по головних напрямках цієї роботи виходило особисто від Й. В. Сталіна, який розглядав ці питання під кутом зору інтересів міжнародного робітничого руху і боротьби за зміцнення миру і безпеки в Європі.

На час прибуття в західні сектори Берліна військ та адміністрації США, Англії і Франції в місті в основному було нормалізоване життя населення і створені всі умови для дальшого його розвитку.

Про наші заходи, які сприяли економічному розвитку радянської зони окупації, свідчить і наказ № 17 Головноначальствующого Радянської військової адміністрації від 27 липня 1945 р. З нього видно, що вже тоді, в перші післявоєнні місяці, було звернуто увагу на роботу органів управління основних галузей народного господарства, культури та охорони здоров'я.

Було наказано «...до 10.8.45 р. створити такі німецькі

центральної управління на території радянської зони окупації:

— Транспортне — для керівництва й управління дирекціями залізниць і водних шляхів сполучення.

— Зв'язку — для керівництва роботою пошти, телеграфу й телефону.

— Паливної промисловості — для керівництва роботою всіх підприємств вугільної промисловості, вугільних шахт, відкритих вугільних розробок, брикетних фабрик, заводів, що виробляють рідке паливо й газ, а також із завданням внутрішнього збуту продукції цих підприємств.

— Торгівлі й постачання — для керівництва та організаційної роботи торговельних і заготівельних фірм, установ і підприємств, для забезпечення заготівель сільськогосподарських продуктів, їхнього перероблення і збереження, обліку товарів і забезпечення ними населення, розвитку торгівлі.

— Промислового — для керівництва роботою по відновленню, пуску та експлуатації всіх промислових підприємств.

— Сільського господарства — для керівництва та управління сільським і лісовим господарством, а також підприємствами сільськогосподарської промисловості.

— Фінансів — для керівництва діяльністю всіх фінансово-кредитних установ.

— Праці й соціального забезпечення — для регулювання оплати праці, використання робочої сили та інженерно-технічного персоналу й керівництва професійними спілками, а також органами соціального забезпечення.

— Охорони здоров'я — для керівництва органами охорони здоров'я, медичними установами та навчальними закладами, а також підприємствами медичної промисловості.

— Народної освіти — для керівництва школами, дитячими будинками й садками, навчальними закладами, мистецтвом, науковими та культурно-освітніми установами.

— Юстиції — для керівництва діяльністю всіх прокуратур, судів та органів юстиції...

о/п

Головноначальствующий
Радянської військової адміністрації
Головнокомандуючий групою
радянських окупаційних військ у Німеччині
Маршал Радянського Союзу —

Г. Жуков.

Член Військової ради
Радянської військової ад-
міністрації в Німеччині
генерал-лейтенант —

Ф. Боков.

Начальник штабу Радян-
ської військової адмініст-
рації в Німеччині генерал-
полковник —

В. Курасов»¹.

Повинен сказати, що наші заходи щодо розвитку де-
мократичних тенденцій, господарства, культури й під-
тримання порядку в радянській зоні окупації з ентузіаз-
мом сприйняв німецький народ.

І в подальшому ми продовжували запроваджувати
в життя ряд заходів по збереженню для німецького на-
роду всіх його національних і державних цінностей. Так,
30 жовтня 1945 року був виданий наказ № 124. В ньому
сказано:

«...З метою недопущення розкрадання та інших зло-
живань з майном, що належало раніше гітлерівській
державі і військовим установам, товариствам, клубам та
об'єднанням, забороненим і розпущеним Радянським
військовим командуванням, а також з метою найраціо-
нальнішого використання цього майна для потреб місце-
вого населення... наказую:

1. Оголосити під секвестром майно, що знаходиться
на території Німеччини, окупованої військами Червоної
Армії, і яке належить:

а) німецькій державі і її центральним та місцевим
органам;

б) службовим особам націонал-соціалістичної партії,
її керівним членам та значним прихильникам;

в) німецьким військовим установам та організаціям;

г) товариствам, клубам та об'єднанням, що заборо-
нені й розпущені Радянським військовим командуван-
ням;

¹ Ульбрихт В. К истории новейшего времени. М., 1957. С. 390—
392.

д) урядам і підданим (фізичним і юридичним особам) країн, які брали участь у війні на боці Німеччини;
е) особам, котрі будуть вказані Радянським військовим командуванням у спеціальних списках або іншим шляхом.

2. Взяти під тимчасове управління Радянської військової адміністрації безгосподарне майно, що знаходиться на території Німеччини, окупованої військами Червоної Армії.

3. Зобов'язати всі німецькі установи, організації, фірми, підприємства і всіх приватних осіб, у чиєму користуванні є зараз майно, перелічене в пунктах 1 і 2 цього наказу, або тих, що мають відомості про таке майно, не пізніше 15-денного строку від дня опублікування цього наказу подати письмову заяву про це майно в місцеві органи самоврядування (Штадтфервальтунг, Бецірксфервальтунг, Крейсфервальтунг).

У заяві докладно вказати: характер майна, його точне місцеперебування, належність та опис його стану на день подання заяви...

Місцеві органи самоврядування (на підставі одержаних заяв та матеріалів про безпосередньо взяте на облік майно) складають загальний список майна, що підлягає секвестру або тимчасовому управлінню, і цей список не пізніше 20 листопада 1945 р. подають відповідному військовому комендантові...

7. Начальникові Економічного управління Радянської військової адміністрації в Німеччині генерал-майору Шабаліну не пізніше 25 грудня 1945 року подати мені пропозиції про порядок дальшого використання майна, оголошеного під секвестром або в тимчасовому управлінні.

8. Попереджаю всі установи, організації, фірми і підприємства та всіх приватних осіб, у чиєму користуванні знаходиться перелічене в пунктах 1 і 2 цього наказу майно, що вони повністю відповідають за його збереження і забезпечення безперебійної експлуатації цього майна відповідно до його господарського призначення. Будь-які угоди щодо цього майна, зроблені без згоди Радянської військової адміністрації, оголошуються недійсними...

Головноначальствующий
Радянської військової адміністрації
Головнокомандуючий групою
радянських окупаційних військ у Німеччині
Маршал Радянського Союзу

Г. Жуков.

Член Військової ради
Радянської військової ад-
міністрації в Німеччині
генерал-лейтенант

Заступник начальника
штабу Радянської вій-
ськової адміністрації в
Німеччині генерал-лейте-
нант

Ф. Боков.

М. Дратвін»¹.

Радянський народ не забув революційних заслуг німецького робітничого класу, німецької прогресивної інтелігенції, великих заслуг Комуністичної партії Німеччини і її вождя Ернста Тельмана, який загинув наприкінці війни у фашистських катівнях. Наша партія і уряд вважали своїм обов'язком подати руку братньої допомоги німецькому народові.

У всіх містах і населених пунктах німецьке командування залишило під час відступу тисячі поранених солдатів та офіцерів. У самому тільки Берліні і його передмістях поранених солдатів німецької армії виявилось понад 200 тисяч чоловік. До цих поранених — колишніх ворогів — наші медичні працівники, радянське командування виявили найбільшу гуманність і організували їх лікування на однакових умовах із радянськими бійцями.

Якось з групою офіцерів я проходив по Унтер ден Лінден. Офіцер комендатури Берліна, що нас супроводжував, показав на один із порівняно цілих будинків, де тепер розташований госпіталь для німців. Ми вирішили зайти.

Перше, що мені впало в очі, — це те, що більшість поранених були юнаки, майже діти, від 15 до 17 років. З'ясувалося, що це фолькштурмівці з різних загонів, сформованих у Берліні на початку квітня. Я запитав, що змусило їх іти в загоны фолькштурму, коли Німеччина була вже в безнадійному стані.

Хлопчаки, похнюпивши голови, мовчали, а один сказав:

¹ Ульбрихт В. К истории новейшего времени. С. 390—392.

— У нас не було іншого виходу, як брати зброю і ставати на оборону Берліна. Тих, хто не йшов, забирали в гестапо, а звідти вороття не було...

Із дальшої розмови з'ясувалося, що кілька чоловік — людей значно старшого віку — були тут із тих, хто в листопаді 1941 року бився під Москвою. Я сказав, що мені теж довелось воювати під Москвою. Один поранений солдат зауважив:

— Краще не згадувати цю трагедію, яка спіткала німецькі війська. Від нашого полку з півтори тисячі багнетів лишилось не більше 120, та й тих відвели в тил.

— А де ваш полк воював? — запитав я.

— Під Волоколамськом, — відповів поранений.

— Виходить, ми з вами давні знайомі, — пожартував я.

— А чи не можна запитати, де й на якій ділянці ви, пане генерал, воювали?

Я сказав, що командував військами Західного фронту під Москвою.

Один із офіцерів, що мене супроводжував, додав, що з ними розмовляє Маршал Радянського Союзу Жуков. Усі з цікавістю почали розглядати нашу групу.

Ми опитали поранених, як їх годують, як лікують російські лікарі. Всі навперебій почали розхвалювати харчування та уважність радянського медичного персоналу. Один з наших лікарів зауважив:

— Німці добивали наших поранених, а ми ось ночами не спимо, відновлюючи ваше здоров'я.

— То не прості німці так робили, — відповів літній поранений, — то німці-фашисти.

— А чи є серед вас фашисти? — запитав я.

Мовчання... Я ще раз спитав. Знову мовчання. Тоді підвівся солдат років п'ятдесяти і, підійшовши до ліжка іншого солдата, штовхнув його в спину і сказав:

— Повернись!

Той знехотя повернувся.

— Вставай і доповідай, що ти фашист!

Коли ми йшли вже з госпіталю, то поранені просили залишити їх усіх під доглядом радянських лікарів і медсестер.

У перші післявоєнні дні й місяці нам часто доводилося зустрічатися з керівниками німецьких комуністів Вільгельмом Піком, Вальтером Ульбріхтом та їхніми найближчими соратниками. З болем у душі говорили

вони про великі втрати, яких зазнала компартія, краща частина робітників і прогресивно настроєної інтелігенції. Їх глибоко турбувало важке становище німецьких трудящих.

На прохання Комуністичної партії Німеччини й особисто В. Ульбріхта Радянський уряд встановив для берлінців підвищені норми продовольства.

Так робили радянські люди в Німеччині після розгрому фашизму.

А що замишляв Гітлер щодо радянського народу?

Готуючись захопити Москву, Гітлер дав директиву, яку я хочу нагадати ще раз.

«Місто треба так оточити, щоб жоден російський солдат, жоден мешканець — хай то чоловік, жінка чи дитина — не міг його залишити. Всяку спробу вийти придушувати силою. Зробити необхідні приготування, щоб Москва та її околиці з допомогою величезних споруд були заповнені водою.

Там, де стоїть сьогодні Москва, повинно виникнути море, яке назавжди сховає від цивілізованого світу столицю російського народу».

Не кращу долю готували гітлерівці і Ленінградові, який вони передбачали зрівняти з землею.

«Для інших міст, — говорив Гітлер, — має діяти правило: перед тим як їх зайняти, їх слід перетворити на руїни артилерійським вогнем та повітряними нальотами»¹.

Таку варварську психологію важко зрозуміти нормальній людині!

Чесно кажучи, поки точилася війна, я був сповнений рішучості відплатити сповна гітлерівцям за їхню жорстокість. Та, коли, розгромивши ворога, наші війська вступили в межі Німеччини, ми стримали свій гнів. Наші переконання й інтернаціональні почуття не дозволяли нам здатися на волю сліпої помсти.

У кінці березня 1946 року, коли я повернувся після сесії Верховної Ради знову в Берлін, мені передали, щоб я подзвонив Й. В. Сталіну.

— Уряд США відкликав з Німеччини Ейзенхауера, лишивши замість нього генерала Клея. Англійський уряд відкликав Монтгомері. Чи не слід вам теж повернутися в Москву?

---

¹ Нюрнберзький процес над головними німецькими військовими преступниками: В 7 т. М., 1957. Т. 1. С. 495.

— Згоден. Щодо мого наступника, то я пропоную призначити Головнокомом і Головноначальствующим у радянській зоні окупації в Німеччині генерала армії Соколовського. Він краще за інших знайомий з роботою Контрольної ради і добре знає війська.

— Гарзд, ми тут подумаємо. Чекайте вказівок.

Минуло два-три дні. Пізно ввечері подзвонив мені Й. В. Сталін. Запитавши, чи не розбудив він мене своїм дзвінком, сказав:

— Політбюро згодне призначити замість вас Соколовського. Після чергового засідання Контрольної ради виїжджайте в Москву. Наказ про призначення Соколовського надійде через кілька днів.

— Ще одне питання,— вів далі Й. В. Сталін.— Ми вирішили ліквідувати посаду першого заступника наркома оборони, а замість нього мати заступника з загальних питань. На цю посаду буде призначено Булганіна. Начальником Генерального штабу призначається Василевський. Головнокомом Військово-Морського Флоту думаємо призначити Кузнецова. Яку ви хотіли б зайняти посаду?

— Працюватиму на будь-якому посту, який Центральний Комітет партії вважатиме для мене найдоцільнішим.

— По-моєму, вам слід зайнятися сухопутними військами. Ми думаємо, на чолі них треба мати головнокомандуючого. Не заперечуєте?

— Згоден,— відповів я.

— Гарзд. Повернетеся в Москву і разом з Булганіним і Василевським попрацюєте над функціональними обов'язками і правами керівного складу Наркомату оборони.

У квітні 1946 року я повернувся в Радянський Союз.

Востаннє в Німецькій Демократичній Республіці я був у 1957 році. Оглянувши багато міст, установ і підприємств, переконався: все те, що зробили *радянський народ, партія* і Радянський уряд, було зроблено правильно і дало добрі результати як для німецьких трудящих, так і для справи дружби наших народів та обороздатності країн соціалізму.

Закінчення

Я довго думав, як краще закінчити книжку, яке слово повинно бути останнім...

Зізнаюсь, робота за письмовим столом була для мене, людини військової, справою нелегкою. Закінчення «Спогадів і роздумів» — це підсумок усього мого життя. У ньому в мене, як у кожної людини, були свої радощі, прикrostі, втрати. Оглядаючись назад, людина мого віку неминуче все розкладає по полицках: що було головним, а на що й не варто звертати уваги. Для мене головним було служіння Батьківщині, своєму народові. І з чистою совістю можу сказати: я зробив усе, щоб виконати свій обов'язок. Ця книжка є, можливо, останнім із того, що я вважаю зобов'язаним зробити.

Дні моїх найбільших радощів збіглися з радощами Вітчизни. Тривога Батьківщини, її втрати й прикrostі завжди хвилювали мене більше, ніж особисті. Я прожив життя з усвідомленням, що приношу користь народові, а це головне для всякого життя.

З кожним роком ми віддаляємося од воєнної пори. Виросло нове покоління людей. Для них війна — це наші спогади про неї. А нас, учасників цих історичних подій, стає дедалі менше. Але я переконаний: час не має влади над величию всього, що ми пережили за роки війни. Це була надзвичайно важка, але й дуже славна пора. Людина, яка раз пережила великі випробування й перемогла, все життя потім черпатиме сили в цій перемозі.

Це справедливо і для всього народу. Наша перемога у війні з фашизмом, кажучи піднесеною мовою, — зоряний час у житті радянського народу. В ті роки ми ще більше загартувалися й накопичили величезний мораль-

ний капітал. Оглядаючись назад, ми завжди пам'ятати-
memo тих, хто не щадив себе для перемоги над ворогом.

Велика Вітчизняна війна стала найбільшим військовим зіткненням соціалізму з найреакційнішою і найагресивнішою силою імперіалізму — фашизмом. Це була всенародна битва проти осатанілого класового ворога, який зазіхнув на найдорожче, що тільки є в радянських людей, — на завоювання Великої Жовтневої соціалістичної революції, на Радянську владу.

Комуністична партія підняла нашу країну, багатонаціональний народ на вирішальну збройну сутичку з фашистськими загарбниками. З першого й до останнього дня війни мені довелося працювати в Ставці Верховного Головнокомандування, і я бачив, яку велетенську організаторську роботу здійснювали Центральний Комітет партії і Радянський уряд, мобілізуючи народ, збройні сили і народне господарство для розгрому німецько-фашистських полчищ.

Ворог розраховував на розпалювання національних міжусобиць, на розвал багатонаціональної соціалістичної держави. Але він прорахувався. Народи СРСР героїчно билися на фронтах і самовіддано працювали в ім'я захисту своєї соціалістичної Вітчизни, виявивши при цьому небачену стійкість і мужність. Історична всенародна перемога у Вітчизняній війні яскраво показала переваги соціалістичного суспільного ладу, велику життєву силу й непорушність СРСР.

Внаслідок впливу радянського способу життя, величезної виховної роботи партії в нашій країні сформувалася людина, ідейно переконана в правоті своєї справи, людина, яка глибоко усвідомлює особисту відповідальність за долю Батьківщини.

Де б не була радянська людина — на фронті, в тилу країни, в тилу ворога, у фашистських таборах, — скрізь і всюди вона робила все, що від неї залежало, аби наблизити час перемоги. І нікому не вдасться применшити значення військового й трудового подвигу радянського народу у Великій Вітчизняній війні!

Я присвятив свою книжку радянському солдатові. Його волею, його непохитним духом, його кров'ю здобуто перемогу над сильним ворогом. Радянський солдат умів сміливо дивитися в очі смертельній небезпеці, виявивши при цьому бойову доблесть і героїзм. Немає меж величі його подвигу в ім'я Батьківщини, як немає меж і

величі його трудовому подвигу після війни. Бо тільки-но встигла закінчитись війна, як мільйони наших солдатів знову опинилися на фронті — фронті праці. Їм довелося відновлювати зруйноване війною господарство, зводити з руїн міста і села.

Ні з чим не зрівнянні втрати і руйнування, які заподіяла нам війна. Вона завдала народові лиха, від якого і понині боліють серцем мільйони матерів, вдів і сиріт. Немає для людини втрати болючішої, ніж загибель близьких, товаришів, друзів. Немає видовища тяжчого, ніж вигляд знищених плодів праці, в які вона вклала свої сили, талант, свою любов до рідного краю. Немає запаху гіркішого, ніж гар попелищ. Пошматована вогнем і металом, в купах руїн постала перед радянським солдатом, який повернувся додому, дорога його серцю земля, визволена від фашистських варварів.

Але ніщо не могло зломити волю радянської людини, переможну ходу соціалізму. Тяжкою була гіркота втрат. Але поруч з нею в душі кожної радянської людини жило радісне почуття — почуття перемоги. Подвиг полеглих надихав живих.

Велич історичної перемоги Радянського Союзу в боротьбі з фашистською Німеччиною полягає в тому, що радянський народ відстояв не тільки свою соціалістичну державу. Він самовіддано боровся за пролетарську, інтернаціональну мету — врятування Європи і всього світу від фашизму, за те, щоб принести змученим війною народам довгожданий мир.

У результаті перемоги Радянських Збройних Сил над німецьким фашизмом і японським милітаризмом прогресивні народи ряду держав Європи та Азії розгромили реакцію в своїх країнах і утворили соціалістичні держави.

Радянські люди не забули того вкладу в перемогу над спільним ворогом, який внесли в неї інші учасники антигітлерівської коаліції. Наша армія, наш народ пам'ятають і високо цінують мужність і доблесть борців Опору.

Головний удар німецько-фашистських загарбників під час другої світової війни прийняв на себе СРСР. Радянський Союз витримав цей удар, а потім розгромив гітлерівську воєнну машину. Ця перемога коштувала радянському народові багатьох мільйонів людських життів, через те радянські люди добре пам'ятають жертв

ви минулої війни і особливо добре знають ціну мирові.

Ми виступаємо переконаними противниками военного вирішення спірних питань між державами, тому що прекрасно усвідомлювали катастрофічні наслідки, яких завдала б нашій планеті третя світова війна. Ми виходимо з докорінних інтересів усіх народів планети, а також із глибокого усвідомлення, що саме в умовах миру з найбільшою повнотою можуть бути реалізовані переваги тієї соціальної системи, того способу життя, тієї політики, основи якої були закладені Великою Жовтневою соціалістичною революцією.

Радянська держава народилася із словом «мир» на устах. Тоді дехто силкувався витлумачити наш заклик до миру як ознаку слабкості. Інтервенцією, розв'язуванням громадянської війни, блокадою і голодом — ось чим відповів старий світ на появу першої соціалістичної держави.

З того часу минуло понад півстоліття. У світі відбулися докорінні зміни — утворилася світова система соціалізму, зруйновані підвалини колоніалізму. Наша країна виросла, зміцніла. Нині навіть наші запеклі недруги не сміють назвати СРСР слабкою державою. Проте, як і в перші дні існування Радянської влади, боротьба за мир лишається головним змістом нашої зовнішньої політики.

Величезні жертви, яких зазнав наш народ у Великій Вітчизняній війні, виявилися не марними. Внаслідок перемоги утворилося нове співвідношення сил у світі, при якому реакційним імперіалістичним колам уже не так-то просто розв'язати новий світовий конфлікт.

На кожному етапі історичного розвитку Комуністична партія ретельно розробляє відповідно до міжнародної обстановки, що змінюється, програму своєї зовнішньополітичної діяльності, покликану забезпечити мирне будівництво нашої загальнонародної держави, сприяти успішному розвитку світового революційного процесу, зміцнювати базу боротьби за мир і соціальний прогрес для всіх народів. На XXIV з'їзді КПРС колективний розум партії розробив величну Програму миру.

Ця програма виділяє вирішальні і водночас невідкладні за своїм характером вузлові міжнародні проблеми, що мають принципове значення для долі світу. Вона передбачає чітко визначену, продуману, логічно пов'язану систему дій. Це — добре підготовлений фронтальний

наступ на головних напрямках сучасної світової політики на користь миру і безпеки народів.

Докорінна особливість Програми миру полягає в тому, що вона звернута не тільки до урядів, але й безпосередньо до народів. Вона близька народним масам, бо дає ділову відповідь на найпекучіші питання міжнародного життя, і це забезпечило їй підтримку миролюбних держав, багатомільйонних народних мас.

Радянські люди цілком схвалюють і підтримують невтомну діяльність ЦК КПРС, Радянського уряду по реалізації Програми миру. Саме завдяки цим зусиллям, підтриманим усіма людьми доброї волі, була припинена агресія США у В'єтнамі. Саме завдяки цим зусиллям стався важливий перелом у зовнішньополітичних справах — від «холодної війни» до послаблення напруженості, до мирного співіснування держав з різним суспільним ладом.

Власне кажучи, можливість розвитку відносин між СРСР та західними країнами, в тому числі з США, на принципах мирного співіснування була завжди. Особливо сприятливою вона уявлялася в перші післявоєнні роки. Ми воювали пліч-о-пліч проти спільного ворога. Тоді багатьом, у тому числі й мені, здавалося, що відносини між учасниками антигітлерівської коаліції після війни характеризуватимуться довірою і співробітництвом на благо миру й безпеки народів. Справді, якщо в перемозі над спільним ворогом наше співробітництво відіграло вирішальну роль, то чому воно не могло поглиблюватися й розширюватися після закінчення війни?

Однак у світі знайшлися антинародні сили, яким було вигідно повести міжнародні відносини шляхом загострення напруженості і «холодної війни». І було потрібно майже чверть віку, щоб керівники ряду західних країн зрозуміли безперспективність політики сили.

Радянський Союз — держава мирна. І малі й великі цілі нашого народу зводяться до одного — побудови комунізму в нашій країні. Для цього війна нам не потрібна. Але, оберігаючи й охороняючи мирну працю радянських людей, ми повинні вивчати військовий досвід захисту соціалістичної Вітчизни, брати з нього те, що допомагає найефективніше забезпечувати оборону Батьківщини. Ніколи не слід забувати про те, що поки існує імперіалізм, залишається і можливість виникнення нової світової війни.

Я хотів би, щоб цю книжку особливо уважно прочитали молоді люди. Ми, старше покоління, добре знаємо, що допомогло нам витримати натиск колосальної сили. А молодим це треба ще досягнути.

Мені хочеться ще раз сказати молодому читачеві: ми були б простаками, якби не підкріплювали зусилля обстоювати мир готовністю захищати нашу Батьківщину, наш суспільний лад, наші ідеали. Порох, як кажуть, мусить бути завжди сухим. І вже не ми, хто віддав усе, що могли, у минулих битвах, а нове, молоде покоління — ось надія народу. Моє слово до вас, молоді люди: будьте завжди пильними! День загіяння в минулій війні коштував нам дуже дорого. Тепер на випадок кризи все вирішуватимуть секунди.

Якими б я хотів бачити вас, захисники Батьківщини? Знаючими й витривалими. Армія зараз оснащена найскладнішою технікою. Вивчати її значно важче, ніж у роки моєї молодості. Тоді вона була простішою. Кожний час ставить перед воїнами свої завдання. Найновіша техніка під силу всебічно підготовленим і добре освіченим людям. Учїться!

Я закликав би також нашу молодь дбайливо ставитись до всього, що пов'язане з Великою Вітчизняною війною. Дуже потрібно вивчати военний досвід, збирати документи, створювати музеї і споруджувати монументи, не забувати пам'ятні дати і славні імена. Та особливо важливо пам'ятати: серед вас живуть колишні солдати. Ставтеся до них шанобливо.

Я багато разів бачив, як солдати піднімалися в атаку. Це нелегко — піднятися на повний зріст, коли смертоносним металом пронизане повітря. Але вони піднімалися! А багато ж хто з них тільки-но пізнав смак життя: 19—20 років — кращий вік для людини — усе попереду! А для них дуже часто попереду був тільки німецький бліндаж, що вивергав кулеметний вогонь.

Звичайно, вони знали і радість перемоги в бою, бойову дружбу, взаємну виручку на полі бою, почуття задоволення від усвідомлення, що виконують священну місію захисту Вітчизни.

Радянський солдат зазнав тоді важких випробувань. А сьогодні давня рана дала про себе знати, здоров'я капризує. Колишній фронтовик не буде вам скаржитися — не та закваска характеру. Будьте самі люб'язними. Не ображаючи гордості, ставтеся до них чуло й шаноб-

ливо. Це дуже мала плата за все, що вони зробили для вас у 1941, 42, 43, 44, 45-му.

Написавши це, я подумав: а чи не дрібницями закінчую книжку. Та зразу ж відкинув таку думку. Це не дрібниця! На війні був суворий порядок: хоч би як було важко, а поранених неодмінно виносили з-під вогню. В цьому виявлялася турбота не тільки про врятування людського життя. На цьому трималася віра тих, що йшли в бій: що б там зі мною не сталося — товариші не залишать. Пам'ять про загиблих, чуле ставлення до інваліда війни — це підтримання все тієї ж високої моралі.

Закінчення в мене перетворилося, відчуваю, на розмову з молоддю. Хай буде й так. Наші справи доведеться продовжувати молодим людям. Дуже важливо, щоб вони вчилися на наших прорахунках і наших успіхах. Наука перемагати — не проста наука. Але той, хто вчиться, хто прямує до перемоги, хто бореться за справу, в правоту якої вірить, завжди переможе. Я переконався в цьому на багатьох уроках власного життя.

Книжку я починав розповіддю про своє дитинство. І зараз, все підсумувавши, я знову пригадую себе хлопчиком. Як би повернулося життя, коли б не сталася Жовтнева революція?

Революція дала мені можливість прожити абсолютно інше життя, яскраве, цікаве, сповнене сильних переживань й великих справ. Я завжди відчував, що потрібний людям, що я постійний їх боржник. А це, якщо думати про сенс людського життя, — найголовніше. Моя доля — тільки маленький приклад у спільній долі радянського народу.

Перебираючи всі віхи життя, головною вважаю ту, від якої всі ми ведемо відлік. Революція! Кожній людині революція дала можливість випробовувати сили, шукати, усвідомлювати себе частиною творчої могутності народу. І коли настав час захистити це головне завоювання, то ми знали, за що боремося.

«Ніколи не переможуть того народу, в якому робітники і селяни... пізнали, відчули і побачили, що вони відстоюють свою, Радянську владу — владу трудящих, що відстоюють ту справу, перемога якої їм і їх дітям забезпечить можливість користуватися всіма благами культури, всім, що створено людською працею».

Це сказав Ленін. Кращих слів, щоб закінчити книжку, я не знайшов.

Зміст

<i>Розділ чотирнадцятий. Битва за Москву . . . . .</i>	5
<i>Розділ п'ятнадцятий. Суворі випробування тривають (1942 рік)</i>	67
<i>Розділ шістнадцятий. Стратегічна поразка противника в районі Сталінграда . . . . .</i>	115
<i>Розділ сімнадцятий. Розгром фашистських військ на Курській дузі . . . . .</i>	152
<i>Розділ вісімнадцятий. У битвах за Україну . . . . .</i>	218
<i>Розділ дев'ятнадцятий. Визволення Білорусії та України . . . . .</i>	269
<i>Розділ двадцятий. Од Вісли до Одери . . . . .</i>	308
<i>Розділ двадцять перший. Берлінська операція . . . . .</i>	352
<i>Розділ двадцять другий. Беззастережна капітуляція фашистської Німеччини . . . . .</i>	399
<i>Розділ двадцять третій. Потсдамська конференція. Контрольна рада по управлінню Німеччиною . . . . .</i>	441
<i>Закінчення . . . . .</i>	489

ЖУКОВ Георгий Константинович

ВОСПОМИНАНИЯ И РАЗМЫШЛЕНИЯ

2-е издание, дополненное

В двух томах

Том 2

Перевод с русского

Анатолия Алексеевича Стася,
Григория Григорьевича Кулинич

(На украинском языке)

Київ

Издательство политической
литературы Украины
1990

Завідуючий редакцією *В. І. Денисенко*. Редактори *Н. М. Кравченко, Л. В. Каревська*. Молодший редактор *О. А. Кулаківська*. Художнє оформлення *Л. В. Демчишина*. Художній редактор *М. І. Ткаченко*. Технічний редактор *Н. С. Подоляк*. Коректори *С. Г. Пітунова, Л. І. Таванець*

ИБ № 5690

Здано до набору 18.04.90. Підписано до друку 27.08.90. Формат 84×108^{1/2}. Папір друк. № 2. Літ. гарнітура. Вис. друк. Ум. друк. арк. 29,505 Ум. фарб.-відб. 30,24. Обл.-вид. арк. 27,554+вкл. 5,473. Тираж 100000 пр. Зам. 0—174. Ціна 2крб 30к.

Політвидав України, 252025, Київ-25, Десятинна, 4/6.

Надруковано з матриць Головного підприємства республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига». 252057, Київ, вул. Довженка, 3 на Київській книжковій фабриці, 252054, Київ, вул. Воровського, 24.

|| 2 ||

Г.К. ЖЖЫКОВ

*сүмбүрүчү
i позгыяны*

|| |